De Dom van Utrecht

E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters

bron
E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1965

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/hasl001domv01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

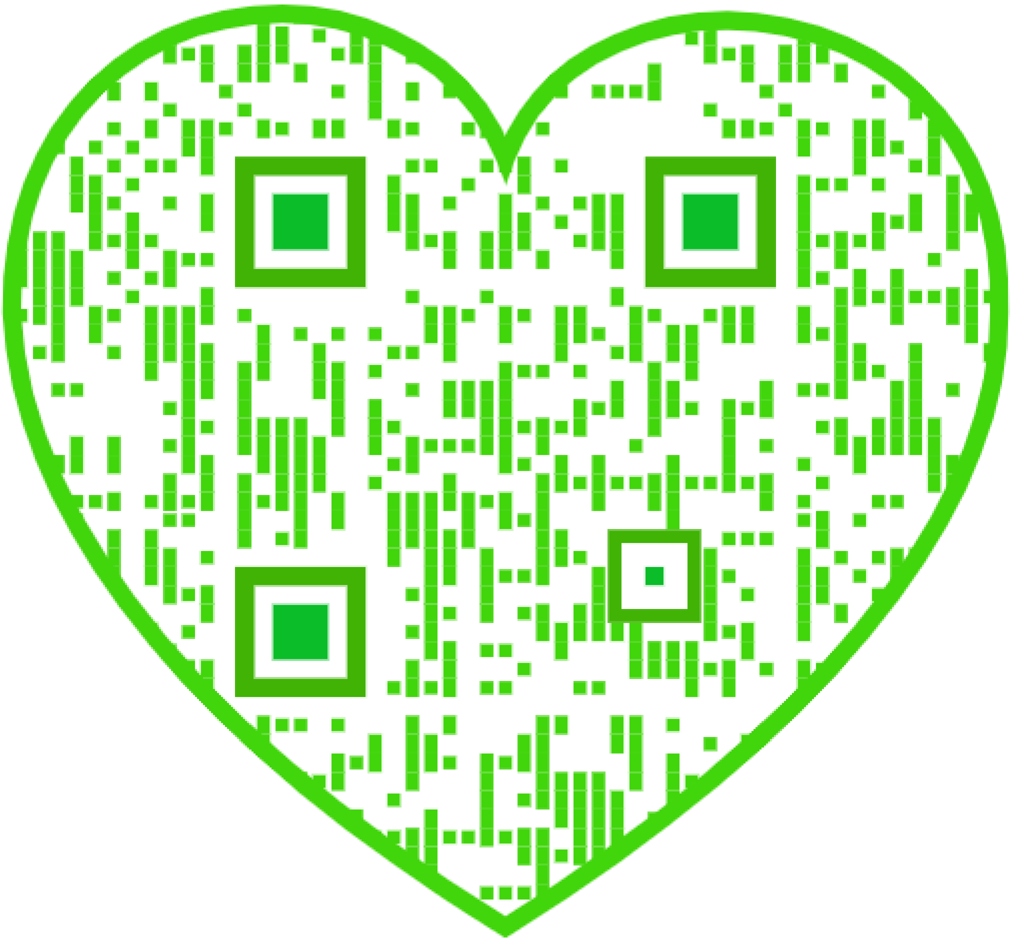

Voorbericht

De eerste aflevering van de Geïllustreerde Beschrijving van de monumenten van geschiedenis en kunst in de gemeente Utrecht, die in 1956 is verschenen, behandelt de verdedigingswerken, bruggen en werven, de paleizen, de militaire en stedelijke dienstgebouwen. De thans gereedgekomen tweede aflevering is geheel gewijd aan de Domkerk en aan die kerkelijke gebouwen, die haar voorafgegaan zijn dan wel met haar één complex gevormd hebben of nog vormen.

Wegens het ongemene belang van deze deels verdwenen, deels nog bestaande kerkgebouwen aan het Domplein, heeft hun behandeling grote ruimte gevergd en om deze reden is het wenselijk gebleken er een afzonderlijke aflevering aan te wijden.

Meer dan in vroegere delen van de Geïllustreerde Beschrijving gebruikelijk was, is thans aandacht besteed aan bouwwerken, die weliswaar niet meer in wezen zijn maar die in afbeeldingen, opgegraven overblijfselen en archivalische gegevens voldoende sporen hebben nagelaten dat wij ons er een beeld van kunnen vormen. Dit geldt met name voor de St. Salvatorkerk (Oudmunster), de H. Kruiskapel en het schip van de Dom. Daardoor heeft de beschrijving van de Dom en het daarmee samenhangende gebouwencomplex zozeer het karakter van een monografie aangenomen, dat het wenselijk is geoordeeld er een afzonderlijk register van namen en zaken en een inhoudsopgave aan te verbinden.

De tekst van deze tweede aflevering is wederom samengesteld door Dr. E.J. Haslinghuis, oud-onderdirecteur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en oud-secretaris van de afdeling A der voormalige Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Hij werd terzijde gestaan door C.J.A.C. Peeters, wetenschappelijk ambtenaar bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die deel had aan de uiteindelijke redactie en die met behulp van door de heer Haslinghuis reeds verzameld materiaal de voorgeschiedenis behandelde van de huidige Dom, de verdwenen en nog in de kerk of elders aanwezige inventarisstukken, de Kloostergang en het Groot Kapittelhuis. Onze erkentelijkheid gaat opnieuw uit naar al degenen, die reeds in het voorbericht van de eerste aflevering zijn genoemd, naar de archivaris der gemeente Utrecht Dr. J.E.A.L. Struick, architect Th. Haakma Wagenaar, groot kenner van de Dom, voorts naar de heer H. JANSE, architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die de kappen van de Dom onderzocht ten behoeve van deze beschrijving, naar de leden van de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging, de heren A. Lehr en J.W.C. Besemer, die hun campanologische kennis te onzen dienste stelden, en bovenal naar Prof. Mr. Dr. W. Jappe Alberts,

bijzonder hoogleraar in de interregionale geschiedenis van middeleeuws Oost-Nederland en West-Duitsland aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, zonder wiens transscriptie van de rekeningen van de Domfabriek van 1480 tot 1520, ons zo welwillend al vóór hun publicatie ter inzage gegeven, wij omtrent vele vragen in de bouwgeschiedenis van de Dom in het duister zouden zijn blijven tasten.

Voorburg, oktober 1964.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, Mr. S.P. Baron BENTINCK, *voorzitter*.

Mr. R. HOTKE, *secretaris*.

Kerkelijke gebouwen
De Dom

1. De oudste bisschopskerken, voorafgaande aan de Gothische Dom

De St. Salvatorkerk of Oudmunster+

+Oudmunster

In de zuidwesthoek van het huidige Domplein heeft zich de St. Salvatorkerk, Oudmunster genoemd, bevonden. Zij is door Willibrord kort na 690 gesticht (zie voren blz. 10-13 en 15). In 1582-1587 is de kerk volledig, met fundamenten en al, gesloopt. Uit documenten, afbeeldingen en gedeeltelijke opgravingen is echter haar vorm, zoals die zich tussen de XIe en XVIe eeuw had ontwikkeld, in globale trekken komen vast te staan.

LITTERATUUR. J.H. HOFMAN, Oud-Munsterkerk te Utrecht (in Arch. aartsb. Utr. 1875, blz.+ 337-385); DEZ. Sint Salvator en Sint Marten te Utrecht (t.z. pl. 1898, blz. 4-20); S. MULLER FZ. De St. Salvatorskerk te Utrecht. Eene Merovingische kathedraal (t.z.pl. 1898, blz. 21-73); DEZ. Nog iets over de St. Salvatorskerk (t.z.pl. 1901, blz. 287-299); I.H. GOSSES, Merowingisch en Karolingisch Utrecht (in Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 1910, blz. 209-266); S. MULLER HZ, De Trechtsche kathedraalkwestie (t.z.pl. 1914, blz. 1-26); N.B. TENHAEFF, Diplomatische Studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot XIIe eeuw (Utr. diss. 1913), blz. 30-91; DEZ. Dom en Oudmunster (in Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 1915, blz. 333-364); O. OPPERMAN (in Westdeutsche Zs. 1908, blz. 189-190); R.R. POST, Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de XIIIe eeuw (Utr. diss. 1928), blz. 19; DEZ. De St. Maartenskerk kathedraal van Utrecht sedert Bonifacius tot de regering van bisschop Adelbold (in Hist. Ts. 1931, blz. 295-324); A.E. VAN GIFFEN, C.W. VOLLGRAFF en G. VAN HOORN, Opgravingen op het Domplein te Utrecht (Wetenschappelijke Verslagen uitgeg. d. Prov. Gen. v.K. en W., Haarlem 1934), blz. 38-40, 77-80 en 132-138; H. BRUNSTING, De Opgravingen op het Domplein te Utrecht (in Ons Eigen Land 1942, en in Leven en Werken 1942, nr. 9); G. BROM, Kerksieraden van Oudmunster (in Arch. aartsb. Utr. 1901, blz. 377-399).

+Litteratuur

AFBEELDINGEN. Potloodschets van de plattegrond (XVIB), op schaal getekend (collectie Hss+ van C. Booth, Rijksarchief Utrecht); - Afbeelding van de zuidzijde der kerk en van de plattegrond, met opgave van maten, in verschillende exemplaren: kaartboek der landerijen van Oudmunster (Rijksarchief Utrecht), in olieverf op paneel (ca 1600, Catal. Centraal Mus. nr 1115), pentekening door A. VAN BUCHEL in zijn Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis (Gemeente-Archief Utrecht), een anonieme gekleurde tekening in spiegelbeeld (verzameling van H.M. de Koningin in Soestdijk, Atlas Munniks van Cleef nr 193). De zuidzijde der kerk alleen komt nog op verschillende panelen voor (XVIIA, Catal. Centraalmus. nr 1116 en Oud-Bisschoppelijke Clerezij te Utrecht). De westgevel op het panorama van Utrecht (ca 1560) door A. VAN DEN

+Afbeeldingen

WIJNGAERDE (zie afb. 11), het gezicht op Utrecht door MELCH. VAN HOORN (ca. 1570, XIXe-eeuwse copieën in de vorm van lithografieën in Catal. top. atlas nrs 62-65) en het panorama door P. KAERIUS, een handgekleurde kopergravure naar een tekening van P. BASTIUS (nieuwe aanwinst Centraal Mus.); voorts op de stadsplattegronden in vogelvlucht door BRAUN en HOGENBERG (ca 1572, Catal. top. atlas nr 13, zie afb. 13), door A. VAN VIANEN (1598, Catal. top. atlas nr 18) en JOAN BLAEU (1649, zie afb. 15).

GESCHIEDENIS. Volgens de brief van Bonifacius aan paus Stephanus II in 753 (OkbU I,+ nr 42) heeft Willibrord de kerk van St. Salvator gesticht 'in loco et castello quod dicitur Trajectum'. Aangezien de brief haar als zijn kathedraal betitelt, zal de stichting na zijn bisschopswijding in 695 plaats gevonden hebben. +**Geschiedenis**

De opgravingen hebben aangetoond, dat de oudste sporen van christelijke cultusgebouwen op het tegenwoordige Domplein hoogstens tot de IXe eeuw teruggaan. Wellicht zou echter de plaats van het schip der in 1587 afgebroken St. Salvatorkerk, een plaats, die wegens de huidige bebouwing niet onderzocht kon worden, nadere gegevens kunnen verstrekken over de eerste stichtingen, want ook al zijn er tot heden geen overblijfselen gevonden van de oudste, VIIe-eeuwse kathedraal, toch mag men blijven aannemen, dat ook zij op het tegenwoordige Domplein gestaan heeft. Want het patrocinium St. Salvator werd door de Karolingische hofmeiers bij voorkeur gehecht aan een kerk, die binnen een rijks- of koninklijk bezit verrees (A. OSTENDORF, Das Salvatorpatrocinium, seine Anfänge und seine Ausbreitung im Mittelalter, in: Westfälische Zs. 1950, S. 357-376; B. ORTMANN, Baugeschichte der Salvatorund Abdinghofkirche in Paderborn, t.z.pl. 1957, S. 350, 359) en het terrein van het Domplein was immers naar alle waarschijnlijkheid de voorburcht van de Frankische burcht. De toewijding aan St. Salvator zou dus door Willibrord gekozen kunnen zijn in overeenstemming met de waarde, die de Karolingische vorsten aan dit patronaat toekenden[1]. De Utrechtse St. Salvator bezat in de crypt relieken van de H. Stephanus (vermeld door kanunnik MERSMAN, editie HOFMAN in Arch. aartsb. Utr. 1875, blz. 345), misschien al sedert de stichting der kerk. Destijds was voorgeschreven, dat relieken van de protomartyr slechts door kathedralen en door kerken binnen koninklijke burchten bezeten mochten worden (ORTMANN t.a.p. blz. 365); aan beide voorwaarden beantwoordde deze kerk.

Behalve St. Salvator had de kerk nog andere patronen. Een charter van Karel Martel uit 726 (OkbU I, nr 36) vermeldt een ‘basilica, que est constructa in honore Salvatoris domini nostri Jesu Christi et beate Marie genitricis Dei, sed et beatorum apostolorum Petri et Pauli omniumque apostolorum sanctique Johannis Baptiste vel ceterorum sanctorum’ (waarmede volgens POST de kerk van Elst bedoeld is, volgens J.E.A.TH. BOGAERS de Utrechtse kerk: De Gallo-Romeinse tempels te Elst, diss. Nijmegen 1955, blz. 198-202). In een oorkonde van bisschop Ansfried (994-1010) treedt het patronaat van Maria op de voorgrond, evenals in oorkonden van koning Hendrik III van 1046 en keizer Hendrik V uit 1122 (OkbU I, onderscheidenlijk nrs 143, 200 en 306). St. Salvator werd echter als patroon niet vergeten en treedt in 1108, in oorkonden van bisschop Burchard (OkbU I, nrs 277-280), tegelijk op met een nieuwe patroon, Bonifacius, die ook in de XIIIe eeuw enkele malen genoemd wordt (zie verder S. MULLER FZ in Arch. aartsb. Utr. 1898, blz. 56). Het kapittel van St. Salvator zegelde in die eeuw en later met de beeltenis van St. Salvator, terwijl Bonifacius op het tegenzegel was afgebeeld.

De hele kerkelijke organisatie van Willibrord en van zijn eerste opvolgers, en de situatie der oudste Utrechtse kerkgebouwen, wekken de indruk, dat de St. Salvator mèt de door Willibrord herbouwde St. Maartenskerk één kathedraalcomplex vormde, een dubbelkathedraal op de wijze, waarop ook elders twee of meer kerken tezamen in Merovingische en Karolingische tijd vaak een ‘groupe épiscopal’ constitueerden

1 Een voorbeeld: het klooster van Susteren wordt in 714 vermeld en was toen toegewijd aan St. Salvator en de Apostelen. Pepijn en Plectrudis schenken het in dat jaar aan Willibrordus (Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg 1921, p. 24-25); het was dus aanvankelijk een rijksstift. In het gebied van het voormalige Gallië komt het Salvatorpatrocinium niet vóór het midden van de VIIIe eeuw voor (J. HUBERT, L'archéologie religieuse du haut Moyen Age en France, Paris 1952, p. 50). In Engeland en onze streken daarentegen al eerder: Kathedraal van Canterbury, 597; Brugge, midden VIIe eeuw.

(zie voren blz. 13 en vgl. J. HUBERT, L'art préroman. Paris 1938, p. 39-42; TH.K. KEMPF, Ecclesia cathedralis eo quod ex duabus ecclesiis perficitur, in: Arte del Primo Milennio, Atti del IIo Convegno per lo studio dell'arte dell'alto medio evo (Pavia settembre 1950), Torino 1951, p. 3-10; E. LEHMANN, Von der Kirchenfamilie zur Kathedrale, in: Festschrift Friedrich Gerke, Baden-Baden 1962, S. 21-37). In het geval van Utrecht lag het zwaartepunt, blijkens Bonifacius' brief, aanvankelijk op St. Salvator. POST heeft aangetoond, dat juist tijdens Bonifacius' bestuur de St. Salvator haar rang aan de St. Maarten moest afstaan, op grond van een oorkonde van 769 waarin Karel de Grote bevestigt, dat alle goederen, welke vroeger aan de kerk of het episcopaat van Utrecht geschonken waren, aan de kerk van St. Maarten (ad ipsam casam Dei sancti Martini') toekwamen (OkbU I, nr 45). Ook andere oorkonden uit de VIIIe en IXe eeuw wijzen in deze richting (OkbU I, nrs 48, 56, 59, 62 en 66). Nochtans is van een echte degradatie van de St. Salvatorkerk geen sprake.

Waarschijnlijk werd deze kerk terstond door een kloostergemeenschap, een kapittel, bediend, hoewel pas in een charter van Karel Martel uit 722 voor het eerst van een klooster in Trajectum gesproken wordt (OkbU I, nr 35). Later is een tweede klooster gesticht, dat het eerst vermeld wordt in een oorkonde van Otto I uit 944, die een schenking doet ‘usibus fratrum (prememorate) pontificalis cathedre in duobus monasteriis inibi Deo famulantium, unum in honore sancti Martini dedicatum, alterum vero sanctae Dei genitricis omniumque Sanctorum’ (OkbU I, nr 106). Met het laatstgenoemde klooster wordt dat bij de Salvatorkerk bedoeld, die, zoals gezegd, ook Maria als patrones kende. Het bisdom en de geestelijkheid van beide kerken bestonden tezamen van één ongedeeld vermogen. De bisschop beheerde dit vermogencomplex, dat hij aanwendde tot onderhoud van het bisdom, de St. Maartenskerk en de St. Salvatorkerk.

De St. Salvatorkerk blijft van groot belang in de taak der ‘concathédrales’, want daar worden de bisschoppen bijgezet, wier graven door BEKA (Chronica, passim) worden vermeld. Pas sinds Balderik († 976) worden de bisschoppen in de St. Maartenskerk begraven. De scheiding tussen beide kerken en hun geestelijkheid is toen of weldra daarna scherper doorgevoerd, want het tot dan toe ongescheiden vermogen van beide kapittels wordt in de Xe eeuw gesplitst (bewezen door een schenking van zekere Fredebold in 996, OkbU I, nr 145) en sindsdien vinden schenkingen aan de St. Maarten en de St. Salvator steeds afzonderlijk plaats. De kathedrale status beperkt zich dan geheel tot de St. Maarten, doch de oorspronkelijke eenheid van de twee kapittels blijft nog lang door allerlei gebruiken in herinnering, o.a. door wederkerige staties van beide kerken (tot 1130) en in de gewoonte, dat op Paas- en Pinksterzaterdag de kanunniken van St. Maarten in processie naar de St. Salvator gaan om de doopvont mede te wijden, een gebruik, dat zich, met een onderbreking van ca 1200-1294, tot de Hervorming toe handhaaft (P. SÉJOURNÉ, Ordinarius S. Martini Traiectensis, Utrecht 1920, p. 70 SS; A.A.J. VAN ROSSUM, Broederschap der kanunniken van St. Salvator te Utrecht met verschillende andere kerken, in Arch. aartsb. Utr. 1880, blz. 153; HOFMAN t.z.pl. 1875, blz. 356; H. WSTINC, Het Rechtsboek van den Dom van Utrecht ed. S. MULLER FZ, Den Haag 1895, blz. 255). Hiermede werd tevens erkend, dat oudtijds de doopritus alleen in de St. Salvator voltrokken werd, toen deze de kathedraal was en als enige het baptisterium bevatte. In de VIIe en VIIIe eeuw nog kon slechts de bisschop of een koor- of wijbisschop het doopsel toedienen.

Aldus blijft het kapittel van St. Salvator met zijn kerk onderscheiden boven de andere Utrechtse kapittels en hun kerken.

De benaming Oudmunster voor de St. Salvator komt het eerst voor in een charter van 1238: 'ecclesia Sancti Salvatoris in Trajecto, quae vetus monasterium nuncupatur' (OkbU II, nr 932), maar al in 1108, in een charter van bisschop Burchard wordt melding gemaakt van de 'ecclesia sancti Salvatoris que Vetus dicitur' (OkbU I, nr 278). Dat deze benaming nog eerder gebruikelijk was, zou men kunnen afleiden uit het feit, dat in een oorkonde tussen 1026 en 1044 het St. Maartensmonasterium 'novum monasterium' genoemd wordt (OkbU I, nr 184)[1].

+Bouwgeschiedenis

+ Omstreeks 925 is de St. Salvator door bisschop Balderik herbouwd (zie voren blz. 14). Onder bisschop Ansfried (994-1010) werd de kerk hersteld en vergroot (zie voren blz. 15), wellicht als gevolg van door de Noormannen aangerichte verwoestingen. De Ann. St. Marie vermelden, dat in het jaar 1131 de kerk van St. Bonifacius, de St. Salvator, dus, kort na een nieuwe wijding, verbrand is, in het jaar waarin, volgens de Annales Egm. Utrecht driemaal door een grote brand getroffen werd (O. OPPERMAN, Fontes Egmundenses, Utrecht 1933, blz. 145). Op het jaar 1253 melden de Ann. St. Marie: 'pars turris ecclesiae S. Salvatoris combusta est'. Latere verbouwingen en uitbreidingen worden niet expliciet vermeld, maar uit de levensdata van de stichters der zijkapellen van het schip der kerk en uit de oude afbeeldingen blijkt, dat deze wel hebben plaats gevonden (zie onder de beschrijving). In de Domrekeningen van 1480/81 komt een betaling voor van Cornelis de Wael aan het Domkapittel 'ab ecclesia S. Salvatoris van steyn ende calck, baksteen, gelas ende 150 tonnen duyssteyns'.

+Opgravingen

+ OPGRAVINGEN. Nadat al in 1883 bij het leggen van de fundering voor het standbeeld van graaf Jan van Nassau, overblijfselen van inventarisstukken uit de grond gehaald waren (Catal. Centraalmus. nrs 1148-1184), hebben de opgravingen in 1929-1935 de met puin gevulde funderingssleuven van het koor en het transept aan het licht gebracht. Uit de breedte der sleuven viel op te maken, dat de muren der fundering van beide bouwpartijen ruim 1,50 m dik waren, terwijl de vele paalgaten in de bodem van de sleuven aantoonden, dat zij door talrijke, maar niet zware palen onderheid was. Van de fundering van het halfrond gesloten koor waren nog gedeelten gespaard gebleven; zij bestonden uit veldkeien van grote afmetingen. Het koor was 22 m diep en 12 m breed, de breedte van het transept buitenwerks 31,25 m.

Binnen het koor kwamen resten van een bevloering uit kleine tegels van 12 cm^2 tevoorschijn. Deze vloer lag 1,05 m dieper dan de uit rode plavuizen bestaande tegelvloer van het transept. De gevonden resten zullen dus wel afkomstig zijn van de vloer der crypt onder het koor. De crypt moet zich over de gehele breedte en diepte van het koor hebben uitgestrekt. Denkt men haar een aanvaardbare hoogte toe, ongeveer 2,40 m, dan zal het koor dus minstens ongeveer 1,35 m boven het peil van de transeptvloer gelegen hebben.

Van de kapellen tegen de noordzijde van het koor werd de plaats van de noordelijke buitenmuur, op een afstand van 6 m van de koormuur, teruggevonden. Binnen deze ruimte was niet meer bewaard dan de vloer der meest westelijk gelegen

1 E. LEHMANN, t.a.pl. blz. 34, geeft voorbeelden van de benaming 'Oude Dom' voor gebouwen die oorspronkelijk de bisschoppelijke residentiekerk of -kapel waren in Duitsland en Italië. Daar komen zulke namen echter al vroeger voor.

kapel, die geen oostmuur had, doch naar de oostwaarts gelegen kapellen geopend was. Over

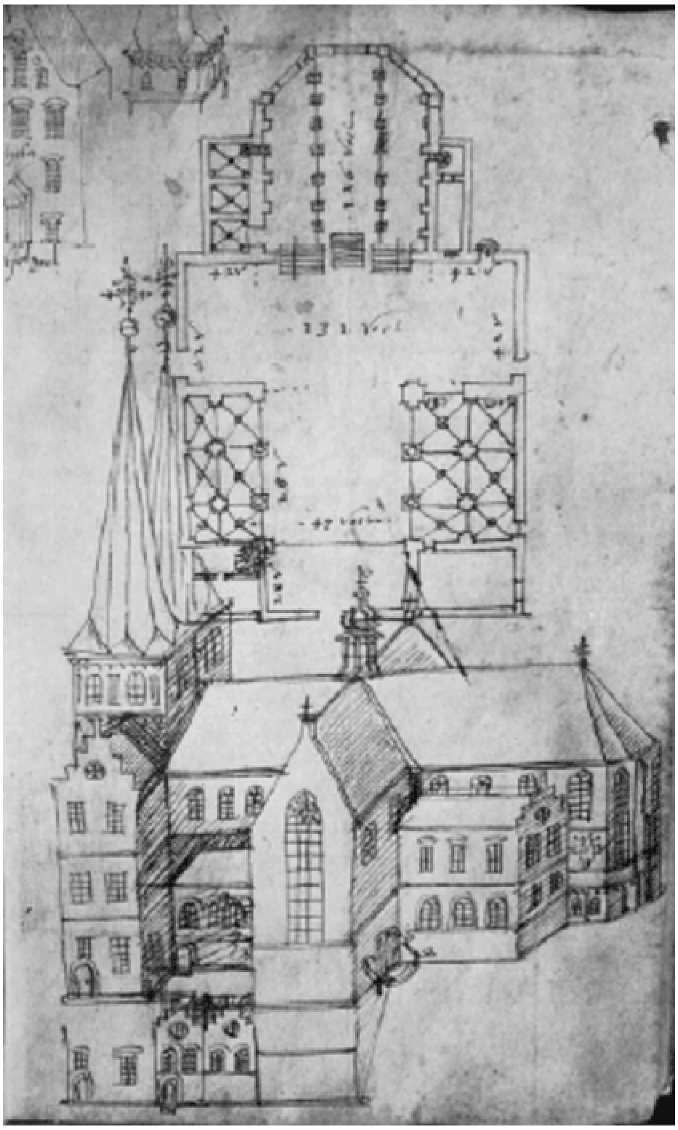

Afb. 112. Oudmunster, pentekening door A.C. van Buchel in Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae, eerste helft 17e eeuw

een oppervlak van 4 bij 3,40 m lag een onderlaag van onregelmatige stukken tufsteen, waarop sterk afgesleten vloertegels, rode plavuizen, ter grootte van 17 cm^2 met metselspecie bevestigd waren. Dwars over de vloer was een muurtje gemetseld, dat vermoedelijk het voetstuk was van een gewijd monument uit de XIIIe of XIVe eeuw. De tegelvloer lag weliswaar 0,465 m hoger dan de vloer der crypt, maar toch nog 0,585 m lager dan de transeptvloer. Waarschijnlijk was de kapel dus slechts toegankelijk vanuit de crypt.

Ten oosten van de noordelijke kapellen werden in de hoek van haar oostmuur en het koor sporen van een traptoren aangetroffen.

In het transept vond men, dicht bij de toegang tot het schip van de kerk, een reeks van vier pyramidevormig uit baksteen opgemetselde basementen, waarvan de buitenste, de grootste, op 10 m afstand van de transeptgevels liggen. De onderlinge afstand der buitenste basementen, van buitenkant tot buitenkant gemeten, bedraagt 10,07 m. Deze basementen kunnen vereenzelvigd worden met voetstukken van een versiering, die kanunnik MERSMAN (Arch. Aartsb. Utr. 1875, blz. 360) beschrijft als staande bij de twee pijlers tegenover het koor: twee beelden, rechts St. Salvator, links St. Bonifacius, ieder met een kandelaber. De beelden zullen op de grootste voetstukken gestaan hebben, de kandelabers op de kleine. De breedte van het schip is weinig groter dan die welke door deze vier voetstukken wordt ingenomen, namelijk 10,50 m.

+Een oudere kerk onder de kruisbasiliek

+ Voorts zijn twee stukken van een oudere fundering gevonden onder het transept, in oostwestelijke richting. Het zijn twee puinsleuven met 7,85 m onderlinge afstand, die gevuld waren met kalkpuin, waaronder echter nog de benedenste laag tufstenen der fundering zelf, 0,75 m dik, aanwezig was. Zij lijken de resten van een ouder kerkgebouw (een zaalkerkje?), dat mede op grond van andere vondsten daar (Pingsdorf-scherven), voorlopig in de Xe eeuw gesitueerd wordt en dat door of na bisschop Balderik gebouwd zou kunnen zijn (Opgr. III, blz. 79). Zie ook voren blz. 11.

+Een nog ouder kerkhof

+ Een gedeelte van het terrein waarop de St. Salvator is gebouwd, is voordien als begraafplaats gebruikt. Een tiental doodkisten van zachte witte kalksteen lag onder het muurwerk en de vloer der kerk en bleek deel uit te maken van een Merovingisch-Karolingisch kerkhof, dat tot in de IXe eeuw in gebruik was (Opgr. III, blz. 80).

+Reconstitutie

Over de opbouw van de kerk in haar laatste vorm, kort vóór de sloping in 1587, zijn wij voorts ingelicht door een beschrijving van het gebouw en zijn inrichting uit 1592 door Joannes Mersman, kanunnik van Oudmunster, die een belangrijk aandeel had in het behoud van de gewijde schatten der kerk. Zijn beschrijving is volledig in een vroeg XVIIe-eeuwse copie bewaard (ed. HOFMAN, Arch. aartsb. Utr. 1875, blz. 337-385). Uit deze beschrijving en de afbeeldingen, waarvan de potloodschets van de plattegrond der kerk uit het einde van de XVe eeuw (Rijksarchief Utrecht) vrij nauwkeurig overeenkomt met de resultaten van de opgraving, kan men het volgende beeld+ afleiden. Nadat de Romaanse kerk een of meer Gothische verbouwingen ondergaan had, vormde zij in haar laatste gedaante een kruisbasiliek met zijkapellen aan de schipzijbeuken en zijkapellen aan een halfrond gesloten crypt, waarboven zich een driezijdig gesloten Gothisch koor verhief (de Gothische koorsluiting wordt in de tekening van BUCHELIUS met de Romaanse krocht gecontamineerd). De kruising werd bekroond door een dakruiter met een opengewerkte appel. De kerk had een hoog opgaand westfront over de breedte van het middenschip. Deze westpartij werd bekroond door

Afb. 113. Dom en rechts daarvan de toren(s) van Oudmunster. Fragmenten uit kopergravures resp. van M. van Hoorn (ca. 1570) en H. Verstralen (ca. 1630)

Afb. 114. Dom en rechts daarvan de toren(s) van Oudmunster. Fragmenten uit kopergravures resp. van M. van Hoorn (ca. 1570) en H. Verstralen (ca. 1630)

twee Gothische ingesnoerde naaldspitsen; deze vorm wordt althans gegeven door de tekening van BUCHELIUS en door de kaart van BRAUN en HOGENBERG, de andere afbeeldingen laten twee torens zien[1]. De vensters van schip, koor, transept en zijbeuken hadden een Gothische vorm met traceringen. Het schip, waarvan de resten niet opgegraven zijn, schijnt uitermate kort geweest te zijn, korter dan het koor, hetgeen mede verklaard wordt door het feit, dat de kerk geen parochiekerk was en vrijwel uitsluitend ter beschikking stond van de kanunniken van St. Salvator. Het bestond uit slechts drie traveeën en had vermoedelijk ronde kolommen. Schip, koor en transept zullen met hout gedekt zijn geweest, althans van steunberen is niets te zien. Door de onderling verbonden en op elkaar geopende zijkapellen aan de zijbeuken van het schip maakte dit de indruk vijfbeukig te zijn, doch de kapellen waren afzonderlijk gesticht. De meest oostelijke kapel aan de zuidzijde was een stichting van proost Willem van Montfoort († 1514), die er in een bronzen graftombe begraven was. Daarnaast stond de kapel van proost Joannes van Bronckhorst, later bisschop van Utrecht († 1346). De meest oostelijke kapel aan de noordzijde was gesticht door heer Wauterus Grauwert († 1456). Deze kapellen en de zijbeuken waren overkluisd door graat- of kruisribgewelven.

1 S. MULLER (Arch. Aartsb. Utr. 1875, blz. 27) reconstrueert in de eerstgenoemde vorm en voert ter vergelijking aan de Nikolaikirche in Berlijn, de St. Nikolaikirche in Brandenburg, de kerk van Lugau (Brandenburg) en de Marktkirche te Halle a/d Saale (beschr. resp. in: G. DEHIO, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler II (Berlin 1906), S. 23, 51, 285 en 1 (1905), S. 130).

In de crypt stonden twee rijen van zeven zuilen of pijlers. Zware kruisvormige pijlers vormden de kruising van schip en dwarspand, kruisvormig waren vermoedelijk ook de pijlers tussen de zijbeuken en de kapellen.

In de hoek tussen de crypt en het noordertransept bevond zich een kleine, overwelfde zijkapel die van de crypt uit toegankelijk was. Deze kapel wordt door MERSMAN als

‘de kleine krocht’ aangeduid, een druk bezochte plaats van Mariadevotie. Ten oosten daarvan lag de kapel van het H. Graf. Aan de zuidzijde van de crypt lag de kapel van St. Jan Evangelist en ten oosten daarvan de St. Barbarakapel, door deken Henricus Houberch († 1429) prachtiger opgebouwd. Door trappen in het transept waren het koor en de crypt bereikbaar.

Verscheidene aanbouwen waren rond de kerk gegroepeerd. Boven de kapellen aan de noordzijde van het koor was een sacristie gelegen en daarboven bevond zich de kosterswoning. De traptoren, waarvan sporen gevonden zijn aan de oostzijde dezer zijkapellen, kan toegang gegeven hebben tot die bovenverdiepingen. Tegen de zuidelijke zijbeuken van het schip was het kapittelhuis, tegen de zuidwand van de westbouw de kapittelschool aangebouwd. Tegen de zuidgevel van het transept en de belendende zijkapellen van het koor bevond zich de kloostergang. Tegen de noordwand van de westbouw was een archiefkamer aangebouwd en een plaats voor de vicarissen om zich te warmen. Daarboven was een slaapplaats voor de verzorger van de lichten en zijn knecht. Tussen het kapittelhuis en de kapittelschool bevond zich nog een kleine hof met een kloostergang.

+ INVENTARIS. Van de 22 altaren en de rijke inventaris geeft MERSMANS beschrijving een uitvoerig beeld. Het kostbare hoogaltaar had een retabel met twee beschilderde vleugels, waarop Paus Adriaan VI door de kerkpatronen aan de H. Drievuldigheid gepresenteerd werd. Achter het hoogaltaar stond een tweede altaar, met een retabel waarop de Geboorte van Christus voorgesteld was en een portret van deken Herman van Lokhorst, van wie zich ook verschillende andere stichtingen in de kerk bevonden in de vorm van koperen beelden. Er waren drie gebrandschilderde glazen in het driezijdig gesloten koor, geschonken onderscheidenlijk door bisschop David van Bourgondië, proost Willem van Montfoort en deken Herman van Lokhorst. **+Inventaris**

In de crypt bevonden zich het altaar en het graf van Frederik, bisschop-martelaar († 835) en vele andere heilige graven.

Er was een stenen oxaal vóór het koor, rustend op zes ronde kolommen. Daarbovenop stonden een altaar voor de gelovige zielen, een lutrijn en kandelaars.

Het koorgestoelte en de preekstoel dateerden uit 1548. Ook was er een Marianum.

Verschillende inventarisstukken zijn gaaf bewaard gebleven. In het Rijksmuseum te Amsterdam bevinden zich de gedreven en gedeeltelijk verguld zilveren reliekbuste van St. Frederik, in 1362 door Elyas Scerpswert vervaardigd (Catal. Middeleeuwse Kunst der Noordel. Nederlanden, Amsterdam 1958, blz. 229-230), een gedreven en verguld zilveren ciborie uit 1376 (t.z.pl. blz. 230-231), de gegoten en geciseleerd verguld zilveren lunula van een monstrans, eind XIVe eeuw (t.z.pl. blz. 231), een koperen processiekruis, met goud, filigraan en gesteenten, uit de XIIIe eeuw (Catal. van Goud- en Zilverwerken, 1922, blz. 2) en een ivoren kistje met zilverbeslag, ca 1500 (t.z.pl. blz. 8).

In het Centraalmuseum te Utrecht worden de vondsten van het graafwerk uit 1883 en van de opgravingen van 1929-1936 bewaard (Catal. Centraalmus. nrs 1117-1186 en niet uitgegeven aanvullingen daarop; Opgr. pl. XIX), bouw- en beeldhouwwerkfragmenten, grotendeels uit de late middeleeuwen dagtekenend en uit het Oudmunster of van het kerkhof van Oudmunster afkomstig. Hieronder: de tors van een kalkstenen

Christuscorpus (ca 1450); een zandstenen beeld, dat het hoofd en de linkerarm mist, vermoedelijk een apostel voorstellend en rijke sporen van polychromie vertonend (D.P.R.A. BOUVY, Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden, Amsterdam 1947, blz. 23; D. ROGGEN, Prae-Sluteriaanse, Sluteriaanse en Post-Sluteriaanse sculptuur in de Nederlanden, Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis 1955-56, blz. 141).

Op de plaats van de crypt werden brokstukken van gepolychromeerd beeldhouwwerk en gebeeldhouwde versieringen van graftekenen en andere monumenten gevonden (Opgr. blz.

134). Zeer opmerkelijk is een epitaaf van witte Franse kalksteen, gevonden tussen het Oudmunster en de H. Kruiskapel. Het draagt een inscriptie in Romeinse kapitalen ter nagedachtenis van een christelijk krijgsman, Ratgerus genaamd. Het is vermoedelijk afkomstig uit de crypt en later herbezigd als deksel van een jongere sarcofaag. Door C.W. VOLLGRAFF en G. VAN HOORN wordt het in de Xe eeuw gedateerd (Opgr. blz. 67-71), na vergelijking met de door een XIVe-eeuws necrologium en de Ordinarius van het kapittel van Oudmunster (Rijksarchief Utrecht) overgeleverde inscriptie van het epitaaf van graaf Ricfridus, vader van bisschop Balderik (Opgr. blz. 124-127 waar ook de gehele tekst gepubliceerd is).

De H. Kruiskapel+

+H. Kruiskapel

In het plaveisel van het Domplein zijn de omtrekken aangegeven van de H. Kruiskapel, zoals die uit de in 1929-33 opgegraven funderingsresten vastgesteld konden worden. In 1826 is de kapel, die in haar laatste gedaante sterk afweek van de oorspronkelijke en sedert lang als gaarkeuken dienst gedaan had, tenslotte geheel gesloopt.

LITTERATUUR. J.H. HOFMAN, Sint Salvator en Sint Marten te Utrecht (in Arch. Aartsb. Utr.+ 1898, blz. 16-19); S. MULLER FZ, De St. Salvatorskerk te Utrecht (t.z.pl., blz. 41 en 63-68); DEZ. Nog iets over de St. Salvatorskerk (t.z.pl. 1901, blz. 292); S. MULLER HZ, De Trechtsche kathedraalkwestie (in Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 1914, blz. 12-13 en 24); A.E. VAN GIFFEN, C.W. VOLLGRAFF en G. VAN HOORN, Opgravingen op het Domplein te Utrecht (Wetenschappelijke Verslagen uitgeg. d. Prov. Gen. v.K. en W., Haarlem 1934), blz. 3-9, 35-40 en bijbehorende afbeeldingen; E. LEHMANN, Der frühe deutsche Kirchenbau (Berlin 1938), blz. 25 en 142; E.H. TER KUILE in Duizend Jaar Bouwen in Nederland, 1 (Amsterdam 1948), blz. 148; L. GRODECKI, L'architecture ottonienne (Paris 1958), p. 158. **+Litteratuur**

AFBEELDINGEN. Twee tekeningen van JAN DE BEYER uit 1745 (verzameling van H.M. de+ Koningin te Soestdijk), waarop de kapel gezien onderscheidenlijk uit het zuidoosten en uit het zuidwesten (platinotypieën naar deze tekeningen door Roeloffzen, Hübner en W.G. Baer, = Suppl. Catal. top. atlas nrs 748-749 (zie hier afb. 115 en 116); - Gezicht op de poort der kapel, gekleurde tekening door P.C. WONDER, ca 1820 = Suppl. catal. top. atlas nr 1215; - Gezicht op de kapel uit het zuiden, ca 1820, platinotypie door F. REISSIG = Suppl. catal. top. atlas nr 1216; - Gezicht op de zuidzijde der kapel (1827), lithografie naar G. CRAEYVANGER door J. VAN LIEFLAND (in Utrechts Oudheid, Utrecht 1857, pl. 48); - Gezicht op de kapel uit het zuiden, ca 1720, gekleurde tekening door E. VAN ENGELEN = Catal. top. atlas nr 851; - Schetsmatig overzicht op de stadsplattegronden in vogelvlucht door BRAUN en HOGENBERG, (ca 1572) = Catal. top. atlas nr 13 (zie afb. 13), door A. VAN VIANEN (1598) = Catal. top. atlas nr 18 en JOAN BLAEU (1649, zie afb. 15). **+Afbeeldingen**

GESCHIEDENIS. De H. Kruiskapel wordt het eerst vermeld in de Vita Willibrordi+ Metrica van Theofridus van Echternach uit 1105 (aangehaald door S. MULLER FZ in Arch. aartsb. Utr. 1898, blz. 50). Hij beschouwde haar ten onrechte als een stichting **+Geschiedenis**

van Willibrordus, een fantasie, die door vele latere geschiedschrijvers (BEKA, midden XIIe eeuw; Chronica de Trajecto, XVe eeuw; HEDA, Hist. Ep., 1525) herhaald zal worden, met de vermelding, dat Willibrord er een doopvont plaatste. Het tweede bericht over de kapel bevatten de Ann. Egm. en de Ann. St Marie, waarin vermeld wordt, dat in 1148 Trajectum bijna geheel in vlammen opging en ook de H. Kruiskapel verbrandde, maar dat het daarin aanwezige kruisbeeld[1] ongeschonden bleef (O. OPPERMAN, Fontes Egmundenses, Utrecht 1933, blz. 154-155). Blijkens een oorkonde uit

1 Het werd alleen dusdanig geblakerd dat het sindsdien als het ‘brune cruus’ bekend werd.

Afb. 115. De H. Kruiskapel uit het zuidoosten. Tekening van Jan de Beyer, 1745

1294 behoorde de kapel tot de St. Salvatorkerk en werd van daaruit beheerd en bediend door een vicaris, wiens collatie bij de proost van St. Salvator berustte (OkbU v, nr 2631; H. WSTINC, Rechtsboek van den Dom, ed. S. MULLER FZ, Den Haag 1895, blz. 256; A.A.J. van Rossum in Arch. aartsb. Utr. 1879, blz. 154). Tevens wordt daar vastgesteld, dat zowel de kanunniken van de Dom als die van St. Salvator in de H. Kruiskapel hun begraafplaats kunnen kiezen (vgl. ook OkbU v, nr. 2565 en het Necrologium van Oudmunster in Arch. aartsb. Utr. 1882, blz. 319). In 1326 werd de bediening der kapel door St. Salvator nogmaals omschreven (MATTHAEUS Fund., blz. 71). In 1350 wordt een St. Barbara-altaar in deze kapel genoemd (HOFMAN in Arch. aartsb. Utr. 1898, blz. 18). In het algemeen werd sedert de XIIe eeuw het H. Kruispatrocinium nauw met dat van St. Salvator geassocieerd en beide waren vaak uitdrukking van devotie jegens een bepaald kruisbeeld (A. OSTENDORF, Das Salvatorpatrocinium, in Westfälische Zs. 1950, blz. 371-373). Ook in Utrecht bestond deze devotie en de combinatie van beide patronen hier is dus een vroeg voorbeeld daarvan, dat minstens tot 1105 teruggaat.

Later worden voor de kapel echter ook andere patronen genoemd, hetgeen tot grote verwarring geleid heeft. BEKA reeds spreekt van een 'oratorio D. Victoris quod Dominico Templo imminet' (Chronica 27) en ook in 1575 wordt een St. Victorskapel genoemd, gelegen tussen Bisschopshof en kerkhof van Oudmunster (A.A.J. van Rossum, Kerkelijke plechtigheden in de St. Salvatorskerk te Utrecht in Arch. aartsb. Utr. 1876, waarin de ORDO ORNAMENTORUM IN ECCLESIA S. SALVATORIS uitgegeven, blz. 256). Hiermee wordt de H. Kruiskapel bedoeld, zoals blijkt uit het testament uit 1592 van Peter van Aelst, kanunnik van Oudmunster, die een bedrag schenkt om aan de armen te verdelen in de 'Heylich-Cruys-capelle, anders genoempt S. Victorscapelle bij onse kercke' (DODT's Arch. II, blz. 70). Ook BUCHEL (Traj. Bat. Descr. blz. 13) vereenzelvigt de St. Victorskapel met de H. Kruiskapel. De kermisdag van de H. Kruiskapel werd gevierd op St. Victorsdag en dit is wellicht aanleiding geweest tot de naamsverandering (DODT's Arch. II, blz. 70; V.D. MONDE's Ts. 1836, blz. 244; S. MULLER FZ in Arch. aartsb. Utr. 1898, blz. 66).

Niet anders dan een dubbel misverstand is de benaming St. Thomaskapel, omdat hiermee een verkeerd gebouw met een onjuiste naam wordt aangeduid. In 1623 voor het eerst wordt de H. Kruiskapel zo genoemd, in een vroedschapsresolutie, die spreekt van 'St. Victoris ofte Thome-capelle off kercxken, aen Oudemunsterskerckhoff gelegen'. Blijkbaar is deze verkeerde naam een gevolg van de veronderstelling,

Afb. 116. De H. Kruiskapel uit het zuidwesten. Linkerhelft van een tekening van Jan de Beyer, 1745

dat de kapel de oudste Utrechtse kerkelijke stichting was en vereenzelvigd kon worden met Dagoberts kerk. Volgens de XIIIe-eeuwse Domtafelen en vele geschiedschrijvers sedertdien was dit Frankische kerkje aan St. Thomas gewijd (zie verder bij de St. Maartenskerk).

De Grote Kalander-Broederschap placht in de H. Kruiskapel bijeen te komen (Catal. Centraalmus. nr 1481: koperen zegelstempel uit de XIVe eeuw).

In de kapel vonden regelmatig uitdelingen aan de armen plaats krachtens testamentaire bepalingen (Necrologium van Oudmunster, in Arch. aartsb. Utr. 1883, blz. 294, 299) zoals in 1463, 1533, 1580, 1592.

Sedert 1800 diende de kapel voor uitdeling van soep aan behoeftigen, zodat de volksmond van de 'Soepkapel' sprak. In 1826 werd zij gesloopt. De oorspronkelijke situatie van het toen totaal verhaspelde gebouwtje is door de opgravingen van 1929-33 duidelijker bekend geworden.

+ OPGRAVINGEN. Bij de opgravingen in 1920-33 kwamen de funderingsmuren van de kapel tevoorschijn, waaruit is gebleken, dat de oorspronkelijke aanleg bestond uit een schip, een smaller rechthoekig koor en twee nog smallere kruisarmen met rechthoekig uitgebouwde altaarnissen. Opmerkelijk is, dat de fundering van de zuidelijke nis, in tegenstelling tot de noordelijke, grotendeels massief is. In de opening naar het koor bevonden zich overblijfselen van een in het midden onderbroken eensteens verbindingsmuurtje.

+Opgravingen

Buitenwerks meet de kapel van west naar oost 18,90 m, van noord naar zuid over de kruisarmen 15 m. De breedte van het schip bedraagt 7 m, van het koor 5,50 m en van de kruisarmen 4,50 m. De fundering bestond uit stukken tufsteen van onregelmatige vorm, afgewisseld met Romeinse baksteen en brokstukken van dakpannen, verbonden met geelachtige specie. Zij was 0,66 m hoog en rustte op een dunne laag puin. Van het opgaande werk zijn aan de zuidwesthoek vier grote, naast elkaar liggende blokken grof beton bewaard, die klaarblijkelijk van een Romeins bouwwerk afkomstig zijn en hier herbezigd zijn. De funderingsmuren waren gemiddeld 0,50 m dik.

Volgens VAN GIFFEN heeft men hier te doen met de resten van een laat-Karolingisch gebouw uit de Xe of XIe eeuw. In het koor werd een kleine bakstenen grafkelder gevonden op een peil, dat erop wijst, dat de vloer van het koor hoger lag dan die van het schip. Rond het koor zijn tufstenen sarcofagen gevonden. Een andere bakstenen grafkelder werd in het schip aangetroffen.

De kapel werd voorafgegaan door een later gebouwde portiek, waarvan de tufstenen muren koud tegen de westgevel der kapel waren aangezet. In de portiek lag een fraaie rood zandstenen sarcofaag, waarvoor een gedeelte van de fundering van de westmuur was uitgespaard. Deze westmuur liep naar het noorden en zuiden door, vermoedelijk als kerkhofmuur. Eronder kwam de fundering van een oudere, noordzuidwaartsgerichte muur tevoorschijn, met dezelfde geelachtige specie gebouwd als de funderingen van de kapel. Hoever deze zich uitstrekte, is niet vast te stellen, omdat hij door de funderingssleuf van de muur der St. Salvatorkerk is doorbroken.

+ De kapel was dus oorspronkelijk kruisvormig, maar voor haar opbouw kan men geen parallel vinden in bijvoorbeeld de H. Kruiskapel van Trier (1050-1066), die

+De vorm van de kapel

stenen tongewelven droeg op vier kruisarmen van gelijke breedte, maar moet men veeleer denken aan in hout gedekte Angelsaksische kerkjes, die eigenlijk zaalkerkjes waren met een noordelijke en een zuidelijke 'porticus' of zijkapel (bij voorbeeld Hadstock, eerste helft XIe eeuw, Breamore en Worth, beide Xe of XIe eeuw), en met name aan de H. Kruiskapel in St. Gallen uit 890-898. De kruisarmen van de Utrechtse kapel immers zijn veel smaller dan het schip en kunnen geen dwarspand gevormd hebben. De overkapping zou in dat geval constructief in de kruising met schip en koor op de grootste moeilijkheden gestuit zijn. Het waren vermoedelijk slechts lagere annexen, die ook gemakkelijk weer verwijderd konden worden zonder schade voor het schip. LEHMANN dateert de Utrechtse kapel voorlopig op het begin van de Xe eeuw.

Toen de St. Salvator afgebroken was, kwam de kapel aan de zuidzijde geheel in het gezicht. Op de tekeningen van JAN DE BEYER uit 1745, de oudste afbeeldingen van de kapel, heeft zij de vorm van een Gothische kapel met vrij steil zadeldak, met drie spitsboogvensters met resten van traceringen in het schip, een smaller en lager rechthoekig gesloten koor met twee spitsboogvensters in de zuidgevel en één spitsboogvenster in de oostgevel, eveneens met resten van traceringen. De zuidelijke kruisarm ontbreekt en moet vóór een Gothische verbouwing gesloopt zijn. Een klein westportaal ligt met zijn voorgevel schuin aan de rooilijn. Blijkens de tekening is de muur met de deur, die in 1598 gezegd wordt de erven van de Dom en Oudmunster te scheiden en te lopen van de H. Kruiskapel naar de Domschool (resolutie van Oudmunster, 1 maart 1598), nog lang na afbraak van de St. Salvator blijven bestaan.

Uit potloodschetsen, tijdens de sloping van de kapel in 1826 vervaardigd, blijkt dat de kapel toen nog een noordelijke kruisarm had. Vermoedelijk was de kapel in haar laatste gedaante het resultaat van een verbouwing die volgens BUCHEL (Traj. Bat. Descr. blz. 14) op een inscriptie in een steen boven de deur gememoreerd werd: 'Hanc capellam novam fieri fecit Petrus a Steinen, praepositus hujus ecclesiae, anno 1423'. Bij die vernieuwing misschien is de zuidelijke kruisarm afgebroken.

Bij de zuidoosthoek van het koor van de H. Kruiskapel werden de resten van een+ noordwest-zuidoostwaarts gericht muurtje gevonden. Volgens G.C. LABOUCHÈRE bepaalde dit wellicht de grensscheiding tussen het terrein van de St. Maarten en de St. Salvator, zoals die in 1399 nieuw vastgesteld was. Ten noorden van het koor van St. Salvator is de voortzetting van dat muurtje gevonden, hoewel zij niet in het verlengde daarvan ligt. De muurresten bestaan uit blokken tufsteen van wisselende formaten, die met specie verbonden zijn en op een tufstenen fundering rusten. Tegen deze muur is later een meer oostwaarts gerichte tufstenen muur aangebouwd, die tegen de oudere muur tenietloopt. Op deze muur liggend werden de overblijfselen van een kalkzandstenen bisschopsbeeld aangetroffen.

+Immuniteitsmuren

Het terreinniveau van de immuniteit van de Dom was ongeveer 0,30 m hoger dan dat van de immuniteit van de St. Salvator (Opgr. blz. 8 en 136).

De vóór 1254 aan St. Maarten gewijde kerken

Op de plaats van de Gothische Domkerk hebben een of meer opeenvolgende kerkgebouwen+ gestaan, op welker vorm de documenten en opgravingen te onvoldoende licht hebben geworpen om het beeld daarvan zelfs maar in schetsmatige trekken te

+St. Maartenskerk voor 1254

Afb. 117. Zegel van de provisoren van de Dom, 1292

kunnen reconstrueren. Nochtans zijn de bronnen en vondsten omtrent een kerkelijke stichting, de oudste in heel Noord-Nederland, belangwekkend genoeg om hier in een zo kort mogelijk overzicht bijeengezet te worden.

+ LITTERATUUR. J.H. HOFMAN, Sint Salvator en Sint Marten te Utrecht (in Arch. Aartsb. Utr. blz. 4-20); S. MULLER FZ, De Dom van bisschop Adelbold (t.z.pl. 1901, blz. 307-328 en 1902, blz. 114-120); F.J. NIEUWENHUIS, De Dom te Utrecht (Den Haag 1902); I.H. GOSSES, Merowingisch en Karolingisch Utrecht (in Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 1910, blz. 209-266); N.B. TENHAEFF, Diplomatische Studiën over Utrechtsche Oorkonden der Xe tot XIIe eeuw (Utr. diss. 1913); S. MULLER HZ, De Trechtsche Kathedraalkwestie (in Bijdr. Vaderl. Gesch. en Oudheidk. 1914, blz. 1-26); N.B. TENHAEFF, Dom en Oudmunster (t.z.pl. 1915, blz. 333-364; R.R. POST, De St. Maartenskerk kathedraal van Utrecht sedert St. Bonifacius tot de regering van bisschop Adelbold (in Historisch Ts 1931, blz. 295-324); P. SÉJOURNÉ, L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht (Utrecht 1919-1921); G.C. LABOUCHÈRE, Het huis ten zuiden van de Domtoren in de Middeleeuwen (Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 26-38); A.E. RIENTJES, De St. Michaelskapel op de Domtoren (t.z.pl. 1929, blz. 35-46); W.C. VAN CAMPEN, Willibrord en Utrecht (t.z.pl. 1939, blz. 23-58); J.H. JONGKEES, Aantekeningen over Utrechts oudste geschiedenis (t.z.pl. 1945-46, blz. 35-88); A.E. VAN GIFFEN over de opgravingen op het Domplein in 1949 in Utrechts Dagblad 3 febr., 11 maart, 6 en 23 mei 1949; DEZ. Utrecht-Trajectum (in 29e-32e Jaarverslag v.d. Vereniging voor Terpenonderzoek, Groningen 1949, blz. 15-21); J. ZWARTS, Ceramische kunst uit de Utrechtse Dom van bisschop Adelbold (in Maandblad voor beeldende kunsten 1933, blz. 117-121).

+Litteratuur

+ AFBEELDINGEN. Zegel van het afschrift van een oorkonde uit 1292 uit het Archief van het kapittel van Oudmunster (een minder volledig exemplaar aan een charter van 1263 uit het Archief van de Dom), afb. 117; - De Dom met Romaans schip, Gothisch koor en Gothische

+Afbeeldingen

toren op de achtergrond van een paneel van een drieluik (ca 1460) met de voorstelling van Christus aan het kruis, zie verderop onder Afbeeldingen van de Gothische Dom.

GESCHIEDENIS. Zoals op blz. 9 reeds vermeld is, bestond er tijdens de Merovingische+ koningen Theodebertus II (595-612) en Clotarius II (593-623) al een kerkje in Utrecht, dat vermoedelijk van stond af aan St. Maarten toegewijd was en van hen voorrechten verkregen had. Pippijn bevestigt namelijk deze oude rechten tussen 751 en 754 (OkbU 1, nr 40). Er bestaat te meer reden om te denken, dat het St. Maartenspatrocinium toen al aan de kerk, een rijkskerk, gehecht was, omdat deze heilige de nationale heilige van de Franken was en sedert Dagobert een bijzondere patroon van de Frankische koningen, die de kerken op hun domeinen bij voorkeur aan hem wijdden[1] (H.J. KOK, Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht, Utr. diss., Assen 1958, blz. 27-28). Het aannemen van een St. Thomaspatronaat voor dit eerste kerkje in Utrecht berust slechts op een twijfelachtige traditie, die haar begin schijnt te vinden in de zogenaamde Domtafelen kort na 1274 (TENHAEFF, Diplomatische Studiën, blz. 55 VV.) en door BEKA (Chronica 1342-1364) wordt overgenomen (zie ook onder de H. Kruiskapel, blz. 155). Het patrocinium van St. Thomas Apostel wordt in Noord-Europa maar zelden gebruikt (de St. Thomaskerk in Straatsburg is in de VIIe eeuw gesticht, de St. Thomaskerk in Soest in de VIIIe eeuw (vgl. H. DEUS, Baugeschichte der Kirche St. Thomae zu Soest, Soest 1954, blz. 65-66); C. NIEDNER, Das Patrozinium der Augustiner-Chorherren-Stiftskirche St. Thomae zu Leipzig, Leipzig 1952, stelt vast, dat de meeste Thomaspatrocinia op Thomas van Canterbury doelen sinds zijn canonisatie in 1173). In de Dom was het hoofdaltaar gewijd aan St. Jan de Doper, St. Thomas Apostel en St. Maarten, het Oudmunster bezat geen St. Thomas-altaar, maar LIEFLAND deelt mede (Utrechts Oudheid, blz. 7), dat in Utrecht het St. Thomasfeest op 21 december en de octaven ervoor en erna oudtijds met luister gevierd werden.

+Geschiedenis

Tweemaal (zie blz. 9) werd het heiligdom verwoest. Tenslotte stichtte Willibrord, volgens de reeds vermelde brief van Bonifacius uit 753, op de grondvesten van het vernielde rijkskerkje een nieuwe kerk, (wederom) aan St. Maarten gewijd. Gelijk wij al veronderstelden (blz. 146), schijnt deze kerk met de reeds eerder door Willibrord gestichte St. Salvator een ‘dubbelkathedraal’ te zijn gaan vormen, die door één kloostergemeenschap, later kapittel, bestuurd werd en welker vermogen tot diep in de XVe eeuw ongescheiden bleef (voor het bestuur vgl. de geschiedenis van de St. Salvator, hiervoor blz. 147, en CABROL-LECLERCQ, Dict. d'Archéol. Chrét., s.v. ‘monastère-évêché’, t. XI, Paris 1934, col. 2189).

Zolang de opgravingswerken onder de huidige Dom niet afgesloten zijn, is er weinig licht te brengen in de kwestie, of deze VIIe-eeuwse St. Maartenskerk op deze plaats gestaan heeft dan wel elders (in de vicus buiten het castellum, zoals velen, GOSSES, TENHAEFF, HOLWERDA, VAN CAMPEN, JONGKEES geopperd hebben). Evenals de overige onderdelen van het Utrechtse kerkelijke complex is de St. Maarten in de IXe eeuw door de Noormannen verwoest (zie blz. 14), waarna de bisschopszetel naar St.

1 Vgl. Saint-Denis bij Luik, waar een St. Maartenskerk lag in de door koning Dagobert in 629 gestichte handelswijk. Te Dorestad lag de rond 950 gebouwde St. Maartenskerk in de bevestigde Karolingische marktnederzetting (J.H. HOLWERDA, Opgravingen van Dorestad, in Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden, 1930, blz. 32-96).

Odiliënberg en vervolgens naar Deventer verplaatst werd. In 920 bracht bisschop Balderik de cathedra naar Utrecht terug en herstelde de verwoeste kerken of bouwde nieuwe te harer vervanging met geldelijke hulp van koning Hendrik I (volgens RUOTGER, Vita Brunonis c. 4, MG S.S. IV, p. 256). Vermoedelijk is het ook Balderik geweest, die het kapittel splitste. In elk geval is in een charter van Otto I uit 944 voor het eerst sprake van twee monasteria. Balderik was voorts de eerste bisschop wiens stoffelijk overschot in de St. Maartenskerk en niet in de St. Salvator werd bijgezet. Sindsdien lieten de bisschoppen zich in de St. Maarten begraven. Balderiks kerk had er niet lang gestaan of was misschien nog niet voltooid, toen zij in 1017 afbrandde (kroniek van DITMAR VAN MERSEBURG, tijdgenoot van bisschop Adelbold), maar de schade is klaarblijkelijk niet onherstelbaar geweest, want reeds in 1023 kon bisschop Adelbold de kerk plechtig herwijden in tegenwoordigheid van keizer Hendrik en twaalf bisschoppen (MULLER, Oudste Cartularium, blz. 178; KLUIT, Chron. Holl. I, p. 49; Ann. Egm. ed. O. OPPERMAN, Fontes Egmundenses, Utrecht 1933, blz. 129; BEKA, Chronica, p. 38; Ann. St. Marie, blz. 474).

In 1131 loopt de kerk wederom brandschade op (Ann. St. Marie blz. 476 en Ann. Egm., OPPERMAN t.z.pl. blz. 145), waarna zij in 1132 herwijd wordt door aarsbisschop Bruno II van Keulen (MULLER, Oudste Cartularium blz. 178). In 1148 heeft de Dom opnieuw van brand te lijden (Ann. St. Marie, blz. 479 en Ann. Egm., OPPERMAN blz. 154) en ditmaal ernstiger, want pas in 1173 vindt de herwijding plaats (t.z.pl. blz. 182).

+ De Dom van Balderik

+De Dom van Balderik

Alles omtrent de vorm van de Dom van bisschop Balderik is gissing. Het is vermoedelijk een monumentaal bouwwerk geweest, want Balderik gaf het hoog aanzien door het te voorzien van belangrijke relieken. In 963 verwierf hij relieken van de H. Agnes en de H. Benignus, in 966 partikels van het stoffelijk overschot van St. Pontianus van Spoleto (niet het hele corpus, zoals de Annalen van St. Marie willen, maar 'ossa aliquot', volgens de ORDINARIUS fol. 20'), voorts van St. Urbanus van Chartres of van Rome en het corpus van St. Wiro, dat hij uit St. Odiliënberg haalde.

+ De 'Dom van Adelbold'

+De Dom van Adelbold

De sinds lang in gebruik zijnde benaming 'Dom van Adelbold' voor de voorganger van de huidige Dom suggereert, dat bisschop Adelbold een geheel nieuw, homogeen bouwwerk stichtte. Toch deed hij misschien niet meer dan Balderiks kerk van brandschade herstellen en uitbreiden. Alle genoemde relieken bleven in de brand van 1017 gespaard, wellicht dus ook de altaren waarin zij rustten en dan is de brand dus niet catastrophaal geweest. Bovendien kon Adelbold reeds in 1023 de kerk pontificaal doen herwijden, hetgeen er allesbehalve op wijst, dat de schade van 1017 groot zou zijn geweest. Wellicht wordt de waarheid het dichtst benaderd door de mededeling in de Catalogus Episcoporum Ultrajectinorum uit de tijd vóór Beka: 'Adelboldus ecclesiam Trajectensem, quam Baldricus fundavit, feliciter consummavit' (uitg. S. MULLER FZ. in

Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. te Utr. 1888, blz. 491). Maar de juiste gedaante van de Dom, zoals die na de ver- of herbouwing door Adelbold was, blijft ons onbekend. Alle proeven van reconstitutie, die tot heden zijn ondernomen (MULLER met CUYPERS, voorts SÉJOURNÉ, NIEUWENHUIS en TENHAEFF) berusten op weinig stringente litteraire gegevens, vermeerderd met een zegel van de provisoren van de Dom uit 1292 (afb. 117), waarop een kerkgebouw is afgebeeld, en op een schilderij uit ca 1460 in het Centraal mus., waarop in de achtergrond de Dom te zien is, bestaande uit het nieuwe Gothische koor, het oude Romaanse schip en de nieuwe westtoren (afb. 120). Het zegel is echter een weinig be-

trouwbare hulpbron, omdat de afbeelding van een kerk op zulke zegels meestal niet meer is dan een sigle, een embleem in de vorm van een schematisch weergegeven kerkgebouw, dat meer opgevat moet worden als type van een kerk in het algemeen dan als getrouwe weergave van één individueel gebouw. Mocht men er al waarde aan hechten, dan is er hoogstens uit af te leiden, dat de kerk een rondgesloten koor had, een oostelijk en een westelijk transept en twee westtorens. Wat, buiten de nog te vermelden fragmentarische vondsten en opgravingen, werkelijk vaststaat over deze Dom zoals die zich tussen omstreeks 1200 en 1253 vertoonde, is te herleiden tot de volgende punten en steunt vooral op de ORDINARIUS S. MARTINI uit omstreeks 1200 (vgl. SÉJOURNÉ, blz. 188-224; 'Topographie du Dôme roman'):

a. De oostpartij bestond uit een hoofdkoor en twee zijkoren. Het hoofdkoor was door een+ 'murus', een balustrade, en een 'trabs', een triomfbalk, van het transept of van het schip afgescheiden. **+Oostkoor**

b. Er was geen crypt onder het koor. Midden in het koor stond een tombe, die de ingewanden van de keizers Koenraad II en Hendrik V bevatte (zie onder de beschrijving van de graftekenen van de Dom, blz. 370). Het graf van bisschop Adelbold bevond zich eveneens 'in medio choro'.

c. De westpartij bestond eveneens uit drie koren en het middenkoor werd weer afgebakend+ door een triomfbalk. Een Maria-altaar staat in 1243 blijkens het Oudste Cartularium (ed. S. MULLER FZ, blz. 171) 'in superiore parte ecclesie versus occidentem'. Het westkoor lag in elk geval hoger dan het schip; misschien was er een tribune in. **+Westkoor**

d. Er waren drie ingangen.

e. Er waren acht altaren en er was een doopvont.

f. Er waren een of meer torens. De verschillende berichten hierover staan ons niet toe ons+ een zuivere voorstelling van hun plaats en vorm te maken. Een Utrechts kroniekje van kort na 1477 bericht: 'In den jair MCC ende VIII op S. Nyclaes avont doe viel die oude toern S. Meerten tUtrecht' (S. MULLER in Arch. Aarstb. Utr. 1901, blz. 311). In oorkonden uit 1179, 1240 en 1243 is sprake van de 'aream ecclesie sancti Salvatoris', gelegen 'juxta turrim sancti Martini' (OkbU I, nrs 502, II, 956 en 995). De Ann. St. Marie tenslotte vermelden op het jaar 1253: 'major turris apud S. Martinum fere combusta est' (Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. 1890, blz. 22). Uit dit laatste bericht heeft men wel het bestaan van twee torens afgeleid (MULLER, SÉJOURNÉ). **+Torens**

g. De St. Michaelskapel. In verschillende oorkonden, namelijk uit 1238, 1241, 1297, 1298+ en 1303 wordt een St. Michaelskapel genoemd (OkbU II, nrs 932, 973, 974, IV, 2849, 2896; BERCKELBACH VAN DE SPRENKEL nr 36). Als nadere plaatsbepaling dienen: 'in Traiecto', 'infra urbem' en wordt ook medegedeeld, dat zij dicht bij het terrein van de St. Salvator ligt en dat zij belend wordt door de zaal van het huis van de bisschop. Zie verderop (blz. 435) over de Domtoren. MULLER en SÉJOURNÉ situeren haar in de verdieping van de noordtoren van het door hen veronderstelde Romaanse westelijke torenpaar, LABOUCHÈRE in één westtoren. **+St. Michaelskapel**

De oorkonden en een aanduiding als ‘infra urbem’ doen echter eerder een los staande kapel vermoeden. Het blijft ook een vraag, of het deze Michaelskapel was, die tot een puinhoop was vervallen en die in 1328 hersteld werd: ‘Quoniam propter ruinam dicte capelle, ipsa debito servicia destituta, premissa aliquo tempore in desuetudinem abierunt; dictaque capella nunc de novo... sit sumptuoso opere restaurata’ (WSTINC, Rechtsboek, blz. 17). Of werd in dat jaar de Michaelskapel in de nieuwe toren voltooid? De onderbouw van de Gothische toren heeft wel iets van een Romaanse westbouw, die in Gothische vormen is ‘vertaald’.
De kwestie hangt dus in elk geval nauw samen met de vraag, hoe de westpartij van de Romaanse+ Dom eruit zag. Was er een atrium? De term ‘atrium’, zoals die in een charter uit 1336 voorkomt, waarin sprake is van ‘viam nostram episcopalem tendentem ab atrio ecclesie nostre Traiectensis’ (MULLER, Regesten I, nr 729), kan als het terrein vóór de kerk opgevat worden (vgl. ‘atrium’ in J. NIERMEYER, Mediae Latinitatis Lexicon Minus, fasc. I, Leiden 1954, p. 67). En funderingsresten (veldkeien) ten nw van de Gothische Domtoren ontgraven, zouden met zulk een westelijke ruimte in verband kunnen staan (Zie ook verderop blz. 436 bij de St. Michaelskapel in de Domtoren.) **+Atrium**

Als in de Domrekeningen van 1468, 1474 en 1479 posten opgenomen zijn voor het herstellen en branden van een lantaarn 'in atrio ante ambitum ecclesie nostre' (TENHAEFF, Domrekeningen blz. 496), 'in atrio ecclesie nostre apud sanctam Agnetam' (t.z.pl. blz. 559), en als wij in een post uit 1461/62 lezen: 'die hanghende lanteern... int pant voer sinte Agnete' (t.z.pl. blz. 358), dan kunnen wij hier niet anders bedoeld zien dan de kloosterhof tegen de zuidzijde van het koor van de Dom.

+ Deze kloostergang verving een oudere, die in de Ordinarius (blz. 25B) en in het OkbHolland I, blz. 176, nr 306, uit 1227, als 'claustrum' vermeld wordt en die eveneens aan de zuidzijde van de kerk gelegen moet hebben (zie ook hier onder bij Opgravingen, blz. 166). **+Kloostergang**
Voorts waren er bij of aan de Dom een sacristie (custodia) en een bibliotheek (armarium).

+ OPGRAVINGEN EN VONDSTEN. Bij de herstelling van het Domkoor werden omstreeks 1895, toen men de steunberen van de straalkapellen gedeeltelijk moest vernieuwen, enkele stukken beeldhouwwerk in Romaanse stijl gevonden, die met de onbewerkte achterzijden naar buiten in de beren gemetseld waren. Wellicht zijn het fragmenten van het koor van de oude Dom, dat afgebroken is om plaats te maken voor de nieuwe, Gothische koorsluiting. Het zijn: verschillende kleine geprofileerde consoles (steunen van een boogfries?); een hoekbasement met kwartcirkelvormige doorsnede met hoekblad (van een deur- of vensteropening); een rond basement van een zuil (0,50 m diameter); het basement van een halfzuil (0,62 m diameter) en een fragment van een versierde lijst met ranken, druiven en bladwerk (Catal. Centraal mus. nrs 1200 t/m 1205; afgebeeld bij MULLER, Arch. Aartsb. Utr. 1901, tegenover blz. 322). **+Opgravingen en vondsten**

+ Midden op het Domplein, op de plaats waar de vierde, vijfde en zesde travee van het Gothische schip en zijn zijbeuken gestaan hebben, zijn in 1949 de resten van de fundering van een gebouw blootgelegd, dat de onmiddellijke voorganger van de Gothische Dom geweest is en derhalve met de overblijfselen van de Romaanse Dom te vereenzelvigen (fig. 20). Tussen de enorme bouwputten van de Gothische pijlerfundamenten van het schip en de zijbeuken zijn tot een diepte van ongeveer 3,40 m onder het niveau van het plein brokstukken tevoorschijn gekomen van zware veldstenen muren, die ongeveer 1,60 m dik waren en 2,00 m hoog. De richting van de muurresten kon nog bepaald worden door de regelmatige effen zijvlakken en de onregelmatige dwarse breukvlakken. Deze laatste vielen telkens samen met de randen van de bouwputten der Gothische pijlerfunderingen, waarvoor dus grote oude muurpartijen geheel weggehakt waren. Door de aangegeven richting der muren is echter toch de vorm van deze oude bouwpartij vast te stellen: twee rechthoekige ruimten met een west-oostwaartse lengte-as bevinden zich onder de zijbeuken van de Gothische Dom, een rechthoekige ruimte met een noord-zuidwaartse lengte-as verbindt deze beide ruimten. De drie ruimten hebben één gemeenschappelijke westmuur, die aan de noordkant uitspringt en een rechte hoek maakt in westelijke richting. **+Bouwresten onder het Gothische schip**

De overblijfselen van dit bouwwerk dagtekenen uit twee perioden. In de tweede periode heeft een herbouw plaats gehad, die de gedaante van de eerste periode in plattegrond geheel handhaafde. De onderste helft van de muren namelijk, rond 1 m hoog, bestaat uit kleinere stenen en vertoont een lichtgrijze kalkspecie, waarin gemalen tras is verwerkt. De bovenste helft bestaat uit grotere keien en een grove kalkzandsteenspecie, waarmee rood baksteengruis vermengd is. Bovendien zijn beide helften gescheiden door een dun laagje pikkige zwarte grond, dat overal in

de profielen van de wand van de gegraven put nog waar te nemen was op een hoogte van 0,90 tot 1,40 m onder het Romaanse loopvlak. VAN GIFFEN dateert de onderste muren

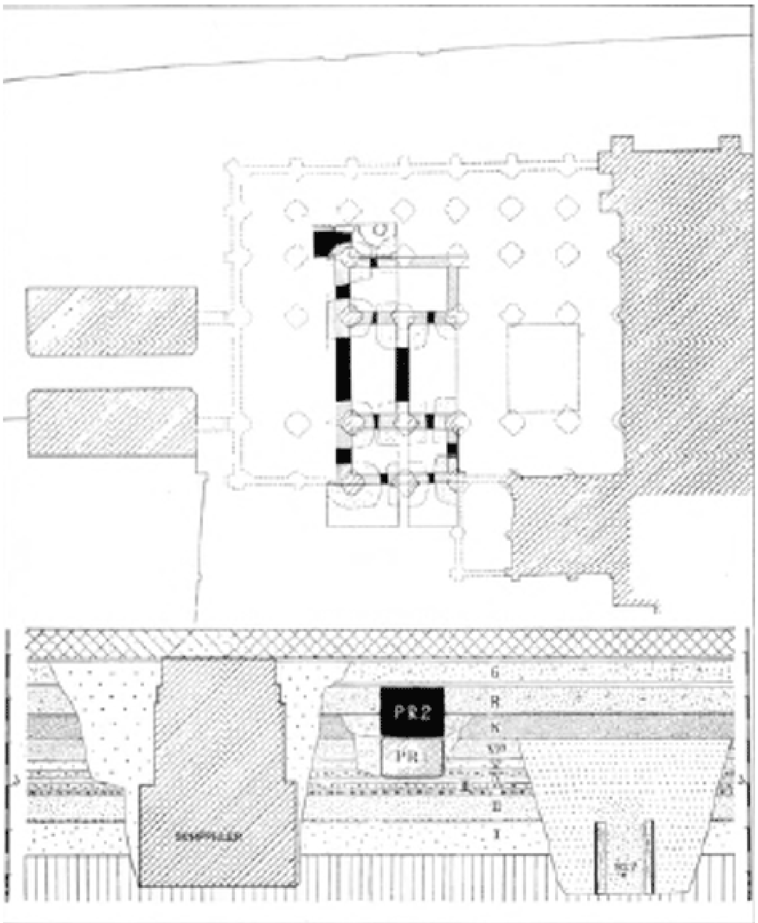

Fig. 20. Opgravingen op het Domplein. Naar een tekening van A.E. van Giffen. PR 1 = Prae-Romaans eerste helft IXe eeuw; PR 2 = Prae-Romaans Xe eeuw; K = Karolingisch; R = Romaans; G = Gothisch

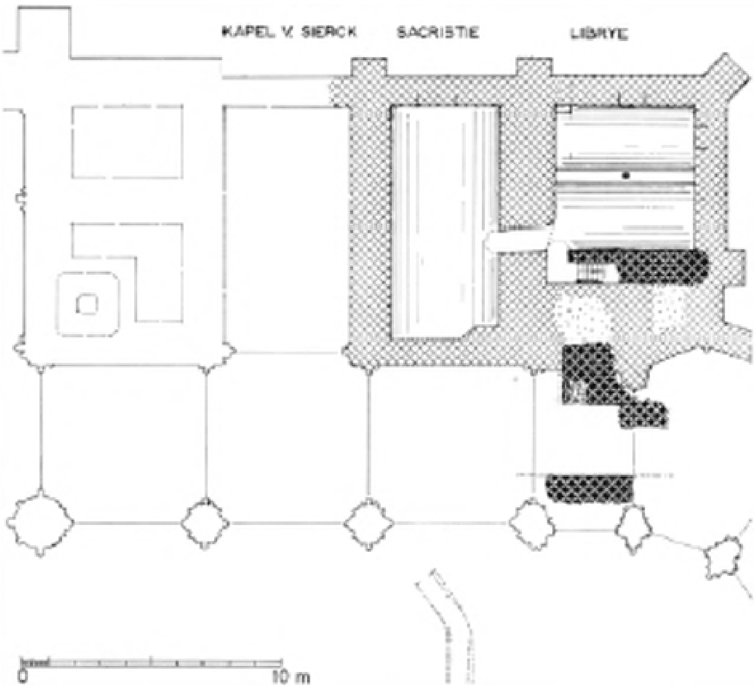

Fig. 21. Kelders en funderingen onder de noordbeuk van het koor en onder de Sacristie en Librye

in de eerste helft van de IXe eeuw en de bovenste als Xe-eeuws. De herbouw van dit gebouw op het oude grondplan zou dus terug kunnen gaan op de herstellingswerkzaamheden, die bisschop Balderik na zijn terugkeer in Utrecht in 920, liet uitvoeren (zie ook blz. 14-15).

Op 1,20 m diepte onder het oppervlak van het Domplein werd een loopvlak teruggevonden, bestaande uit een laag gruis van rode zandsteen, met daarin de indrukken van vloertegels van 18 × 18 cm. Dit vlak ligt even hoog als de bovenkant van de gevonden muren en kan als rest van de Romaanse kerkvloer beschouwd worden, die onmiddellijk aan het Gothische niveau voorafging. De westelijke muur vertoont verder een lichtelijk hoger vlak, dat de voeting van een pijler lijkt te zijn. Men mag aannemen, dat deze bouwresten achtereenvolgens tot de prae-Romaanse en de vroeg-

Romaanse Dom behoord hebben, maar al met al zijn zij toch te fragmentarisch om te kunnen vaststellen, met welk deel van een kerkgebouw men hier te doen heeft. Zij maken de indruk tot een 'Westbouw' behoord te hebben.

Bij deze opgravingen bleek ook, dat één Romaans zuilkapiteel ingemetseld was in de fundering van de noordwestelijke pijler der vijfde schiptravee.

In de meest oostelijke travee van de noordelijke koorzijbeuk zijn bij het aanleggen+ van een kelder voor de centrale verwarming in 1960 eveneens muurresten blootgekomen, die tot een of meer voorgangers van de huidige Dom behoord kunnen hebben (fig. 21). Fragmenten van twee muren werden gevonden, waarvan de ene, de zuidelijke, in oostwestelijke richting liep en bestond uit granietblokken en zwerfkeien, ongelaagd gevoegd met kalkspecie. De muur reikte tot kort onder het huidige vloerpeil van de Dom. Grenzen naar oost of west konden niet vastgesteld worden, omdat de belendende traveeën niet opengelegd zijn. De andere, de noordelijke muur was een geweldig massief, meters dik pakket. Het reikt tot ongeveer 1 m onder het tegenwoordige vloerpeil van de Dom en bestaat uit tufsteen, met daartussen enkele keien en grote baksteenbrokken, alles min of meer gelaagd. Aan de oostzijde maakt deze muur, ongeveer op de grens van de huidige Gothische travee, een rechte hoek naar het zuiden en eindigt na ongeveer 1 m. Voor een der veel jongere bakstenen grafkelders, die zich in deze travee bevinden, is een partij van de tufstenen muur ten dele uitgehakt. Ten noorden van deze muur komt, in de kelder onder de Librye, een muur in het zicht die dezelfde structuur van gelaagde, dikke en dunne tufsteenblokken bezit, zij het door een pleisterlaag bedekt.

+Bouwresten onder de noordelijke koorzijbeuk

De muur van granietblokken en veldkeien wijkt in zijn kalkspecie af van de muren, die op de plaats van het Gothische schip gevonden zijn. Of en hoe er verband bestond tussen deze muur en de tufsteenmuur ertegenover, kon niet worden vastgesteld. In de eveneens opengebroken vierde travee van de noordelijke koorzijbeuk kwamen geen vóór-Gothische bouwresten aan het licht.

Een opmerkelijk Romaans overblijfsel is de getorste zuil, die in de kelder onder de Librye herbezigd is (Zie verderop blz. 299 en afb. 118).

Ook nadat men met de bouw van het Gothische koor begonnen was, heeft men soms+ niet nagelaten, de Romaanse kerk fraai te onderhouden. In 1912 en 1924 zijn overblijfselen gevonden van een in verschillende perioden van de XIVe eeuw gelegde tegelvloer. Een strook vlak vóór de ingang van het koor is ter plaatse (0,48 m onder de vloer) gebleven. De gebakken en veelkleurig verglaasde tegels van verschillende afmetingen zijn in een bewegelijk ruitpatroon gelegd. Zij vertonen leeuwen, adelaars, mensekoppen, ook gele Franse lelies op rode grond. Dergelijke, elders onder de Dom gevonden tegels, zijn in het Centraalmuseum tot een soortgelijk patroon gecomponeerd (Catal. nr 1206) (afb. 119).

+Vloertegels

Onder de tweede rechte koortravee is na de afbraak van de houten galerij van Kramm+ in 1922 de uiterst onregelmatige, neerwaarts zich verbredende, ongeveer 0,76 m dikke bakstenen fundering van een driezijdige koorsluiting gevonden (fig. 45 en fig. 24), die het Romaanse koor tijdelijk afgesloten heeft, toen het Gothische in aanbouw en de uiterste oostpartij van het Romaanse koor reeds gesloopt was (zie ook blz. 20). Het baksteenformaat is 31,5 × 15 × 7,25 cm. In dit muurwerk zijn peerkraalprofielstenen gevonden die van ca 1300 zullen dagtekenen. Deze provisorische koorsluiting moet gemaakt zijn na de bouw van de pijlers van de huidige Gothische

+Een noodafsluiting

Afb. 118. Zuil in de kelder onder de Librye

Afb. 119. Fragment van een XIVe-eeuwse tegelvloer, in 1925 overgebracht naar het Centraal Museum

koorsluiting. Ook hieruit valt af te leiden, dat het Romaanse koor zich minstens bijna even ver oostwaarts uitgestrekt heeft als het huidige koor, een gegeven, dat ook door de vondsten uit 1960 in de noordelijke zijbeuk bevestigd is. Het grote baksteenformaat komt ook voor in niet te identificeren baksteenpartijen in de meest westelijke koortravee, die erop wijzen, dat de inwendige indeling van de Romaanse kerk in de tijd van de bouw van de noodafsluiting geheel herzien is. Het zijn zware resten tussen de oostelijke kruisingpijlers (een oxaal?) 1,80 m diep.

+De kloostergang

+ Bij de opgraving van de St. Salvator zijn tegen de noordzijde van het koor daarvan twee evenwijdig oostwaarts verlopende muurfunderingen gevonden, die misschien behoord hebben tot een bij de Romaanse Dom aansluitende kloostergang (Opgr. blz. 137). De funderingen bestaan uit veldkeien, waartussen enkele stukken tuf en enkele Romeinse tegel- of panstukken voorkomen. Beide muren zijn 0,60 m dik en

liggen 2,35 m van elkaar. Zij liggen op een hoger peil dan de St. Salvator en zijn aan de oostkant ten dele afgebroken ten behoeve van de bouw van de (jongste) St. Salvatorkerk. Hun niveau is hetzelfde als dat van de immuniteit van de Dom en mede daarom is verondersteld, dat men hier met overblijfselen van een bijgebouw van de Dom te doen had. Indien dit zo is, dan moet de grenslijn der immuniteit van de Dom

en van Oudmunster tussen de Xe en de XIIe eeuw ten gunste van het kapittel van St. Salvator verlegd zijn (Opgr. blz. 137).

Toen een oud pand (in de XIXe eeuw een koffiehuis) dat ten zuiden van de Domtoren+ stond, in 1927 gesloopt werd, bleken de gevelmuren van dit huis te staan op de fundamenten van een veel ouder gebouw, welks langszijden evenwijdig liepen aan de torenwand; zij waren aan de westzijde verbonden met de resten van een traptoren (afb. 52). De noordmuur was dieper gefundeerd dan de overige muren en rustte op een bed van veldkeien; het eveneens dieper gelegen traptorenfundament rustte op nog grotere keien en bestond uit grote in verband gemetselde blokken tufsteen. Deze funderingen zouden, blijkens materiaal (veldkeien, tufsteen, en metselverband uit de XIIe eeuw kunnen dagtekenen.

+Opgravingen bij de Domtoren

Het is wel zeker, dat dit gebouw deel uitmaakte van het Bisschopshof. In 1320 namelijk belooft het Domkapittel aan bisschop Frederik de schade, bij de bouw van de nieuwe Domtoren aan het Bisschopshof toe te brengen, uit de fabrieksgoederen te vergoeden (MULLER, Regesten I, nr 424). In dit jaar of niet lang daarna wordt er het consistorie van de bisschoppelijke officiaal gevestigd (MULLER, Dom blz. 5). LABOUCHÈRE vereenzelvigt het gebouw met de in 1297 genoemde ‘sael an sunte Michiels capelle’ (OkbU V, nr 2849; LABOUCHÈRE in Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 34) en veronderstelt, dat de traptoren toegang gaf tot een op de verdieping van een Romaanse westtoren gelegen St. Michaelskapel. Zou dit zo zijn, dan is moeilijk in te zien, dat een deel van het Bisschopshof moest wijken voor de Gothische toren, aangezien deze dan precies de plaats zou innemen van de Romaanse toren en niet van een deel van het Bisschopshof. Zie ook voren blz. 86-87.

Het consistoriegebouw is in 1540 met behoud en herbeziging van de oude fundamenten vervangen door het pand, dat tenslotte in 1927 gesloopt is (de oostgevel, tevens begrenzing van de immuniteit van Oudmunster, is te zien op de tekening van DE BEYER, afb. 115, de westelijke ingang op pl. 33 in LIEFLAND, Utrechts Oudheid). Tenslotte zij nog een zware funderingsrest vermeld, die zich rond de noordwesthoek van de Domtoren bevindt (fig. 24) en uit veldkeien bestaat. Of het hier ook een deel van de Bisschopshof betreft of toch de rest van een atrium, blijft tot dusverre een onbeantwoorde vraag.

2. De Gothische Dom St. Maarten

DE GOTHISCHE DOM ST. MAARTEN, opvolger van de hiervoor beschreven Romaanse+ kathedraal, is thans in eigendom en onderhoud bij de Nederlands Hervormde Gemeente. Aan de zuidzijde wordt het kerkgebouw belend door de Kloostergang met de voormalige Kapittelzaal, die beide thans deel uitmaken van de gebouwen der Rijksuniversiteit. De Domtoren is eigendom der burgerlijke gemeente.

+Gothische Dom

BRONNEN EN LITTERATUUR. A. MATTHAEUS Fund. blz. 3 VV; H. V(AN) R(IJN). Historie ofte+ beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom I, Stad Utrecht (Leiden 1719) blz. 80 VV; V.J. BLONDEEL. Beschrijving der Stad Utrecht (Utrecht 1757) blz. 283 VV; M.G. DUPAC DE BELLEGARDE. Histoire abrégée de l'église d'Utrecht (Utrecht 1852); B.J.L DE GEER VAN JUTFAAS. De Dom van Utrecht (Utrecht 1861); GISB. BROM, De stichter van de Dom (Verslag van het St. Bernulphusgilde 1889-1890, blz. 39-42); G.G. CALKOEN HS DOM (3 dln

+Bronnen en litteratuur

aantekeningen 1897-1898, waarin posten uit de bouwrekeningen verwerkt zijn); F.J. NIEUWENHUIS. De Dom te

Afb. 120. De Dom op de achtergrond van het middenpaneel van een triptiek (ca. 1460), voorstellend de Kruisiging. Bruikleen van het Rijksmuseum in het Centraal Museum te Utrecht

Utrecht ('s-Gravenhage 1902); A.W. WEISSMAN, Talrijke artikelen over de bouwgeschiedenis in Opmerker 1904, blz. 345 VV, 353 VV, 377 VV, 393 VV, 407 VV, Bouwwereld 1905, blz. 401 VV, 1922, blz. 157 VV, 166 VV, Bouwk. Wkbl. Architectura 1906, blz. 119 VV, Oud-Holland 1905, blz. 197 VV; F.J. NIEUWENHUIS in Bouwk. Wkbl. Architectura 1904, blz. 563, 603, 629 (bestrijding van WEISSMAN) en in Opmerker 1904, blz. 603 en 629; G.G. CALKOEN in Opmerker 1904, blz. 374 VV (datering koorlantaarn); S. MULLER FZ. Het schip van den Dom te Utrecht (in Oude bestaande gebouwen, uitgeg. 1905 door de Maatschappij t. Bev. d. Bouwk.); DEZ. De Dom van Utrecht (Utrecht 1906, met 30 pl. w.o. reconstructietekeningen door G. DE HOOG HZ.); DEZ. in Tweemaand. Ts. Bouwk. 1908, blz. 160 VV (verbetering van de reconstructie van het westelijkste deel van het schip met de bisschopsloge op pl. I en III resp. I en VIII van de twee voornoemde werken); C.H. DE JONGE, De Dom te Utrecht (Wenen 1920, in de serie Kunst in Holland); G. VAN KLAVEREN, De Dom van Utrecht, wegwijzer (Utrecht 1926); TH. HAAKMA WAGENAAR in Bouwk. Wkbl. Architectura 1935, blz. 1 VV, 17 VV en 1937, blz. 305 VV; DEZ. in Jb. Oud-Utr. 1934, blz. 48 VV (over drie schilderijen, XVIa, met gezichten op de Dom); M. GEIMER, Der Kölner Domchor und die rheinische Hochgotik (Bonn 1937, blz. 88 VV); G.C. LABOUCHÈRE. De oude kerken van Utrecht (1939), blz. 8-13 (data voor de bouwgeschiedenis); E.H. TER KUILE. De Dom van Utrecht (Maastricht[2] 1942); DEZ. in Duizend Jaar Bouwen I (Amsterdam 1948), blz. 193-197 en 264-266; G.C. LABOUCHÈRE. The mediaeval churches of Utrecht (1952), blz. 11-17 (evenals diens vorige brochure uitgeg. door de V.V.V. te Utrecht); M.D. OZINGA en R. MEISCHKE, De Gothische kerkelijke bouwkunst (Amsterdam

1953), blz. 18 VV; E. ZIMMERMANN-DEISSLER in Kölner Domblatt 1958, blz. 95 (over pijlerprofielen in de zuidelijke koorbeuk).
Over de restauratie: D.F. SLOTHOUWER in Bouwwereld 1922, blz. 21 VV (uittreksel uit een rede); D. JANSEN in Jb. Oud-Utr. 1939, blz. 73 VV; J.F. BERGHOEF in Bouwk. Wkbl. Architectura 1940, blz. 18 VV.
Uitgave der BOUWREKENINGEN: van 1395 tot 1480: N.B. TENHAEFF. Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom te Utrecht, rekeningen der Domfabriek (Rijks Geschiedk. Publ. dl. 88, II, Ie stuk, 's-Gravenhage 1946); van 1480 tot 1520: transscriptie W. JAPPE ALBERTS (nog slechts in HS), aangehaald resp. als Bouwrek. TENHAEFF en Bouwrek. transscr. J. ALBERTS.
Litteratuur over Domtoren, Kloostergang en Kapittelzaal: zie onder respectieve afdelingen.
AFBEELDINGEN. Gezicht op kerk en toren uit het n.w., op de achtergrond van het middenpaneel+ ener triptiek (ca. 1460) voorstellend de Kruisiging, eigendom van het Rijksmuseum te Amsterdam (Catal. 1934, nr 951a), thans in bruikleen bij het Centraalmuseum (Catal. Schild. 1952, nr 285): - Gezicht uit het n.o., op de achtergrond van een paneel voorstellend de Kruisiging, in het Prov. museum te Bonn: - Gezichten op kerk en toren uit het z.o., op drie schilderijen (XVIa), n.l.: 1. middenpaneel van een altaarstuk, wederom voorstellend de Kruisiging, door de ‘meester van Frankfort’, in het Städelsches Kunstinstitut te Frankfort a/d M., 2. paneel van een Westfaalse meester voorstellend de H. Driekoningen, in het Walllraf -Richartz museum te Keulen (Catal. nr 358), 3. middenpaneel van een drieluik voorstellend de Kruisafneming, toegeschreven aan JACOBUS TRAJECTENSIS (Jacob Claesz van Utrecht) in het Deutsches Museum te Berlijn (Catal. nr 2036); - Gezicht op de stad uit het w. (de Dom draagt hier nog het kruistorentje), gravure (1634) naar J.C. DROOGSLOOT door I.H. VERSTRAELEN = Catal. top. atlas nr 66; - Gezicht op de stad uit het n.o. (hier nog slechts de voeting van het torentje), ets (1648) door H. SAFTLEVEN = Catal. top. atlas suppl. nr 82; - Gezicht op kerk en toren uit het n.w., kooldruk naar een tekening (1660) door S. VAN LAMSWEERDE in het British Museum te Londen = Catal. top. atlas suppl. nr 728; - Gezicht uit het n., ets (1660) door dez. = Catal. top. atlas nr 568; - Twintig gezichten op en in de ‘Ruijnne’ na de cycloon van 1674, tekeningen (1674-1677) door H. SAFTLEVEN = Catal. top. atlas nr 573, pl. I-XX; - Gezicht in het verwoeste middenschip uit het o. naar de toen nog overeind staande westgevel met traptorens, schilderij (1675) door J. VAN KESSEL = Catal. schild. 1952, nr 1107 en Catal. Centraalmus. 1928, nr 1191; - Gezicht op het verwoeste schip met het transept, het koor en de toren uit het n., oostelijk tegen de toren een ronde traptoren, kopergravure (1697, latere staat) door I. VAN VIANEN = Catal. top. atlas nr 579; - Gezicht in het ingestorte schip uit het o., tekening (1745) in O.I. inkt door J. DE BEYER = Catal. top. atlas nr 583; - Gezicht op het koor, het noordtransept en de Sacristie, uit het n.o., platinotypie naar een schets (ca. 1760) in de verzameling van H.M. de Koningin te Soestdijk = Catal. top. atlas suppl. nr 750; - Gezicht op het noordtransept uit het w. met overblijfselen van de onderbouw van het schip, waterverftekening (ca. 1750) door J. DE BEYER, in de juist genoemde verzameling; - Gezicht op de z.w. partij van het verwoeste schip met de drie zuidelijke kapellen, de doorgang (waarboven de bisschopsloge) tussen schip en toren, een fragment van de z.w. traptoren, de ‘St. Thomaskapel’, het Kleine Kapittelhuis enz.,

+Afbeeldingen

tekening (1745) door J. DE BEYER, in de juist genoemde verzameling, een platinotypie hiernaar = Catal. top. atlas suppl. nr 748; - Gezicht op het koor en het zuidoostportaal uit het z.o., gekleurde tekening (ca. 1830) door A. OLTMANS JR, = Catal. top. atlas nr 586; - Gezicht op de westelijke muur van het noordtransept, tekening (1837) door E. KOSTER = Catal. top. atlas suppl. nr 755, -. Gezicht op de zuidzijde van het koor uit de kloostergang, tekening (1840) in kleuren door C. SPRINGER = Catal. top. atlas suppl. nr 767; - Gezicht op het Munsterkerkhof met de Academie en het transept van de Dom met de twee zuidwestelijke schipkapellen, schilderij (1847) door H. VAN OORT = Catal. Schild. 1952, nr 212; - Opstand van de gevel van het noordtransept, pentekening naar de tekening (1858) door N.J. KAMPERDIJK = Catal. top. atlas suppl. nr 770; - Gezicht op het koor uit het z.o., tekening (ca. 1860) door P.G. VERTIN = Catal. top. atlas suppl. nr 771; - Gezicht op het (nog niet gerest.) koor uit het z.o., foto (ca. 1870) door P. OOSTERHUIS = Catal. top. atlas nr 611; - Gezicht op het (nog niet gerest.) zuidtransept uit het z.o., pentekening (ca. 1860) door J. VAN LIEFLAND = Catal. top.

Afb. 121. De Dom uit het noorden. Gravure naar tekening van S. van Lamsweerde, 1660

atlas suppl. nr 770*** - Gezicht op de westgevel van het transept met dienstgebouwen, krijttekening door G.W.P. VAN DOKKUM (1870-1931) = Catal. top. atlas ‘Hd 64’, (nieuwe aanwinst 1927); - Twee gezichten op het koor volgens het restauratieplan van F.J. NIEUWENHUIS met details betreffende de oude toestand (zie ook Bouwk. Wkbl. 1881), bekapping van de koorkapellen met lessenaarsdaken naar het restauratieplan en naar de door de minister verlangde oplossing (een en ander in een adres van het kerkbestuur aan de Tweede Kamer) = Catal. top. atlas suppl. nrs 787 en 788; - Gezicht op de westgevel vóór de laatste restauratie, foto Baer (1919) in het archief van de Rijksdienst voor Monumentenzorg - Opstanden

en doorsneden van het schip, reconstr. (1904) naar oude afb. door G. DE HOOG HZ = Catal. top. atlas suppl. nrs 714 en 715.
Voor de staat van het koor en het transept vóór 1840 is de door F.C.E. VAN EMBDEN vervaardigde MAQUETTE van belang.
Voor het inwendige in de XVIIe eeuw: Gezicht in het schip en het koor uit het w. met koorhek en kanunnikenbanken, gekleurde tekening (1636) door P. SAENREDAM = Catal. top. atlas nr 562 = Catalogue raisonné Saenredam, Centraalmus. 1961, nr 117; - Gezicht in het koor uit het w. met kanunnikenbanken, trap van het Sacramentshuis en katheder, autografie naar een met kleur opgewerkte pentekening (1636) door P. SAENREDAM in de verzameling van H.M. de Koningin te Soestdijk = Catal. top. atlas nr 564 = Cat. raisonné nr 118; - Gezicht uit de zuidelijke schipbeuk naar het n.o., met domherengestoelte, kansel, orgelfront en een tapijtschildering tegen de kruisingpijler, met kleur opgewerkte pentekening (1636) door P. SAENREDAM = Catal. top. atlas nr 566 = Cat. raisonné nr 119; - Gezicht naar het oosten vanuit het schip met inrichting voor de katholieke eredienst, schilderij (1672) door H.C. VAN VLIET (Catal. Schild. 1952, nr 1346).
Voor het zuidoostportaal, de zuidelijke schipkapellen en de Sacristie zie blz. 233, 288 en 302. DETAILS: - Drie gew. pentekeningen (ca 1845) door B(OLL) V(AN) B(UREN) in de trouwkamer der St. Jacobskerk, weergevende

a. een gedeelte van de zuidzijde van het koor met de traceringen van twee kapellen en van drie lantaarnvensters;
b. het venster in de zuidelijke transeptgevel en twee aangrenzende lantaarnvensters;
c. een gedeelte van de oostwand van het zuidtransept met tracering van het middelste lantaarnvenster;
- Opstand van de twee vensters in de zuidelijke schipkapellen, anonieme pentek. (ca 1840) = Catal. top. atlas nr 599; - Venster in de zuidelijke transeptgevel, pentekening (1858) door KAMPERDIJK = Catal. top. atlas suppl. 770; - Opstand en plattegrond van het meest oostelijke venster in de zuidwand van de koorlantaarn, pentekening (ca 1850) = Catal. top. atlas nr 607; - 'Doorsnede van de trap in een pilaar aan den Dom', voorstelling[1] van twee door elkaar wentelende spiltrappen, tekening (ca 1730) in O.I. inkt door L.P. SERRURIER = Catal. top. atlas nr 638.

Bouwberichten[+]

[+]Bouwberichten

1253 Stadsbrand waarbij o.a. 'maior turris apud S. Martinum... fere combusta (Ann. St. Marie, blz. 481).

1 Op de achterzijde nog: 'waarop men op twee diverse wegen konde opgaan als uit de kerk van (lees: en?) de Bisschop uit zijn huis op den toorn'. Zie ook de vorengenoemde gravure (1697) door I. VAN VIANEN. In de Bouwrek. 1489-1490 (transscr. J. ALBERTS) wordt melding gemaakt van twee gesmede grote ijzeren roeden 'dat anckers sijn daer bey die widelstenen tsamen mede gheankert sijn'. Het woord 'tsamen' wekt het vermoeden dat deze post betrekking heeft op bovenvermelde dubbele trap. De westelijke traptorens zijn nl. in deze tijd opgetrokken. Zie ook bij de beschrijving van de Bisschopsloge en de Samenvatting van de Bouwgeschiedenis, resp. blz. 335 en 343.

Bisschop Hendrik van Vianden vergunt het Domkapittel te Utrecht zijn door brand vernielde gebouwen weder op te bouwen en verbiedt allen het kapittel hierin te hinderen (OkbU III, nr 1295).
1254 Eerste-steenlegging. Bisschop Hendrik 'ad fundamentum novae fabricae Traiectensis lapidem primitivum imposuit' (BEKA Chronica blz. 88).
Hij wordt 'ad eandem ecclesiam' bij zijn voorgangers begraven (t.z.pl. blz. 88). Hiermede zijn in overeenstemming de (verdwenen) in de kerk opgehangen 'Domtafelen' (door OPPERMANN na 1274 gedateerd): 'Denique praesul Henricus coepit hanc renovare suam Ecclesiam Regis Gulielmi tempore'. Zijn grafschrift luidde volgens Batavia Sacra (ca 1714), uit onbekende bron: 'Qui nova praecelsi fundamina templi jecit'. De Chronica de Trajecto en HEDA'S kroniek (1642) noemen eveneens Hendrik als degene die de eerste steen legde toen de oude kerk dreigde in te storten.
1265 Paus Clemens IV geeft te Perugia t.b.v. de bouw van de Dom van Utrecht een jaarlijkse aflaat, 'cum itaque cathedralis ecclesia Trajectensis... constructa esse dicatur (= dicitur?)' (OkbU III, nr 1660).

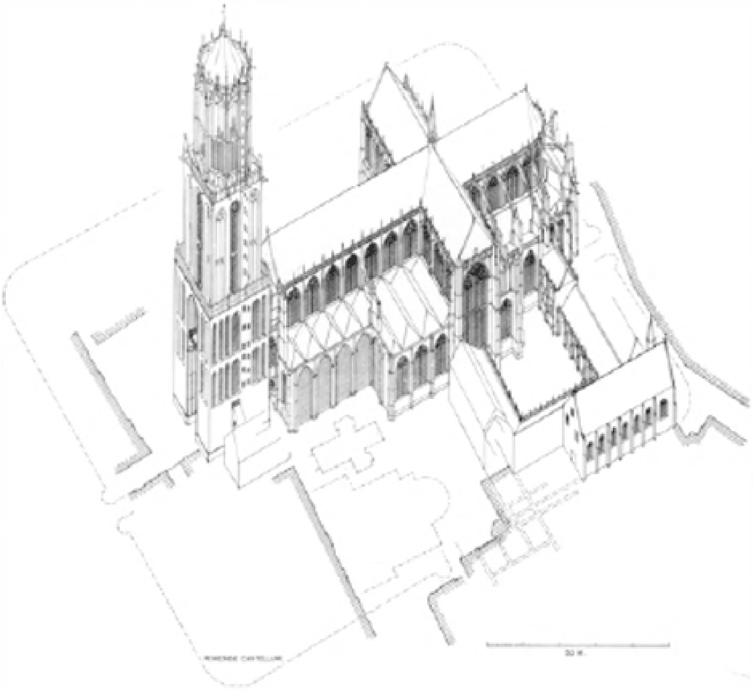

Fig. 22. De Dom vóór 1630. Axonometrische perspectief-reconstructie. In gebroken lijnen de omtrek van de H. Kruiskapel, de oostpartij van Oudmunster en de omgrenzing van het Romeins castellum

1267 Bisschop Gerard van Munster verleent, met een beroep op ‘evidentem et urgentem necessitatem operis Maioris ecclesie Traiectensis’ alle gelovigen die de heropbouw met hun aalmoezen bevorderen een aflaat van een jaar en veertig dagen (OkbU IV, nr 1722).
1288 De elect Jan van Nassau verleent eveneens een aflaat ‘cum venerabilem matricem ecclesiam nostram Traiectensem ... cuius divina nobis favente clemencia fundator esse dicimur... pre nimia sui vetustate a fundamento omnino honorifice oporteat renovari’ (OkbU IV, nr 2349). Hij noemt zich dus de stichter van de Dom (vgl. Gisb. BROM in Verslag van het St. Bernulphusgilde 1889-1890, blz. 39-42) ondanks de ‘eerste-steenlegging’ van

1254. Er moeten 'collectores' aangesteld worden voor de 'reportationes' van de giften (OkbU IV, nr 2349). Ook zes buitenlandse, merendeels Italiaanse, aartsbisschoppen en bisschoppen, verlenen een aflaat met dezelfde intentie, daar de kerk 'pre nimia vetustate indiget reparacione et in aliquibus partibus de novo opere magis sumptuoso construitur' (OkbU IV, nr 2364).
1289 Dit wordt bevestigd in een 'vidimus' van Proost, Deken en Domkapittel, waarin zij goedkeuren dat het zegel 'ecclesie nostre et novi operis'[1] aangehangen wordt.
1295 Dotatie van een altaar 'in novo opere in medio ecclesie Maioris' door Lambert Freso, schepen van Utrecht, en kanunnik Jan van Westende (OkbU V, nrs 2703 en 2705), wiens grafzerk in de middelste straalkapel ligt.
1295 Deken en kapittel ten Dom kopen land en geven dit in erfpacht uit ten behoeve van het altaar van de HH. Simon en Judas 'in novo opere' (OkbU V, nr 2708).
1303 Stichting van verschillende 'vicariae in Novo opere', op het hoofdaltaar en vijf altaren in de transkapellen, een ervan, in de middenkapel, gewijd aan het H. Kruis (S. MULLER FZ Dom, blz. 2; H. WSTINC, Het Rechtsboek van den Dom, 's-Gravenhage 1895, blz. 26 VV).
1317 Bisschop Guido van Avesnes wordt bijgezet naast zijn voorganger Willem II van Mechelen († 1301), wiens overblijfselen zestien jaren na zijn dood uit de St. Catharinakerk overgebracht zijn 'ad partem chori meridionalem' (zie hierna blz. 255) in een (eerst later naar Avesnes benoemde) kapel.
1322 Stichting van de grafkapel van bisschop Frederik van Sierck aan de noordzijde van het koor. Het noordelijke venster vertoonde dit jaartal (S. MULLER FZ Dom blz. 3).
1323 Stichting van een altaar van St. Maria Magdalena in de zuidelijke kapel waarin later (resp. 1350 en 1364) Robert van Arkel en zijn broeder bisschop Jan van Arkel werden bijgezet (zie hierna blz. 249).
1347 Stichting van de kapel van Domproost Sweder van Uterlo († 1378), eveneens aan de noordzijde.
1396 Vermelding van een Sacristie die omtrent deze tijd uitgebroken wordt (Bouwrek. TENHAEFF blz. 42 en 90).
Grote hoeveelheden steen, 'Godesceyer' en 'Drakevelt', aangekocht, ook hout, leien, lood, kalk, 'pro choro nostro, pro solariis et arcubus' enz. voor de koorlantaarn (Bouwrek. TENHAEFF blz. 57).
1400-1401 Betaling 'ad fodendum fundamentum usque ad australem partem ecclesie' waarmee vermoedelijk de oostelijke arm van de kloostergang wordt bedoeld. (Bouwrek. TENHAEFF blz. 74).
1400 en 1403 Vermelding van een 'nova Sacristia' en een 'nova camera' (t.z.pl. blz. 76 en 93). Zie hierna blz. 297.
1424 Baldakijnen hoger geplaatst (niet nader gelocaliseerd).

1 De benaming 'nieuw werk' blijkt, zoals elders, b.v met betrekking tot de St. Jan in 's-Hertogenbosch, zeer bestendig: nog in 1423 wordt het altaar van de HH. Petrus en Paulus (in een der straalkapellen) gelocaliseerd 'in het nieuwe werk' tegenover het nog niet gesloopte deel van de 'antiqua ecclesia' (zie Catal. v.h. Archief der Heren van Montfoort Utrecht 1920, regesten nr 231).

1450-1451 Vergroting van de Sacristie (S. MULLER FZ Dom blz. 20; Bouwrek. TENHAEFF blz. 258-259).
1456 JACOB VAN DER BORCH geeft kwijtschelding wegens de betaling van de door hem gebouwde grafkapel van bisschop Rudolf van Diepholt aan de zuidzijde van het koor (G.G. CALKOEN HS Dom I, fol. 23 v).
1497 Dit jaartal stond op het oostelijke vensterglas der Domproostenkapel (S. MULLER FZ Dom blz. 15).
1498 Gewelf over de Sacristie geslagen (Bouwrek. transscr. J. ALBERTS).

1440-1490 Data betreffende het dwarspand (uit Bouwrek. TENHAEFF en transscr. J. ALBERTS):

1440-1441 Betaling aan de timmerman MR DIRK VAN LOENEN voor arbeid ‘tam in turri quam in choro circa crucem chori’.

Afb. 122. De Dom in het stadsprofiel, na de gedeeltelijke vernietiging van de dakruiter in 1630. Ets door H. Saftleven (1648)

1442-1445-1446 Betaling voor tienduizenden bakstenen, veel hout, kalk en zand; ook ‘duusteen’ (duifsteen, tufsteen) uit afbraak van de Buurkerk.
1450-1451 VV Levering van veel Bentheimer en ook ‘Engels’ steen (krijtsteen).
1460-1461 ‘Drakevelt’ steen ‘all ghehouwen, ligghende op een van de pande ant cruyswerck’. Een nieuwe deur gemaakt ‘besijden pant anden nyen wendelsteyn’ (traptoren tegen het zuidertransept).
1463-1464 ‘een nye doerraempt besijden dat ny cruyswerc’. Levering van ‘verschickte’ (= bewerkte) steen ‘totten groten post (stijl) ende wengher (dagkanten)’.
1465-1466 en 1467 resp. 32 en 36 trappen in de ‘wyndelsteen’.
1464-1465 ‘Ontfanghen van JAN RUGHER VAN ZWOLL 33 voet boechsteen totten groten post int cruyswerck’ (middenstijl van het transeptvenster).
1465-1466 ‘Item ontfanghen van RUGHER 46 voet verschict van den groten boech vant cruyswerck’, alsook 42 voet Munstersteen, over Deventer aan te voeren. ‘Item noch 32 trappen an de wyndelsteen’.
1466-1467 ‘Item van ijseren balcken aen die cleyn vorm besyden an dat grote venster van dat cruyswerck’ (het venster in de noordelijke transeptgevel, zie S. MULLER FZ Dom blz. 5). Steen uit Zwolle voor tien stijlen, 56 ‘wyndeltrappen’ enz.
Aan het dak van de ‘oude kerk’ wordt nog gerepareerd.
1467-1468 Stijlen en negsteen geleverd ‘tot die vlogell a latere chori nostri’ (transept-arm).
1469-1471 Steen ‘totten groten cruyspijlres’.
1475-1476 Betaling aan timmerman JAN WAELWYCK voor ‘die grote bogen daer men die grote boghe off tymmerde’ (formelen voor de bogen)[1].

1 In 1476 nog: ‘Men gheeft gheleide allen denghenen, die alhier binnen onse stat komen sellen, bi die eersame 'heeren van den Doem tUtrecht, om aan hem te bestaden ende an te nemen alsulck crucewerc, als si setten willen op hoer kerc van den Doem voersz., nu rechtevoert ingaende ende durende verthien daghe lanck naestcomende...’ (Buurspraeckboeck, zie DODT's Arch. 1846, blz. 117). Volgens de Bouwrek. kwamen hiervoor werklieden van buiten de stad. Gezien de samenstelling van de oostelijke kruisingpijlers (zie blz. 269) schijnt dit raadsbesluit te wijzen op het plan tot stenen overwelving van de kruising.

1476 '....groet papiers' voor Jan Rughers 'breder (= mallen) om die steyn na te verschicken in den berch'.
1477 Betaling van hout voor de kap over het transept.
1479-1480 Gordingen aan een kruisingpijler gemaakt. Duizenden tegels ('tumelaren') geleverd 'daer dat cruyswerck mede gheestrickt is'.
1481 Het orgel uit het Romaanse schip gehaald en in het noordertransept geplaatst.
1479-1480 De timmerman GERARD YRPAGEN maakt 'die doren (zuidportaal?) ende dat raempt in dat cruyswerck' en een leidekker 'stopt' het koor en breekt de leien af van het tijdelijke beschot 'in den groeten boech' aan de westzijde van het koor. Deze beschutting wordt dan overgebracht tussen de westelijke kruisingpijlers (vgl. S. MULLER FZ Dom blz. 5). 'Wegegelt van den loveren die an den toern (de dakruiter) staen van het cruyswerck'; betaling voor ijzerwerk 'aan dat cruys opten toern op dat cruyswerck' en 'die clepell in die eerste misseclock'; aan PETER VICTOIR 'van den pijnappell opten toern' en 'pro auro laborato in turri nostra super chorum'.
1485-1486 'Om te stegheren aen mijns Heren (bisschop David van Bourgondië) gelas van Utrecht' (in de noordelijke transeptgevel).
1485-1487 'backsteyne thouwen totten wendelsteyne... vijftig trappen'.
1486-1487 Aanbesteding aan ADRIAEN VAN STEYN en MR. EWOUTSZ 'glaesmaker' voor de lichten 'boven int cruyswerck'.

Enige posten betreffende het verdwenen schip (uit Bouwrek. als voren):
1466-1467 Betaling 'pro una pecia plumbi posita super antiquam ecclesiam'.
1471-1472 Betaling aan een chirurgijn bij de val van een werkman 'quando frangebatur ecclesia' (de oude kerk).
1472-1473 Betaling aan metselaars 'pro primo lapide posito in fundamento'.
1478-1480 Grote hoeveelheden afbraakmateriaal (tufsteen, Bentheimersteen, lood) verkocht.
1479 Verrekening met RUGHER VAN ZWOLLE over steen en lood 'de tecto veteris ecclesiae'.
1481-1482 Betaling voor leien en vensterglazen 'after van der older kercken te breken'.
1481 Het orgel uit het Romaanse schip naar het nieuwe transept overgeplaatst.
1484-1485 Betaling 'tempore quo primus lapis fuerat positus ante turrem' (aan de westzijde dus).
1485-1486 Voor het ingraven van acht pijlers (voor vier traveeën) ter plaatse van het oude consistorium (zie S. MULLER FZ Dom blz. 5) en voor het uitbreken der fundamenten 'van die oude muren'.
1486 Voor het plaatsen van de bovendorpels der westdeuren.

Kan de rekeningpost ('Extraordinarie') van 1463 aangaande loon betaald 'nuncio ecclesie Coloniensis qui intimavit novitates ecclesie Coloniensis' (Bouwrek. TENHAEFF blz. 384) betrekking hebben op bouwnieuws? Er werd in deze tijd in Keulen o.m. aan het transept van de Dom doorgewerkt (CLEMEN, Der Dom zu Köln, blz. 63).

1487-1488 Voor de voorlopige overkapping der zijbeuken en voor steigers benodigd om 'die boegen over te slaen van der middelkercken... aen elcke syde veertien gebinden... ende mit cruysbanden ende ghecrombelt'.
1489-1490 Voor het smeden van twee grote ijzeren roeden 'dat anckers syn daer bey die widelstenen (aan het westeinde) tsamen mede gheanckert syn' (zie noot 1 blz. 173).
1490-1491 Aan LIEVEN BOEGEL (van Brussel) 'de 60 gradibus jacentibus op die capel prope turrim' (zie S. MULLER FZ Dom blz. 19).
1491-1492 Voor 'het doen maken die doren roet van der kercken buyten ende binnen'[1]. Verankering van twaalf pijlers.
1492 VV Voor arbeid aan de zuidelijke zijbeuk-kapel van Domdeken Ludolf van Veen en aan de belendende kapellen.
1495-1499 MR. MATHYS KELDERMANS levert naar mallen gehouwen steen en zendt een schip met Brabantse 'arduynsteen'.
1499 Voor de definitieve overkapping der zijbeuken.
ca 1500-1512 Voor arbeid aan de lichtbeuk van het middenschip, het hoog optrekken van deze en voorbereiding van de welving door de bouw van een 'streefpijler' (luchtboog).

1 Zie A.E. RIENTJES 'De rode deur aan de Dom van Utrecht', in Jb. Oud-Utr. 1934, blz. 31-39 (aan de kerkdeuren werden vonnissen van de bisschoppelijke officiaal aangeplakt en andere bekendmakingen; rood geldt als de kleur die recht en gerechtigheid verzinnebeeldt); A.J. MARIS in Mdbl Oud-Utr. 1950, blz. 46-48 en 1953, blz. 105-108.

1512-1515 Voor een houten overzoldering van dit schip en stenen traceringen in de bovenvensters. Voor een nieuwe houten, met leien gedekte kap na verbranding van de tijdelijke strodekking.
1517 Voor het grote venster in de westgevel, en, als laatste werk, het funderen en tot geringe hoogte optrekken van de meest westelijke kapellen aan de noordzijde.
1566 Beeldenstorm.
1577 De kapittelgoederen gesaeculariseerd. De kerk met haar annexen door de Hervormden in gebruik genomen. Verwijdering van vele onderdelen van het interieur en het meubilair.
1630 De dakruiter op de kruising door storm afgerukt.
1672 De kerk door de Katholieken weder in gebruik genomen tijdens de Franse inval.
1674 Een cycloon verwoest het schip op drie zuidelijke zijkapellen na.
1677 De westgevel van het schip hersteld door Gijsbert Teunisz van Vianen met zijn zwager Melchior van den Bosch e.a. (zie P. Briët in Ts Bouw 1962, blz. 371).
1677 vv Koor en transept voor de Hervormde eredienst heringericht.
1825 vv Betimmering en 'omkoepeling' van het inwendige door T.F. SUYS. Portaal met dienstvertrekken tegen de westgevel geplaatst.
1826 vv De bouwvallen van het schip opgeruimd.
1850 Aanvang der restauratiewerken (zie hierna onder Verval en restauratie).
1921-1938 Jongste restauratie, te hervatten in 1965.

+ BOUWMEESTERS. Op grond van de overeenkomst tussen de oostelijke partijen van de Keulse en de Utrechtse Dom en hiernaast het feit dat de legger van de eerste steen, bisschop Hendrik van Vianden, vóór 1250 Domproost in Keulen geweest was, heeft men de veronderstelling geopperd, dat meester GERHARD, de eerste bouwmeester van de Keulse kathedraal, welker eerste steen in 1248 gelegd was, ook in Utrecht leiding zou hebben gegeven (CLEMEN tekent hem als 'der wandernde Architekt'). De aanleg van de koortrans met kapellen wijst evenwel onmiskenbaar naar het zuiden.

+Bouwmeesters

De verandering van het eerste Utrechtse bouwplan, die kort vóór 1300 is begonnen, valt gelijktijdig met het optreden van meester JOHANNES in Keulen, in 1296 en 1299 nog slechts vermeld als 'filius magistri Arnoldi' (de tweede leider in Keulen), sinds 1308 bekend als de derde Dombouwmeester aldaar, degene die het koor daar voltooide en in 1325 een aanvang maakte met het transept. Ook hier is met een beroep op stijlovereenkomst de mogelijkheid geuit dat het Utrechtse plan van hem afkomstig zou zijn[1]. De vraag mag echter gesteld worden of Johannes in Utrecht niet van een hier opgezet plan kennis kan hebben gehad. Deze Johannes is tussen 1330 en 1332 overleden.

1 G.C. LABOUCHÈRE in de brochure 'The mediaeval churches of Utrecht' (Uitg. V.V.V. Utrecht 1952) blz. 12-13; zie ook P. CLEMEN, Der Dom zu Köln (Kunstdenkm. d. Rheinprovinz VI, Abt. III, Bd. 1, 3, Düsseldorf 1937), blz. 54-60 en 123; M. HASAK, Der Dom zu Köln, Berlin 1911.

Grote onzekerheid bestaat omtrent de 'JAN VAN DEN DOEM' die volgens een slechts uit afschriften bekende gedenksteen (zie onder Opschriften van de toren, blz. 457) in 1321 de toren begonnen en deze in 1382 voltooid zou hebben. S. MULLER FZ heeft hem de naam 'JAN VAN HENEGOUWEN' gegeven op grond van een bericht waarin het heet dat hij 'natus de Hannonia' was, aldus door Ant. MATTHAEUS (Fundationes, Utrecht 1704, blz. 32) uit een thans onvindbaar Liber Memoriarum geciteerd en door latere auteurs (H.F. VAN HEUSSEN, Historia episcopatuum foederati Belgii, Antwerpen 1733, I, blz. 2; V.J. BLONDEEL, Beschrijving der Stad Utrecht, Utrecht 1757, blz. 39) herhaald. De vraag rijst echter of met deze bouwmeester niet bedoeld kan zijn de in de Bouwrekeningen van 1395-1396 vermelde Jan van den Doem, die de toren niet begonnen, doch slechts voltooid zou hebben. Een werkelijk Johannes de Hannonia geheten persoon, ondergeschikt metselaar-steenhouwer, vinden we eerst in de Bouwrekeningen van 1424-1425. Maar een 'JOHANNE VAN DEN DOEME' wordt duidelijk genoemd in de rekeningen van de rentmeester van de hertog van Gelre (Hertogelijk

Archief voorl. nr 207) in 1342-1343, waaruit blijkt dat hij dan in Oppergelder werkzaam en reizende is[1].

Pas in 1357 krijgen we vaster grond onder de voet, wanneer wij de namen van zuidelijke bouwmeesters vernemen en wanneer blijkt dat de Dom over een volledige bouwloods met een eigen vaste meester beschikt: GODIJN VAN DORMAEL (Dormaal, Dormailles bij Zoutleeuw of Léau), die van 1344 tot in 1367 als fabrieksmeester de werken van de St. Lambertuskathedraal te Luik leidde, waarbij hij tevens als 'machon' en 'ymagineur' optrad. In 1357 werd magister GODINUS DE LEODIO in Utrecht aangenomen als bouwleider (formule van zijn beëdiging en aanstelling voor het leven door het Domkapittel in D.O. OBREEN, Archief voor Nederlandsche Kunstgeschiedenis dl. 5, Rotterdam 1882-1883, blz. 4-8; H. WSTINC, Rechtsboek van den Dom, blz. 114). Zijn contract bepaalde dat hij verplicht was 'eciam manu operari cum tempus sibi vacat'. Reeds in 1360 was hij weer in Luik terug[2]. Vermoedelijk is hij daar in 1368 overleden; dan wordt althans een nieuwe loodsmeester voor de kathedraal benoemd. Het is onwaarschijnlijk dat de Godijn van Dormael, die volgens CALKOEN Hs Dom in 1384-1385 het hoogaltaar van Oudmunster maakte en daarvoor in 1385 in Namen albast ging halen om er beelden uit te vervaardigen, dezelfde meester was.

Zijn, waarschijnlijk onmiddellijke, opvolger was wederom een JOHANNES bijgenaamd VAN DEN DOEM. Als zodanig komt hij voor in de Stadsrekeningen van Culemborg (1364-1381) en in die van de rentmeester der heren van Culemborg betreffende herstellingen van vestingwerken en van het kasteel te Maurik (Ned. Betuwe)[3]. In de Bouwrekeningen van de Dom wordt hij als 'archilatomus noster' pas in zijn allerlaatste levensjaren (1385-1396) vermeld. Uit zijn tijd dagtekenen de bovenbouw van het koor, het zuidoostportaal, de oostelijke en de zuidelijke arm van de kloostergang en de voltooiïng van de Domtoren[4]. Buiten de Dom werkte hij (1379) in Utrecht aan de vensters van de St. Janskerk en (1385) aan het graf van Bernoldus in de St. Pieterskerk[5]. Ook als beeldhouwer deed hij zich kennen: hij leverde in 1360 VV. baldakijnen enz. aan de kerk van

1 In de navolgende, ons door de Rijksarchivaris van Gelderland medegedeelde posten: fol. 38 v°: 11 augustus 1342: 'Philipscken ghesant mit brieven aen d'amptlude van Stralen, van Ghelre, van Goch, ende van Embric, ten tolner van Lobede, den here van Zulen ende tot Bredervord nae meister Johanne van den Doeme te comen tot Monfort' (uit de geografische ligging der andere genoemde plaatsen kan men opmaken dat hier Montfort bij Roermond bedoeld is). Fol. 40 r°: hierin wordt geïnformeerd naar de confirmatie van de kerk van Montfort (deze kerk, de St. Catharinakerk, in 1853 gesloopt, werd in 1344 van kapel tot parochiekerk verheven; een verbouwing der kerk kan daaraan voorafgegaan zijn).

Fol. 63 v°: 'Des anderen daegs na sente Andreas daghe (1 december) te Lobede meister Johanne van den Doeme te hoeftheden ende voer sine cleder 30 schulden valet xxxii Lb.'

2 D. ROGGEN en J. WITHOF, Grondleggers en Grootmeesters der Brabantse Gothiek (in Gentsche Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis 1944), blz. 172.

3 A.J. VAN DE VEN, Meester Jan van den Doem te Culemborg werkzaam (in Jb. Oud-Utr. 1934), blz. 40-47.

4 J.W.C. VAN CAMPEN, De opschriften van den Domtoren (in Jb. Oud-Utr. 1951), blz. 49-51.

5 G.G. CALKOEN, Hs Dom 1; S. MULLER FZ in Bull. Oudhk. B. 1905, blz. 149.

Tienen (Zuid-Brabant), in 1374/75 baldakijnen, kraagstenen en spuiers voor het schepenhuis van Mechelen[6].
Op het eind van 1396 moet ARNT BRUUN tot zijn opvolger zijn aangesteld. In de Bouwrekeningen vinden wij hem in die functie niet vóór 1426 vermeld, maar in 1407-1417 werd herhaaldelijk AERNT VAN DEN DOEM naar Leiden geroepen om te adviseren bij de opbouw van het koor der St. Pieterskerk aldaar[7]. In Utrecht was hij ook werkzaam aan de St. Jacobskerk, althans hij leverde daarvoor steen[8].
WILLEM VAN BOELRE (Boelare, Boulers, in Henegouwen) was een veel aangezochte architect. Voordat hij in 1440 (volgens G.G. Calkoen in Hs Dom I, fol. 21 v° in 1438) als Dombouwmeester in de Bouwrekeningen optreedt (tevoren had hij onder Aernt Bruun gearbeid) komt hij reeds in 1395 en 1400-1414 als voorman der steenhouwers, in 1433-1437 als ouder-

6 D. ROGGEN en J. WITHOF t.a.pl. blz. 88; D. ROGGEN, Het beeldhouwwerk van het Mechelse schepenhuis, (in Gentse Bijdragen 1936, blz. 89.)

7 E.H. TER KUILE, Geïllustreerde Beschrijving van Leiden (Nedl. Mon. v. Gesch. en K. VII, I, 's-Gravenhage 1944), blz. 59 en 60

8 TH.H.F. VAN RIEMSDIJK, Bijdr. tot de geschiedenis v.d. kerspelkerk v. St. Jacob te Utrecht (Leiden 1888), blz. 56.

man van het steenbikkersgilde voor. In 1412 leverde hij beeldhouwwerk voor de St. Pieterskerk te Leiden[1]. In 1426 'regierde' hij 'der kercken werc' van St. Jacob[2] en in 1436-1439 de verbouwing van de Buurkerk tot hallekerk[3]. Buiten de stad werkte hij in 1432 aan de St. Bavokerk in Haarlem[4]. In 1436 en 1438 vertoefde hij in 's-Hertogenbosch; er is echter geen enkele aanwijzing dat hij betrokken is geweest bij enige bouwbedrijvigheid daar, ook niet bij de bouw van de St. Jan[5]. In Utrecht wordt zijn naam nog vermeld bij werk aan de St. Maartensbrug, een verbouwing van het huis van heer Henric van de Kule en het maken van een 'sarcofagus' voor kanunnik Herbaren van Oy[6] en van een altaarretabel voor het klooster Nieuwlicht.
Slechts ruim een jaar fungeerde MR HENRIC VAN BONTSFORT (Boschvoorde, Boisfort, bij Brussel), als 'archilatomus' in 1442-1444 vermeld. Ook hij leverde beeldhouwwerk, o.a. aan het in 1443 nieuwe Sacramentshuis (Bouwrek. blz. 236). Misschien was hij de zoon van de Brusselse steenhouwer Mr Jan van Boutsfoort, Boutsvoert of Boutsvert, die tegen het einde van de XIVe en in de eerste jaren van de XVe eeuw als lid van het steenbikkelerenambacht te Brussel ingeschreven stond[7]. Een HEYNRIC VAN BOUTSVOIRDE, mr steenhouwer, wordt in 1434 genoemd als pachter van een erf te Amsterdam[8].
Belangrijke arbeid werd uitgevoerd onder leiding van JACOB VAN DER BORCH (1444-1475). De Bouwrekeningen kennen hem sinds begin 1445, allereerst als steenleverancier, vervolgens herhaaldelijk als architect. Het transept, de westelijke arm van de kloostergang en het Groot Kapittelhuis zijn in zijn tijd tot stand gekomen. In 1456 tekende hij een quittantie voor de bouw van de kapel van Diepholt (zie blz. 265). Voor het 'maken ende setten' van twaalf Apostelbeelden en een beeld van St. Cornelis tegen pijlers van de Buurkerk ontving hij in de jaren 1458-1461 en 1463 betaling[9]. In 1465 VV. was 'mr Jacob in die loets' als steenleverancier en -houwer bij het werk aan de St. Nicolaaskerk betrokken[10]. Volgens de rekeningen van de Kruisbroederschap dier kerk (Catal. v.d. Broederschappen in het Gemeente-Archief nr 321) werd mr Jacob in die Oudel (Oude Delle), tevoren 'mr Jacob in die loets' genoemd, in 1468 uitbetaald voor 'dat werck dat hij gemaect heeft in onze cappel daer ons cruus in staen sel'. Dit moet betrekking hebben op de kraagstenen onder het gewelf dezer

1 E.H. TER KUILE t.a.pl. blz. 70.
2 TH. HAAKMA WAGENAAR, De bouwgeschiedenis van de Buurkerk (Utrecht 1936) blz. 169.
3 TH. HAAKMA WAGENAAR t.a.pl. blz. 168; E.J. HASLINGHUIS, De Buurkerk en hare bouwgeschiedenis, (in Bull Oudhk. B. 1926, blz. 122-148).
4 R. MEISCHKE in Bull. Oudh.B. 1952, kol. 196.
5 F.A.L. VAN RAPPARD, De Rek. v.d. kerkmeesters der Buurkerk (Utr. 1879), blz. 48; J. MOSMANS, De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 1931), blz. 544.
6 J.C. OVERVOORDE, Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden (in Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem 1906, blz. 76).
7 Veronderstelling geopperd door M.D. OZINGA-R. MEISCHKE, De Gothische kerkelijke bouwkunst (Amsterdam 1953), blz. 25; D. ROGGEN en J. WITHOF t.a.pl. blz. 176; J. DUVERGER, De Brusselsche Steenbickeleren der XIVe en XVe eeuw (Gent 1933), blz. 34, 36, 38.
8 W.R. VEDER, Het Archief v.d. Gasthuizen te Amsterdam (Amsterdam 1908) blz. 77-78, nr 346-347.
9 TH. HAAKMA WAGENAAR t.a.pl. blz. 237 en 72; E.J. HASLINGHUIS t.a.pl. blz. 115.
10 E.J. HASLINGHUIS, Bouwgeschiedenis der St. Nicolaaskerk te Utr. (Bull. Ned. Oudhk. B. 1933, blz. 12-13).

ten zuiden van het St. Nicolaaskoor gelegen Kruiskapel[11]. Buiten Utrecht vinden wij in 1465 VV. zijn naam genoemd bij de opbouw van het koor der Nieuwe Kerk te Delft, waarvoor ‘meester Jacob van der Burch, meester ten Doem te Utrecht’, de zuilen leverde[12]. In 1466 droeg bisschop David hem de inspectie op van zijn kastelen Wijk-bij-Duurstede, Ter Horst, Abcoude, Ter Eem en Vreeland[13]. Buchel (Wapenheraut 1905, blz. 74) heeft zijn grafsteen gekend met het opschrift: A° MCCCCLXXV sterff Jacob van der Borcht... meyster van den Dom...’ (wapenschild: een burcht met twee torens).

11 Het ‘in het ruw zetten’, de ‘épannelage’, geschiedde door een ander, n.l. HARMEN VAN HEUMEN. Voor het beeldhouwwerk zie bij de beschrijving van de kapel van Diepholt en de daar genoemde litteratuur (blz. 264).

12 D.P. OOSTERBAAN, Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft, (in Haarlemse Bijdragen 1958, blz. 224); zie ook de daar genoemde litteratuur betr. Jacob van der Borch.

13 Officiatorium van David van Bourgondië, in D.TH. ENKLAAR, Landsheerlijk bestuur in het Sticht Utr, ged. de regering v. bisschop David van Bourgondië (Utrecht 1922), blz. 203.

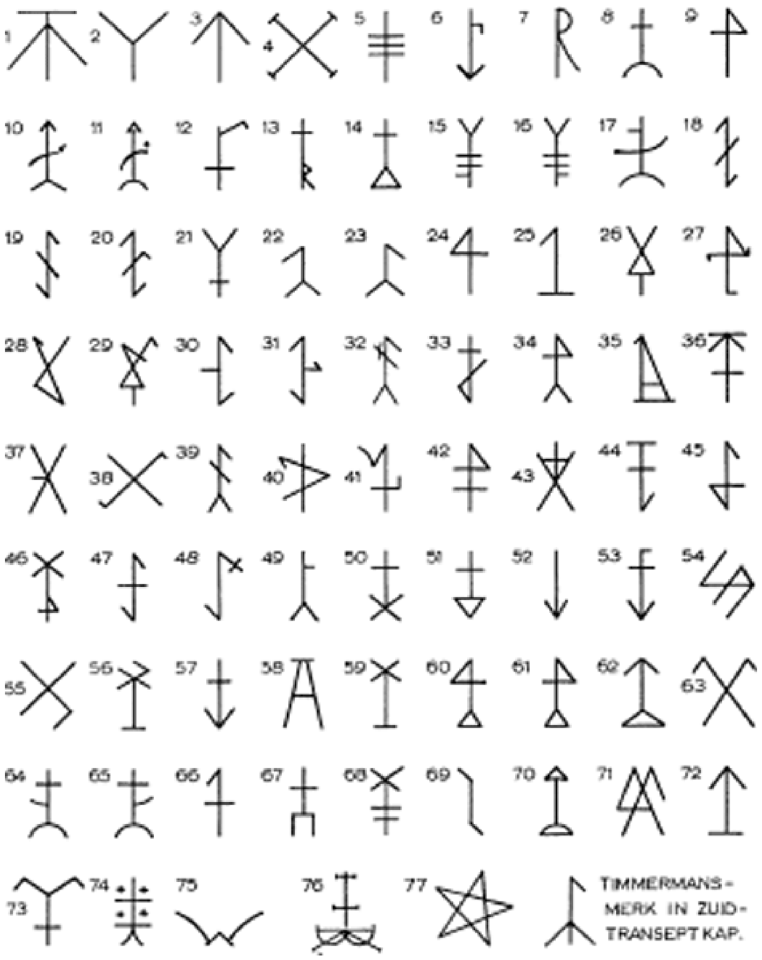

Fig. 23. Metselaarstekens

1. toegang z.o. traptoren
2-3. sluitingpijlers
4. overgangspijler
5. wandpijler noordbeuk
6-25. transeptpijlers westzijde
6 en 14. schalken Groot-Kapittelhuis
26-48. schipkapellen
49-52. transept-triforium
53-57 z.w. traptoren
58-61. Domproostenkapel
62. kapel van Diepholt
63-69. zuidarm kloostergang
70-75. westarm kloostergang
76. Michaelskapel
77. spiltrap zuidoostportaal

In 1476 gewagen de Bouwrekeningen van een reis 'in causa novi magistri fabrice in lodsa', even verder blijkt deze de naam van CORNELIS DE WAEL te dragen. In het volgende jaar reisde hij naar Namen voor de aankoop van steen. Een groot deel van het nu, op een paar zijkapellen na, verdwenen schip, misschien ook nog de bovenste afwerking van het transept, moeten hem worden toegeschreven. Ook werd onder zijn leiding het gewelf van het Groot Kapittelhuis verhoogd door Jacob Jansz. Stampblock (in 1469-71 als opperknecht genoemd)[1]. In 1502 maakte Cornelis de Wael een ontwerp voor de benedenpartij van de (weldra weer afgebroken) stenen kruistoren van de St. Bavo in Haarlem, waarvan in hetzelfde jaar de uitvoering begonnen werd[2]. In 1503 ging hij het werk bezichtigen. Hij overleed in 1505 (zijn testament in: K. HEERINGA, Inventaris van het Archief van het Kapittel ten Dom nr 2196).
Verantwoordelijk voor de laatste werkzaamheden alvorens de bouw geheel gestaakt werd, was ALARD VAN LEXWEERD (1505-1517). Hij wordt in 1507-1508 genoemd als 'magister in die loedse' bij een uitbetaling voor twee kolommen en basementen in het koor der St. Pieterskerk[3]. In 1509 werd hij als 'archilatomus' beëdigd (G.G. CALKOEN Hs Dom 1).
In 1517 werd CLAES MARTENSZ (MERTENSS, NICOLAUS MARTINIJ) van 'lapicida' tot 'archilatomus' bevorderd. Hij stierf in 1551. Als opvolgers van deze vinden wij nog vermeld TIELMAN TAP en (in 1560) GERARD HEEZE.

+Metselaarstekens

+ METSELAARSTEKENS. Van de gevonden metselaarstekens (meestertekens, steenhouwers- of quittantiemerken), die voorshands nog niet als middel tot datering van bouwdelen kunnen dienen tenzij door analogieën,[4] geeft fig. 23 een overzicht. Daarbij kan nog het volgende opgemerkt worden. Opvallend is dat in het koor geen merken voorkomen. Ook in het oudste werk van de Dom van Keulen, het koor, zijn vrijwel geen merken aanwezig. Enkele van de steenhouwersmerken die men op de, uit ca. 1440 VV. dagtekenende, westelijke pijlers van het transept aantreft, komen ook voor op de jongere kraagstenen in de zaal van het Groot Kapittelhuis (zie blz. 488). Nr 53, aanwezig in de zuidarm van de kloostergang, bevindt zich ook in de bovenbouw van de traptoren tegen het noordertransept, die wellicht in 1407 voltooid is (Bouwrek. blz. 151).
Nr 18 vindt men juist zo in het transept en schip van de Bovenkerk in Kampen, waar het uit de XVe eeuw moet dagtekenen, terwijl nr 47 er met

1 In 1498 werd aan 'Jacop Janss. geheten Stampbloick' aanbesteed om in de St. Jacobskerk 'die nye sunt Jacobs capelle voirt op the metselen soe die nv begrepen is, ende alle dat ghewenge the houwen van backsteen...' enz., zie TH.H.F. VAN RIEMSDIJK t.a.pl. blz. 303.
2 A.W. WEISSMAN, Gegevens omtrent de Bouw en Inrichting van de St. Bavokerk in Haarlem, (in Oud-Holland 1916 blz. 171-172).
3 G.G. CALKOEN Hs Dom 1.
4 Volgens W. WIEMER, Die Baugeschichte und Bauhütte der Ebracher Abteikirche (Kallmünz Opf. 1958), die voor deze kerk de groepen merken heeft getoetst aan de bouwperioden en andersom, en volgens K. OETTINGER in zijn nawoord hierop, is in de XIIIe eeuw het merk nog geen strikt individuele signatuur, maar kan het overgaan van de ene steenhouwer op de andere en generaties later weer optreden. In de XVe eeuw daarentegen is het doorgaans aan één persoon gebonden. Waar het in een bouwdeel zelden voorkomt is dit het gevolg ofwel van het feit dat de gesigneerde zijde niet aan de dag ligt of dat slechts één steen van een hele voorraad gesigneerd is. Het volledig ontbreken van een merk kan erop wijze dat het steenhouwwerk niet in stukloon maar in dagloon verrekend is (Wiemer blz. 13, 18, 82-83).

juist omgekeerde haken voorkomt (zoals ook aan de zuidtoren van de Dom van Keulen) en nr 49 met een naar links doorgetrokken dwarslijn. Nr 23 is ook in de Grote Kerk van Den Briel aanwezig.
De nrs 14, 19, 21, 72, 73 en 107 bevinden zich ook in de St. Jan te 's-Hertogenbosch (J. MOSMANS, De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch ('s-H. 1931), blz. 316 afb. 216 waarin resp. de nrs 83, 36, 78 (omgekeerd) 39 (omgekeerd) en 107 (omgekeerd)), nr 21 in de Bovenkerk van Kampen.

In de Dom van Keulen treft men nr 3 aan op een steunbeer van het koor, de nrs 21, 24, 25, 34, 42, 55, 60 en 66 in de tussen 1350 en 1390 tot stand gekomen noordelijke zijbeuken van het schip, nr 39 aan de eerste noordelijke schippijler; een aantal merken in de zuidtoren toont verwantschappen met Utrechtse merken (1, 47, 51, 73, 75).

+ VERVAL EN RESTAURATIE. De ruïne van het door de cycloon van 1674 verwoeste schip bleef hierna anderhalve eeuw grotendeels liggen, voorzover er niet materiaal voor nieuwe bouwsels

+Verval en restauratie

Afb. 123. Uit het westen
Afb. 123-138. De Domkerk na de cycloon van 1674, tekeningen van H. Saftleven, 1674-1677.

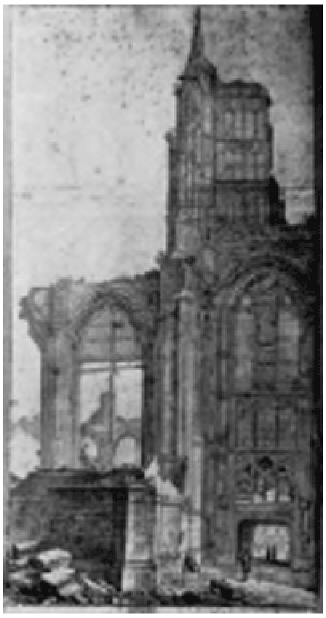

Afb. 124. Doorgang tussen kerk en toren uit het noorden

Afb. 125. Uit het noorden

Afb. 126. Uit het noorden

Afb. 127. Schip uit het zuidoosten

Afb. 128. Noordelijke schipkapellen uit het zuidoosten

Afb. 129. Noordelijke schipkapellen uit het zuiden

Afb. 130. Noordbeuk uit het zuidoosten

Afb. 131. Noordbeuk uit het zuiden

Afb. 132. Noordbeuk uit het zuidwesten van het noordtransept

Afb. 133. Schip naar het westen

Afb. 134. Pijler van de noordbeuk, door het geweld van de storm omgedraaid

Afb. 135. Noordelijke schipkapellen uit het zuidwesten

Afb. 136. Noordwesthoek van het schip uit het zuiden

Afb. 137. Noordbeuk en noordelijke schipkapellen uit het zuidwesten

Afb. 138. Dom vanuit de westelijke ingang van de St. Pieterskerk

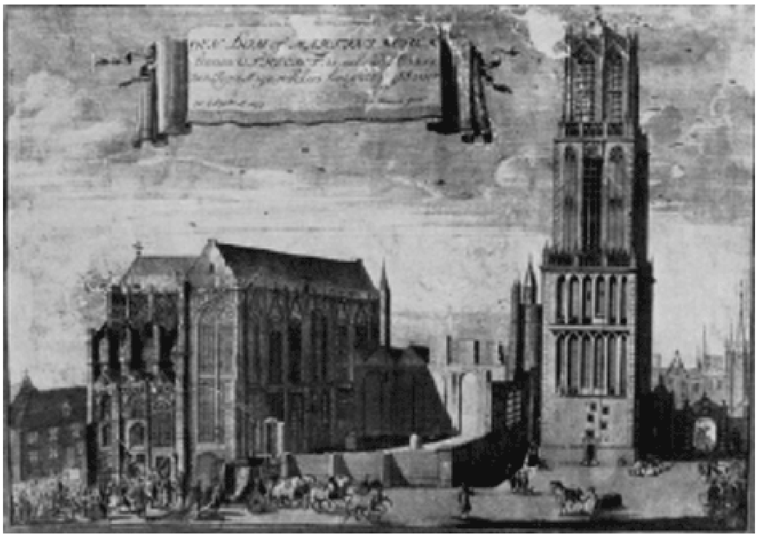

Afb. 139. De Dom uit het noorden in 1697, kopergravure door I. van Vianen

uitgesleept werd. In 1826 vv. werd het Domplein van de laatste stukken bouwval gezuiverd en toen verdween ook het als ‘Soepkapel’ bekende overblijfsel van de H. Kruiskapel.
Kerkvoogden begonnen maatregelen te treffen voor de ‘verbetering’ van het in stand gebleven gedeelte, hetgeen echter tot menige verminking leidde. Zo werd in 1825 vv. inwendig een door architect T.F. SUYS ontworpen zware betimmering, de ‘hoedendoos’ of het ‘amphitheater’ of ‘omkoepeling’ aangebracht, waarvoor stukken uit de muren en de pijlers gehakt werden. De kerk werd gewit en in grijze tinten gesausd.
Tegen het middendeel van de west (transept) gevel trok dezelfde bouwmeester, ook om de westelijke kruisingpijlers aan deze zijde te schoren, een neo-Gothisch bouwsel op dat het door twee dienstvertrekjes geflankeerde hoofdportaal en hierboven een vertrek ten dienste van het vernieuwde en vergrote orgel (1831) bevatte (afb. 161). In 1847 werd de meest westelijke van de drie staande gebleven zuidelijke schipkapellen, de kapel van Soudenbalch, opgeruimd. Reeds in 1824 vv. waren door SUYS en de stadsfabriek F.C.E. VAN EMBDEN voorzieningen getroffen aan de daken en de westgevel (een stuk vensterboog was hier naar beneden gestort), waarin de vensters dichtgezet en door enkele ronde lichten vervangen werden. Een verdienstelijke daad verrichtte VAN EMBDEN door een geschilderde houten maquette (afb. 140) te laten vervaardigen (nog in het Centraalmuseum aanwezig, Catal. nr 1195), waaruit men de staat van het gebouw in 1830, ook de toegepaste steensoorten, leert kennen (de zuidelijke schipkapellen ten w. van het dwarspand ontbreken evenwel).

Van 1840 tot 1860 werden verschillende restauratieplannen opgesteld door architect J. VAN MAURIK, de opzichters K. VAN VLAANDEREN, BOLL VAN BUEREN en W.J. KAMPERDIJK (tot 1875). Het was vooral de laatstgenoemde die niet-weerbestendige materialen (Gildenhauser en Udelfanger zandsteen, ook ongeïsoleerd ijzer) in schijnvormen toepaste. Onder zijn toezicht werden de grote noordelijke en zuidelijke transeptvensters en de beren ernaast, ook de gevels

erboven onderhanden genomen, de oude sacristie (een tijdlang door een drukkerij en een gasstokerij ingenomen) tot kosterswoning ingericht, de geheel verwaarloosde zuidwestkapellen aan de orgelmaker Bätz verhuurd. Vele hogels en kruisbloemen op de frontalen werden in terracotta uitgevoerd. In de westgevel bewerkte Kamperdijk o.a. enkele frontalen boven de (gedichte) bovenlichten.
In 1860 wendde het kerkbestuur zich tot de regering met verzoeken omtrent steun voor de voortzetting der restauratie, waaraan de gemeente reeds f 100 000, - had besteed. Het vroeg een subsidie van f 18 000, - voor de herstelling van het grote venster van de zuidelijke dwarsarm en stelde een volgorde in de herstellingswerken voor: eerst de noordzijde, dan de koorsluiting, vervolgens de zuidzijde en ten slotte de ‘dakgaanderij der hooge kap met de pinnacles, de krappen en kruisbloemen...’. Het werk aan de noordzijde betrof met name de Sacristie en de aangrenzende Librie en de noordelijke transeptgevel.
Het duurde tot 1875 eer er schot kwam in de subsidiëring van Rijkswege. In die tijd trad de Commissie van Rijksadviseurs in werking. Een request der Kerkvoogdij van 1874 klaagde over de verwaarloosde toestand van het gebouw, wees op de noodzaak het voorgebouw van 1825 te verwijderen, evenzo de stovenhokken en de consistoriekamer ten z. van het koor. De kerkmeesters van 1850, zo heette het, hadden wel ijver getoond, maar verkeerd materiaal en verkeerde vormen toegepast: Portland cement i.p.v. natuursteen, ornamenten van gebakken aarde, kruisbloemen en frontalen te kort, te zwaar en te eenvoudig gemaakt, het glas in de zuidelijke transeptgevel heette ‘drukwerk’ enz. De som van f 135 000, - van 1850 tot 1866 verwerkt voor het herstel van ‘de twee dwarsbeuken’ (= het transept), het bovenschip van het koor, alsmede de ten z. hiervan zich bevindende ingang kon, zo luidde het oordeel, als weggeworpen geld worden beschouwd.
Onder leiding van architect F.J. NIEUWENHUIS, de opvolger van Kamperdijk, en toezicht van de Rijksadviseurs werden sinds 1875 eerst aan de oostzijde de herstellingswerken krachtig ter hand genomen en op meer verantwoorde wijze, ofschoon juist over Nieuwenhuis' opvatting van zijn verantwoordelijkheid weldra een scherp geschil rees. Het betrof de wijze van afdekken der straalkapellen. Afwijkend van het eerst door hem voorgelegde plan ontwierp de architect, naar analogie van XIIIe-eeuwse voorbeelden in het buitenland en afgaand op enkele bouwsporen, een omgaand lessenaardak[1] - en voerde het over twee kapellen uit zonder de adviseurs hierin gekend te hebben. Vergeefs verzet van dezen, met name van P.J.H. CUYPERS en E. GUGEL, gesteund door V. DE STUERS. Het lessenaardak werd over de gehele kooromgang voortgezet, de Rijkssubsidie dientengevolge in 1881 voor geruime tijd ingetrokken, waarna de herstellingswerken uit de eigen middelen der Kerkvoogdij werden bekostigd: aan de kapellen van Arkel en van Avesnes, de bovenbouw der straalkapellen met de contreforten en de luchtbogen (1886 vv.), de vensters der zuidwestkapellen (1887, 1891) enz. Jammer genoeg paste ook Nieuwenhuis nog al wat niet weerbestendige (Gildenhauser, Udelfanger) steen voor het buitenwerk toe.
Na lange onderhandelingen legde sinds 1914 de steun van het Rijk weder gewicht in de schaal. Onder toezicht van de Rijksarchitect AD. MULDER

1 Zie voren onder Afbeeldingen: de schetstek. bij het adres (1881) aan de Tweede Kamer.

begon men met de verwijdering van verschillende latere aanbouwsels ten z. van het koor, zoals de kerkeraadskamer en stovenhokken. Het zuidoostportaal onderging toen een belangrijke herstelling en vernieuwing.

Tenslotte diende in 1921 de nieuwe door Kerkvoogden benoemde algemene leider der werken, ir. D.F. SLOTHOUWER, een omstandig rapport in volgens hetwelk de restauratie, behoudens enkele belangrijke successieve wijzigingen, tot uitvoering is gekomen. Het dagelijks toezicht erover had de heer W. CHR. DE HAAN[2].

+ INWENDIG. 1921-1922. De houten 'omkoepeling' van Suys met de banken en trappen, de preekstoel enz. verwijderd, de witsellagen afgeschuurd, waardoor moeten van blind maas-

+Overzicht der restauratie van 1921 tot 1938

2 Aan wiens maandrapporten het volgende overzicht grotendeels is ontleend. Een beknopt overzicht van deze herstellingswerken geeft D. JANSEN in Jb. Oud-Utr. 1939, blz. 73 VV.

werk aan het licht kwamen, natuursteenwerk afgeloogd. Onderzoek der vloeren[1], waarbij de grondslag van een (tijdelijke) koorsluiting van de Romaanse Dom onder de oostelijke koortravee te voorschijn kwam. Tapijtschilderingen tegen de koorpijlers door JACOB POR blootgelegd. Onderzoek der zuidelijke kapelmuren[2]. De koorlantaarn van het o. af onder handen genomen, in het bijzonder de gewelven en het triforium. Het westelijke muurveld boven het orgel dichtgemetseld. Het schijngewelf over de kruising hersteld.

1923. Het transept van het z. naar het n., de noordbeuk en de kapel van Sierck, de zuidbeuk met de kapellen.

1924. De straalkapellen en de kooromgang. Het grote venster van het noordtransept. De zuidwestelijke kapellen (enkele zerken uit het dwarsschip hierheen overgebracht). Een lage muur die tussen de kapel van Diepholt en de Domproostenkapel was gezet, ook de muur tussen de kapel van Sierck en de St. Blasiuskapel gesloopt. De gang tussen de kapel van Sierck en de noordarm aan de zijde van deze laatste dichtgemetseld.

Preekstoel, banken en betimmering van W. PENAAT geplaatst.

1925. Het herstelde interieur in gebruik genomen.

UITWENDIG. 1924-1925. De westgevel van het z. af behandeld. Twee bovenlichten in het zuidelijk deel aangebracht. Een ingang in het noordelijke vak dichtgemetseld.

1925-1926. Het grote venster in de zuidtranseptgevel met de glasschildering van R.N. ROLAND HOLST.

Vele vensterharnassen hersteld of vernieuwd, vervolgens het muurwerk, de contreforten, de luchtbogen. De kappen op de schipkapellen.

Voor een aantal terracotta-stukken van Kamperdijk kwamen door de beeldhouwers N. VAN DER SCHAFT en W. KONIJNENBURG vervaardigde tufstenen hogels en kruisbloemen in de plaats, ten dele naar een in het Centraalmuseum bewaard, later naar een in situ aangetroffen kleiner exemplaar. Verreweg de meeste frontalen hebben echter de terracotta's behouden.

1927-1934. De vensters van de koorlantaarn en de luchtbogen van het Z.W. af. De bovenlichten in de oostmuur van de zuidarm.

1931. Spanten over zuidbeuk en omgang vernieuwd. De bekapping van de kooromgang vernieuwd en met lood bekleed.

1933 VV. De buitenwand van het triforium aan de oostzijde van de noordarm hersteld, ook de traptoren bij de noordoosthoek.

1936-1937. De zuidtranseptgevel met top en steunberen, de traptoren op de zuidwesthoek. Het grote gebrandschilderde raam van R.N. Roland Holst voor de noordtranseptgevel voltooid.

1 Onder de kapellen van Avesnes, van Diepholt en de twee zuidwestelijke kwamen grafkelders voor de dag, waarin overblijfselen van m.e. medegiften: onder de kapel van Avesnes een verguld zilveren Miskelk, een stuk bisschopstaf, fragmenten van een gewaad en een ring met zwarte steen; onder de kapel van Diepholt fragmenten van een bisschopsstaf en van een mijter, verder een gouden ring met saffier. Onder het dwarsschip fragmenten van een vloer van gebakken en verglaasde tegels, waarvan een gedeelte naar het Centraalmuseum is overgebracht (Catal. nr. 1206).

2 Reeds bij het vooronderzoek waren in 1919 geprofileerde piscina- en andere nissen ontdekt in enkele straalkapellen. Verder in de noordwand van de kapellen van Arkel en van Avesnes nissen bevattend resp. een zandstenen St. Annaretabel (XVd) en een muurschildering (Kruisiging) van ca. 1430, zie blz. 354 en 347.

Een onderzoek van arch. TH. HAAKMA WAGENAAR wees uit, dat de vensterharnassen en de traceringen in de frontalen van de koorlantaarn in het algemeen gehandhaafd waren, met uitzondering van het maaswerk in het meest westelijke venster in de zuidwand. Anders is het met de bovenlichten van het transept: slechts het zuidelijke en het middelste in de oostwand van de noordarm beantwoorden aan de oorspronkelijke toestand, de andere zijn normaliserende neo-Gothische vindingen van Kamperdijk. De vullingen van de westelijke transeptvensters zijn overgenomen van die in de oostwand.
1937-1939. De vulmuren in de westgevel beklampt, de fundering versterkt; de rondboognis van deze travee bekleed, het metselwerk erboven gesloopt. De traceringen in de frontalen vernieuwd. De gevels van de kapel van Diepholt en de Domproostenkapel hersteld.
1938. Het portaal van Suys vóór de westgevel gesloopt. De noordtranseptgevel met steunberen en top hersteld. Het tweede gebrandschilderde raam van R.N. Roland Holst aangebracht.

Afb. 140. Maquette van de Dom, 1830

In deze laatste jaren is de bekapping over de kruising vernieuwd en de hangconstructie voor de welving gesteld. Tenslotte zijn het windverband, de gordingen en sporen van de hoofdkap hersteld of vernieuwd.
Wat de Sacristie en de daarmee verenigde Librie aangaat, deze zijn in 1934-1936 grondig gerestaureerd nadat de kosterswoning eruit verwijderd was. In het aan de Librie grenzende vak is het stergewelf van deze herhaald hoewel er zich een kruisribgewelf bevond; er zijn zes nieuwe kraagstenen aangebracht en in de westmuur nissen gemaakt. De neo-Gothische vensters van het gelijkvloers zijn verwijderd en boven de aldus verblinde muur de (ten dele dichtgezette) vensters heropend en van nieuw stijl- en boogwerk voorzien. De oostgevel is in dezelfde trant geheel vernieuwd. Een spitsboogbalustrade met pinakels langs de nieuwe tentdaken opgetrokken.
Bij de restauraties gebezigde natuursteen: voor het oudste oostelijke werk trachiet, voor het transept, het koor en de traceringen der bovenlichten Bentheimer, voor de balustrade boven de straalkapellen, voor de stijlen en traceringen der vensters van deze kapellen Udelfanger zandsteen, aan de luchtbogen machinaal bewerkte en ook natuurlijke tufsteen, verder voor de koorlantaarn vooral Gildenhauser zandsteen, ook Baumberger, Oberkirchner en Ledesteen, voor het triforiummaaswerk schelpkalksteen.

Thans verkeert een groot deel van het natuursteenwerk aan de buitenkant weer in zo slechte toestand, dat een nieuwe restauratie noodzakelijk geacht wordt en in voorbereiding is[1].

1 Over de toestand van de zeer verschillende soorten natuursteen (oorspr. en bij de restauraties toegepaste) berust een door de heer A. Slinger in juni 1961 uitgebracht rapport in het archief van de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Afb. 141. Maquette van de Dom

Afb. 142. Maquette van de Dom

+ LIGGING. Het bouwwerk waarvan de nog overeind staande partijen benevens de toren deel uitmaken, staat ongeveer[1] in het midden van een rechthoekig terrein, aanmerkelijk kleiner dan het vm. Romeinse Castellum binnen hetwelk de immuniteiten van de Dom en van Oudmunster besloten waren. Aan de oostzijde liep een smalle gracht (overblijfsel van een Rijnloop?) t.pl.v. de tegenwoordige straat Achter St. Pieter, de grensscheiding met het gebied van deze abdij. Aan de noordzijde bevond zich een reeks diepe percelen, waarvan de meeste met claustrale huizen bezet, aan welker achterzijde een smalle gracht (oorspr. Rijntak?) en hierbuiten het 'Oud Kerkhof'. Zuidelijk en zuidwestelijk drong de immuniteit van Oudmunster zeer dicht op die van de Dom: in 1892 ontdekte men een smalle gracht lopend van de zuidoosthoek van de Domkruisgang zuidoostelijk in de richting van de Nieuwegracht, het noordelijke rooster van Oud-Munster lag ongeveer t.pl.v. het tegenwoordige ontvangstgebouw van de Dom. Dicht ten oosten hiervan lag de H. Kruiskapel (z. blz. 153 en 156) t.pl. waar de uiterste zuidwestelijke kapellen van het Domschip hadden moeten komen (boven een gedeelte van het Romeinse Praetorium). Aan de zuidzijde van de hier beschreven rechthoek stonden claustrale huizen en het kerkhof van Oudmunster en hier buitenlangs liep de grensscheiding met de St. Paulusabdij. Aan de westzijde tenslotte waren gelegen, te beginnen van het noorden: het tot claustrale huizen verbouwde (z. blz. 78) paleis Lofen ten dele over de Romeinse muur (z. blz. 42), enkele dienstgebouwen als het bisschoppelijke Gruithuis (aan de tegenwoordige Servetstraat) en, dichter bij de Domtoren, de Kasteleiny van het Oude Bisschopshof (z. voren blz. 84), dan, op de hoek van de Donkere Gaard en het Wed, het vergrote Bisschopshof.

+Ligging

In 1955 zijn in de bestrating van het Domplein de buitenmuren en de pijlers van het verdwenen gedeelte der kerk gemarkeerd met gele steen, de omtrekmuren van de H. Kruiskapel met zwarte basaltsteen. Ten zuidoosten van de koorkapellenkrans is een steen gelegd die de plaats van de oostelijke poort van het Castellum aanduidt.
Op een bronzen plaquette, aangebracht tegen de zuidmuur van de meest westelijke schipkapel, is eveneens de plattegrond aangegeven.

+ Beschrijving

+Beschrijving

Van het nooit geheel, doch in de XVIe eeuw wel voor het grootste deel voltooide bouwwerk staan thans nog overeind:

A. het oostelijke gedeelte, gevormd door:

- I. de koorpartij met vier zuidelijke zijkapellen en twee portalen, een zuidoostelijk en een noordelijk (voorheen kapel), dit laatste geflankeerd door enige onder IV te noemen aanbouwsels;
- II. het transept;
- III. twee ten zuidwesten van dit laatste aansluitende traveeën van de buitenste zuidelijke zijbeuk van het voormalige (vijfbeukig aangelegde) schip, elk vergezeld van een zijkapel;

1 De lengte-as is ca 12 m noordwaarts verschoven t.o.v. die van het Castellum.

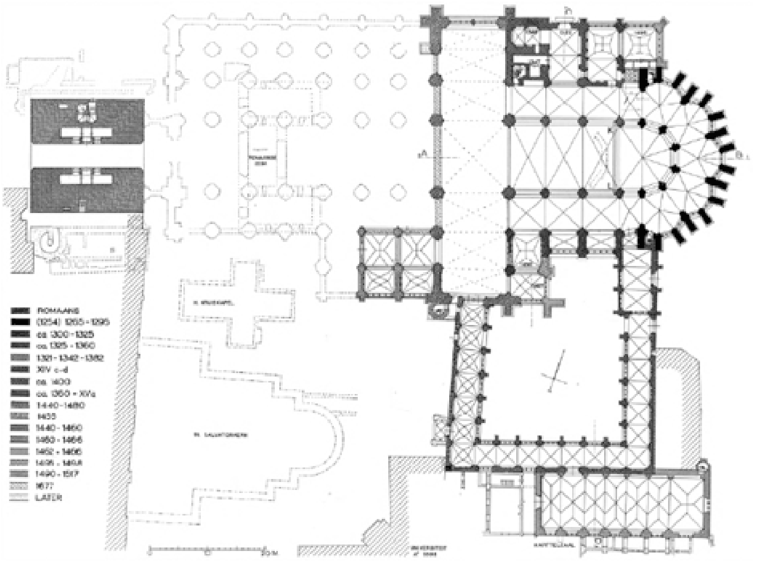

Fig. 24. Plattegrond van de Dom

IV. de noordelijke aanbouwsels, namelijk een paar kapellen ten westen van het noordelijke portaal alsmede de Sacristie en de Librie ten oosten daarvan;

B. de op een afstand van 50 m ten westen van het dwarspand oprijzende toren;
C. de ten zuiden van het koor en het dwarspand gelegen kloostergang met het grootkapittelhuis.

A. Het oostelijk gedeelte

a. Plattegrond, afmetingen, materialen

Een koor[1] van drie traveeën, gevolgd door een ietwat smallere, vierde (2) overgangstravee[2+] naar een sluiting (3), gevormd door vijf zijden van een tienhoek (de hoeken meten 144°), welke drie traveeën begeleid worden door zijbeuken (4a, 4b) die zich voortzetten in een trans of kooromgang (5) van zeven traveeën, waarvan vijf als straalkapellen (5a-5e) met ondiepe driezijdige absiden de koorabsis omgeven, terwijl de overige, de eerste en de zevende (5f-g), bij de overgangstravee behoren; **[+]Plattegrond**

langs de zuidbeuk twee ondiepe, tussen drie contreforten gebouwde, kapellen, nl. de grafkapel van Arkel (6) en die van Avesnes (7); ten oosten van de eerstgenoemde een (als zuidoostportaal aan te duiden) portaal (8) van drie traveeën, dat de verbinding vormt met de oostelijke arm van de kloostergang en dat in het noordoosten aansluit bij een naar een verdieping (vm. Archief) leidende traptoren (9); ten westen van de kapel van Avesnes de grafkapel van Diepholt (10), uitspringende naar het zuiden, waartegen, thans met het koor in gemeenschap, de ook uit het transept toegankelijke, Domproosten- of Slacheckkapel (11);

langs de noordbeuk van het o. te beginnen, de kleine kapel der Elfduizend Maagden (12), waarnaast een traptorentje (13), beide omvangen door de, twee traveeën diepe, Sacristie (14) en de oostelijk aan deze grenzende en met haar verenigde Librie (15); ten w. van de Sacristie de grafkapel van Sierck (16), dienstdoende als noordportaal, en vervolgens, door een smalle (thans aan de transeptzijde gesloten) doorgang van elkander gescheiden, aan de koorzijde de grafkapel van Uterlo (17) waarbinnen een naar het triforium, later naar het orgel en de dakkap boven het transept leidende, traptoren (18), aan de straat (noord)zijde de St. Blasiuskapel (19);

een dwarspand (20) bestaande uit een vierkant kruisingveld en twee armen, elk van drie traveeën (waarvan de binnenste twee het diepst, de buitenste twee ondiep), bij de zuidelijkste van welke de westelijke arm van de kloostergang aansluit; op de z.w. hoek wederom een traptoren (21), tegen de n.o. wand de reeds vermelde traptoren (18) bij de kapel van Uterlo.

Ten z.w. van het transept twee traveeën (22) van de meest zuidelijke zijbeuk van het vm. schip, waarlangs wederom twee kapellen tussen contreforten, nl. de kapel van Montfoort (23) en de kapel van Veen (24).

1 De cijfers verwijzen naar de plattegrond: fig. 25 op blz. 194.
2 Deze term wordt wordt hier gebezigd voor wat enkelen (o.a. L.A.J. KEULLER in Bull. Kon. Ned. Ohk. B. 1928, blz. 230 VV.) koortravee noemen. Met deze laatste term wordt in deze beschrijving elk der drie 'rechte' traveeën van het koor aangeduid.

Een derde, ten w. van 24, de kapel van Soudenbalch, is in 1847 afgebroken (zie voren bij Restauratie).

[+] AFMETINGEN. De grootste lengte van het door de Domkerk (inbegrepen het verdwenen westelijk gedeelte met de overgebouwde bisschopstribune) en de Domtoren ca 1500 bezette terrein, gemeten dus buitenwerks van de muur tussen de twee meest oostelijke steunberen af tot de westmuur van de torenvoet, bedraagt 119 m. (de beren springen hier ruim 2 m uit). Trekt men hiervan 19,50 m voor de toren af, dan blijft 99,50 m over, waarvan 49,50 m voor het koor met transept. De thans onbebouwde ruimte tussen dit laatste en de oostmuur van de toren is derhalve nagenoeg 50 m[1], afgezien van de twee dubbele traveeën (tesamen 11,70 m) der schipkapellen welke tegen de z.w. wand van het dwarspand in stand zijn gebleven.

[+]Afmetingen

De breedte van de twee oostelijke der drie koortraveeën met de zijbeuken en met de zuidelijke en noordelijke zijkapellen is 40 m, zonder de noordelijke 29,75 m, vertegenwoordigend de breedte van de aanleg van ca. 1300; de derde (westelijke) koortravee, gevoegd bij die van de oostelijk langs de armen van het transept aangebouwde kapellen bedraagt even veel als de strekking van dit laatste, zijnde over 49 m buitenwerks (binnenwerks 45,30 m). De diepte van het dwarspand binnenwerks is 11,10 m[2]. De inwendige breedte van de drie middenbeuktraveeën van het koor bedraagt 10,74 m (van hart op hart der pijlers 12,14 m), van de oostelijk aangrenzende overgangstravee slechts 10,20 m. De zuidbeuk is 5,30 m breed, de twee kapellen ernaast, gemeten in dezelfde richting, 2,50 m, in de richting oost-west 4,70 m. De noordbeuk is 5,40 m breed. De straalkapellen zijn in haar met de omgang gemene vakken 6,20 m breed.

De diepte der drie koortraveeën is 6,33 m, die van de overgangstravee 3,90 m, van de koorabsis 10,20 m (inwendig 8,80 m), van deze met de omgang 17,85 m (inwendig 17 m), van de straalkapellen 6,80 m.

Volgen nog de binnenwerkse maten der zijkapellen: kapellen van Arkel en van Avesnes, gelijk reeds opgegeven: 4,70 × 2,50 m, kapel van Diepholt: 4,25 × 5,40 m, Domproostenkapel: 5,80 × 4,10 m, schipkapel van Montfoort: 5,60 × 4,10 m, schipkapel van Veen 5 × 4,10 m.

Breedte- en dieptematen van de aanbouwsels aan de noordzijde van het koor: de Librie 5,70 × 6,80 m; de oude Sacristie 5,20 (het noordelijke vak) à 4,90 (het zuidelijke) × 9 m; de kleine kapel der Elfduizend Maagden 2,50 × 1,85 m; de kapel van Sierck 4,80 × 9,10 m; de St. Blasiuskapel 2,70 × 4,80 m; de kapel van Uterlo 1,80 × 1,70 à 1,85 m.

Hoogtematen: de lichtbeuk van het koor tot de kruin der gewelfschelpen 32 m, tot de top van de in het zicht zijnde gordelboog 31,50 m, tot de sluitstenen 31,40 m, tot de voet der bekapping 32,70 m, tot de daknok 41,60 m; de zijbeuken en de omgang 16,40 à 16,60 m, de kapellen van Arkel en van Avesnes 15,80 m boven de vloer van de omgang (de kapelvloeren liggen 0,20 m hoger dan deze), de kapel van Diepholt 15,40 m, de Domproostenkapel 15,90 m, de kapellen van Montfoort en van Veen

1 De in 1517 grotendeels voltooide westgevel van het schip had geen verband met de toren, maar liet tussen beide een doorgang van ca. 4.30 m vrij.

2 Volgens de ervaren steenhouwermeester J. Flentge, die ca 1900 aan de Dom werkzaam was, zou de gebezigde voetmaat niet de gewone Utrechtse van 26,8 cm zijn, maar die van 32, 50 cm, de aan Franse kathedralen toegepaste ‘pied du Roy’.

16,35 m, de aangrenzende zijbeuk van het schip 16,70 m; de Librie en het aangrenzende vak van de Sacristie 8,20 m, het zuidelijk vak van deze 8,12 m, de kapel van Sierck 11,85 m (tot de nok 15,15 m), de St. Blasiuskapel 6,68 m.

Materialen+

+Materialen

LITTERATUUR. A.L.W.E. VAN DER VEEN. Resultaten van het onderzoek van oude natuursteen (bijl. v. notulen afd. B der Rijkscommissie v.d. Monumentenzorg 1920-1923, I blz. 7 en 9, IV blz. 68); N.B. TENHAEFF. Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom II, Ie stuk (bouwrekeningen) 1395-1480 (Rijks Geschiedk. Publ. dl. 88, 's-Gravenhage 1946); W. JAPPE ALBERTS. Vervolg van het vorige, 1480-1520 (in HS); DEZ. in Nederrijnse Studiën XIIIe-XVe eeuw (Bijdr. Inst. v.M.E. Gesch., Groningen 1954), blz. 1-49; S. MULLER FZ. Dom blz. 7 VV.

Hoezeer alle zijden de beschouwer van de grond af bergsteen vertonen, is het lijf van het gebouw nagenoeg geheel uit baksteen opgetrokken. De XIXe-eeuwse restauraties hebben ertoe bijgedragen dat op enkele plaatsen waar baksteen in het gezicht kwam, deze thans met natuursteen is bemanteld. Zo boven aan de straalkapellen en aan de toppen der transeptgevels. Aan de noordzijde, verdekt achter de kapel van Sierck en de Sacristie is de baksteen van het begin af onbemanteld geweest.

De baksteen, al of niet bekleed, is grotendeels van groot formaat: in de onderbouw+ van het koor 29 à 30 × 6,5 à 7 (10 l. 82 cm); in de kapel van Sierck zelfs 30 à 31 × 7,5 (10 l. 89 cm; in ongeveer Vlaams kettingverband); in de koorlantaarn 29 à 30 × 6,5 à 7 (10 l. 79 cm); in de westwand van het transept 28 à 29 × 6 (10 l. 74 à 75 cm); boven de twee schipkapellen 29 × 6,5 (10 l. 81 cm). Hetzelfde materiaal komt voor overal op plaatsen die buiten de onmiddellijke waarneming liggen of lagen, zoals boven de gewelven, aan de zuidelijke vlakken van de transept-luchtbogen, aan de gehele noordzijde boven achter de Sacristie en haar aanbouwsels, ook in de kern der koorpijlers. De zuidwestelijke traptoren geeft een afwisseling met speklagen te zien.

+Baksteenformaten

Wat de natuursteen betreft dient men rekening te houden met het feit dat zeer veel+ bij de restauraties is vernieuwd (zie voren blz. 188); anderzijds echter is aan de buitenzijde oude steen gekeerd (hoekblokken der omgangssluiting). Naar architect Nieuwenhuis constateerde was hier trouwens aanvankelijk reeds gekeerde steen verwerkt, afkomstig uit de oostpartij van de Romaanse Dom (zie voren blz. 162). Ook de opmerkelijk grote trachietblokken van de inwendige omgangspijlers zullen aldus te verklaren zijn.

+Natuursteen

Tufsteen ('duyfsteen', 'duvensteen', duysteen') vindt men, tesamen met trachiet+ en Baumbergersteen aan de koorlantaarn, tezamen met zandsteen aan de luchtbogen, met rode zandsteen aan de basementen der omgangspijlers. In de zuidmuur van de Domproostenkapel en de oostelijke hoekbeer ernaast neemt men overblijfselen waar van een eigenaardige metselwijze, nl. afwisselend een laag van dikkere en een van dunnere tufsteenblokken, evenzo aan de muren der schipkapellen en aan het muurwerk der Librie.

+Tufsteen

Grote hoeveelheden van deze bouwstof, vooral afkomstig uit de afbraak van de Romaanse Dom, worden in 1478 VV verkocht, o.a. naar Brussel en Antwerpen, ook naar Zwolle (aan mr Jan Rugher) en Wijk bij Duurstede ('aen die capell verwarckt').

De oudste der bewaard gebleven Bouwrekeningen noemen herhaaldelijk 'Drakeveltsteen',[+]

[+]**Trachiet**

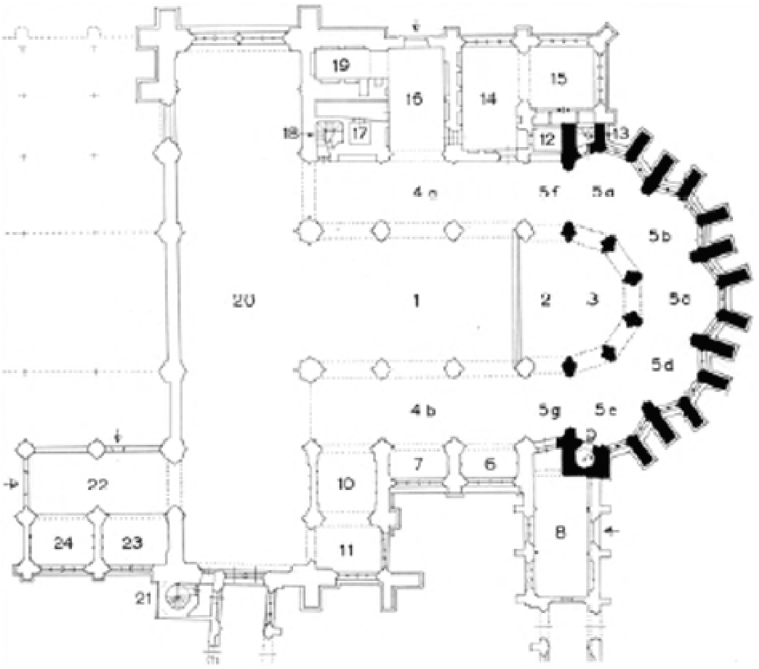

Fig. 25. Plattegrond waarop in cijfers de verscheidene ruimte-delen aangegeven:
1. koor
2. overgangstravee
3. koorsluiting
4a-b. zijbeuken van het koor
5. kooromgang met kapellen van:
a. HH. Dionysius en Bartholomeus;
b. HH. Andreas en Pontianus; c.H. Kruis;
d. HH. Petrus en Paulus; e. HH. Simon en Judas;
f-g. overgangstraveeën
6. kapel van Arkel
7. kapel van Avesnes
8. zuidoostportaal
9. traptoren van het archief
10. kapel van Diepholt
11. Domproostenkapel
12. kapel der Elfduizend Maagden
13. traptoren naar de librie
14. sacristie
15. librie
16. kapel van Sierck
17. kapel van Uterlo
18. traptoren naar het triforium
19. St. Blasiuskapel
20. dwarspand
21. traptoren
22. buitenste zijbeuk van het schip
23. kapel van Montfoort
24. kapel van Veen.

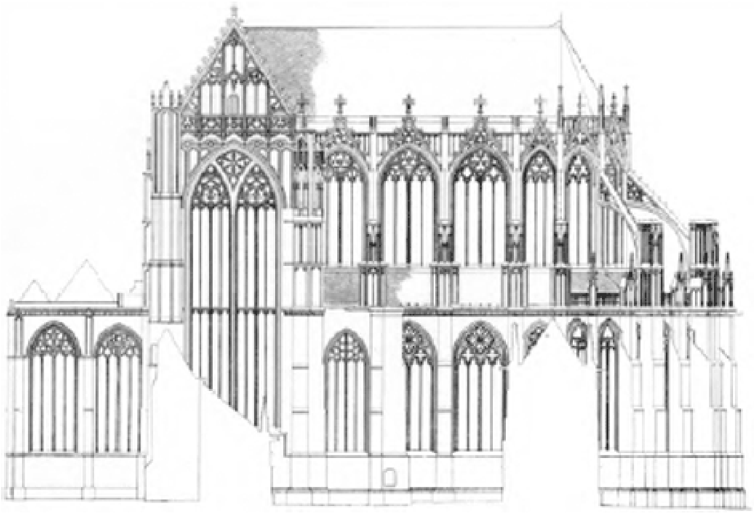

Fig. 26. Opstand van koor en transept uitwendig, zuidzijde

d.i. steen uit de Drachenfels-groeven. Men vindt ze gebezigd in een groot deel van de onderbouw, met name aan de zuidelijke kapellen van Arkel en Avesnes. Ook in de gevels van de Sacristie en de kapel van Sierck; verder in muurpijlers van de sluitingswand, de pijlers van de kooromgang en het koor, aan de binnenzijde der luchtboogstoelen. Opmerkelijk is de megalithische samenstelling van de inwendige muurpijlers der sluiting, nl. met trommels van 1,50 tot 2 m hoog. Ook aan de muurschalken van de noordbeuk komen zulke blokken voor. Minder hoge, niettemin de gewone laagdikte aanmerkelijk te boven gaande blokken (ook van zandsteen) vindt men in de buitenste traveeën van het transept en aan de pijlers ten noorden van de schipkapellen. Dergelijke hoge blokken komen ook in het koor van de Dom van Keulen voor.

Zandsteen is toegepast in de lichtbeuk van het transept, aan de steunberen van de+ koorlantaarn gemengd met tuf (zie voren) en mergel, en aan de bovenste geledingen der traptorens tegen het transept; tezamen met trachiet aan de noordelijke koorpijlers, verder aan de oostelijke kruisingpijlers en de onderbouw van de westmuur van het transept (naast Bentheimer ook Gildenhauser en Oberkirchner); rode zandsteen in de fundamenten van de omgang en voor de hoekblokken (gedeeltelijk herbruikt?)

+Zandsteen

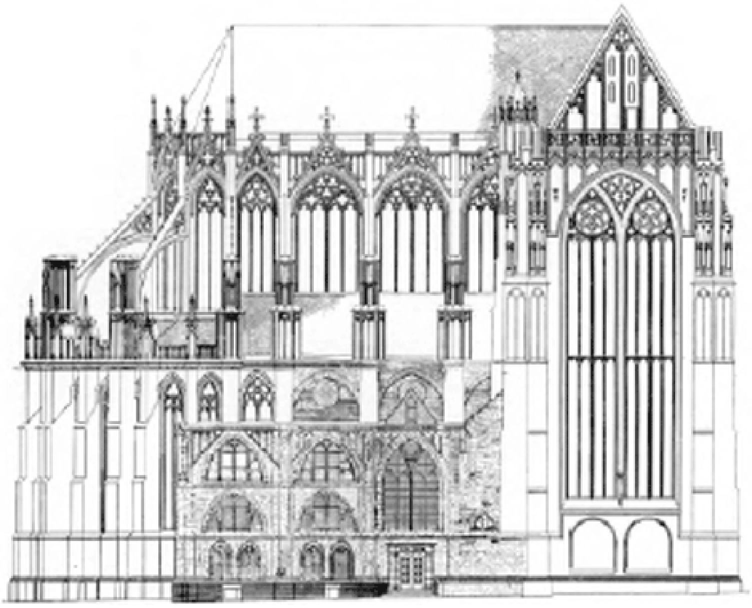

Fig. 27. Opstand van koor en transept, noordzijde (noordelijke aanbouwsels in hun gedaante vóór 1934)

der oostelijke contreforten, inwendig voor de muurbanketten en de pijlervoetstukken van de kooromgang.

+ Het muurwerk van de noordbeuk en de belendende kapellen bestaat nagenoeg geheel uit baksteen. Vóór de restauratie van 1883 trof men het zelfs boven aan in de vensterkoppen van enkele straalkapellen, maar hier betreft het wel een vroegere herstelling. De Bouwrekeningen vermelden vervolgens naarmate de XVe eeuw vordert steeds grotere hoeveelheden baksteen, zo in 1479-1480 ver over de 200 000 stuks, bestemd voor het schip, in 1484-1485 76 000, in 1485-1486 49 100 stuks. Dit materiaal kwam van de Vecht, de Lek en de IJsel. **+Baksteen**

+ De gehele Middeleeuwen door is er sprake van ‘Go(e)delser’, ‘Goelsche(e)r’, ‘Goeyllschaer’, ‘Godelseer’, ‘Goedescevel’, ‘Golschert’ steen, welke (bv. in 1485-1490) geleverd wordt door kooplieden in Kalkar, Wezel en Dusseldorp. Zie ST. BEISSEL, Bauführung des Mittelalters (Freiburg i/B. 1889 blz. 38) betr. de Dom van Xanten, waar spellingen als ‘Gaelscheider’, ‘Gadelscher’, ‘Gaelstein’ worden vermeld, en C. WILKES en G. ROTTHOFF. Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten (Berlijn 1957), bevattende de bouwrekeningen dezer kerk van 1356 tot 1437. Beissel meende hieronder gewone ‘Füllsteine’ te moeten verstaan, TENHAEFF (t.a.pl. blz. 39, **+‘Goeylschaer’**

noot 3 en Inleiding blz. XXXVI) ‘Drakeveltsteen’[1], genoemde uitgevers van de Domrekeningen van Xanten echter tufsteen. Zij wijzen erop dat deze bouwstof met wagens naar Andernach werd vervoerd en daar ingescheept. In 1415 heet het van beide materialen: ‘venientibus de Reno’. De veldnaam Godelscheit komt in een oorkonde der abdij van Maria Laach voor. De ligging van deze plaats is niet zeker bekend, misschien in Weibern bij Kempenich[1].

Van 1424 tot 1518 noemen de Utrechtse rekeningen ‘Munstersteen’ of ‘Monstersteen’,[+] d.i. Baumberger kalksteen. Deze is in grote hoeveelheden in de koorlantaarn verwerkt. In de meest westelijke delen van het schip, dus ca 1500 **[+]Kalksteen** is deze steensoort ook aangevoerd uit Zuidnederlandse groeven.

Op 1485-'86-'87, 1494, 1496 en 1498 vernemen wij van o.a. door een Brusselse schipper[+] vervoerde ‘Brabants steyn’ (in het bijzonder ‘boochsteen’ en ook voor trappen, gemaakt naar ‘berden’, mallen), geleverd door mr. MATHYS KELDERMANS **[+]Lede-steen** en mr. LIEVEN VAN BOEGEL (uit Brussel), ook ‘brabants aerdinghesteen’ of ‘moersteen’; in 1499-1500 zendt Mathys Keldermans ‘Oerduynsteen’. Onder deze verschillende benamingen is de op het einde der XVe eeuw in Noord-Nederland veel gebruikte Lede-steen uit de omstreken van Aalst, zg. ‘witte arduin’, te verstaan (vgl. J.A.L. BOM in Bull. Nedl. Ohk. B. 1950, blz. 168), een verzamelnaam die toen zulke uiteenlopende soorten als Naamse en Gobertange steen dekte.

Schepen met ‘boech-’ of ‘boghesteen’ voor ‘boven die glasen in die wtlaten’ (1496, 1497-'98) komen ook uit Mechelen van mr. Mathys Keldermans. Een post van 1494 betreft betaling aan ‘een bode die breder (houten mallen, formelen) tho Mechelen droeg, daer meyster Matheus Kelderman die boochsteen nae houden soude van de twee leyde (= Lede?) boghen’. Het betreft hier materiaal voor het schip. Mr. Lieven levert eveneens boogsteen en steen voor ‘50 trappen totten wendelsteynen’ (traptorens). Mèt de levering van blauwe Namense steen bewijst een en ander dat

1 De schrijfwijze ‘Godelscever’ en ‘Godescevel’ bij Tenhaeff (op 1396-'97 en later) zal wel een mislezing of -schrijving, zijn.
Het rapport Van der Veen (t.a.pl. blz. 67) deelt mede dat bij de restauratie tuf is gebezigd, ‘vermoedelijk van de Hohelei bij Weibern’.
De Regesten van het Archief der Stad Utrecht (uitgeg. door S. MULLER FZ.) nr 496 vermelden op 1394 ‘Hodilsceyder’ steen als voor de (toen begonnen) Buurtoren geleverd: de hoge ingangsnis in de bakstenen onderbouw van deze toren is. (Van der Veen t.a.pl. blz. 74) echter in trachiet gevat.
Opmerking verdient nog dat de Drakevelder steeds per voet geleverd wordt, de Godelscheider per voeder.
Van geheel andere afkomst moet de ca 1450 aan het Stadhuis van Gouda gebezigde ‘hoelschier’ steen zijn geweest (zie G.J.J. POT in Bull. Ned. Ohk. B. 1950, blz. 135). Dit vertoont witte Zuid-Nederlandse (Gobertange-, Lede-) steen. Wordt in 1311 uit Doornik een schip met steen voor Utrecht verladen (zie D. ROGGEN in Gentse Bijdr. t. de Kunst. gesch. 1951, blz. 193 VV), dan zal dit toetssteen voor bisschopstomben geweest zijn.

1 De schrijfwijze ‘Godelscever’ en ‘Godescevel’ bij Tenhaeff (op 1396-'97 en later) zal wel een mislezing of -schrijving, zijn.
Het rapport Van der Veen (t.a.pl. blz. 67) deelt mede dat bij de restauratie tuf is gebezigd, ‘vermoedelijk van de Hohelei bij Weibern’.
De Regesten van het Archief der Stad Utrecht (uitgeg. door S. MULLER FZ.) nr 496 vermelden op 1394 ‘Hodilsceyder’ steen als voor de (toen begonnen) Buurtoren geleverd: de hoge ingangsnis in de bakstenen onderbouw van deze toren is. (Van der Veen t.a.pl. blz. 74) echter in trachiet gevat.
Opmerking verdient nog dat de Drakevelder steeds per voet geleverd wordt, de Godelscheider per voeder.
Van geheel andere afkomst moet de ca 1450 aan het Stadhuis van Gouda gebezigde ‘hoelschier’ steen zijn geweest (zie G.J.J. POT in Bull. Ned. Ohk. B. 1950, blz. 135). Dit vertoont witte Zuid-Nederlandse (Gobertange-, Lede-) steen. Wordt in 1311 uit Doornik een schip met steen voor Utrecht verladen (zie D. ROGGEN in Gentse Bijdr. t. de Kunst. gesch. 1951, blz. 193 VV), dan zal dit toetssteen voor bisschopstomben geweest zijn.

sinds het eind der XVe eeuw de natuursteen op grote schaal uit de Zuidelijke Nederlanden betrokken werd. Ook tufsteen en ‘Engelse crijtsteen’ worden echter door mr. Lieven en Matthijs II Keldermans verscheept. Deze moeten in hoofdzaak bestemd zijn geweest voor de lichtbeuk van het schip, de ‘engels steen’ kwam over Amsterdam en Dordrecht (1469-'70).

De zandsteen komt ook dan uit het oosten. De rode reeds veel vroeger in de fundamenten+ en de basementen van de kooromgang. Ontzaglijke hoeveelheden ‘Bentemersteen’, herhaaldelijk nader als ‘blocksteyn’ en ‘winterwerck’ (d.i. 's winters vervaardigd profielwerk) aangeduid, worden sinds het einde van de XVe eeuw over

+Zandsteen

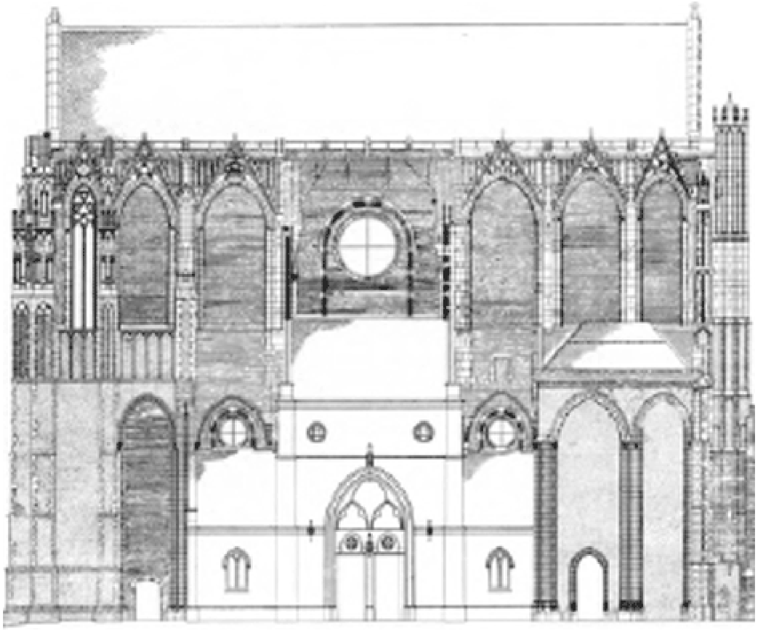

Fig. 28. Westgevel van het transept vóór 1938

Zwolle verscheept. De grote leverancier, het eerst tijdens mr. Jacob van der Borch, is hier Johan Rugher van Zwolle (in 1485-'86 o.a. ook van 'vynsterwerck dobbelt'), naast hem Herman van Coellen (Keulen, op 1482 en 1490 'de Colonia') en Aernt Dircksz. Dieck van Campen. In 1477-'78 wordt 'Maestrichter steyn', in 1500 VV. 'Trichter- en Grontsveltsteen' vermeld. Een tussen de bouwrekeningen ingevoegde declaratie van ca 1506 betreft de kosten van een reis naar de Neder- en Middenrijn voor de aankoop van steen (W. JAPPE ALBERTS t.a.pl. blz. 6).

Voor de bij de restauratie toegepaste soorten zie voren blz. 188.

+ Noors hout werd meest in Amsterdam gekocht, eikenhout werd uit Dordrecht en Deventer gestuurd en eveneens voor constructiedoeleinden gebruikt. In 1403-'04 werd elzenhout gekocht om 'bogen of te maken supra turrim'. Allerlei houtsoorten, ook eikenhout dienden voor steigers, hijswerktuigen en mallen. Vurenhout werd zelden in de constructie verwerkt, maar vrijwel uitsluitend gebruikt om 'mede te stegheren' (zeventiger jaren der XVe eeuw) en soms voor de mallen bij het steenhouwwerk; in 1475-'76 werden betaald '12 vueren plancken dair mede die zolre **+Hout**

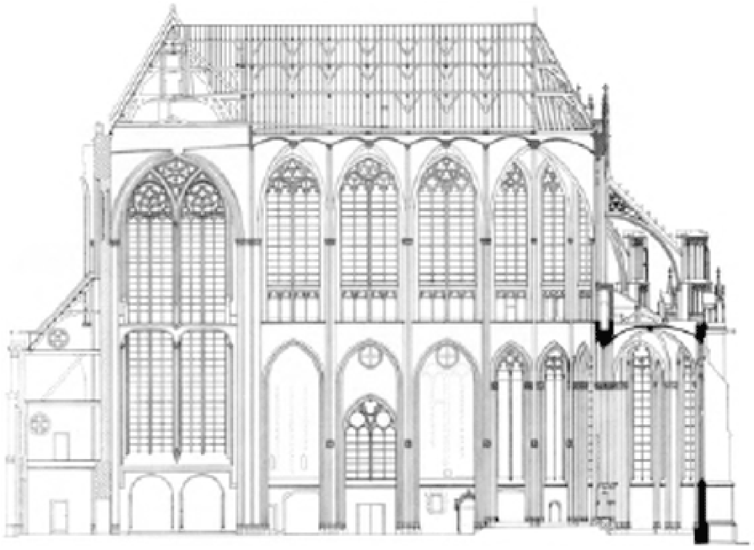

Fig. 29. Lengtedoorsnede A-B van koor en transept (met geheel links het portaal, in 1825 door T.F. SUYS toegevoegd, in 1938 gesloopt)

bij dat uurwerck op onsen toirn gemaict was'. Soms wordt een voor de sloop bestemd schip gekocht, waarvan de planken voor steigers gebruikt werden.

Uit Mainz werd dakhout betrokken. Lood kwam vooral uit Vlaanderen.

Vanaf het midden der XVe eeuw wordt veel 'sculpcalck, mede te witten' gebezigd.+ Het vlakke muurwerk bestaat bijna overal uit baksteenmetselwerk dat bepleisterd+ en regelmatig gewit is.

+Lood

+Witkalk

b. Uitwendige opstand

I. Koorpartij+

+Koorpartij

STRAALKAPELLEN. Aan de oostzijde verheffen zich dicht naast elkaar twaalf hoge,+ ver uitspringende natuurstenen steunberen, die met twee aan de noord- en twee aan de zuidzijde, ten dele ingebouwde, de kooromgang (fig. 24 en afb. 146) beheersen. Zij vertonen verschillen in zwaarte en opbouw naargelang zij al dan niet luchtboogstoelen dragen. De zwaardere, waarop de druk van de het koorgewelf schragende

+Straalkapellen

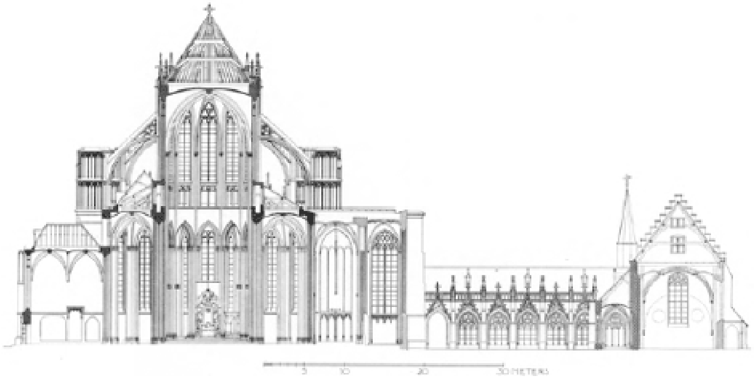

Fig. 30. Dwarsdoorsnede C-D van koor, oost-arm van de Kloostergang en Groot-Kapittelhuis

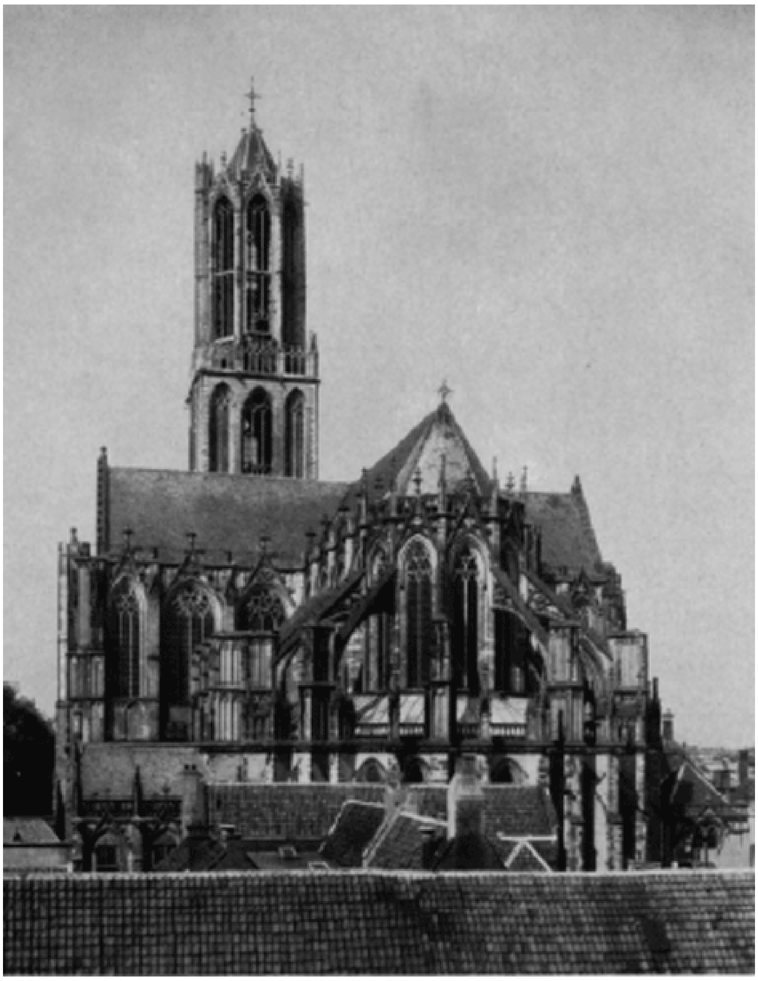

Afb. 143. De Dom uit het oosten

Afb. 144. De Dom uit het noorden

luchtbogen nederkomt, en die, geplaatst in inspringende hoeken der omgangsluiting, de scheiding der straalkapellen markeren, zijn ter hoogte der vensters 1,12 m dik en boven de geprofileerde plint driemaal versneden, de lichtere 1,02 m dik (telkens twee tussen de zwaardere) eveneens driemaal versneden maar in hun derde geleding aanmerkelijk versmald[1]. De plaat die de tweede versnijding dekt, zet zich te wz. van deze dunnere geleding voort als een schuin opgaande lijst doodlopend tegen een kleine pilasterachtige uitmetseling naast de aanzet der vensterbogen van de omgang (afb. 146).

De zeer hoog opgaande smalle spitsboogvensters tussen de contreforten zijn tweedelig. Hun negprofiel wordt gevormd door een amandelkraal tussen een concave afschuining en een vrij diep elliptisch hol, buitenwaarts gevolgd door een schuin kantje of riem. De kralen, ook die welke de middenstijlen vormen, treden op als dunne kolonnetten, gesteld op basementjes en bekroond door bladwerkkapiteeltjes welke telkens twee gekoppelde (ongetote) lancetboogjes dragen, maar hierboven zijn deze kolonnetten nog een eind verlengd tot een hooggestelde boog die plaats biedt

1 Zoals b.v. bij de omgangsluiting der kathedraal van Soissons.

voor een tracering bestaande uit twee spitsdriepassen gevat in deelboogjes en hierboven in de top een sferische driehoek waarin een spitsdriepas. De onderdorpels der vensters sluiten aan bij de brede waterlijst die de eerste geleding der contreforten dekt. Elk der vensterbekroningen wordt gevormd door een archivolt als een holle met rozetten en bladwerk gevulde lijst, onderspannen door een rondstaaf die rust op naar onderen gewende dierfiguurtjes. Een op dergelijke wijze geornamenteerd, langs de contreforten omgetrokken fries loopt onder de waterlijst die de bedaking der straalkapellen afzet. Uit dit fries steken spuiers in de gedaante van monsterdieren (afb. 145), bij de lichtere contreforten telkens een in het midden van het voorvlak, bij de zwaardere telkens twee op de hoeken.

> In de oostwand van de middelste straalkapel is een voetstuk met geprofileerde dekplaat waarop een zwaar verweerd beeldhouwwerk ingemetseld. Volgens S. MULLER (Dom, blz. 18) was het een voorstelling van de kruisdragende Christus, gezeten op de Calvarie-rots; sedert 1532-1533 was het beeld gepolychromeerd en door een afdak beschermd; ervoor hing een lantaarn. Op gezette tijden werd bij dit beeld door de choralen van de Dom een H. Kruislof gezongen, tegen een jaarlijkse beloning door een bewoner van een der nabije claustrale huizen. De zwaar verminkte steenklomp laat geen identificatie meer toe, doch mogelijk betreft het hier een voorstelling van ‘Christus op de koude steen’, zoals die in de laat XVe- en vroeg XVIe-eeuwse devotie geliefd was.

Tegen de zuidwestelijke wand van de zuidelijke straalkapel, op de grens tussen deze+ en de overgangstravee, staat een (niet boven de daken van deze uitkomend) traptorentje leidend naar de verdieping van het ernaast gelegen zuidoostportaal (zie verderop blz. 302).

+Traptorentje

De vensters van de overgangstravee (afb. 151) zijn een weinig breder dan die van de+ omgang. Wegens de ervoor geplaatste aanbouwsels (resp. het zuidoostportaal en de Librie) zijn zij slechts in bovendeel aanwezig. Zij zijn tweedelig; drie veelhoekige kolonnetten met bladwerkkapiteeltjes dragen twee spitsboogjes waarboven een sferische vierhoek met drie- en vierpasvullingen (resp. in sferische driehoeken en in cirkels). Dit bergstenen traceerwerk is nieuw, maar de overspannende tufstenen spitsboog van het noordelijke venster is nog in verweerde toestand overgebleven, evenals het bladwerkfries erboven (afb. 151).

+Overgangstravee

In de ietwat schuin gestelde, westelijk bij het juist beschreven traptorentje aansluitende wand bevindt zich de ingang naar het zuidoostportaal.

Het zuidoostportaal wordt met de erboven liggende Archiefkamer afzonderlijk beschreven (blz. 302).

De buitenmuur van het triforium wordt, ook langs de overgangstravee, de rechte+ koorvakken en het transept bijna geheel aan het oog onttrokken door de daken van de kapellen en de zijbeuken. Te zien komt deze muur langs de oostmuur van het zuidtransept (boven langs de Diepholt- en de Domproostenkapel), waar hij, i.v.m. een later (zie blz. 312) te bespreken wijziging van het bouwplan voor deze kruisarm niet minder dan 0,75 m is uitgekraagd en een paar gekoppelde rondboognissen vertoont, en voorts langs een gedeelte van de westelijke transeptmuur, waar hij, in de noordelijke traveeën met een arcatuur van driepasrondboogjes is versierd en in de zuidelijke twee (dichtgemetselde) rechthoekige openingen (oorspronkelijk deuropeningen) bevat (zie verder op blz. 279 bij het Inwendige).

+Triforiumzone

Afb. 145. Koor vanuit het zuidoosten, met straalkapellen en zuidoostportaal

Afb. 146. Koor vanuit het zuiden, met zuidoostportaal

+ Boven het triforium verheft zich de lichtzone. Deze wordt geschraagd door luchtbogen stoelend op parallelepipeda van twee geledingen, welker zijvlakken verlevendigd zijn door traceringen van arketten waarin driepas-, maar ook visblaasmotieven (deze vooral in de westelijke traveeën) verwerkt zijn, de tweede geleding bovendien verrijkt met tabernakelfioelen, hogels en kruisbloemen. In dezelfde trant zijn de lagere, schrijnvormige stoelen onder de lichtere luchtbogen behandeld.

+**Koorlantaarn**

De sterk klimmende luchtbogen, in enkele reeks, grijpen de muren van de lichtbeuk aan over een hoogte van ruim 2,50 m, te beginnen op ongeveer de halve hoogte van de bovenlichten en tot aan de geboorten der bogen over deze. Hun wangen zijn met traceerwerk (drie- en vierpassen en wentelende visblazen in cirkels) versierd. Hun met hogels (ca 1900) bezette zadeldakvormige afdekkingen steunen in hoofdmassa tegen pilasterachtige dammen (onder de aanzet der luchtbogen driehoekig van doorsnede) en lopen verder teniet in de buitenste profielen der bovenlichten. Deze beslaan elk de ganse breedte tussen de luchtbogen.

+ In de absis zijn deze lichten wederom tweedelig en hebben in de kop een sferische driehoek die drie kleinere driehoeken (2 en 1), elk met een spitsdriepas, omvangt. Hun negprofiel bestaat uit een opeenvolging van vlakke en holle afscheidingen en een diep hol; een geriemde peerkraal, rustend op kopjes, bezet dit hol in de vensterbogen. Boven elk der vensters verheft zich een frontaal welks veld gevuld is met een ronddriepas in een cirkel en spitse visblazen in de zwikken. De met een kruisbloem bekroonde frontaaltop steekt door de (vernieuwde) dakbalustrade heen. Deze bestaat uit een reeks van gekoppelde spitsboogjes, gevat tussen pinakels. Zij beperkt zich, ook sedert de laatste restauratie, tot de sluitingvakken.

+**Sluitingvakken**

+ Voorgaande beschrijving betreft in het bijzonder de veelhoekige oostpartij inbegrepen het zuidelijke en noordelijke venster boven de overgangstravee, welke wederom breder, want elk driedelig, zijn (twee elkaar snijdende rondbogen omvatten drie deelspitsboogjes waarboven een cirkel die drie sferische vierhoeken (2 en 1) omschrijft, in elk waarvan een spitsvierpas), terwijl zij een frontaal met rijker vulling dragen, o.a. een verdubbelde ('à redents redentés') vierpas.

+**Vakken boven de overgangstravee**

+ Voor de bovenzone der koortraveeën geldt hetzelfde behoudens de grotere oppervlakte der hierin geplaatste vensters, die immers ook hier de bredere muurvakken tussen de luchtbogen geheel innemen. Daarom ook zijn deze vensters vierdelig en bestaan zij uit een middenstijl en twee dunnere zijstijlen; daarop overspannen twee spitsbogen elk twee deelspitsbogen. Het negprofiel heeft dezelfde vorm als de hiervoor besproken sluitingvensters, doch de belegstaaf of lambelvormige peerkraal rustend op kopjes komt slechts voor in de meest westelijke vensterboog en in de aangrenzende helft van de voorafgaande; in de andere helft van deze en in de meest oostelijke vensterboog loopt het profiel ononderbroken door.

+**Koortraveeën boven**

Het maaswerk is voor elk paar (z. tegenover n.) der lantaarnvensters van de koortraveeën verschillend.

a. Het meest oostelijke, zowel dat aan de zuid- als aan de noordzijde, heeft boven elk paar der vier deelspitsboogjes een in een cirkel gevatte rondvierpas en in de kop een cirkel die drie sferische driehoeken (1 en 2) omschrijft, in elk waarvan een spitsdriepas, terwijl in de zwikken lege ringen zijn geplaatst. De frontaal boven dit venster is gevuld met een cirkel die drie kleinere cirkels omschrijft, in elk waarvan

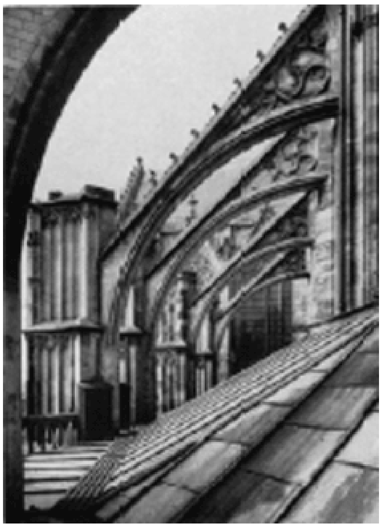

Afb. 147. Luchtbogen aan de zuidzijde van het koor, vanuit het oosten

Afb. 148. Luchtbogen aan de noordzijde van het koor, vanuit het oosten

een rondvierpas, terwijl in elk der zwikken een sferische driehoek met een spitsvierpas voorkomt waarbij zich in de zwikpunten een spitse visblaas (zwaardvorm) aansluit;

b. Het tweede venster vertoont, zowel aan de zuid- als aan de noordzijde, boven elk paar deelspitsboogjes een cirkel waarin drie gekromde visblazen wentelen en in de kop een cirkel waarin drie kleinere cirkels (2 en 1) elk een ronddriepas omsluiten. De frontaal als die van *a*.

c. Het derde venster, zowel aan de zuid- als aan de noordzijde, bevat boven elk der deelspitsboogjes een cirkel waarin twee gekromde visblazen wentelen en in de kop weder een grote cirkel die drie sferische driehoeken (2 en 1) omschrijft, in elk waarvan een spitsdriepas, terwijl in de zwikken een lichtelijk gebogen visblaas (zwaardvorm) is geschoven.
De versiering van de frontaal wordt gevormd door een cirkel met vier gekromde wentelende visblazen en, in de zwikken, kleinere cirkels met twee dergelijke visblazen waarbij zich in de punten kleine gebogen zwaarden aansluiten.

De kruisbloemen op de frontalen zijn van terracotta (ca. 1860). Een doorgaande dakbalustrade ontbreekt thans. Op het geschilderde paneel van ca. 1460 ziet men deze aangegeven, evenzo op de gravure (1697) door I. VAN VIANEN (Catal. top. atlas nrs 578 en 579) en nog op de tekening (ca. 1824) door P. VAN OORT (Catal. top. atlas suppl. nr 754).

Afb. 149. Venstertraceringen der kapellen van Arkel en van Avesnes

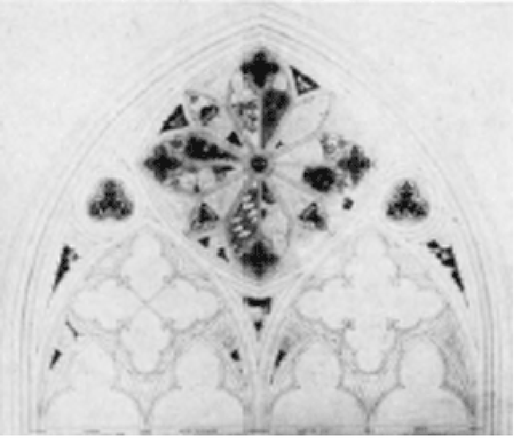

Afb. 150. Venstertracering en gebrandschilderde glasfragmenten van de kapel van Avesnes, naar een tekening van F.J. Nieuwenhuis

Afb. 151. Venster in de overgangstravee van de noordbeuk van het koor

Het benedendeel der drie koortraveeën vertoont aan de noordzijde, tengevolge van+ de aangebouwde Sacristie en de uitgebouwde kapel van Sierck (zie verderop blz. 300) nagenoeg, aan de zuidzijde in het geheel, geen buitenmuur, aangezien hier langs twee traveeën de hoge grafkapellen van Arkel en van Avesnes tussen de contreforten zijn opgenomen, terwijl tegen de derde travee de kapel van Diepholt en de Domproostenkapel zijn uitgebouwd. De twee eerstgenoemde worden elk over de volle breedte verlicht door een vierdelig venster, waarvan het negprofiel gevormd wordt door een amandelkraal door diepe hollen aan weerszijden gescheiden van twee ronde kralen. In deze vensters verbinden twee spitsbogen de zwaardere middenstijl met de dagkanten en overspannen twee kleinere spitsbogen boven welke zich een verdubbelde vierpas bevindt. De kop van elk venster bevat een, tussen de spitsbogen gedeeltelijk inzinkende, sferische vierhoek die een roos van acht met toten verrijkte 'stralen' (vier brede, vier smallere) omlijst en die geflankeerd wordt door een cirkel met een ronddriepas te wz. boven in de zwikken[1].

+Koortraveeën beneden: Zuidelijke Zijkapellen

In de zuidwand van de Domproostenkapel is eveneens een vierdelig venster aangebracht dat echter een tracering van een veel later type vertoont: boven de tweemaal twee getote rondboogjes welke de zwaardere middenstijl met de dagkanten verbinden, een netwerk van blaasbalgvormen (zonder toten) dat door de tot in de top doorgetrokken middenstijl in twee symmetrische helften verdeeld wordt. Ook in de oostwand van deze kapel bevindt zich een vierdelig venster. Het heeft gelijk het juist beschrevene tweemaal twee driepasrondboogjes tussen de zwaardere middenstijl en de dagkanten, maar deze stijl is niet tot in de top voortgezet: de vensterkop is hier gevuld met een cirkel die zes blaasbalgvormen (aangepunte cirkels) omvat, aangevuld met gehalveerde dergelijke figuren; twee aan elkaar gevlijde visblazen vullen de zwikken.

Boven geen dezer vier kapelvensters verheft zich een frontaal. Het muurwerk wordt hier namelijk afgezet door een met bladwerk versierde lijst (vernieuwd, uitgezonderd een vergaan stuk over de oostwand der kapel van Diepholt; voor een ander oorspronkelijk fragment zie blz. 312, boven de gewelven).

> Talrijke friesfragmenten zijn bij en na de laatste restauratie verwijderd, door bladwerk vervangen en in het Centraalmuseum gedeponeerd. Deze stukken tonen tussen het bladwerk opmerkelijke kleine figurale voorstellingen, klaarblijkelijk profane onderwerpen, zoals een man die 'tegen den oven gaapt', een varken dat aan een eikel snuffelt, liggende mansfiguren die voorhamers hanteren, liefdesparen enz. Zie verderop blz. 403 bij de opsomming van fragmenten in het Centraalmuseum.

II. Het transept+

+Transept

Het transept wordt op de hoeken gesteund door telkens twee haaks op elkaar gestelde zware steunberen, tegen de zijmuren door lichtere. Die langs de oostelijke zijmuur dragen voetingen voor pinakels op hun zadeldakvormige afdekkingen. De hoekberen daarentegen, die boven de plint zesmaal versneden zijn, worden tegen de vijfde en zesde geleding door vlakke driepasboognissen verlevendigd, terwijl hun

1 De gevels der kapellen van Arkel en van Avesnes waren vóór de restauratie door F.J. NIEUWENHUIS zeer vervallen Deze verzekert (Bouwk. Wkbl. Architectura 1904, blz. 564) dat zij, met name de vensters en de 'deklijstversiering', door hem 'zorgvuldig volgens de oude vorm' hersteld zijn.

Afb. 152 Fragmenten van het fries dat zich boven de kapellen van Diepholt, van Avesnes, van Arkel en de Domproostenkapel bevonden heeft

Afb. 153 Fragmenten van het fries dat zich boven de kapellen van Diepholt, van Avesnes, van Arkel en de Domproostenkapel bevonden heeft

Afb. 154 Fragmenten van het fries dat zich boven de kapellen van Diepholt, van Avesnes, van Arkel en de Domproostenkapel bevonden heeft

Afb. 155 Fragmenten van het fries dat zich boven de kapellen van Diepholt, van Avesnes, van Arkel en de Domproostenkapel bevonden heeft

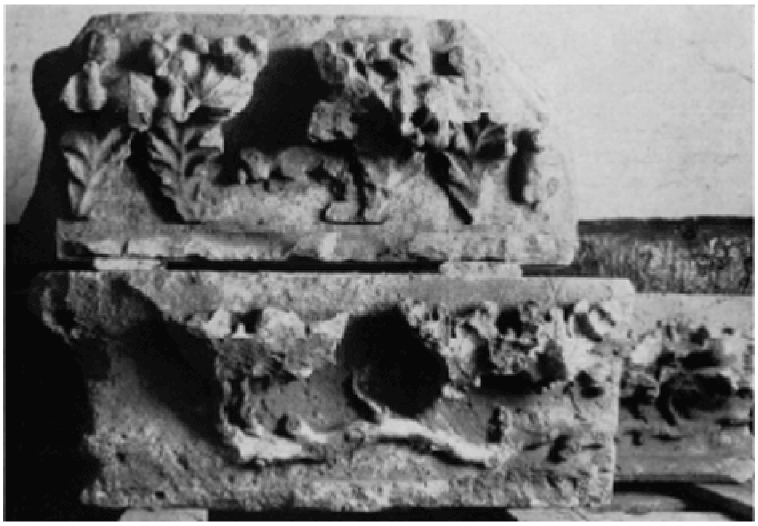

Afb. 156 Fragmenten van het fries dat zich boven de kapellen van Diepholt, van Avesnes, van Arkel en de Domproostenkapel bevonden heeft

Afb. 157 Fragmenten van het fries dat zich boven de kapellen van Diepholt, van Avesnes, van Arkel en de Domproostenkapel bevonden heeft

hoogste geleding rijk bezet is met kolonnetten en pinakels, als clochetons bekroond met hogels en kruisbloemen. Voor de zuidwestelijke hoekbeer geldt deze beschrijving slechts ten dele: de onderbouw is namelijk verzwaard om een slank hoektorentje te dragen (zie verderop blz. 310), waarin zich de zuidwestelijke trap naar de dakkap omhoog windt. De contreforten tegen de westwand zijn eveneens eenvoudig behandeld, behalve de twee noordelijkste, welker versiering overeenkomt met die der hoekberen.

+ Tussen de contreforten van de oostmuur van elke dwarsarm zijn drie door frontalen bekroonde, in overeenstemming met de plattegrond naar de kruising toe breder wordende bovenlichten geplaatst, onderlangs welke een gaanderij loopt waarvoor in de beren doorgangen gespaard zijn. Van deze zes oostelijke vensters zijn de twee binnenste paren door een middenstijl en twee zijstijlen vierdelig, het buitenste zuidelijke is driedelig, het buitenste noordelijke tweedelig. De profilering van de dagkanten is als die van de vensters der koorlantaarn. Het noordelijke venster is in zijn dagkanten weder gevuld met een lambel gedragen door kraagsteentjes.

+Oostmuur

Driehoekige, met hogels bezette en in een kruisbloem eindigende frontalen bekronen deze vensters.

Wat het sierwerk betreft: de traceringen van de binnenste vensters, resp. ten z. en ten n. van het koor, vertonen in de spitsbogen welke op de middelstijl neerkomen, drie kleine, tot een hartvorm samengevoegde visblazen en hierboven, in de kop, een cirkel waarin vijf grotere visblazen wentelen, terwijl de zwikken te wz. van de cirkel eveneens met een (gerekte) visblaas gevuld zijn. Anders is het maaswerk van de middelste vensters beiderzijds. Hier vindt men in de twee spitsbogen die op de middenstijl neerkomen telkens een cirkel waarin twee visblazen wentelen en hierboven,

Afb. 158. Transept en ruïne van het schip. Pentekening door Jan de Beyer

Afb. 159. Zuidwesthoek van het transept en drie schipkapellen. Tekening door A. Oltmans Jr., ± 1830

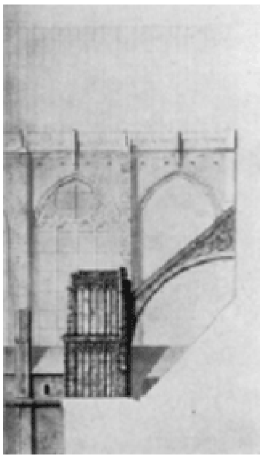

Afb. 160. Oostgevel van het zuidertransept. Tekening van Boll van Buren

in de kop, een cirkel die drie spitsvierpassen, elk in een sferische vierhoek, omvat; de zwikken zijn wederom gevuld met visblazen.

De authenticiteit van de traceringen in enkele der vensters staat, ingevolge van de opeenvolgende restauraties niet geheel vast. Een der tekeningen door BOLL VAN BUREN (zie afb. 160) toont in een der vensters een geheel afwijkend maaswerk, n.l. boven vier deelrondboogjes en een lege cirkel, in de zwikken twee kleine cirkels elk omgeven door drie ongetote visblazen. Het venster ten n. ernaast is hier geheel dichtgezet.

Het noordelijke van deze twee vensters wordt ten dele bedekt door de noordelijke traptoren (zie verderop blz. 311), geplaatst tegen de tweede travee van de noordarm. De buitenste vensters beiderzijds zijn niet gelijk, zomin in hun verdeling als in de motieven van het maaswerk: het zuidelijke, driedelig, heeft, boven twee elkaar kruisende rondbogen die van de stijlen naar de dagkanten geslagen zijn, in een cirkel een samenvoeging van drie sferische vierhoeken, in elk waarvan een spitsvierpas, in de zwikken kleine ringen, het noordelijke, tweedelig, boven de op de middenstijl samenkomende spitsbogen twee liggende visblazen naast elkaar en hierboven, in de kop, een cirkel waarin drie sferische driehoeken (1 en 2), elk een spitsdriepas omvattend, met drie visblaasvormen zijn samengevoegd.
De zes frontalen van de hiervoren beschreven vensters zijn met hogels en een kruisbloem bezet. Van vijf bestaat de vulling uit een in een cirkel besloten verdubbelde vierpas en, in de zwikken, een visblaas; van één venster, nl. het noordelijk aan het koor grenzende, bevat de frontaal drie in een cirkel wentelende visblazen.
De frontalen onderbreken een over de gehele oostwand van het transept onder de daklijst doorlopende blinde arcatuur van driepasrondboogjes.

Die van de zuidarm zijn bij een restauratie (na 1837) toegevoegd naar het voorbeeld van die van de noordarm gelijk o.a. blijkt uit tekening XII van SAFTLEVEN (afb. 138). Oorspronkelijk werden de vensters bekroond door een in de balustrade doorstekende pinakel gelijk boven de gehele noordzijde van het schip voorkwam (zie MULLER, Schip van den Dom blz. 11).

+ Gelijkvloers geeft in de zuidgevel van het transept een portiek waarin een dubbele deur, toegang van de aansluitende westelijke arm van de kloostergang uit. Deze dubbele deur is vanouds rood geverfd, gelijk vroeger onder andere ook de westelijke van het schip, waarvoor de afkondigingen van het kapittel geschiedden (zie ook blz. 175 noot 1). Verder wordt deze gevel in de breedte en de hoogte bijna geheel ingenomen door een achtdelig spitsboogvenster (2 × 4 te wz. van een zware middenstijl), dat op middenhoogte door een dorpelband met tweemaal vier driepasboogjes doorkruist wordt. De dagkanten van dit enorme venster zijn breeduit geprofileerd door de opeenvolging van twee scheppende hollen gescheiden en gevolgd door een kraal met insnijding. De driepasboogjes bovenaan de acht compartimenten van het venster worden twee aan twee overtoogd door accoladeboogjes. De zware middenstijl splitst zich bovenaan in twee takken welker profielen in laat-Gothische trant door elkaar en door een gedeelte van het grote boogprofiel heen steken. De kop van het venster wordt aldus in drieën gedeeld: twee spitsboogvelden elk gevuld met een cirkel waarin rondvierpassen omgeven

+Zuidelijke gevel

door visblazen en, tussen de spitsbogen, een zwik met een door aaneengeschakelde spitsdriepassen gevormd rad.

Afb. 161. Westgevel van het transept, foto Baer 1919

Dit vulwerk is, af te gaan op de maquette van 1830, grotendeels pas later in de XIXe eeuw aangebracht. Op de schilderij (1847) door H. VAN OORT in het Centraalmuseum (Catal. nr 212) is het aanwezig, maar de gekleurde tekening (ca 1830) door A. OLTMANS JR. (Catal. top. atl. nr 585; hier afb. 159) toont een compositie die slechts ten dele met de huidige overeenkomt, nl. slechts wat betreft de zware middenstijl en het spruitstuk daarboven; de dunnere stijlen te wz. echter buigen in de kop door elkaar heen.
Deze penetraties ziet men - behalve op de maquette en de pentekening (1858) van KAMPERDIJK - ook op de tekening (ca 1845) van B(OLL) V(AN) B(UREN) (afb. 164). De westgevel van het verdwenen schip had blijkens de tekening van SAFTLEVEN (afb. 133) een venster met dergelijke kruisende stijlen (zie ook afb. 374).

Raadselachtig is een tegen de zware middenstijl geplaatste hoogopgaande kapiteelloze kolonnet (onvoltooide of verminkte drager van een beeld?). De zwikken te wz. van de hoge vensterboog zijn verfraaid met een bekleding van rondbogige arketten met driepasvullingen.

Een balustrade (ca 1900) van vijf panelen tussen overhoeks uitspringende stijlen vormt de afscheiding onderlangs de driehoekige, met hogels en een knop bezette, ietwat terugliggende geveltop. De zes stijlen rusten op bladwerkconsoles van welke de twee middelste over de buitenste dagkantprofielen van het grote venster hangen. De panelen zijn opengewerkt in een patroon van ronde drie- en vierpassen, in cirkels en in spitsboogjes.

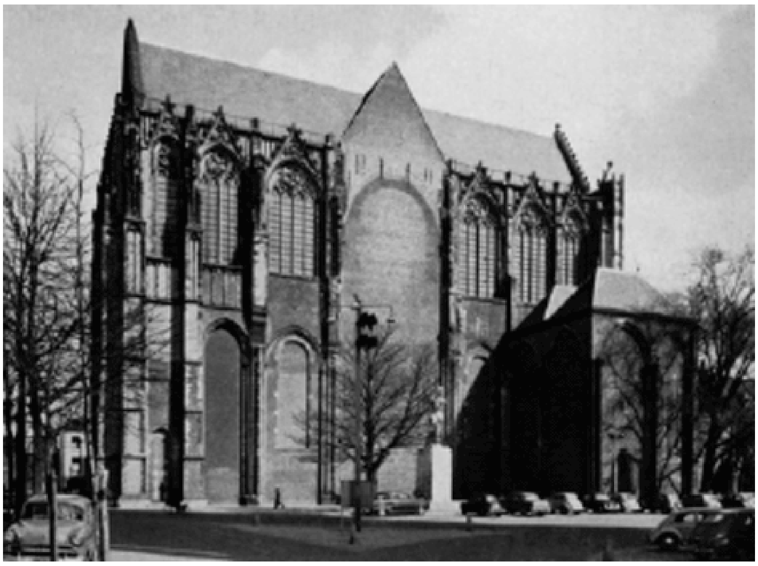

Afb. 162. Westgevel van het transept

De geveltop is bekleed met klimmende arketten waarin wentelende visblaasmotieven optreden.

Ook hier leren oude afbeeldingen (bv. afb. 159 en 164) en de maquette van 1830 (afb. 141) dat deze topbekleding in het midden van de XIXe eeuw (door Kamperdijk) tegen oud baksteenwerk is aangezet.

+ Onder in de noordgevel van het transept zijn twee rondboognissen uitgespaard. Hierboven rijst het grote spitsboogvenster op dat nagenoeg de gehele breedte en hoogte van de gevel beslaat (afb. 163). **+Noordelijke gevel**

Dit venster is na 1858 door W.J. KAMPERDIJK uitgevoerd als een vrije vertolking van de tekening (1636) van SAENREDAM waar deze een gezicht in de noordelijke dwarsarm geeft (TH. HAAKMA WAGENAAR in Architectura 1936, blz. 270; Catal. top. atlas suppl. nr 770 (1858): opstand n. pentek. W.J. KAMPERDIJK, gr. fol.; hier afb. 240).

Voor indeling, profilering en traceerwerk zie de beschrijving (voren blz. 214) van de dit voorbeeld volgende tegenhanger in de zuidgevel. De arkettenbekleding is echter eenvoudiger en in de twee buitenste velden zijn beeldconsoles aangebracht. In plaats van de hoge middenkolonnet zonder kapiteel is hier onderaan tegen de

Afb. 163. Noordgevel van het transept

zware middenstijl een korte zuil met kapiteel (voor een beeld) geplaatst. De terugliggende geveltopversiering en de ervoor gestelde balustrade zijn wederom modern.+ De naar het w. gekeerde gevel strekt zich over zeven traveeën uit, waarvan de brede middelste sinds de restauratie uit een geheel gesloten vlak van kleine baksteen bestaat, dat de oorspronkelijke, ca 32 m hoge opening tussen de twee in stand gebleven westelijke bundelpijlers van de kruising vult en waarin een bij de laatste restauratie ingemetselde spitsboog de plaats aanduidt van de gordelboog bij welke het voormalig middenschipgewelf aansloot. Hiervan zijn nog de aanzetten der scheibogen blijven staan. Ook die van luchtbogen zijn nog zichtbaar. De driehoekige top boven de gordelboog is nieuw. De drie muurtraveeën te wz. van dit middenvak laten zich in twee zones verdelen: de onderste zone is langs twee zuidelijke traveeën gedekt door de tegen de zuidarm van het transept aangebouwde zijbeukvakken met de westkapellen.

+Westmuur

> De drie volgende traveeën, vertegenwoordigend het voormalig middenschip met wederzijds de binnenste zijbeuken, waren tot de laatste restauratie eveneens bedekt, nl. sinds de aanbouw van het portaal met dienstvertrekken van 1831 (zie blz. 185, Verval en restauratie) ten behoeve waarvan een doorgang in de transeptmuur werd gebroken. Boven deze doorgang rees een rondboognis met bergstenen neg- en boogblokken tot in de bovenste zone. In de kop hiervan bevond zich een groot ossenoog (1830). Thans is het bedoelde vulvak geheel effen, behoudens een zichtbaar gebleven venstermoet (XVIId). Blijkens een gekleurde pentekening (ca 1745 door J. DE BEYER, zie afb. 158) zou in deze middentravee een hoogopgaand veeldelig venster geplaatst zijn geweest, sterk overeenkomend met de vensters in de transeptgevels, behalve dat de overspannende boog als halfrond is afgebeeld. Dit venster, hoewel in XVe-eeuwse stijl, moet dan van na de verwoesting van 1674 gedagtekend hebben.

Aangaande de middelste vakken dezer benedenzone valt op te merken:

1. de hoge vulmuur wordt geflankeerd door twee, eveneens met baksteen dichtgezette, vakken. Deze sluiten de openingen af waardoor het transept met de binnenste zijbeuken in gemeenschap stond. De geprofileerde spitse bergstenen gordelbogen rustend op pijlerschalken met gebeeldhouwde kapitelen, zijn nog aanwezig. In elk der beide dichtingsmuren bevindt zich een rondboognis, die een venster uit het laatste kwart van de XVIIe eeuw vervangt, met bergstenen boog- en negblokken.
2. In de volgende, de zesde, travee herinnert wederom een door schalken en een geprofileerde spitse gordelboog omlijst baksteenveld aan de oorspronkelijk open verbinding tussen transept en buitenste zijbeuk.
3. In de meest noordelijke, zevende, travee treft men een aanmerkelijk lagere spitsboog aan, hier niet op schalken rustend, maar met doorlopend geprofileerde dagkanten welke een bakstenen veld omlijsten waarin bergstenen stijlen en blokken, een en ander overblijfselen van een versierde nis in de oostwand van de eerste der voormalige noordelijke schipkapellen.

> De maquette van 1830 geeft in de kop van deze nis laat-Gothische traceringen aan.

Blijkens SAFTLEVEN's tekeningen van de ‘Ruynne’ van 1674 en de ets (1660) van S. VAN LAMSWEERDE (Catal. top. atlas nr 568) werd een grafkapel (van der Vecht) ten westen begrensd door het rijk versierde noordportaal (afb. 129). Erboven was de grafkapel Taets van Amerongen (G.G CALKOEN HS Dom 1, fol. 42r^{o}; S. MULLER FZ, Schip van den Dom blz. 18VV.).

Afb. 164. Zuidgevel van het transept. Tekening Boll van Buren, ± 1850

Afb. 165. Zuidgevel transept

Afb. 166. Oostzijde van het zuidtransept

Afb. 167. Oostzijde van het noordtransept

De bovenste zone van de westelijke transeptgevel heeft te wz. van de kruisingtravee drie naar deze toe breder wordende spitsboogvensters, corresponderend met die in de oostgevel. Hun dagkantprofielen, verdeling en traceringen komen overeen met die in de oostwand (zie voren), met dien verstande dat het meest zuidelijke venster in de westwand beantwoordt aan het tegenoverliggende in de oostwand en zo vervolgens. Slechts zijn de dagkanten bovendien verrijkt met een lambel op kraagsteentjes als bij de oostelijke koorvensters (ook op de maquette aangegeven).

Met de frontalen is het anders gesteld: de verdubbelde vierpas (zie voren) komt slechts voor in de frontaal boven het meest noordelijke venster, de vijf andere vertonen achtereenvolgens van zuid naar noord als hoofdmotief:

1. een cirkel waarin drie wentelende visblazen;
2. een cirkel waarin een ronddriepas en twee visblazen;
3. een cirkel waarin drie ronddriepassen, elk in een kleine cirkel;
4. een cirkel waarin een rondvierpas en twee visblazen;
5. een cirkel waarin drie visblazen. Bij alle zijn de zwikken gevuld met dolken.

De frontalen onderbreken een blinde arcatuur.

Voor deze frontalen geldt overigens wat bij die van de oostelijke transeptwand is opgemerkt (zie voren blz. 214), nl. dat zij bij een restauratie na 1837 in de plaats zijn gekomen van een pinakelbekroning. De lichtbeukvensters in de gehele westgevel van het transept werden tussen 1703 en 1728 dichtgezet en eerst na 1937 heropend (HAAKMA WAGENAAR in Architectura 1937, blz. 309).

+ Hebben wij in het voorgaande t.b.v. een overzichtelijke beschrijving de westwanden der transeptarmen voorgesteld als uit twee zones opgebouwd, wij dienen een voorbehoud te maken in zoverre als in de twee noordelijke traveeën onder de vensters de triforiumzone zich manifesteert in een blinde arcatuur van driepasboogjes. **+Triforiumzone**

Evenmin als de koortraveeën is de westelijke transeptgevel afgezet met een dakbalustrade, ofschoon er op oude afbeeldingen als die door ST. VAN LAMSWEERDE (Catal. top. atlas suppl. nr 728, hier afb. 121) een in laat-Gothische stijl te zien is. Na de ramp van 1672 is deze vervangen door een met rondboogjes tussen pilasters (zie de pentek. van 1745 door J. DE BEYER, hier afb 158), die echter in het begin van de XIXe eeuw niet meer aanwezig was.

Voor het verdwenen torentje op de kruising zie onder Bekapping (blz. 315).

De twee traptorens van het transept worden afzonderlijk beschreven op blz. 310.

III. Schipkapellen

+ De twee kapellen ten westen van de zuidelijke dwarsarm van het transept hebben een weinig uitspringende contreforten tegen de zuidgevels en op de zuidwestelijke hoek (afb. 168). Deze beren zijn in vier geledingen opgemetseld met hoekblokken. Het muurwerk onderaan de gevels vertoont de reeds aangewezen (zie voren blz. 193) fragmenten van eigenaardig gelaagd metselwerk. Een kroonlijst in welker hol koolkroppen zijn geplaatst, sluit de gevels af. **+Schipkapellen**

Elk der kapellen wordt, met het aangrenzende gewelfvak van de zuidbeuk, overdekt door een modern leien schilddak.

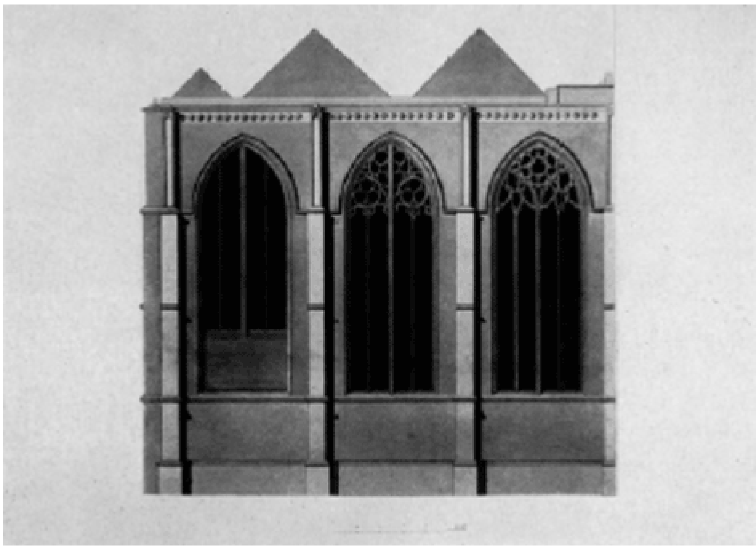

Afb. 168. Zuidelijke schipkapellen. Tekening uit omstreeks 1830

Afb. 169. Venstertop in de kapel van Veen

Afb. 170. Venstertop in de kapel van Montfoort

Vóór de laatste restauratie stonden de dakkappen verschoven t.o.v. de twee onderliggende traveeën, zodat tegen het transept het schild van een halve kap aanleunde[1], dit in navolging van de oorspronkelijke dekking over drie kapellen gelijk deze te zien is op twee tekeningen van de 'Ruynne' van 1674 door H. SAFILEVEN (Catal. top. atlas nr 573, III en IV, hier afb. 127).

Evenals bij de koorkapellen en elders wordt de gehele breedte van de muurvakken tussen de contreforten ingenomen door vierdelige hoge spitsboogvensters. Hun negprofiel bestaat in hoofdzaak uit een ondiep en een dieper hol, gescheiden door een kraal, en wederom een ondiep hol.

+ 1. KAPEL VAN MONTFOORT. De zware middenstijl in het venster splitst zich bovenaan in twee takken die naar de dagkanten van de vensterboog buigen en gedeeltelijk in deze doordringen, zodat, als bij het zuidelijk transeptvenster, een doorgestoken profiel ontstaat. De buiging is echter zo sterk, dat de vensterhelften in hun bovenste compartimenten gedesaxeerd worden, hun spitsbogen dus asymetrisch, de traceringen, ook de accoladeboogjes eronder, verschoven. Het veld tussen de omgebogen takken is gevuld met een cirkel waarin acht visblaasachtige vormen (vgl. het oostvenster van de Domproostenkapel) een blaasbalg omgeven. Het venster wordt niet door een frontaal bekroond.

+Kapel van Montfoort

+ 2. KAPEL VAN VEEN. Hier is, evenals bij het zuidvenster der Domproostenkapel, de zware middenstijl tot in de top van de boog doorgetrokken. Er spruiten sterk gebogen zijtakken uit, waardoor een asverschuiving als bij het naburige venster ontstaat. Ook hier penetratie der profielen. Boven de twee rondboogjes die de stijlen verbinden en die naar het midden toe een weinig klimmen, bevindt zich een cirkel waarin drie ringen. De top is gevuld met een, door de middenstijl gespleten, cirkel in elke helft waarvan een net van geschakelde visblaasvormen is aangebracht. Ook dit venster wordt niet door een frontaal bekroond.

+Kapel van Veen

Oorspronkelijk hadden, blijkens DE BEYER's tekening van 1745, de gevels dezer kapellen een doorlopende balustrade met een visblaasvulling en midden boven elk een beeldnisje gelijk de (rijker versierde) noordzijde van het schip had. Ook stonden er pinakels op de contreforten (S. MULLER FZ, Schip van den Dom, blz. 23).

De westwand als ook de noordwand van het zuidwestelijke blok vertonen twee hoog opgaande muurvakken, overspannen door geprofileerde spitsbogen die rusten op bundelpijlers. Het zijn de bakstenen vullingen van de gordel- en scheibogen waardoor de kapellen in gemeenschap stonden met resp. de volgende schipkapel (afgebroken in 1847) en twee traveeën van de zijbeuk van het schip. Een in 1923 aangebrachte houten binnenportiek geeft toegang tot de travee naast de kapel van Veen die nu als dagelijks toegangsportaal tot het Domgebouw fungeert.

IV. Noordelijke aanbouwsels van het koor

1 Dezelfde wijze van dekken over zijkapellen te Dordrecht, Goes, Zierikzee, Leiden (koor van de Hooglandse kerk).

+ Ten noorden van het koor bevindt zich een partij bestaande uit

+Noordelijke aanbouwsels

1. het noordportaal, oorspronkelijk de kapel van Sierck (16), waarvan de gevelarchitectuur één geheel vormt met:
2. die van de Sacristie (14) en de Librie (15);

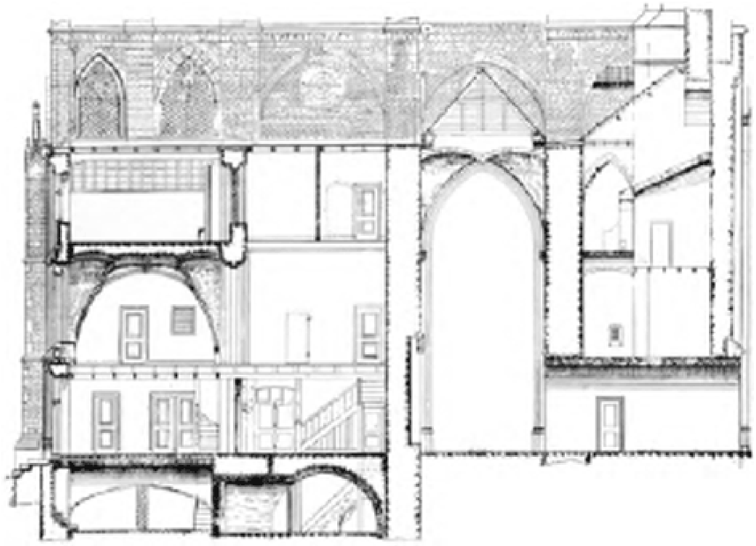

Fig. 31. Doorsnede van de Sacristie, kapel van Sierck en St. Blasiuskapel vóór 1934, naar tekening van J. Kuiler, 1917

3. de St. Blasiuskapel (19), geplaatst vóór de inwaarts gelegen grafkapel van Uterlo (17).

AFBEELDINGEN. Gezicht op de kerk en de toren uit het n. na de ramp van 1674, kopergravure+ (1697) door I. VAN VIANEN, met adres van C. SPECHT = Catal. top. atlas nr 578; - Gezicht op het koor en het transept uit het n.o. met de oostgevel der Librie en de Schuddemantel, platinotypie naar een tekening (ca 1760) in de verzameling van Soestdijk = Catal. top. atlas suppl. nr 750; - Gezicht op de oostgevel der Librie met de Schuddemantel en het gekanteelde muurtje, tek. in kl. fol. (1793) door P.I. RINK (op de achtergrond het kasteel van Nijenrode!) = Catal. top, atlas suppl. nr. 871; - De koorpartij met het noordportaal, de Sacristie, de Librie en de Schuddemantel, maquette van 1830 = Catal. Centraalmus. nr 1195; - Gezicht op de Sacristie en de Librie (ingericht tot kosterswoning) en het noordportaal, tekening in kl. (ca 1860) door J.M.A. RIEKE = Catal. top. atlas suppl. nr 770; - De koorpartij uit het n. als voren, foto (ca 1900) BAER in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

+Afbeeldingen

NOORDPORTAAL, SACRISTIE EN LIBRIE (afb. 171-174). Door de samenvatting van deze+ drie bouwdelen is een met een doorlopende nieuwe balustrade in Gothische trant bekroonde gevelpartij van drie traveeën ontstaan, gesteund door drieledige steunberen (één overhoeks) in welker bovenste geleding beeldnissen zijn uitgespaard met (grotendeels vernieuwde) tabernakelbekroningen, spuiers en fioelen. Voor het metselwerk van de oostelijke travee (Librie) zie voren, bij Materialen, blz. 188 en 193. Een

+Noordportaal Sacristie en Librie

Afb. 171. Noordgevel Sacristie, foto Baer, 1919 (onderste vensters uit ± 1850)

Afb. 172. Noordgevel van de Sacristie thans

Afb. 173. Oostgevel van de Sacristie

Afb. 174. Oostgevel van de Sacristie met de ‘Schuddemantel’. Tekening door P.J. Rink, 1793

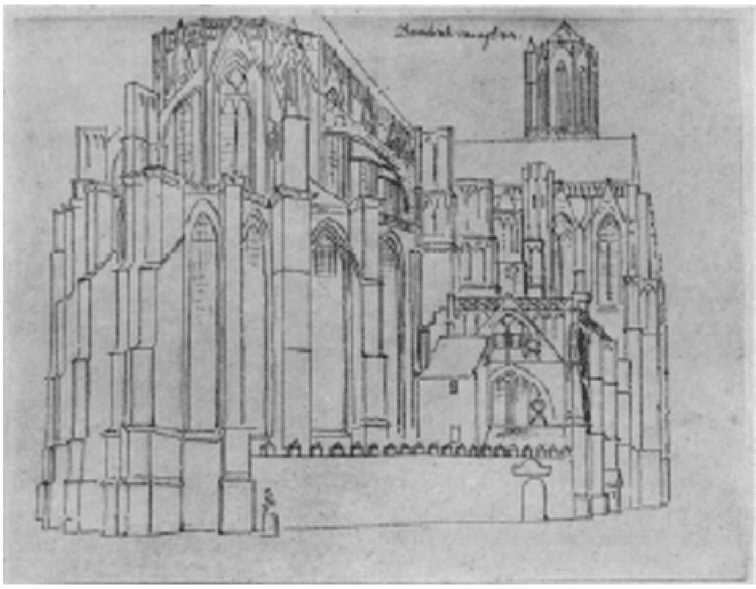

Afb. 175. Koor, transept en Sacristie met Schuddemantel. Tekening uit omstreeks 1760

doorlopende stootnaad toont aan dat deze travee later tegen een hoekbeer van de tweede is opgetrokken. De westelijke travee, twee zones in hoogte, bevat een Klassicistische, in rustiek blokwerk uitgevoerde portiek (in het fries onder de kroonlijst het jaartal MDCLXXVIII) en hierboven over de gehele breedte en hoogte van de travee boven een zware waterlijst een vierdelig spitsboogvenster. Het negprofiel daarvan vertoont een ondiep en een scheppend hol, geen kralen. De zware middenstijl splitst zich in twee tot de dagkant doorgetrokken takken, waardoor twee onderverdelende spitsbogen ontstaan in welker koppen een cirkel een (nieuw aangebrachte) vijfpas omvat. In het veld tussen de spitsbogen zinkt een omgekeerde dubbele driepas (nieuw). Een door de balustrade heenstekende, met vernieuwde hogels en kruisbloem versierde frontaal omvat de grote vensterboog.

De twee volgende traveeën, drie zones hoog, zijn tot aan de zware waterlijst blind, behoudens vier (moderne) lichtspleten. Op deze lijst rust in elke travee een (geheel vernieuwd) venster, gevormd door enkel een spitsboog, dus zonder rechtstanden. De negprofielen zijn in hoofdzaak als die van het venster der kapel van Sierck (noordportaal). Deze vensters zijn vierdelig: twee gekoppelde middencompartimenten gedekt door 'tiers-point' spitsbogen en geflankeerd door twee lagere lancetbogen (de tootboogjes daarin en de driepasvullingen zijn reconstructies).

In de derde zone, die aan een verdieping beantwoordt (zie verderop blz. 299), vertonen de beide traveeën weder elk de kop van een spitsboogvenster als in de tweede zone maar slechts in de bovenste helft beglaasd. De traceringen zijn hier verschillend, ook onderling. In de travee naast het portaal zijn ze een (aan de restauratie toe te schrijven) navolging van die in het portaalvenster (slechts ontbreken de vijfpastoten). In de derde travee (Librie) zijn de gekoppelde middencompartimenten gedekt door rondbogen en geflankeerd door een combinatie van rondbogen, cirkels en halve visblazen. Dit venster is niet gerestaureerd maar in zijn laat XVe-eeuwse vorm behouden. Beide vensterbogen dezer derde zone zijn evenals die der portaaltravee gevat in vernieuwde frontalen met hogels en kruisbloem. Voor de door de Librie-verdieping gemaskeerde spitsboog met tracering (als van het portaalvenster) boven in de oostwand der Sacristie zie verderop blz. 299 van het Inwendige.

De driehoekige muurvlakken te weerszijde van de frontalen worden verlevendigd door stijl- en boogtraceringen (arketten), in de twee westelijke traveeën zijn de boogjes spits, in de oostelijke halfrond. In overeenstemming hiermee heeft men bij de restauratie de dakbalustrade boven de oostelijke travee verschillend gemaakt van die boven de twee andere; deze laatste vertoont een reeks van overhoekse vierkanten met vierpassen, de oostelijke een reeks van rondboogjes op stijlen.

De oostwand van de Librie komt, wat de vensters en de balustrade betreft, geheel overeen met de hierboven beschreven travee van de noordwand, behalve dat het bovenste venster en zijn frontaal gerestaureerd zijn en de rondbogen er van driepasvullingen voorzien zijn.

De drie traveeën van deze noordelijke aanbouw worden gedekt door nieuwe schilddaken waarachter zinken platten.

Vóór de laatste herstelling, toen de Sacristie nog als kosterswoning werd gebezigd, telde zij inwendig boven het gelijkvloers twee verdiepingen, daar men er een tweede vloer in had gelegd. Het gelijkvloers was toen niet blind, maar werd in elk der beide traveeën door een paar vensters verlicht (afb. 140). Bij de restauratie heeft men zich

voor het bovenvenster der westelijke travee aangesloten bij het venster der kapel van Sierck, voor de oostelijke, de Librie, het benedenvenster herhaald naar dat der Sacristie, het bovenvenster, gelijk gezegd, ongerept gelaten (vgl. afb. 171 en 172). Een ingang in de oostmuur van de kosterswoning is toen verwijderd.

Th. Haakma Wagenaar veronderstelt, ook op grond van het materiaal (trachiet, als aan de Sacristie gebezigd), dat het harnas van het benedenvenster der Librie was overgenomen uit het benedenvenster dat zich in de oostwand der Sacristie bevond voordat deze wand werd opengebroken (1495) ter vereniging van de ruimten van Sacristie en Librie (zie blz. 300 van het Inwendige).

De inspringende hoek ten oosten van de Librie was tot in de XIXe eeuw van de straat+ gescheiden door een lage gekanteelde schuine muur waarin een poortje (afb. 174). Op enige afstand hierachter stond een rechthoekig gebouwtje (verwijderd ca 1850) dat een deel van het oostelijke Sacristievenster afdekte, in 1649 reeds als 'ruineus' vermeld, nl. de 'Scuddemantel' (ca 1495) met een door een venster verlichte insteek (en een trap naar de verdieping van de Librie?). Hier was ook een doorgang naar het koor (zie bij Inwendig blz. 233), waarvan nog boogstenen in de buitenmuur van de noordelijke straalkapel over zijn (zie G.G. CALKOEN HS Dom II fol. 14 v°). Het was een 'chappier' met 'hanckisten voor choorcleederen' (zie afb. 174 en 175, = Catal. top. atlas suppl. nrs 750 en 871).

+Schuddemantel

ST. BLASIUSKAPEL. Ten westen van de beschreven noordelijke gevels bevindt zich+ muurwerk, en wel van de St. Blasiuskapel. Onder de zware waterlijst, voortzetting van die langs de kapel van Sierck, is een blinde muur opgemetseld in het verlengde van de noordelijke vlakken der steunberen. In de muurstrook boven deze waterlijst is het sferisch-driehoekige venster aangebracht dat de kapel verlicht. Een hellend plat overdekt deze. Een boven de kapel en de achterliggende bouwsels opgetrokken verdieping (XVIII?) met een zolder voor de kosterswoning, is vóór de jongste herstelling verwijderd.

+St. Blasiuskapel

c. Het inwendige

De beschrijving bepaalt zich om te beginnen tot de benedenzone van (I) de koorpartij en van+ (II) het transept. Vervolgens komen het triforium (III) en de lichtbeuk (IV) van deze beide aan de orde; dan (V) de westelijke schipkapellen c.a., tenslotte (VI) de noordelijke aanbouwsels.

+Inwendig

I. Onderbouw van de koorpartij

De vijf radiale traveeën (5a-e) van de omgang (5) vormen met haar driezijdige sluitingen+ elk een met een zesdelig ribgewelf overkluisde kapel. Van de sluitstenen stralen telkens twee ribben uit naar de koorsluitingpijlers, de vier andere naar de muurpijlers in de kapelsluitingen. Wij hebben dus niet te doen met zelfstandige kapellen en de sluitstenen zijn naar de as van de omgang verschoven[1]. De gewelfvakken

+Straalkapellenkrans

1 Deze versmelting van de straalkapellen met de omgang is een kenmerk van wat tgw. wel 'Baltisch koor' genoemd wordt (Lübeck, Wismar, Stralsund, Rostock, Schwerin enz. maar uitgaande van Soissons langs de zeekust over Doornik-Brugge). Zie o.a. G. LESSER. Gothic

Afb. 176. Inwendig naar het oosten. Tekening door P. Saenredam, 1636

cathedrals and sacred geometry (Londen, 1957), blz. 48vv. Een belangrijke schakel in de ontwikkeling sedert Soissons is het in 1257 gewijde koor van de kapittelkerk van Saint-Quentin (Aisne): hier is de kooromgang als een binnenste kapellenkrans opgevat, waarvan de overwelving nauwkeurig overeenkomt met die van Doornik (1243) en Utrecht: zesdelige ribgewelven met ver naar de as van de omgang getrokken sluitstenen, zulks in tegenstelling tot de ver buitenwaarts geplaatste sluitstenen der achtdelige ribgewelven in Soissons (1212).

Afb. 177. Interieur naar het oosten

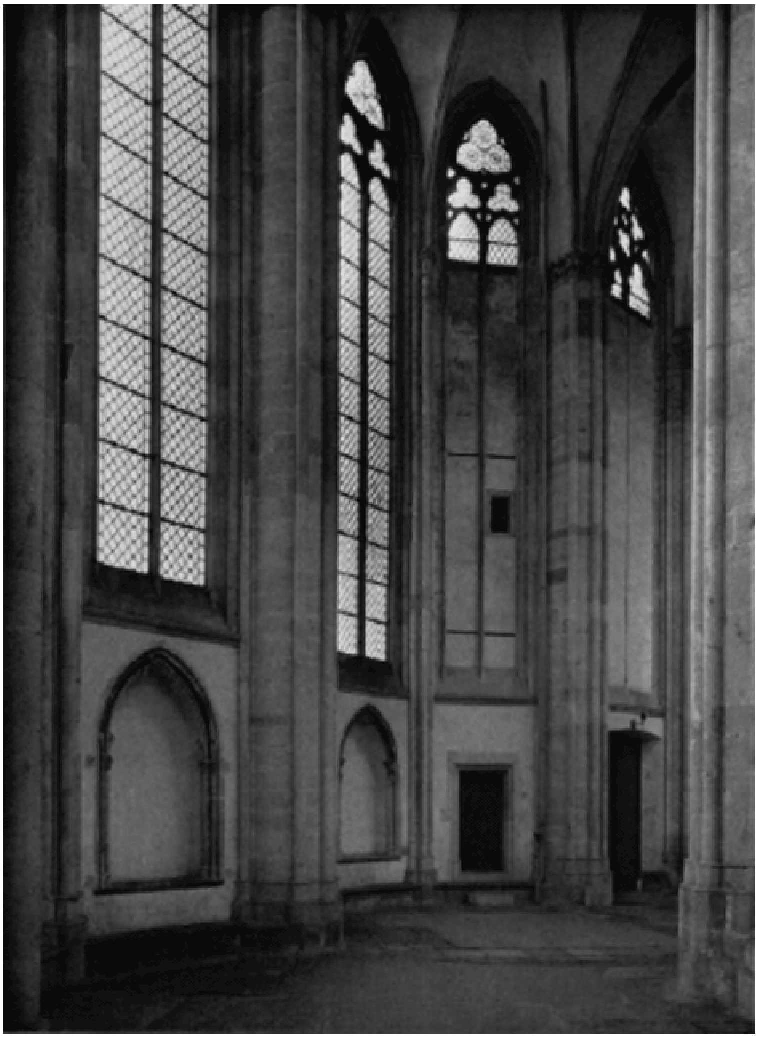

Afb. 178. Kooromgang naar het zuidoosten, met van links naar rechts: piscina-nis van de vierde straalkapel, piscinanis en traptoren-ingang in de vijfde straalkapel en eerste travee van de zuidbeuk met ingang naar het zuidoostportaal

zijn van elkaar gescheiden niet door gordelbogen maar door ribben van dezelfde dikte als de overige (profiel: drie peerkralen, waarvan de middelste iets zwaarder dan de andere).

De dragers dezer ribben zijn ronde schalken van 0,17 m doorsnede welke verheeld zijn: òf in drievoud met zware 2/3 ronde pijlerkernen (aan de koorzijde 0,84 m, aan de kapelsluitingzijde 1,06 m dik), òf in enkelvoud met in de hoeken dezer sluitingen gestelde muurpijlers. Bedoelde pijlerkernen maken één geheel uit met enerzijds de, voor het overige rijk geprofileerde, absispijlers, anderzijds de zware uitwendige contreforten (zie voren, blz. 202); te wz. van de kruisribbendragende schalken komen telkens zeer dunne (bieskralen) voor en hoger opschietende ronde (0,12 m) die door bemiddeling van een kapiteeltje de schildbogen dragen welke tevens het eerste profiel van de vensterkoppen vormen.

Al deze dragende elementen tezamen met begeleidende schuine kant- of velling-profielen staan op, veelal tweeledige, achtkante basementen, doorgaans van rode zandsteen, rustend op een plint die zich tussen de pijlers voortzet als een muurbank. Alle zijn bekroond met kapitelen.

> Ter plaatse van de altaren, waar de muurbank ontbrak, zijn in de XVIIe eeuw of bij een latere restauratie de leemten aangevuld.

Deze bekroningen zijn zodanig, dat bij de ronde pijlerkernen de kapitelen der schalken één geheel vormen met die dezer kernen, terwijl de kapitelen van de schalken welke de scheibogen dragen meer zelfstandigheid hebben bewaard onder het gemeenschappelijke losse bladwerk. Voor de beschrijving der kapitelen en hun versiering zie verderop blz. 321.

Een opmerkelijk verschil tussen de tegen de sluitingswand geplaatste schalken en de andere is dat zij opgebouwd zijn uit massale blokken van 1,50 à 2 m, afwisselend met staartstukken (z. voren onder Materialen).

Elk der vrijstaande absispijlers is aan zijn ronde, naar de omgang gewende, zijde te wz. van het drietal ribbendragende schalken, bezet met ronde schalken:

1. een daarvan beantwoordt aan het buitenste profiel van de scheibogen.
2. een drietal onder deze bogen is gevat tussen twee smalle vellingen.
3. voorts staat tegen het naar het koor gewende deel van de pijler een schalk die de vorm heeft van de eerstgenoemde maar iets zwaarder is; en
4. tenslotte is er een zeer forse die tot aan het koorgewelf doorschiet.

Ook hier overal kapitelen. Voor de vorm en de versiering van deze zie verderop blz. 321.

In overeenstemming met de bezetting der absispijlers is de profilering van de scheibogen vijfledig: onder het midden van elk een groep van drie forse peerkralen (een geriemde tussen twee amandelvormige) en te wz. van deze een forse geriemde peerkraal. Zij worden gescheiden door min of meer elliptisch omlijnde hollen, te wz. van de middengroep ook door een velling en een dunne halfronde kraal. Als buitenste profielen treden zowel aan de omgangs- als aan de koorzijde dunne amandelkralen op. De gewelven der straalkapellen zijn, gelijk gezegd, zesdelig. Hun ribben, ook die van de gordelbogen, worden gevormd door drie amandelkralen (de middelste ietwat

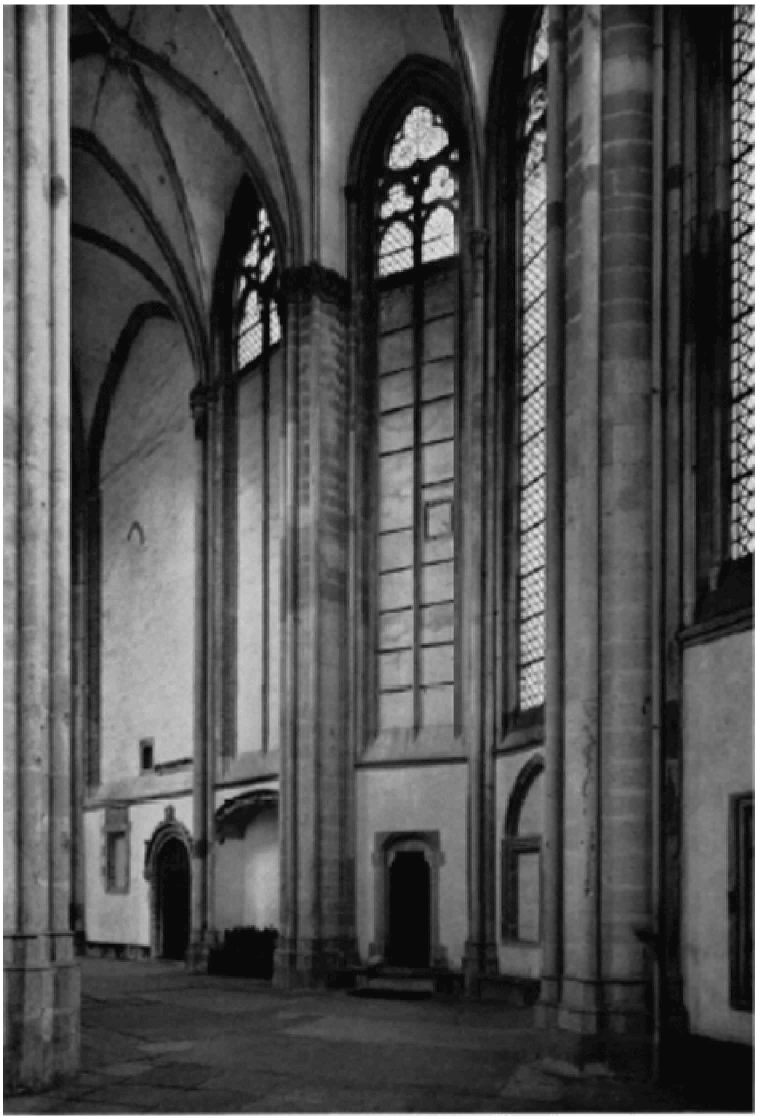

Afb. 179. Kooromgang naar het noordwesten. In het midden de eerste straalkapel met traptoren-ingang en piscinanis, links de eerste traveeën van de noordbeuk

zwaarder). De gewelfkappen, een halve steen dik, zijn lichtelijk geboezemd, de metsellagen in het algemeen haaks op de ribben gevoegd.

Naturalistisch bladwerk versiert de sluitstenen (afb. 184-188). Het verbeeldt eiken-, ahorn-, wingerdloof, waarvan de, meest paarsgewijze, los van elkaar geplaatste magere bladeren om het middengat van de sluitschijf zwenken. Een ervan echter, n.l. die in de noordoostelijke straalkapel vertoont een bladmasker (zie afb. 187).

De behandeling van de dagkanten en de onderverdeling der kapelvensters, ook hun verrijking met kapiteelkolonnetten beantwoorden aan de voren gegeven beschrijving van het uitwendige.

Dicht tegen de neggen sluiten zich de voorvermelde hoog opschietende kolonnetten aan die de gewelfschildbogen dragen.

Twee van deze vensters zijn op de koppen na dichtgezet omdat er tot zover traptorens achter zijn opgetrokken, n.l. een in de noordwestelijke wand van kapel *5a* de trap leidt naar de verdieping der Sacristie) en een in de zuidwestelijke wand van kapel *5e* (naar het Archief boven het zuidoostportaal). De brugijzers zijn grotendeels bewaard gebleven, ter hoogte van het zesde in de n.w. wand ziet men een in een gebeeldhouwde, van dookgaten voorziene, omlijsting gevat vierkant veld (een torenvenstertje?).

Omtrent de driezijdige absides der straalkapellen (*5a-e*) merken wij nog op:

5a. KAPEL VAN DE HH. DIONYSIUS EN BARTHOLOMEUS. De onder het juist vermelde dichtgezette venster aanwezige, twee treden verhoogde, ingang tot de traptoren (13) naar de Librie wordt omlijst door een op achtkante voetstukjes gestelde peerkraal die tot een korfboog is doorgetrokken (geen kapiteeltjes) over de door twee kraagstenen gedragen latei (afb. 179). In de noordelijk hiernaast gelegen zijde een ondiepe spitsbogige nis; onder de boog in geprofileerde omlijstingen twee rechthoekige nissen waarvan de rechtse doorlopend tot de vloer.

Een oorspr. hier, als in de volgende kapellen, aanwezige piscina-nis is opgeofferd voor een, later weder toegemetselde, doorgang naar de ‘Schuddemantel’.

5b. KAPEL VAN DE HH. ANDREAS EN PONTIANUS. In de linker wand een vlakke rechthoekige nis in een spitse kraalomlijsting. De nis moet oorspr. dieper geweest zijn en als muurkast (armarium) naast een altaar hebben dienst gedaan (de bressen voor luikscharnieren nog zichtbaar). De rechterwand bevat een spitsbogige piscina-nis (afb. 189). De omlijsting der nis is samengesteld uit een paar op achtkante voetstukjes gestelde zuiltjes en een paar spitse kraalstaven, de ene en de andere bekroond door bladwerkkapiteeltjes; van de (maaswerk-met-driepas?) vulling hierboven resten slechts enkele boogaanzetten.

Het profielhol van de spitsboog is met fijne bladranken gevuld. Een verdeelzuiltje is niet meer aanwezig.

Met deze piscina-nissen vertonen die in de koorkapellen van de Dom van Keulen sterke overeenkomst[1]. Deze hebben een onderverdeling in twee door een middenzuiltje gedragen spitsbogen.

1 P. CLEMEN, Der Dom zu Köln. Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, Düsseldorf 1937, blz. 101; M. GEIMER, Der Kölner Domchor, blz. 24-26 en 95; E. PFITZNER in Zs. d. Vereins f. Kunstw. IV (1939), blz. 213-214.

Afb. 180. Kapiteel van de muurpijler tussen de eerste en tweede straalkapel

Afb. 181. Tussen de tweede en derde straalkapel

Afb. 182. Tussen de derde en vierde straalkapel

Afb. 183. Tussen de vierde en vijfde straalkapel

5c. KAPEL VAN HET H. KRUIS, afgesloten door een smeedijzeren hek (zie verderop blz. 397). In de zijwanden sporen van een piscina-nis en een armarium als in kapel *5b*.

In 1847 is hierin het grafmonument von Solms-Braunfels uit de toen gesloopte kapel van Soudenbalch overgebracht (zie verderop blz. 376).

5d. KAPEL VAN DE HH. PETRUS EN PAULUS. In de rechtse wand een verminkte piscinanis als voren. De kapiteeltjes in de dagkanten vertonen fraaie wingerdbladeren met trossen (afb. 190), het profielhol van de boog een rank van spichtige bladeren. In de linkse wand een armarium-omlijsting als voren. Vóór de middenwand ligt een altaarsteen (zie verderop blz. 402).

Tegen deze linkse wand bevonden zich overblijfselen van een hoge muurschildering (XV B) met de figuren van Petrus en Paulus. Deze zijn bij de laatste restauratie weggepleisterd.

5e. KAPEL VAN DE HH. SIMON EN JUDAS. In de middenwand wederom een piscina-nis als voren. In de rechterwand de ingang naar het traptorentje (9 op de plgr.) ter Archiefkamer (zie verderop blz. 309). De rechthoekige omlijsting van deze ingang is

rijk geprofileerd: een zwaardere tussen twee lichte peerkralen die opgaan van achthoekige basementjes en zich in de latei voortzetten.

ALTAREN EN VICARIEËN. In 1295 wordt een vicarie gesticht op het H. Kruisaltaar in de middenkapel van het 'Nieuwe werk', in 1303 op vijf altaren en het hoofdaltaar (zie onder Bouwberichten).

OVERGANGSTRAVEE (2 en 5f en 5g). De term 'overgang' wordt hier gebezigd in+ dubbele zin:

+**Overgangstravee**

1. als aanduiding van de smallere partij waarvan het middelste, bij de koorabsis aansluitende, vak door zijn overwelving op twee ribben ten dienste van tegendruk tegen het straalgewelf der sluiting zich onderscheidt van de drie koortraveeën terwijl de zijvakken de overgang vormen van de straalkapellen naar de zijbeuken van het koor;

2. bouwhistorisch, als aanduidende:
a. dat elk der beide westelijke dragers van deze koortravee in samenstelling, opbouw en profilering in zich tijdsverschillen toont al naar gelang men de oostelijke dan wel de westelijke helft ervan beschouwt.

De oostelijke helft is geheel conform aan de absispijlers dus tegen een geronde kern bezet met schalken onder bladwerkkapitelen, terwijl de westelijke onder de scheibogen dezelfde vormen vertoont als de drie koortraveeën, d.w.z. schalkenbundels en kapitelen mist. Aan de zijde van het middenkoor en aan die der noordelijke overgangstravee zijn wel schalken geplaatst, in bundels van drie opgaande naar het lantaarngewelf, respectievelijk fungerende als dragers van de gordelboog en de ribben der travee, de middelste van elke groep van drie is echter niet rond als de andere maar zeskantig van doorsnede. Ook deze schalken dragen alle kapitelen.

De zuidelijke travee daarentegen mist, ook aan de muurzijde, gewelfschalken. In plaats daarvan vertoont zij de doorlopende, kapiteelloze, weliswaar van een plint met tweeledige achtkante basementjes opgaande, profielen der volgende koortraveeën.

> De aanduiding 'overgangstravee' geldt steeds voor de benedenbouw, uiteraard niet voor de in één stuk uitgevoerde latere koorlantaarn.

Hoewel de overgangspijlers dus in hun oostelijke helft om wille der aanpassing het schalken- en kapitelenstelsel der aansluitende absisscheibogen aanhouden, behoren zij constructief in hun geheel bij de koortraveeën.

b. dat de noordelijke en vooral de zuidelijke zijtravee niet, als in plattegrond volkomen rechthoekig, geheel regelmatig aansluiten bij de zijbeuken van het koor: op de scheiding van de buitenmuren vertoont zich aan de zuidzijde een knik, een schuin bijlopen van de muur waarin zich de toegang naar het zuidoostportaal bevindt, terwijl aan de noordzijde een bijna onmerkbare verspringing (11 cm) is te constateren (zie plgr. fig. 24 bij K en L).

Ook de scheibogen van de overgangstravee springen een weinig terug (27 cm) t.o.v. de volgende koorscheibogen.

Een en ander getuigt van een breder aanleg der koortraveeën.

De gewelven over het noordelijke en het zuidelijke lage zijvak van de overgangstravee worden gedragen door kruisribben en een westelijke gordelboog die geprofileerd

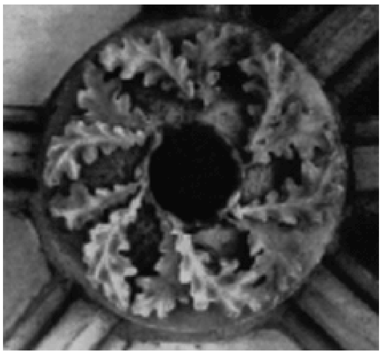

Afb. 184-188. Sluitstenen van de vijf straalkapellen achtereenvolgens van zuid naar noord

Afb. 184

Afb. 185

Afb. 186

Afb. 187

Afb. 188

Afb. 189. Piscina-nis in de tweede straalkapel

Afb. 190-191. Details van de piscina-nis in de vierde en die in de vijfde straalkapel
Afb. 190

Afb. 191

fileerd zijn als die der aansluitende koorbeuktraveeën, terwijl de oostelijke gordelrib gelijk is aan die der straalkapellen.

De sluitstenen dezer twee gewelven verschillen onderling in de behandeling van het ornamentale bladwerk: bij de zuidelijke suggereert dit een draaiende beweging (vgl. dat in de straalkapellen), bij de noordelijke een meer statisch geschikte wingerdkrans om een ring van trossen.

In de buitenmuur van elk dezer vakken bevindt zich weder een tweedelig spitsboogvenster, grotendeels dichtgezet tengevolge van de bouw van enerzijds de Archiefkamer boven het zuid-oostportaal, anderzijds de Librie over de Sacristie.

+ Onder dit laatste venster is een 2,80 m brede, 0,75 m diepe grafnis ingebroken, gedekt door een korfboog met een brede geprofileerde op twee kleine met knorren versierde kraagstenen neerkomende archivolt waartegen vijf cherubkoppen; tegen het blauwgeschilderde onderwelfvlak zijn flauwe sporen van wapenschilden zichtbaar.

+Grafnis

> In deze nis was zoals o.a. blijkt uit BUCHEL Monum. passim in templis (1592) fol. 13-14 de graftombe opgesteld van aartsbisschop Frederik Schenck van Toutenburg († 1580). Zij is in de loop van XIX verdwenen (zie verderop blz. 367).
> JACOB COLIJN ontving blijkens de rekening van de nalatenschap van Schenck 8 gld. voor 'een patroon van een Sepulture'. GERIT SPLINTER schilderde acht wapenschilden, 'leggende opt graf van Sijn G(enade)', CORNELIS CORNELISZ., steenhouwer, ontving 2 g. 3 st. voor arbeidsloon 'int afnemen ende wederom met loot in te setten die staketting om die sepulture van Sijn G. (Dodt's Arch. IV, blz. 45, 47 en 48).
> Een gekleurde pentekening van 1821 door J.R. JELGERHUIS (Catal. top. atlas nr. 1332) geeft hier de afbeelding van een tombe waarvan de voorzijde echter vaag reliëfs vertoont welke naar die van het H. Graf zijn gevolgd, terwijl de overhuivende boog aan de tombe van Egmond is ontleend.

ZUIDOOSTPORTAAL. Dit portaal wordt afzonderlijk beschreven op blz. 302.

Over de in 1921 westelijk van de overgangstraveeën onder de vloer van het koor ontgraven noodafsluiting van de Dom van Adelbold zie voren blz. 165.

+ De ZUIDELIJKE KOORBEUK (afb. 211) opent zich op de aangrenzende kapellen door drie, tot de volle hoogte, van een hoge afgeschuinde plint opgaande, spitsbogen welke, zo min als de drie scheibogen aan de zijde van het middenkoor, op kapitelen rusten. De profilering van gewelfdragers en bogen wordt gevormd door telkens een groep van drie geriemde peerkralen (de middelste ietwat zwaarder) voor de gordelbogen en door een enkele geriemde peerkraal voor de kruisribben. Scherpe insnijdingen scheiden de groep van de flankerende enkele. Op de plint zijn tweeledige achthoekige voetstukken gesteld zo als in de voorafgaande travee (zie blz. 235).

+Zuidelijke koorbeuk

Een enigszins afwijkend profiel hebben de naar de kapellen van Arkel en van Avesnes geopende bogen, n.l. een geriemde tussen twee amandelvormige kralen, welk laatste profiel ook in haar vensterneggen en in die der straalkapellen voorkomt.

Van de drie gewelfsluitstenen vertonen twee wentelend bladwerk als in de straalkapellen, de meest westelijke echter een statische schikking in kruisstand van vier palmetachtige vormen waartussen zaadtrossen.

+ De pijlers aan de koorzijde tekenen zich in doorsnede om hun ruitvormige kern aldus af:

+**Koorpijlers**

a. aan de zuidzijde de juist genoemde 3 + 2 geriemde peerkralen,

Afb. 192-199. Kapitelen van de pijlers van de overgangstravee en van de koorsluiting, achtereenvolgens van noord naar zuid
Afb. 192

Afb. 193

Afb. 194

Afb. 195

Afb. 196

Afb. 197

Afb. 198

Afb. 199

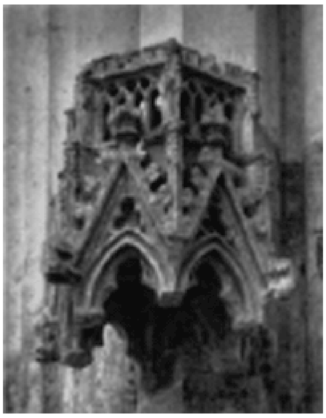

Afb. 200-205. Baldakijnen aan de koorpijlers
Afb 200. Tweede koorpijler noordzijde

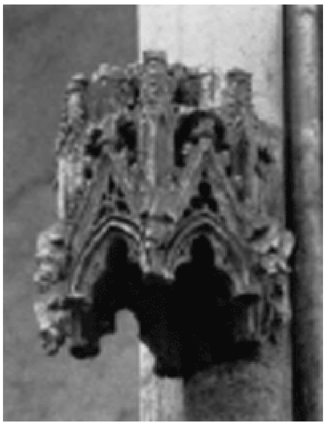

Afb. 201. Eerste absispijler noordzijde

Afb. 202. Derde koorpijler noordzijde

Afb. 203. Tweede koorpijler zuidzijde

Afb. 204. Eerste koorpijler noordzijde

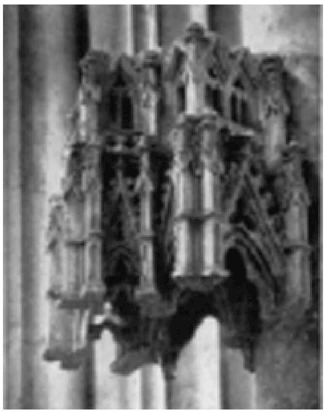
Afb. 205. Eerste absispijler zuidzijde

b. onder de scheibogen: in het midden een zwaar drie- (half zes-) zijdig prisma (de zijkanten flauw ingebogen) tussen twee slappe hollen, te wz. hiervan een dergelijk lichter profiel tussen twee nagenoeg halfronde hollen en aan de buitenzijden (n. en z.) een velling,

c. naar het koor toegewend een 4/6-prisma van de naar het lantaarngewelf opschietende zware schalk, vergezeld van twee halfronde voor de dragers der lantaarnribben. De schalk met zijn voetstuk is overhoeks gesteld en sluit met twee korte insnijdingen bij het pijlerlijf aan.

Deze koorpijlers onderscheiden zich van de oostelijke ook door een andere laging en gedeeltelijk ander materiaal. Wij vinden er wel vrij grote trachietblokken, maar ook opeenvolgingen van dunnere zandsteenlagen.

Voor de kruisingpijler geldt bovenstaande beschrijving slechts ten aanzien van zijn oostelijke helft (zie verderop blz. 269).

Tegen de koorpijlers zijn op een hoogte van ca. 7 m boven de vloer (6,50 m boven+ die van de absis) merkwaardige baldakijnen ingelaten (afb. 200-205) die twaalf Apostelbeelden overhuifden. Negen ervan zijn geheel of nagenoeg geheel ongehavend, van een (aan de noordzijde van de absis) zijn slechts fragmenten over. Tegen de twee meest oostelijke pijlers ontbreken zij. Enkele vertonen sporen van polychromie.

+Baldakijnen tegen de koorpijlers

> In de Bouwrek. is herhaaldelijk, voor het eerst in 1400, sprake van kaarsen ‘ante ymagines Apostolorum’. In 1401 worden deze eerste vermeld ‘in choro’. Een late vermelding van een baldakijn vindt men op 1518, toen Jan de Kystemaker betaling ontving voor een ‘overhemelt’ boven St. Jan (G.G. CALKOEN. HS Dom I fol. 51 v°)[1].

Alle baldakijnen, in twee geledingen opgetrokken, hebben zes zijden, waarvan een met de pijler verheeld, en houden een schijnribgewelfje in dat aan de vijf vrije zijden omsloten wordt door hangende drielobbige spitsboogjes, boven elk waarvan een met hogels en een kruisbloem bezet frontaal. In het frontaalveld een opengewerkte rond- of spitsdriepas, bij een paar (eerste koorpijler naast de noordelijke kruisingpijler en eerste pijler van de absis noordzijde) ook een driepas met visblaaslobben. Uit de ontmoetingspunten der frontaallijsten dalen (op een paar uitzonderingen na) bij wijze van spuiers (ten dele verminkte) monsterdiertjes neder. Achter deze stijgen overhoeks gestelde contrefortjes op uitlopend in pinakels welke in de tweede geleding opgenomen zijn.

Deze tweede geleding wordt voorts gevormd òf door een balustrade (derde koorpijler aan noordzijde en tweede aan zuidzijde), ofwel door een verhoging van meer architectonisch karakter. Zo vindt men (eerste pijler aan de noordzijde van de absis) een formatie als een stadsmuur met vierkante waltorens en tinnen (herinnerend aan een vroeger baldakijntype) en (tweede koorpijler aan de noordzijde) een triforiumachtige samenstelling van spitsboogjes onder een daklijst met tinnen waartussen manskoppen uitkijken (te vergelijken met een dergelijk motief op schoorsteenfriezen XIV).

1 In de Bouwrekeningen worden tezamen genoemd de beelden van Maria en St. Maarten met die van de Apostelen. Die twee beelden zullen tegen de westelijke kruisingpijlers gestaan hebben. Men vindt hier nog de sporen van afgehakte consoles. Ook als men rekening houdt met de ‘inkorting’ (ca 1325) van het koor moeten de Apostelbeelden zich tot het eerste paar sluitingpijlers voortgezet hebben.

Afb. 206. Traptreden van het verdwenen Sacramentshuis tegen de o.n.o. absispijler

Afb. 207. Sluitsteen in de eerste travee van de zuidelijke koorzijbeuk

Afb. 208. Sluitsteen in de tweede travee van de zuidelijke koorzijbeuk

Afb. 209. Sluitsteen in de derde travee van de zuidelijke koorzijbeuk

Tenslotte, een paar baldakijnen (afb. 204-205) vertonen een uitvoerige, kathedraalachtige opbouw. Op een plattegrond van uit-en-inspringende hoeken staan beurtelings haaks op elkaar gerichte en enkelvoudige contrefortjes waartussen frontalen en, in de tweede geleding, een reeks van beurtelings gekoppelde en enkelvoudige tweedelige venstertjes onder frontalen, als de bovenlichten van een kerk (eerste pijler vande absis zuidzijde), en (tegen de eerste koorpijler aan de noordzijde) een eenvoudige lichtzone.

Deze baldakijnen zijn dus alle horizontaal afgedekt gelijk die boven de Apostelen in het Domkoor van Keulen, zij hebben geen spitse pinakel- of torenachtige bekroningen. In Keulen dragen zij bovendien nog musicerende figuren.

Zie verder bij Tapijtschilderingen (blz. 344) ook voor wat betreft de fragmenten tegen de westzijde der kruisingpijlers boven de (verdwenen) beelden van de H. Adrianus en de H. Sebastianus.

De kapellen ten zuiden van het koor (6, 7, 10 en 11).

1. De GRAFKAPEL (6) VAN BISSCHOP JAN VAN ARKEL (afb. 211) welker vloer een trede+ hoger ligt dan die van de zuidbeuk, opent zich ter volle breedte op deze met een hoog opgaande boog (profiel zie voren blz. 238) en is ervan afgescheiden door een hek. Het kruisgewelf dezer kapel wordt gedragen door van de grond opgaande en zonder kapitelen doorgetrokken geriemde peerkraalribben, waarvan telkens twee een schildboog vormen over resp. de toegangsboog en het venster in de zuidwand. De ribben kruisen elkaar zonder sluitsteen.

+Kapel van Arkel

In de zuidwesthoek wordt de peerkralenbundel ter hoogte van 2,50 m opgevangen door een grote kraagsteen. Op de vloer staat echter het basement met de tweeledige achtkante voetstukjes die de bundel droegen.

Het hiaat (1,48 m) tussen dit voetstuk en de kraagsteen is het gevolg van de plaatsing der in de hoek geschoven voormalige tombe van Arkel (zie verderop blz. 368).

De kraagsteen vertoont twee monsters (Hubertushonden?) met brakkekoppen en leeuwemanen van welke de linker door een eronder uitgestrekte gebaarde man in de muil wordt gegrepen (of wel deze in de hand bijt?), terwijl de rechter een ander gedrocht naar de strot grijpt (afb. 215).

Zie over zulke ondieren W. VOGELSANG in Mbl. De Kunst der Nederlanden (Amsterdam-Brussel 1931) blz. 456 VV.

In elk der zijwanden, de wangen der de kapel insluitende steunberen, zijn overblijfselen zichtbaar gelaten van een tot het gewelf opgaande smalle nistracering: op een middenstijl twee spitsbogen omvangen door een hogere, die tegelijk schildboog is en een cirkel overspant waarin toten en pasvulling ontbreken.

De zuidwand wordt onder de vensterdorpel verlevendigd door een arcatuur van tweemaal twee driepasspitsboogjes in een rechthoekig omgeknikte omlijsting van rondstaven. De driepasboogjes rusten op fijne kolonnetjes met bladwerkkapiteeltjes. In de viermaal twee zwikken figuraal beeldhouwwerk, n.l. van links naar rechts: twee gevleugelde dieren met mensekoppen en staarten, een leeuw en een griffioen, twee schildheffende figuren, de linkse met een staf, een vogelmonster en een koe met een kalf (?) op de rug.

Boven deze arcatuur bevindt zich het voren (blz. 209, uitwendig) beschreven vierdelige venster met een roosvulling in de kop.

Te vergelijken met de zwikvullingen in de torendoorgang waarvan fragmenten thans in de St. Michaelskapel zijn opgesteld.

Zie D.P.R.A. BOUVY, De Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden (Amsterdam 1947), blz. 20; W. VOGELSANG t.a.pl.; M. GEIMER, Einwirkung des Kölner Domchores blz. 95, stelt er overeenkomstige naast in de torens der kathedraal van Straatsburg[1].

1 Schrijfster localiseert de Utrechtse verkeerdelijk in de kapel van Diepholt.

Afb. 210. Zuidbeuk uit het westen

Afb. 211. Gezicht uit het zuidwesten van het koor in de zuidbeuk en de kapellen van Arkel en van Avesnes

In de twee oostelijke arcatuurnissen ziet men de in een geprofileerde omlijsting gevatte rechthoekige opening van een armarium en hiernaast een piscina-nis met een (geschonden) fraaie, van de vorenbeschrevene afwijkende, kolonnetten-architectuur: boven de twee bekkens dragen vier in de hoeken geplaatste en van bladwerkkapiteeltjes voorziene zuiltjes, tezamen met een dergelijk tegen de achterwand gesteld, een overhuiving in de vorm van een gewelfje. Boven hun achtkante voetstukken doorsnijdt een stenen plaat de drie wandkolonnetten. Hoger op in deze arcatuurnis bevinden zich de overblijfselen van twee gekoppelde spitsboogjes (afb. 216).

De piscina schijnt een, thans afgekloofde, bekroning gehad te hebben, overhuifd door de twee nog aanwezige gekoppelde spitsbogen.

In de oostwand der kapel is in 1929 een (geschonden) stenen altaarretabel voor de dag gekomen, waarvan de beschrijving volgt (blz. 354), evenals die van een in de vloer liggende bijbehorende grote grafzerk (blz. 383).

In de kapel bestond in 1333 een aan de H. Catharina en in de XVe eeuw een aan de HH. Maria Magdalena en Catharina gewijd altaar (G.G. CALKOEN, Hs Dom I fol. 50 r°).

Verder liggen in deze vloer tegen de oost- en de westwand twee blauwzwarte stenen (resp. l. 1,31, br. 0,68 m en l. 1,20, br. 0,68 m) in welker ruwe oppervlak vier vlakgeschuurde veldjes zijn gespaard, waarop zich de afschaduwingen vertonen van vier driepasboognisjes (h. o,51, br. 0,22 en 0,23 m). In het midden van elk is de moet van een met lood gevuld dookgat zichtbaar.

De laatste afmetingen stemmen overeen met die van de nissen der borstwering. Van de kortere steen is een stuk afgehakt. Wij hebben hier te doen met de smalle 'sponden' van de in 1586 vernielde tombe van Arkel (zie verderop blz. 368; die van de tombe van Avesnes zijn 1,32 m lang).

+ Het HEK vóór de kapel van Arkel is samengesteld uit Gothische stenen fragmenten en een houten bovendeel. Op een plint van blauwe stenen ligt een voetlijst (h. 0,20 m, profiel: rondstaaf - hol - schuine kant) en hierop een, thans zwartgeteerde, borstwering waarvoor men fragmenten van de wangen ener graftombe te wz. van een middendeur heeft geplaatst, n.l. te linkerzijde een stuk (l. 1,34, h. 0,70 m) versierd met een reeks van vier gehele en één gehalveerde spitsboognissen (0,04 m diep) onder driepasbogen met hogels en bovenlangs een arcatuurtracering, te rechterzijde een dergelijk stuk (l. 1,50 m) met een reeks van vijf nissen (de vijfde op zijde iets beknot). De nissen die bij de deur aansluiten zijn voor de helft, de deur zelf geheel, van hout en met drie dergelijke nissen versierd. Drie of vier der stenen nissen hebben in het midden dookgaten. **+Hek**

De lange zijde der (verbrijzelde) tombe van Arkel (zie verderop blz. 368), waarvan deze fragmenten afkomstig moeten zijn, zal, gelijk die der tombe van Avesnes (zie verderop blz. 367), tien nissen bevat hebben, eveneens met reliëfbeelden erin bevestigd.

Op dit onderstel is het eigenlijke houten (witgeverfde) hek opgetrokken; negen (links vier, rechts vijf) tussen tweemaal twee pilasters gevatte Ionische zuilen dragen een

hoofdgestel waarvan het fries getooid is met, tussen vergankelijkheidsattributen uitgestrekte, geraamten. In het midden een cartouche in Lutmastijl waarin het jaartal 1662. Een stelling van nog vier zuilen vormt het bovendeel van de deur.

Afb. 212. Zuidbeuk van het koor met de kapellen van Avesnes en Van Arkel en de Domproostenkapel

Afb. 213. Zwikvullingen in de zuidmuur van de Kapel van Arkel. Linkerhelft

Afb. 214. Zwikvullingen in de zuidmuur van de Kapel van Arkel. Rechterhelft

Afb. 215. Kraagsteen in de kapel van Arkel

Een boven het midden van de kroonlijst liggende sokkel of plint doet vermoeden dat het hek oorspr. een bekroning (geslachtswapen?) droeg.

De stoffelijke resten van de als bisschop van Luik overleden Jan van Arkel werden in 1378+ naar Utrecht overgebracht en daar bijgezet 'in meridionali parte chori' (HEDA, Hist. Ep. blz. 246). In XVIIIA was een gedeelte van zijn tombe nog in situ aanwezig (zie verderop bij de beschrijving Grafmon., blz. 368). In 1323 was in deze kapel een aan de H. Maria Magdalena gewijd altaar gesticht. Een voor deze heilige en de H. Catharina gestichte vicarie dateert uit ongeveer dezelfde tijd (G.G. CALKOEN, Hs Dom II, fol. 51; S. MULLER FZ, Dom blz. 15; Inv. Domcharters 1e afd. nr 61). De bouwrekeningen vermelden op 1470-71 de levering van grote hoeveelheden 'rolloets... ad obstruendum capell(am) de Arckel et capellam Marie Magdalene'. +**Geschiedenis**
In 1661 werd de kapel verkocht aan ANT. DE GOYER die de tombe sloopte en fragmenten ervan in het hek liet verwerken. In 1688 ging de kapel in eigendom over aan SAMUEL DE MAREZ, heer van Maarsbergen (S. MULLER FZ, Dom, blz. 15). Een tekening van ca. 1880 (Catal. top. atlas nr 599b) geeft de afbeelding van een rechthoekige steen (?) waarop een door twee putti gehouden gekroonde cartouche met monogram SMT of STM.

2. DE GRAFKAPEL VAN BISSCHOP GUY VAN AVESNES (7), gewijd aan de HH. Margaretha+ en Laurentius, eveneens een trede hoger dan de zuidbeuk gelegen, opent zich op deze als de voren beschreven kapel. Zij is ook juist zo overwelfd en haar zijwanden tonen dezelfde behandeling als die der kapel van Arkel. Ook hier onder het zuidvenster een omlijste spitsboogarcatuur van tweemaal twee velden. De middenstijl van het oostelijke paar wordt echter opgevangen door een kraagsteen met de voorstelling +**Kapel van Avesnes**

Afb. 216. Piscina-nis in de kapel van Arkel

in halve-figuur van een engel die de armen kruist (vgl. die in de Domproostenkapel en de kapel van Diepholt).

> De inkorting van de stijl was geboden door het maken van een opening die toegang moest geven tot een aangebouwd vertrek ter plaatse van de latere kerkekamer (XVIIb). De kraagsteen was vermoedelijk de middelste van de drie onder de oostelijke arcatuur in de Domproostenkapel (zie verderop blz. 266). Hij is, in overeenstemming met de zwaardere middenstijl die hij daar droeg, iets breder en hoger dan de figuurtjes die hem toen flankeerden. Op de tekening van I.N. VAN LOKHORST (Catal. top. atlas nr 1368**) staat onder de engel een eenvoudige paneeldeur, thans is er slechts een met een segmentboog gedekte nis.

De viermaal twee zwikken der arcatuur zijn wederom gevuld met figuraal beeldhouwwerk, hier in schildvormige omlijstingen, nl. van links naar rechts: een onherkenbare figuur, een vogel met manshoofd, een man met? (verdwenen), een bereden viervoeter, vier vogelachtige monsters met manshoofden (afb. 217-218). De tombe van de bisschop wordt op blz. 367 beschreven.

Zie de bij de kapel van Arkel genoemde litteratuur over de zwikfiguren.

In de oostwand van deze kapel omvat een, thans met luiken gesloten, diepe spitsboognis een straks te beschrijven muurschildering (zie verderop blz. 347).

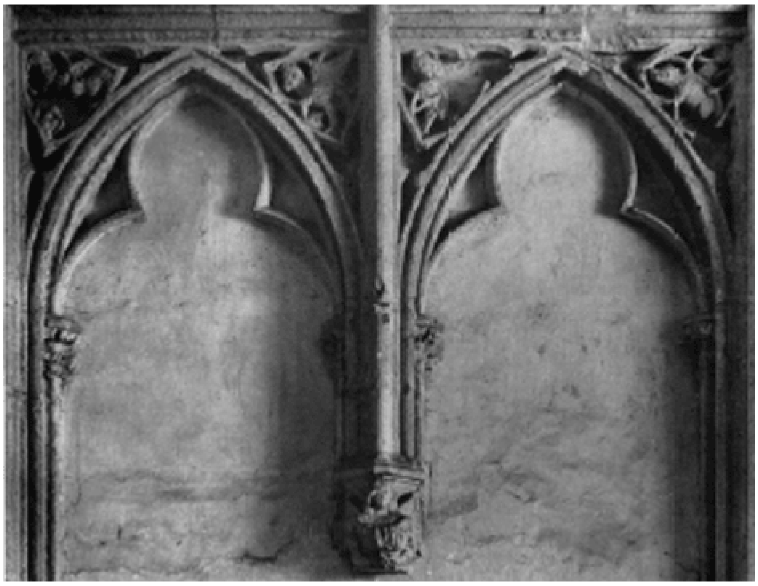

Afb. 217. Arcaturen in de zuidwand der kapel van Avesnes. Linkerhelft

Afb. 218. Arcaturen in de zuidwand der kapel van Avesnes. Rechterhelft

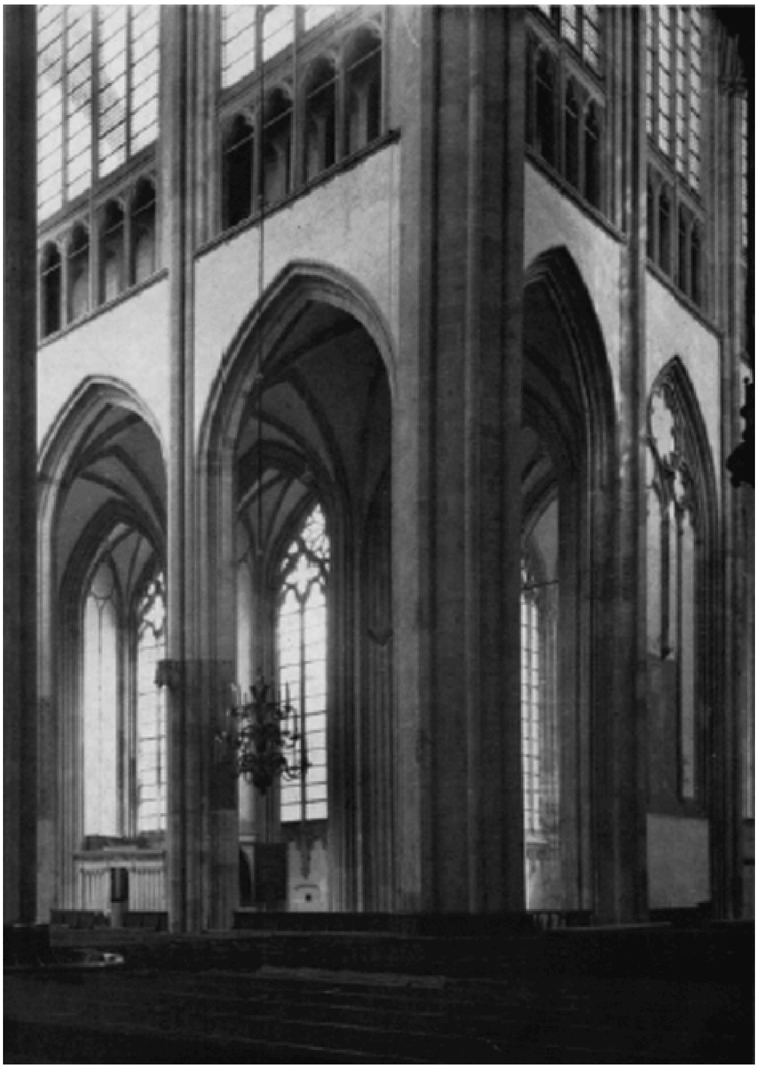

Afb. 219. Gezicht uit het noorden in het koor, de zuidbeuk en de kapellen Van Arkel, Van Avesnes, Van Diepholt en de Domproostenkapel

Afb. 220. Zuidtransept en kapel van Diepholt uit het noordoosten

Afb. 221. Kapel van Diepholt en Domproostenkapel

Afb. 222. Oostwand van de kapel van Diepholt, linkerhelft

Afb. 223. Oostwand van de kapel van Diepholt, rechterhelft

Blijkens een oorkonde van 29 mei 1318 (VAN MIERIS, Groot Charterboek der graven van+ Holland II, blz. 196-197) schonk graaf Willem III een som gelds voor een 'jaergetide' en een 'capelrie' ter nagedachtenis van zijn oom, bisschop Guido van Avesnes. In het deel Inv. Leen- en Registerkamer nr 10 wordt de betr. tekst tweemaal aangetroffen en wel in onderling sterk afwijkende redactie[1]. Op fol. 14 v°. heet het: 'siin jaerghetide doen ten dome daer hi leghet', op fol. 15 ontbreekt deze plaatsaanduiding.

+Geschiedenis

BATAVIA SACRA (Brussel 1714) verhaalt dat Guy († 1317) is bijgezet 'in Ecclesia Majori ad partem chori meridionalem ex opposito[2] decessoris (d.i. zijn onmiddellijke voorganger) ad altare D. Laurentii'. Een oorkonde van 22 october 1323 (VAN MIERIS t.a.pl. blz. 330), eveneens uitgevaardigd door graaf Willem III, betr. zoengelden verschuldigd voor de doodslag op deze voorganger, bisschop Willem II van Mechelen, een achterneef van de graaf, vermeldt de oprichting van twee 'Capelrijen' waarvan de ene 'gemaect ende gedoteert op seeckere renthen in den Dom', de andere in de St. Catharinakerk 'daer bisschop Willem voerseyt sestien jaren begraven lach'. Hospitaalridders hadden nl. in 1301, na het gevecht op de Hogewoerd, zijn lijk naar hun kerk overgebracht 'totdat hij een waardiger begraafplaats in de kathedraal zou vinden' (BEKA Chronica blz. 103). Een derde, in het Frans gestelde, oorkonde (october 1323) gewaagt van twee 'Capelleries', waarvan de eerste aangeduid wordt als

1 Vriendelijke mededeling van de Alg. Rijksarchivaris te 's-Gravenhage.
2 'In (ex) opposito' betekent telkens, o.a. ook blijkens een post uit 1464-1465 in de Bouwrekeningen: aan de tegenoverliggende zijde van het koor; in het onderhavige geval zou dit dus aan de noordzijde zijn. Hebben de stoffelijke resten van Willem van Mechelen na 1317 enige jaren gerust in een *noordelijke* kapel, die wellicht nog aan de Romaanse Dom annex was? De 'grande Église' is dan de nieuwe Dom. Opmerkelijk is de plaatsbepaling in de Catal. episcoporum Ultrajectinorum (uitgeg. door S. Muller Fz in Bijdr. en Meded. Hist. Gen. 1888, blz. 482 VV): 'Sepultus in parte meridionali ecclesie Trajectensis extra chorum, ad murum ipsius chori'.

Afb. 224. Bovenste arcatuur in de westwand van de kapel van Diepholt, linkerhelft

Afb. 225. Onderste arcatuur in de westwand van de kapel van Diepholt, linkerhelft

Afb. 226. Bovenste arcatuur in de westwand van de kapel van Diepholt, rechterhelft

Afb. 227. Onderste arcatuur in de westwand van de kapel van Diepholt, rechterhelft

Afb. 228. Kraagsteen in de westwand van de kapel van Diepholt

Afb. 229. Kraagsteen in de oostwand van de kapel van Diepholt

'sousissant al luy u li cors gist maintenant' en de tweede als 'en le grande Eglise'. In deze laatste, heet het verder, moeten Willem van Mechelen's resten worden 'raportés'.

De z.g. 'Kapel van Avesnes' (volgens G.G. CALKOEN Hs Dom fol. 17 v°. het eerst in 1422 met deze toenaam vermeld) zal in 1317 al enige tijd, nl. als voorbestemd voor het graf van Willem van Mechelen, in aanbouw zijn geweest. Niet voltooid: met name de tracering van het venster (zie voren blz. 209) in de zuidwand is een latere stijlvorm, vroeg XIVe-eeuws van karakter.

+ Behalve het juist genoemde altaar van de H. Laurentius stonden in deze kapel een altaar van de H. Barbara (eerste vermelding in 1324, zie G.G. CALKOEN Hs Dom II fol. 50) en van de H. Margaretha (1438). Met dit laatste patronaat zal de aanwezigheid van deze heilige op de muurschildering in de oostelijke nis verband houden. **+Altaren**

Het voren (blz. 209, uitwendig) beschreven zuidvenster bevatte een door Filips de Goede van Bourgondië (gehuwd met Isabella van Portugal) geschonken raam waarvan gebrandschilderde fragmenten zich nu in het Centraalmuseum (Catal. 1928, nr 1285) bevinden, vergezeld van een tekening door architect F.J. NIEUWENHUIS. De fragmenten tonen herhaaldelijk de vuurslag en -steen van Bourgondië, verder een kwartier van Beieren, een zwarte adelaar, het wapen van Portugal en een zwarte klimmende leeuw: S. MULLER FZ. Dom blz. 15.

+ 3. DE GRAFKAPEL VAN BISSCHOP RUDOLF VAN DIEPHOLT (10) waarin een aan St. Maarten en de H. Elisabeth gewijd altaar stond (zie Muller, Dom blz. 15) werd ook bijgenaamd Lijdenskapel. De boog waarmede deze zich op de zuidbeuk opent vertoont een ander profiel dan de scheibogen der vorige kapellen, n.l. een vrij zware geriemde tussen twee lichtere halve kralen of rondstaven (hier dus geen peerkralen) gescheiden door vrij brede hollen, als buitenste leden twee vellingkanten. Overwelving: een ster van vier stralen, met op de snijpunten der prismatische ribben houten rozetten. Dragers van dit gewelf, dat ca. 0,50 m lager valt dan in de aangrenzende kapellen, zijn vier halfronde hoekschalken met kapitelen van bultig bladwerk en op achtkante basementen,

+Kapel van Diepholt

Afb. 230-235. Kraagstenen onder de arcaturen in de Domproostenkapel (234 en 235: producten van de restauratie)
Afb. 230. Oostwand links

Afb. 231. Zuidwand links

Afb. 232. Oostwand rechts

Afb. 233. Zuidwand midden

Afb. 234. Oostwand midden

Afb. 235. Zuidwand rechts

Afb. 236. Noordbeuk van het koor en aansluitende straalkapellen vanuit het westen

aanmerkelijk hoger dan de aansluitende van de zuidbeukpijler. De schachten der hoekschalken worden te halver hoogte omvat door een kapiteelvormige ring versierd met bladwerk onder een krans van fleurons. In de oost- en de westwand is over nagenoeg de gehele breedte, boven een muurbank opgaande tot de volle hoogte, een spitsbogige nis uitgespaard die door stijlen in tweemaal twee velden wordt gedeeld. De middenstijl in de oostwand wordt opgevangen door een kraagsteen (afb. 229) met de figuur van een knielende treurende engel die de linkerhand aan het hoofd brengt, in de westwand loopt die stijl uit in een pinakel, terwijl de zijstijlen bovenaan afgebroken, althans niet tot het einde doorgetrokken zijn.

Beide wandnissen zijn in haar onderhelft, de westelijke ook in een geleding daarboven, bekleed met rijke spitsboogarcaturen (trachiet) van telkens tweemaal vier velden tussen geprofileerde stijlen.

De onderste arcatuur van de westwand is verminkt.

> Vóór de restauratie was hier een doorgang naar het transept ingebroken.

Een forse dorpel scheidt het bovenste van het onderste deel. De spitsboogjes over de stijlen rusten op kantige kolonnetten met bladwerkkapitelen en zijn zelf verrijkt met een driepasmotief waarvan de toten tot bultige bladeren zijn verwerkt. De acht zwikfiguurtjes in de oost- en de tweemaal acht in de westwand vormen een samenhangende reeks daar zij alle engelen voorstellen die de Passiewerktuigen voeren (afb. **222-227**). In de vier bovenste arketvelden van de westwand zijn kraagstenen (afb. 228) aangebracht, elk verlevendigd met een groteske hurkende schilddrager waarvan één een puntige jodenmuts draagt (mergelzandsteen). Mist de oostwand het bovenste viertal arketten, in de plaats hiervan ziet men het benedenstuk van een Calvarie met een doodskop (Adam) waarboven een groot Crucifix gestaan heeft, te wz. waarvan kraagstenen (afb. **222-223**) met een treurende engel (een brengt de hand aan het hoofd, beiden hebben een scherpe knik in de vleugels) in halve-figuur (standplaatsen voor beelden van Maria en Johannes) zijn overgebleven.

Van de reliëfs in de boogzwikken van de oostwand zijn het vierde en het vijfde niet oorspronkelijk. Volgens Th. Haakma Wagenaar ('De werktuigen en attributen van Christus' Lijden afgebeeld in de Domkerk', in Weekbl. Herv. Utrecht 1962, blz. 4 VV) heeft de restaurerende beeldhouwer met de gevulde zak, die hij een engelfiguur in de rechterhand geeft, de geldbuidel met de dertig zilverlingen, het Judasloon bedoeld, hoewel deze al in een andere zwik is afgebeeld; wellicht stelde het oorspronkelijke reliëf de zak met spijkers voor.

In de oostwand zijn tussen de stijlen van het eerste en het vierde arcatuurveld rechthoekige armaria uitgespaard.

> De twee middelste arketten waren in de eerste helft van de XIXe eeuw verminkt en hun middenstijl verwijderd voor een toegang naar de consistoriekamer, met een neo-Gothische deur. De restauratie heeft de vorige toestand hersteld.

Noordelijk van de vermelde dorpel in de oostwand en te zelfder hoogte als deze is een kraagsteen aangebracht met het halve-beeld van een man die een geldbuidel in de linkerhand houdt (Judas? In de late Middeleeuwen werd hij vaak met Kaiphas, Annas, Petrus, Pilatus, de spuwende beul, de dienstmaagd, onder de Arma Christi opgenomen).

Afb. 237. Gezicht in de noordbeuk uit het zuidoosten

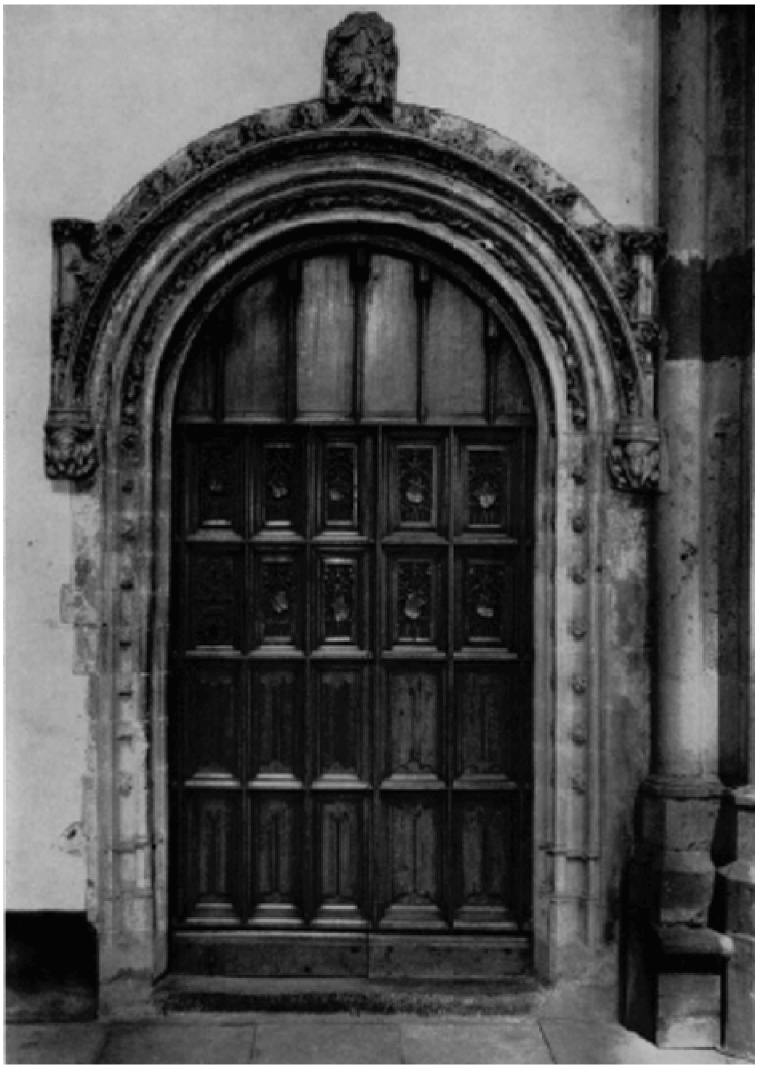

Afb. 238. Sacristiepoort in de noordbeuk

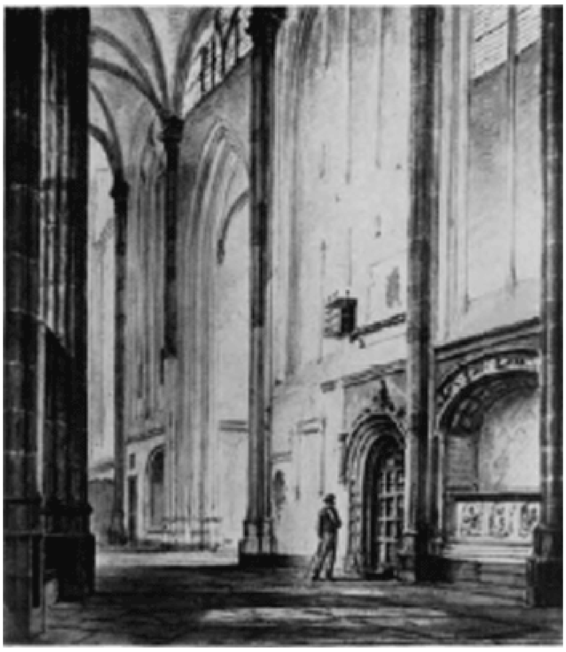

Afb. 239. Noordbeuk van het koor naar het noordwesten. Tekening door J. Jelgerhuis, 1821

+Litteratuur beeldhouwwerk

+ Voor het beeldhouwwerk in deze kapel (de treurende engelen vermoedelijk van de hand van Jacob van der Borch, de Dombouwmeester die de in 1464 voltooide kapel bouwde) zie S. MULLER FZ in Maandblad Nedl. Musea 1916, blz. 1 VV.; W. VOGELSANG in Oudh. Jb. 1925, blz. 185 VV.; BOUVY blz. 70 VV.; E.J. HASLINGHUIS in Gildeboek 1923 blz. 103 VV. (overeenkomstige kraagstenen in de H. Kruiskapel van de St. Nicolaaskerk waaraan Jac. van der Borch eveneens werkte); P.T.A. SWILLENS in Oud-Holl. 1951, blz. 233 meent: niet meer dan 'uit het atelier van Jacob van der Borch of wel uit de Domloods'; J. LEEUWENBERG in Oud-Holl. 1948, blz. 170; voorts de reeds hierboven vermelde studie van TH. HAAKMA WAGENAAR. De vier schildhouders zullen vrij veel jonger zijn (MULLER wilde ze aan Corn. de Waal, † 1505, toeschrijven).

Enkele belangrijke gegevens, aanwezig boven het gewelf van de kapel van Diepholt, wijzend op een niet uitgevoerd bouwplan voor het transept, komen ter sprake bij de beschrijving van de oostwand van de zuidelijke transeptarm en van boven het gewelf op te merken sporen (blz. 270 en 312).

Aan de zuidzijde is de kapel geheel open door een hoge boog die haar in gemeenschap stelt met de later aangebouwde Domproostenkapel. Van de profilering der rechtstanden van deze boog zijn een paar geriemde peerkralen en een paar slanke kolonnetten over, het overige (oorspr. deel uitmakend van wat een vensterharnas was) is, evenals de profielen van de boogschinkels, weggehakt[1]. Op elk der kolonnetten staat

1 Zie TH. HAAKMA WAGENAAR in Bouwk. Wkbl. Architectura 1935, blz. 4.

thans een stenen leeuwtje (een zittend, een liggend, vermoedelijk afkomstig van een graftombe).

De stichtingsbrief van de kapel dagtekent van 1454 (BATAVIA SACRA), in 's bisschops testament+ wordt voortzetting van de bouw gestipuleerd (K. HEERINGA, Inventaris van het archief van het Kapittel ten Dom, Utrecht 1929, nr. 2873), nadat hij al in hetzelfde jaar, 1455, twee vicarieën in zijn kapel gesticht had (t.z.pl., nr 2871), maar tengevolge van geschillen (zie Kron. Hist. Gen. 1846, blz. 82) was de inwendige versiering in 1473 nog niet voltooid. Een rekening nog van 1499 betreft het 'malen ende vergulden' van het interieur. Dirck Schaey (Theodericus Schade) en Eernst van Schaeyck werkten aan deze beschildering mede.

+**Geschiedenis**

G.G. CALKOEN Hs Dom 1 fol. 23 v°. vermeldt een quittantie ('misschien geantedateerd') van 1456 omtrent de bouw, eigenhandig getekend door de Dombouwmeester Jacob van der Borch. Een rekeningpost van 1498 betreft betaling aan Claes Was voor een 'profeyeet'. Op talrijke andere plaatsen (o.a. aangaande de vervaardiging en herstelling van koorstoelen) is de naam als Quas(t) te lezen. Henric en Claes Quas maakten veel schrijnwerk voor de Dom ten tijde van David van Bourgondië. Een rekening van 1511 vermeldt betaling aan Jan van Scayck voor het maken van '2 handen aan een van de gewapende mannen' en een van 1520 aan 'meyster Henrick, spoirmaker', voor een 'duergaende ijser met gaten ende boven myt een tuyn' (omrastering).

Oorspr. was de t.o.v. haar buren uitspringende kapel gelijk deze aan de zuidzijde gesloten en werd zij hier door een venster verlicht. Deze zuidwand is opengebroken en het venster verplaatst, ten einde de kapel te verenigen met de later aangebouwde, nu te bespreken kapel:

4. DE GRAFKAPEL VAN DOMPROOST SIMON VAN DER SLUYS, ook Domproosten- en+ Slacheckkapel geheten (nr II op de plgr., afb. 219), omdat hier na hem andere proosten (voor Slacheck zie bij Grafzerken) begraven zijn. Zij opent zich ook aan de westzijde: op de zuidelijkste travee van het transept, en wel door een hoog opgaande spitse scheiboog met geprofileerde dagkant, behalve dat de boogopening onderaan door een muur (ruim 4 m hoog) gesloten is. Hierin geeft een rechthoekig poortje, aan de transeptzijde geprofileerd als dat naar de traptoren van de Librie (zie voren blz. 233), maar gedekt door een vlakke latei, verbinding tussen kapel en transept. In deze muur een neo-Gothische geribde eiken deur. De overkluizing der kapel bestaat uit een netgewelf welks ribben (profiel: een geriemde peerkraal tussen twee kralen) aan de noord- en de zuidzijde teniet lopen, doch in drie van de hoeken neerkomen op respectievelijk een kolonnet met opengewerkt bultig bladwerkkapiteel, een kraagsteen voorstellend een engel in halve-figuur met gekruiste armen, een kleinere kraagsteen in de noordwesthoek. Versierde knopen bezetten de vier kruispunten der ribben.

+**Domproostenkapel**

CLAESS QUAS maakte blijkens de bouwrekeningen in 1498 'sloesteen ende roesen' voor deze kapel, JAN SCHOLTE 'syttenkisten', DIRK SCHAEY en EERST VAN SCHAIX voerden er schilderwerk uit.

De ver uitspringende kapel wordt verlicht niet alleen door een zuidvenster (oorspronkelijk was er een gebrandschilderd glas), maar ook door een oostvenster (zie voren blz. 209 bij Uitwendig).

Op een glasschildering in dit venster stonden o.a. de wapens van de Domproosten Van der Sluys en Gijsbrecht van Brederode, de bisschoppen David van Bourgondië en Frederik van Baden, alsook van Philips de Schone en het jaartal 1497 (fragmenten in het Centraalmus. Catal. 1928 nrs 1287 en 1288).

Onder beide vensters vertoont zich weder een wandarcatuur, hier echter met zwaarder geledingen en meer in de gedaante van een fries: de rondbogen der arketten, gevuld met vijflobbig traceerwerk met bladwerktoten, rusten op korte, door kraagstenen opgevangen stijlen, welker verticale profielen door de horizontale zijn heen gestoken. Opmerkelijk beeldhouwwerk versiert deze kraagstenen: in de oostwand zijn het twee halve figuren van engelen met gekruiste armen, waarvan de zuidelijke met scherp geknikte vleugels (vgl. kapel van Diepholt), terwijl onder de middenstijl een moderne figuur is aangebracht, die vermoedelijk de plaats inneemt van de vorenbeschrevene (zie blz. 250 bij kapel van Avesnes), in de zuidwand drie mansfiguren waarvan de middelste een halve figuur die een spreuklint houdt en een hoed met gelobde rand draagt, terwijl de linkse hurkend en de rechtse (nieuw) knielend is voorgesteld.
Voor deze sculpturen zie BOUVY blz. 95.

De boven vermelde hoge opening in de westwand der kapel fungeerde vóór haar aanbouw als venster dat het buitenste transeptvak verlichtte. Het dagkantprofiel stemt weliswaar overeen met dat van de noordelijk aangrenzende nis met zevenpas, maar het muurwerk is van Bentheimer zandsteen en dus XVe-eeuws. In de oostwand was vóór 1914 een deur aanwezig toegang gevend tot de kerkekamer (XVIIIb), maar wellicht ter plaatse van de Romaanse Sacristie (zie blz. 297).

De noordelijke zijbeuk met de koorscheibogen (afb. 236).

+ De noordelijke koorbeuk bestaat uit drie gewelfvakken, van het middenkoor gescheiden door op tweeledige achtkante basementen gestelde pijlers welker doorsnede overeenkomt met die aan de zuidzijde (zie voren, blz. 238), echter met dit belangrijke verschil dat de naar de beuk gekeerde zijde niet is bezet met drie geriemde peerkralen maar dat als gewelfdrager optreedt een met twee insnijdingen aan de pijlerkern verheelde zware (0,26 m) schalk met een doorsnede van vijf zijden van een achthoek, waarvan één zijde frontaal geplaatst, en geflankeerd door twee halfronde dunnere. Een ander verschil t.o.v. de zuidbeuk is dat deze drie elementen kapitelen dragen. De hierop rustende kruisribben en ietwat zwaardere gordelbogen (profielen als bij de zuidbeuk) komen tegen de buitenmuur neder op een drietal schalken van dezelfde doorsnede als de juist beschrevene. De schalkkapitelen zijn versierd met een dubbele bladerkrans. **+Noordelijke koorbeuk**
Op de oostelijke der drie sluitstenen wentelt zich een bladerkrans als in de zuidelijke beuk, de twee andere zijn verminkt.
Gelijk reeds vermeld richt de westelijke helft van de overgangspijler zich naar het kapiteelloze stelsel en de prismatische profilering der zuidelijke scheibogen (zie voren blz. 235 en 238).

Voor de kruisingpijler geldt bovenstaande beschrijving slechts ten aanzien van zijn oostelijke helft (zie voren blz. 241).

De buitenmuur van de noordbeuk wordt in de oostelijke travee doorbroken door+ een sierlijk poortje (afb. 238), de toegang tot de Sacristie. De omlijsting hiervan (Baumberger kalksteen) wordt gevormd door een geriemde peerkraal tussen een dunnere en een rondstaaf, alle drie op tweeledige basementjes en gescheiden door met losse rozetten getooide hollen en zonder kapiteeltjes doorlopend tot een rondboog welks hollen met spichtige, sterk ondersneden bladranken zijn gevuld. Een, als lambel uitkomende, met hogels bezette archivolt gevormd door een op dergelijke wijze versierd hol en geflankeerd door achtkante pinakelkepels, welker kapiteeltjes standblokken hebben voor (verdwenen) beeldjes, komt, ten koste van de aangrenzende muurschalken, neder op twee kraagstenen. Elke kraagsteen (afb. 238) is een (verminkt) schouderbeeld van een gebaarde profeet met spreuklint, de linker gedekt door een hoed met gelobde rand, de rechter door een bonnet met opstaande rand en oorlappen. Midden boven de archivolt troont een (van het hoofd beroofde) God de Vader.

+Poortje

> Deze sculpturen, welke oorspronkelijke polychromie verraden, zijn blijkens de Bouwrekeningen in 1497 vervaardigd door HENDRIK BONTMAKER (zie BOUVY blz. 95; P.T.A. SWILLENS in Oud-Holl. 1948, blz. 163), die veel van dergelijk werk in en onder de Bisschopsloge had uitgevoerd (1494 en 1495).

Het poortje wordt afgesloten door een eiken deur van twee vleugels, vier panelen hoog, de draaibare linker drie, de vastgezette rechter twee omlijste panelen breed, de indeling gemarkeerd door elkaar kruisende rondstaven. Van de bovenste twee panelen bevat één het gesmede slot-en-grendelwerk van twee compassen boven en onder een handgreep, de negen overige zijn fijn besneden met traceerwerk, te midden waarvan asymmetrische wapenschildjes schuin afhangen van rond- resp. ezelsrugboogjes (afb. 238).

De tien onderste zijn éénruggige briefpanelen. Het halfrond boven de dorpel wordt door rondstaven met kapiteeltjes in zes, thans onversierde, vakken verdeeld.

> De deur is, ter vervanging van een vroegere, in 1497 gesneden door JAN VAN SCAYCK (S. MULLER FZ. Dom, blz. 13; Bouwrek. 1497-'98: 'dertien panelen aen die doir aen die gervcamer'). Hebben vier hiervan het halfrond gevuld? Dezelfde 'JAN VAN SCAYDIJCK' sneed in dit en het volgende jaar beelden voor het koorhek der Buurkerk, ook (Bouwrek. 1497-'98): 'sloitsteyn ende kapitelen mit halfbeelden' in de Librie (zie verderop blz. 299), in 1507 de leuning van de 'wijndeldtrap' bij het Sacramentshuis (S. MULLER FZ. Dom blz. 17), in 1517 werkte hij aan het houten H. Graf bij de toren (zie bij H. Graf).
> Aan de achterzijde is de deur opgeklampt, maar de grendel, het slot en de handgreep zijn evenals aan de voorzijde sierlijk smeedwerk. Blijkens pl. XXIII bij S. Muller Fz Dom vervangen de middelste vier panelen van het halfrond glas-in-lood raampjes van ca 1900. Het is niet duidelijk, hoe de oorspronkelijke vulling is geweest.

Links van de Sacristiedeur bevindt zich, op een hoogte van 1,80 m boven de vloer, een ondiepe rechthoekige nis (h. 1,30 m., br. 0,67 m) in een geblokte (trachiet) omlijsting waarvan de latei en de dorpel een geschilderd opschrift in Gothische minuskels laten doorschemeren: .... illa domini.... (zie verderop blz. 349: overgewitte

schilderingen). Erboven sporen van een figurale bekroning. In de blokken gaten voor de scharnieren van een luik.

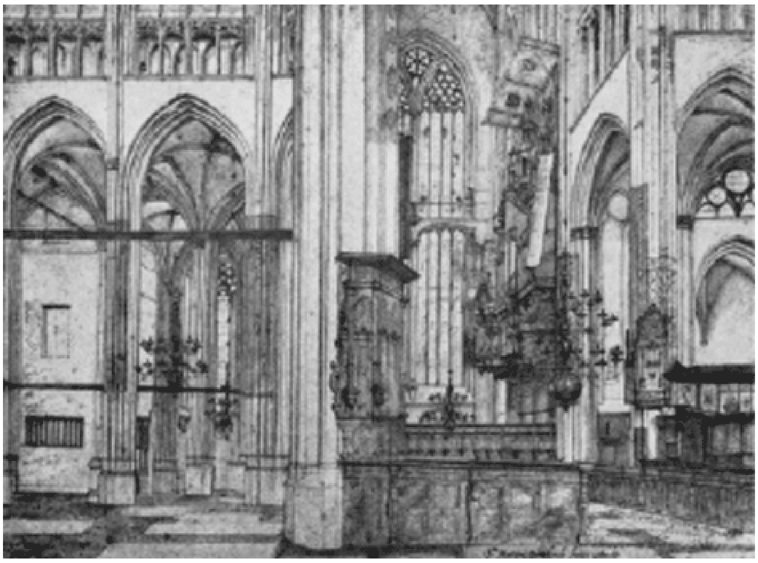

Afb. 240. Gezicht in het noordtransept en de noordelijke zijbeuken van koor en schip. Tekening van P. Saenredam, 1636

> De voren (zie blz. 238) genoemde tekening van J.R. JELGERHUIS geeft de omlijsting weer als een pilasterstelling met een entablement als van een epitaaf (afb. 239).

Hogerop neemt een hoog spitsbogig veld met bakstenen dagkanten de plaats in van het oorspronkelijke, t.b.v. de Sacristie dichtgezette, zijbeukvenster waarvan de afgehakte stijlen onder de witkalk zichtbare sporen hebben nagelaten (in de kop een sferische vierhoek?). Midden boven de dorpel ziet men in een rechthoekige omlijsting een venstertje met een van de Sacristie uit te openen luik.

> Op de bovengenoemde tekening van J.R. JELGERHUIS is voor het venstertje een traliekorf geplaatst (voor een lamp?). Rekeningen vermelden op het jaar 1552 betalingen voor 'een uitgesteken tralie op die Sacristiecamer boven de deur, het ingieten en gaten houwen' daarvoor (G.G. CALKOEN, Hs Dom II fol. 13). Deze (gestopte) gaten zijn nog zichtbaar.

Rechts naast het luik een gebeeldhouwd fragment, onderstuk van een epitaaf, met een drieregelig opschrift (1449), waarvoor zie verderop blz. 377.

De tweede travee van de noordbeuk opent zich door een hoge spitsboog over haar gehele breedte op de kapel van Sierck (zie verderop, blz. 291). Boven deze scheiboog zijn flauwe sporen zichtbaar van een vensterkoptracering. Een der interieurtekeningen

van Saenredam (afb. 240) en nog die van Jelgerhuis (1821, afb. 239) tonen de beglaasde XIVe-eeuwse vensterkop.

De derde travee toont in de buitenwand een door een korfboog gedekte grafnis+ (l. 1,40, br. 1,03 m) als die in de overgangstravee (zie voren blz. 238), maar minder diep en breder doordat het boogprofiel (een geriemde peerkraal tussen twee diepe hollen, gevolgd door een rondstaaf) dat links zonder onderbreking opgaat van tweeledige achtkante basementjes, rechts te niet loopt tegen de muurpijler. **+Grafnis**

Een onderzoek van de achterwand der nis toonde aan dat deze oorspr. grotendeels geopend was op de achterliggende kapel.

Onder de voetstukjes zijn sporen zichtbaar van de muurbank die voor deze nis werd weggehakt.

Links van de nis is de in een rechthoekige omlijsting (geriemde peerkraal) gevatte+ ingang naar de noordoostelijke traptoren (13) die naar de dakkap voert. Als in de eerste travee vindt men ook in de derde een hoge spitsbogige muurnis, waarvan de kop blijkens een tekening van Saenredam oorspr. open en beglaasd was. Twee smalle spitsbogige venstertjes (5,20 m boven de vloer) dienen om licht te geven in de belendende traptoren en in de loze ruimte ernaast. **+Traptoren**

Rechts van het oostelijke dezer venstertjes is een vierkante steen ingemetseld waarop een schuingesteld ovaal wapenschild met drie gegolfde fazen beladen met 3, 2 en 1 vissen.

Bij de laatste restauratie kwamen hier (thans niet meer zichtbare) sporen van een ornamentale beschildering voor den dag: op rode grond een patroon van vlinders en Franse lelies in een zwarte omlijsting (zie C.H. DE JONGE in Utr. Dagbl. 2 okt. 1919).

II. De onderbouw van het transept+

+Transept

De twee zware oostelijke kruisingpijlers die de hoge, als triomfboog fungerende maar weinig zware boog tussen het middenkoor en het dwarspand dragen en op lager peil de koorscheibogen en de gordelbogen van de zijbeuken opvangen, vertonen in hun naar het westen gewende helft een in doorsnede halfcirkelvormige kern waartegen zich aftekenen een 4/6 hoek en te weerszijden een 2/3 rond. Dit zijn de drietallen schalken die hoog opschieten om, bekroond door een dubbel bladkapiteel, de gordel- en ribbogen van het (niet tot uitvoering gekomen) stenen kruisinggewelf te dragen, in plaats waarvan, minder hoogreikend, evenals over de transept-armen, geprofileerde eiken spanten en later (XVIII?) een beschieting van hout en linnen zijn aangebracht.

De tekening van SAENREDAM (afb. 176) toont nog de aanzetten van het beoogde kruisribgewelf en, hogerop, kruisbalken onder een vlakke zoldering, een en ander met een geschilderd kepermotief waarvan nog sporen aanwezig zijn.

De hoge boog tussen deze kruisingpijlers heeft niet de bij een triomfboog te verwachten[+] zwaarte, al is hij 0,30 m forser dan de overige gordelbogen over het koor. Toch behoren de oostelijke kruisingpijlers blijkbaar, tesamen met de noordelijke koorpijlers, tot een jongere bouwfase dan de twee oostelijke wandpijlers van het

[+]**Kruisingpijlers**

zuidtransept. Dit blijkt uit verschillen in de profilering, die bij een herziening van het bouwplan (ca. 1325) zo veel mogelijk gecorrigeerd zijn, doch sporen hebben achtergelaten[1].

+ Behalve in de smallere, buitenste van de zeven traveeën, sluit het stelsel der gewelfdragers zich aan bij dat van de westzijde der kruisingpijlers: ook hier tegen een geronde pijlerkern 4/6 schalken met de kant naar voren, zonder achtersnijdingen en geflankeerd door dunnere ronde.

+Muurpijlers

Beide pijlers echter, die op de hoek van de zuidbeuk en de middelste, vertonen aan de zijde van deze arm een onregelmatigheid: terzijde van de 4/6-schalk rijzen enigszins ellipsvormige leden op in plaats van de te verwachten ronde schalken.

> Bij nader onderzoek bleken de pijlers aan deze zijde gedeeltelijk te zijn bijgehakt ten koste van een stel peerkraalprofielen. De ellipsvormen zijn bijgesmeerd en de 4/6 hoofdschalk moet een groep van drie peerkralen (onder een voorgenomen of niet uitgevoerde gordelboog) vervangen. Deze wijzigingen, aanpassingen aan de profielen der jongere oostelijke kruisingpijlers (fig. 32 en 35), tevens het ook hier als bij de 'triomfboog' geconstateerde gebrek aan zwaarte van de gordelboog tussen zuidbeuk en zuidelijke transept-arm (in tegenstelling tot de corresponderende zware boog tussen noordbeuk en transept) zijn het gevolg van het opgeven van het op een driebeukig transept berekende bouwplan (zie Bouwgeschiedenis). Bij het optrekken van de noordarm stond nog slechts een eenschepige opbouw voor de geest.

+ OOSTWAND VAN DE ZUIDARM. De travee naast de triomfboog bevat een der reeds vermelde gordelbogen openend uit de zuidbeuk, die wel iets zwaarder is dan de overige gordelbogen van deze beuk, maar aanmerkelijk lichter dan zijn tegenhanger in de noordbeuk.

+Oostwand van de zuidarm

Tegen het volgende, nagenoeg even diepe, muurvak, opgesloten tussen twee 4/6 schalken vergezeld van ronde kolonnetten, treft een, in een geprofileerde nis aangebrachte, spitsboog en -pastracering (afb. 264). Het nisveld wordt in vieren (2 × 2) gedeeld door zeer dunne staafkolonnetten (de middelste een groep van drie) met bladkapiteeltjes onder spitsbogen; twee bogen omvangen elk twee kleinere en een cirkel, de rechter gevuld met een vierpas, de linker leeg, gelijk ook het rechter paar spitsboogjes van toten is voorzien, het linker niet; de niskop omvat een grotere cirkel om een zevenpas. Het middelste drietal kolonnetten wordt ongeveer te halver hoogte opgevangen door een kraagsteen met knorversiering.

Loodrecht midden door de zevenpas en nog lager voortgezet merkt men een doorlopende voeg op, een verkenning ontstaan doordat het rechter gedeelte van de muur tegen een reeds bestaand stuk (zwaarder) metselwerk is aangezet.

> Bij de bespreking van boven de gewelven aanwezige gegevens (zie verderop blz. 312) zal blijken dat het linker stuk de voet is van een steunbeer onder een oorspronkelijk voorziene luchtboog tussen de derde en de niet uitgevoerde vierde koortravee, waartegen een, later afgebroken, traptoren, terwijl het rechter stuk een tegen deze toren aanleunend half venster vervangt[2].

1 Zie TH. HAAKMA WAGENAAR in Bouwk. Wkbl. Architectura 1935, blz. 1 VV en 1937, blz. 305 VV.
2 Zie HAAKMA WAGENAAR t.a.pl. 1935, blz. 7 VV.

Over de in 1923 blootgekomen verbleekte muurschildering in deze nis zie verderop blz. 348.

De polygonale muurschalken tegen de oostwand krijgen ter hoogte van de triforiumvloer een verzwaring en de begeleidende schalken ondergaan een vreemde, nietorganische kruising waardoor haar voortzetting zich op groter afstand van de middenschalk bevindt.

In de basementen dezer kolonnetten zijn stukken ingevoegd waardoor de oorspronkelijke peerkraalprofilering (als in de zuidbeuk) is verdwenen.

De buitenste zuidelijke travee van het transept is, als gezegd, door een 4 m hoge muur van de Domproostenkapel gescheiden, doch verder hierop geopend door wat aanvankelijk een op het oosten uitziend spitsboogvenster was. De neg van dit venster komt overeen met de juist beschreven nis met zevenpas. Het materiaal is hier echter Bentheimer zandsteen (XV).

De zuidoostelijke hoekschalk loopt niet, als zijn zuidwestelijke tegenhanger, tot in de lichtbeuk door (een kraagsteen vangt hier de houten rib van het schijngewelf op), maar draagt, door bemiddeling van een kapiteel, het buitenste profiel (een peerkraal) van de vensternis. Aan de andere zijde van deze onderbreekt geen kapiteel dat profiel. Verder vertoont de zuidelijke dagkant van het venster twee slanke kolonnetten met kapiteeltjes. Aan de noordelijke zijde ontbreken deze en vindt men slechts een peerkraal en een vellingkant. De binnenwelving van de vensterboog is geheel vlakgehakt.

+Oostwand van de noordarm

OOSTWAND VAN DE NOORDARM. De oostwand van de twee noordelijkste traveeën+ (afb. 245) is gesloten (de St. Blasiuskapel, een smalle gang en de traptoren, plgr. resp. 19 en 18, bevinden zich erachter) en elk van deze vertoont ter hoogte van ruim 3,50 m een zware dorpel waarboven zich een spitsboognis verheft met bakstenen dagkanten (profiel: een scheppend hol tussen twee schuine kanten). De meest noordelijke wordt horizontaal gedeeld door een geprofileerde lijst waaronder twee gekoppelde driepasboogjes in het midden neerkomend op een stijl. Dicht boven deze lijst een lancetvenstertje, gelijk aan de twee vorenvermelde in de noordbeuk (zie blz. 268), dat licht gaf in de afgebroken lage verdieping boven de St. Blasiuskapel. Boven de lijst is het nisveld bij de restauratie zo geschuurd dat niet alleen het afgekloofde stijlwerk zichtbaar bleef, maar ook de traceringen in de kop zich aftekenen. De andere nis is ongedeeld, maar laat eveneens de afgekloofde stijlen en traceringen onder het pleister doorschemeren.

De laatstbedoelde nis bevatte, blijkens een foto van omstreeks 1900, voor de restauratie een stijl- en traceerwerk dat geheel overeenkwam met dat in haar tegenhanger aan de zuidzijde, tegen de kapel van Diepholt.

Een met baksteen volgezette bres in de rood zandstenen muurbank der noordelijke travee zal plaats hebben gelaten voor een altaar.

> Tegen de zuidelijke traveewand werd in 1481 uit de Romaanse Dom, het orgel overgeplaatst waarvan de galerij bereikbaar was door de genoemde traptoren. Het werd in 1570 vervangen door een monumentaal instrument met beschilderde luiken en Renaissance beeldsnijwerk, afgebeeld op een tekening van Saenredam (afb. 240).
> De ‘antycksnijder’ CHRISTIAAN VAN OSS vervaardigde de beelden, ander snijwerk de ‘antyckdrayer’ LUCAS PETERSZ. Fragmenten in het Centraalmus (zie blz. 403). Onder het orgel stond het ‘oflaet’- (‘indulgentie’-) altaar van St. Maarten, ook dit zeer rijk versierd. De kistenmaker LUCAS HENDRICKSZ. vervaardigde in 1571 een ‘gehemelte’ erover. Tevoren,

Afb. 241. Transept en koor naar het noordoosten met oostelijke kruisingpijlers

ca. 1519, had de Mechelse geelgieter JAN VAN DEN EYNDE een koperen hek ervoor gegoten naar ontwerp van MR. HENRYCK DE SWAERT, 'Scilder van der Gouw' (Gouda) waarvoor GREGORIUS WELLEMANS de mallen maakte (S. MULLER FZ. Dom blz. 12; H.P. COSTER in Bull. Nedl. Oudh. B. 1909, blz. 196-218).
De genoemde tekening van Saenredam vertoont ook een door de Hervormden in de kruising geplaatst herengestoelte alsmede een eenvoudig doophek met kansel waarnaast twee vakken met koperen spijlen van een koorhek.
De smalle gang tussen de St. Blasiuskapel en de traptoren, die de kapel van Sierck verbond met de noordarm van het transept, is bij de laatste restauratie aan deze zijde dichtgestopt.

KRUISINGVELD. Het middelste vak van de westwand van het transept is thans een+ geheel gesloten muur waartegen het neo-Gothische orgel (sinds 1831) is opgesteld. De westelijke kruisingpijlers treden uit het muurwerk naar voren, hun profilering is die van de westelijke helft der oostelijke pijlers (zie voren, blz. 269).

+Kruisingveld

In de kruising moet het thans in het Centraalmus. (Catal. schild. nr. 256) bewaarde drieluik (1527) door JAN VAN SCOREL gestaan hebben, geschilderd als gedenktafel bij het grafmonument voor Herman van Lochorst, deken van St. Salvator.
Over het in 1586 verwijderde oxaal zie verderop blz. 362.
Onder de vloer kwamen bij de restauratie van 1922 VV. op de grens van de kruising en het koor op een diepte van 0,48 m fragmenten van een vloer (XIVb) aan de dag (zie voren blz. 165). In het kruisingveld werden in 1482 de stoffelijke overblijfselen overgebracht van drie bisschoppen (Adelbold, Boudewijn II en?), die tot dan toe in de Romaanse Dom gerust hadden.

WESTWAND VAN DE ZUIDARM (afb. 244). Bij de zuidwestelijke hoekschalk sluit zich+ een dicht muurvak aan, de scheiding tussen de zuidelijke travee en de schipkapel van Montfoort. Het onderste deel van de muur wordt ingenomen door twee gekoppelde ondiepe rondboognissen met geprofileerde, niet door kapitelen onderbroken, dagkanten. Over de nissen ligt een dorpel waarboven zich een hoge en diepe spitsboognis verheft, eveneens met geprofileerde dagkanten zonder kapitelen. In het nisveld sporen van gladgehakte stijlen. Links een doorlopende staande voeg die, mèt de verandering in het lijstprofiel (vlak bij de hoekschalk) van het triforium op een verschil in bouwtijd wijst.

+Westwand van de zuidarm

Ten noorden van dit muurvak opent zich onder een hoge spitsboog de eerste travee van de zuidbeuk van het schip. Ook hier missen de prismatische negprofielen kapitelen.

Er volgt een muurvlak (grotendeels XVIId) waarin de oorspronkelijke gordelboog (op kraagstenen met stekelig bladwerk) naar de binnenste zuidelijke zijbeuk van het schip behouden is gebleven (zie voren, beschrijving van het Uitwendig). De kolonnetten die de polygonale hoofdschalk van de muurpijlers tussen dit en het tevoren beschreven muurvak flankeren hebben een opmerkelijk grillig beloop (afb. 244), waar zij op ca. 2,00 m onder de triforiumvloer tegen de versmalde pijlerkern omgeknikt worden om zich van daaraf dichter bij de middenschalk voort te zetten - een variant op de voren beschreven behandeling der kolonnetten van de tegenoverliggende oostwand.

WESTWAND VAN DE NOORDARM (afb. 246). Noordelijk naast het muurvak der kruising+ bevindt zich wederom een vulmuur waarin, overeenkomstig het aan de zuidelijke

+**Westwand van de noordarm**

Afb. 242. Zuidwand van het transept

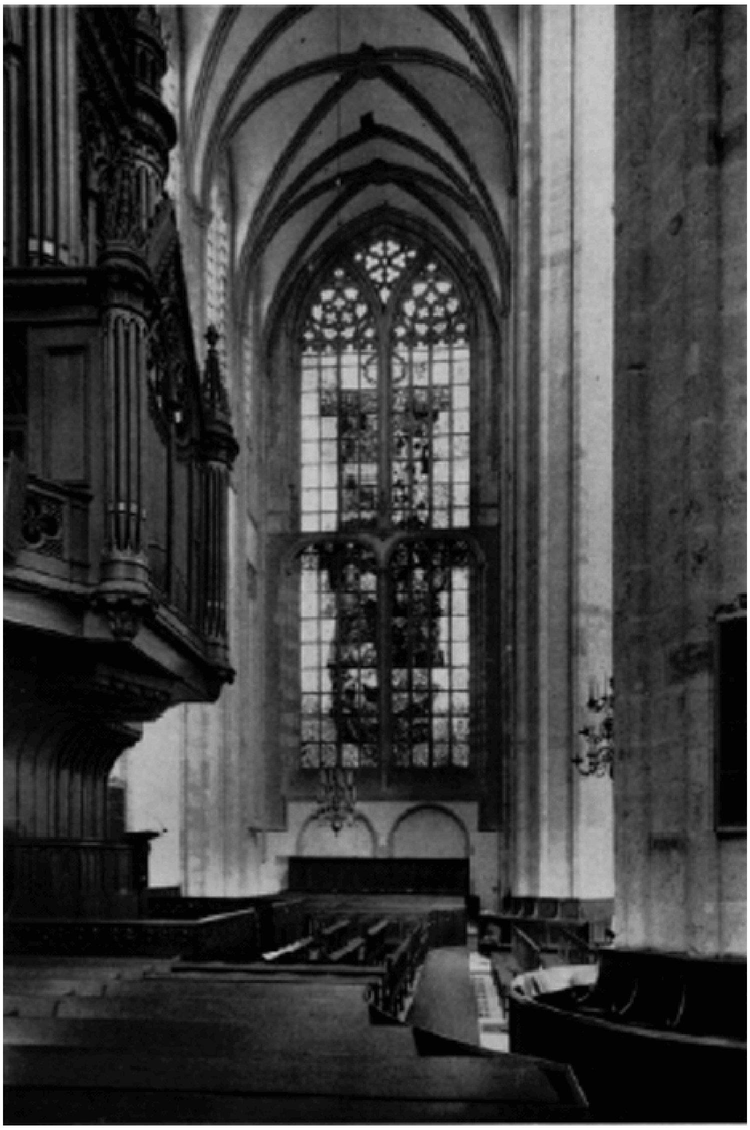

Afb. 243. Noordwand van het transept

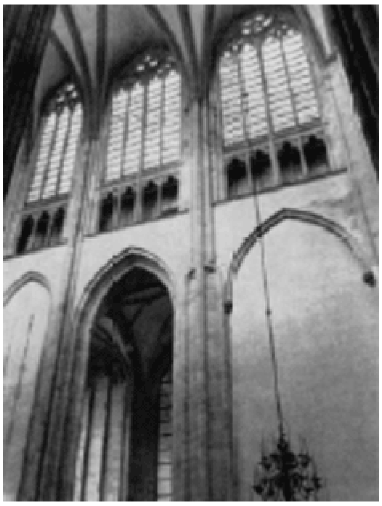

Afb. 244. Westwand van het zuidtransept

Afb. 245. Oostwand van het noordtransept

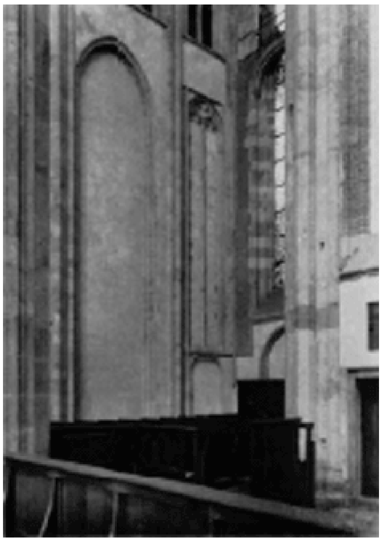

Afb. 246. Westwand van het noordtransept

Afb. 247. Domproostenkapel

wederzijde geconstateerde, de oorspronkelijke gordelboog op kraagstenen over de opening naar de verdwenen binnenste noordelijke zijbeuk van het schip bewaard is gebleven.

Ook verder noordelijk weder een muurvak waarin zich oorspronkelijk de opening bevond naar de verdwenen buitenste noordelijke zijbeuk van het schip. Van de gordelboog is het profiel (ingebogen prismatisch, zonder kapitelen) nog te traceren. In het noordelijkste, smallere muurvak herinnert een bergstenen Tudorboog (zonder kapitelen) aan een vroegere doorgang naar een portaal of kapel (vgl. voren, de beschrijving van het Uitwendig, blz. 218). Hierboven een tweedelige spitsboognis in welker kop een tracering van drie driepassen, waarvan de middelste naar onderen hartvormig verloopt.

ZUIDWAND VAN HET TRANSEPT (afb. 242). In het midden van deze wand (grotendeels+ van bergsteen, schoon, dan wel gepleisterd) bevindt zich in een rondboognis met doorlopende dagkanten (profiel: een rondstaaf - een breed hol - een schuine kant) op achtkante voetstukjes de doorgang naar de westelijke arm van de kloostergang en rechts daarvan de door een gedrukte Tudorboog gedekte toegang tot de zuidwestelijke traptoren. Een middenstijl waarop twee nagenoeg evenzo geprofileerde, elk met een kruisbloem bekroonde, rondbogen nederkomen, deelt de doorgang in tweeën. De boogtrommel is versierd met een tracering die de kruisbloemen omvangt, in elk der zwikken een visblaas vormt en in het midden een nisje bergt, dat blijkens de kraagsteen eronder bestemd was voor een beeldje. Twee zware deuren met reeksen van gesneden cirkelcompassen, ijzeren handgrepen, klinken en beslag sluiten de doorgang af. De doorgang wordt geflankeerd door twee spitsboognissen in welker koppen een vijflobbige versiering met toten van bladwerk. Over de drie nissen strekt zich een lijst uit van welker profiel een deel doorsteekt in het hol van de grondwaarts doorgetrokken dagkant van het grote venster.

+Zuidwand van het transept

De rechternis bevat in een rondbogige omlijsting met een drielob een rechthoekige steen waarop een (verminkt) reliëf (afb. 248) voorstellend Christus op de hemelboog, de voeten op een globe rustend; onder deze zijn de benedendelen (benen) van twee figuren herkenbaar, waarvan de rechtse half liggend, terwijl de linker een bokspoot(?) vertoont.

NOORDWAND VAN HET TRANSEPT (afb. 243). De noordwand mist onder het grote+ venster alle versiering. Er bevinden zich slechts, dicht naasteen, twee brede rondboognissen in bergstenen omlijstingen (profiel: een ondiep hol tussen een rondstaaf en een ingeholde schuine kant) waarboven een haaks gebroken lijst zich aansluit bij de vensterdorpel.

+Noordwand van het transept

In de noordoosthoek, naast de ronde tot het gewelf opgaande schalken, treft de voeging van het metselwerk: een strook baksteen van klein formaat toont hier verspringende lintvoegen, in plaats van het te verwachten hoekverband tussen noorden oostmuur.

Voor het triforium en de bovenvensterzone zie blz. 279.

De traptorens tegen het transept worden afzonderlijk uit- en inwendig beschreven op blz. 310.

+ DE GROTE TRANSEPTVENSTERS INWENDIG. a. Het zuidelijke transeptvenster (afb. 242), hoog 25,00 m, is in tweeën gedeeld door een zware middenstijl (aanziend profiel: een ondiep hol tussen twee dunne ronde kralen) die te halver hoogte doorkruist wordt door een brug op twee gedrukte korfbogen vóór de middendorpelband geslagen (zie voren, Uitwendig, blz. 214) en de triforiumgangen van de oost- en de westwand van het transept verbindend. De middenstijl rust op een kraagsteen met bultig bladwerk, de brugbogen in het midden op een dergelijke kraagsteen en te wz. op een kapiteel dat een zeer dunne, in de dagkant van het grote venster geplaatste, van de grond opgaande rondstaaf bekroont. In deze dagkant schieten twee andere zeer dunne rondstaven tot aan het brugvlak door; deze neg wordt verder behalve door de brugaanzetten doorbroken door de poortachtige openingen welke van de triforiumgangen naar de brug leiden.

+Transeptvensters

De profielen van de grote spitsbogen die de vensterkop (traceringen, zie voren blz. 215) in tweeën delen, doorkruisen elkaar boven de kraagsteen die hen in het midden opvangt en doordringen anderzijds de dagkanten van de grote vensterboog. Er is geen onderbreking door kapitelen.

Dit venster, in de bouwrekening van 1480 vermeld, bevatte een door Domproost Simon van der Sluys gestichte glasschildering, later door een kleinere vervangen (S. MULLER FZ., Dom blz. 11). Thans wordt deze plaats ingenomen door een brandschildering (1926) van R.N. ROLAND HOLST, voorstellend de Evangelisten.

b. Het noordelijke transeptvenster (afb. 243), welks dagkanten met bergstenen banden doorschoten zijn, verschilt in profilering nagenoeg niet van zijn tegenhanger. De middenstijl echter is hier, tussen de twee kralen, voorzien van een op een tweeledig achtkant basement gestelde, met een bladwerkkapiteel bekroonde, ronde kolonnet waarop de brugbogen neerkomen. De overeenkomstige kolonnet boven de brug wordt ter verruiming van de passage op manshoogte ondervangen, terwijl het loopvlak hier een driehoekige uitmetseling vertoont.

Dit venster, in 1485-86 vermeld als ‘mijns heren glas van Utrecht’, bevatte een door bisschop David van Bourgondië gestichte schildering voorstellend de geschiedenis van koning David. In 1526 moet het stijlwerk vernieuwd zijn door de werkmeester van de Dom van Keulen AERNT MEDEMAN (S. MULLER FZ. Dom blz. 11). Thans vervangen door een brandschildering (1936) van R.N. ROLAND HOLST, voorstellend Koning, Priester, Wetgever en Profeet.

+ *III. Het triforium van koor en transept*

+Triforium van koor en transept

De bodem van het triforium ligt 16,60 m boven de vloer van het koor. Zijn openingen zijn gevuld met vierdelige (2 × 2 door een zwaardere middenstijl) spitsboogarcatures in de koor- en de diepe transepttraveeën, driedelige in de overgangstravee en in de ondiepe transeptvakken, tweedelige in de absissluiting. De kapiteelloze stijlen zijn plat en afgeschuind. Een veelhoekige verzwaring van de middenstijlen rijst door de dorpels tot een overeenkomstige verzwaring van de

middenstijlen der koorvensters. Een geprofileerde lijst door welke de van de koorvloer opgaande drieschalkengroep (een veelhoekige tussen twee ronde) heen schiet, markeert de bovenkant van de borstwering. De lengte-as van de triforiumgang vertoont aan beide zijden boven de

Afb. 248. Zône onder het zuidelijk transeptvenster

overgangspijlers een knik beantwoordend aan de verwijding van het koor (zie voren blz. 235). In de zuidwestelijke hoek van het transept constateert men een verandering in het profiel van de lijst der borstwering. In de achterwand beantwoorden aan de arcatures evenzovele gekoppelde nissen, behalve in de oostmuur van de zuidelijke en in de westmuur van de noordelijke transeptarm alwaar nissen ontbreken. Deze zijn slechts in de vijf sluitingswanden van het koor versierd met driepasboogjes, voor het overige vlak. De achterwand is dus gesloten, op enkele deuropeningen na die toegang geven tot een omgaande houten loopbrug.

De vlakke afdekking van de niet minder dan 3,45 m hoge triforiumgang wordt achter de dammen tussen de koorvensters telkens onderbroken door een op kraagstenen rustend, aan de onderzijde lateivormig uitgehakt, muurblok.

Over de op het niveau van de triforiumvloer te constateren verzwaring van de middenschalken tegen de oostwand van het zuidtransept, gepaard met een ombuiging der begeleidende kolonnetten zie voren blz. 271.

Terwijl de nissen in de koorvakken eenvoudig afgeschuinde kanten hebben, vertonen de middenpijlertjes in de oostmuur van de noordelijke transeptarm een merkwaardig samengesteld profiel waarvan de achterzijde met twee convergerende schuine kanten bij de muur aansluit[1].

Een ander verschil is dat het profiel der bovenlichtdorpels, boven langs het triforium in het transept naar laat-Gothische trant door het negprofiel der vensternissen is doorgestoken.

1 Een overeenkomstige trek in de profilering der nissen van de torenkapel.

Afb. 249-256. Kapitelen in de lichtbeuk van het transept
Afb. 249. Noordoostelijke kruisingpijler

Afb. 250. Zuidoostelijke kruisingpijler

Afb. 251. Noordwestelijke kruisingpijler

Afb. 252. Zuidwestelijke kruisingpijler

Afb. 253. Oostwand noordtransept, tussen meest noordelijke en middelste travee

Afb. 254. Oostwand noordtransept, tussen middelste en zuidelijke travee

Afb. 255. Oostwand zuidtransept, tussen middelste en zuidelijke travee

Afb. 256. Westwand zuidtransept, tussen middelste en zuidelijke travee

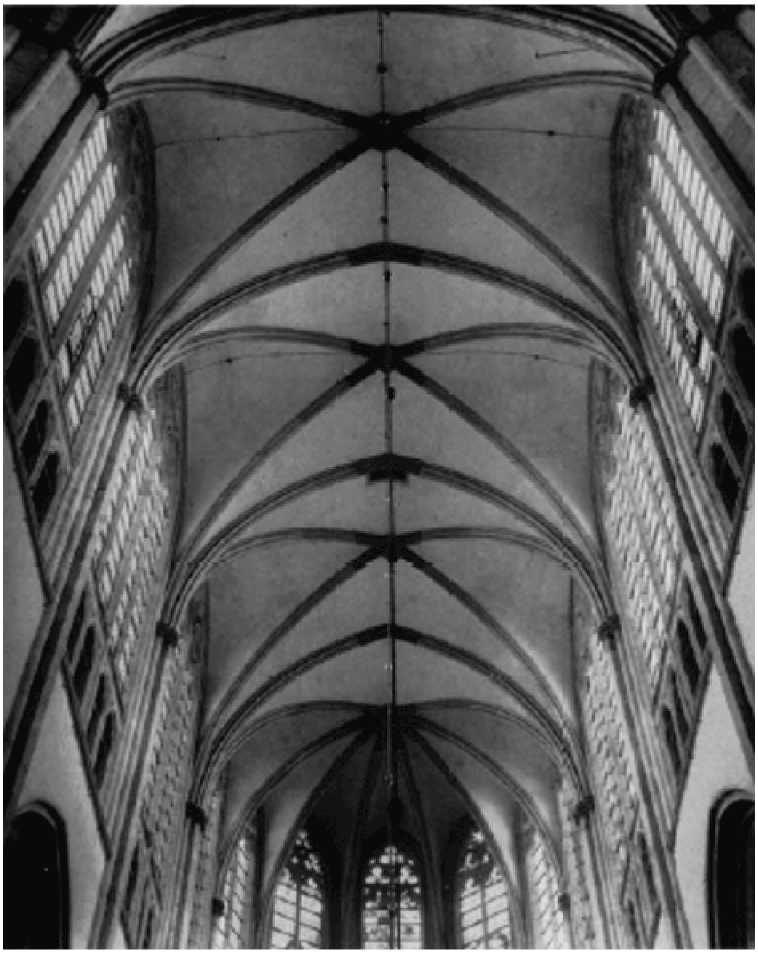

Afb. 257. Gewelven van de koorlantaarn

Afb. 258. Sluitsteen in de sluitingstravee van het koorgewelf

Afb. 259. Sluitsteen in de daaropvolgende travee van het koorgewelf

In de bovenkant van de koorborstwering merkt men inkepingen op welke gemaakt moeten zijn voor de schoren van een tijdelijke afdekking over het koor voordat de lantaarn voltooid was.

De triforiumarcatures worden verstijfd door een onder de boogjes doorgetrokken verankering.

+ *IV. De lantaarn van koor en transept*

+Lantaarn van koor en transept

De indeling der hoge lichten is in beide een voortzetting van die der triforiumvakken (resp. vierdelig: 2 × 2 door een verzwaarde, van het triforium oprijzende, middenstijl, dan drie- en tweedelig, zie voren blz. 278).

Dragers van het gewelf zijn in de koortraveeën de vorengenoemde drie schalkengroepen, in de sluiting de enkele ronde schalken, in het transept, behalve in de buitenste traveeën, de halfronde pijlerkernen met hun verheelde schalken.

De stenen welving strekt zich niet over het transept uit. De sluiting en de overgangstravee zijn samengevat onder een straalgewelf en de twee schoorribben over deze laatste. De profielen der ribben (een geriemde peerkraal waarachter te wz. een dunne kraal - een hol - een kraal) en der zware gordelbogen (een prisma met licht concave zijden, waarachter te wz. een geriemde peerkraal - een hol - een schuine kant) komen niet ten einde op de dekplaten der kapitelen maar een weinig hoger en wel met een afloop (‘congé’). Voor de betrekkelijk lichte gordelboog tussen koor en kruising zie voren blz. 269.

De drie sluitstenen (afb. 259-261) boven de koortraveeên zijn versierd met de gebeeldhouwde symbolen van drie (!) Evangelisten: van o. naar w. de gevleugelde mens (sporen van rode verf) met een spreukband waarop: ‘Mateus’, de gevleugelde

Afb. 260. Sluitsteen in de daaropvolgende travee van het koorgewelf

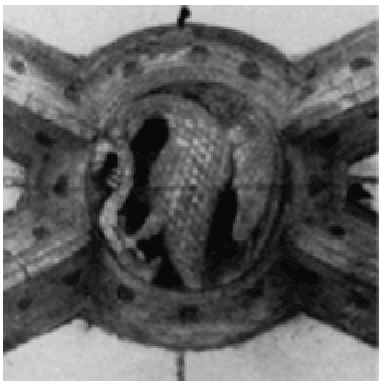

Afb. 261. Sluitsteen in de daaropvolgende travee van het koorgewelf

leeuw van St. Marcus, de adelaar van St. Johannes, beide met spreukband. Boven de absis is de Verheerlijking of Intronisatie van Maria voorgesteld (afb. 258): de beide figuren, van Christus en Maria, in hiëratisch frontale houding gezeten op een boven wolken zwevende bank.

Voor het ontbreken van de vierde Evangelist zie de Bouwgeschiedenis (blz. 338). Vreemd is het, dat niet de vierde maar de derde der schriftuurlijke Evangelisten, St. Lucas (symbool: een gevleugeld rund) is vervallen. Voor de sculptuur geeft D.P.R.A. BOUVY (die verkeerdelijk St. Johannes laat ontbreken) blz. 25 een o.i. te late datering. Opmerkelijk is nl. de archaïsche behandeling van het gevederte van de adelaar en het bovenlijf van de leeuw, welke door kruiselingse, als schubben vormende, groeven worden weergegeven. Vgl. hiermede de leeuwen op de kraagstenen en zwikken in de kapel van Arkel (zie afb. 214-215). In geheel andere stijl is het symbool van Mattheus uitgevoerd[1].

Uit iconografisch oogpunt verdient het voorts de aandacht dat de absissluitsteen niet de, voor de tweede helft der XIVe eeuw te verwachten, formule van de Kroning van Maria te zien geeft, maar een oudere, nl. Christus zijn reeds gekroonde Moeder zegenend. Zie E. MÂLE, L'art religieux du XIIIe siècle (Paris 1925), blz. 256 VV.; L. RÉAU, Iconographie de la Bible II (Paris 1956), blz. 622. Zijn deze stenen bestemd geweest voor een (niet uitgevoerde?) verbouwing (XIII) van het Romaanse koor?

1 Vergelijking van foto's uit 1956 met die uit 1918 toont aan dat er aan de Evangelistenstenen een en ander gerestaureerd is.

Gelijk reeds te verstaan gegeven mist het dwarspand overwelving. Eenvoudig behakte gordelbogen en ribben aan de voet door beugels omklemd, dragen niet meer dan met linnen bespannen houten schilden. De boven deze in XVIII aangebrachte schijngewelven aanwezige zoldering waarvan de kruisingtravee zichtbaar is op een

Afb. 262. Kapiteel in de lichtbeuk van het koor, noordzijde

Afb. 263. Kapiteel in de lichtbeuk van het koor, noordzijde

Afb. 264. Zuidbeuk van het schip naar het oosten, met rechts de kapellen van Montfoort en van Veen. Tekening van C. van Hardenberg, omstreeks 1790

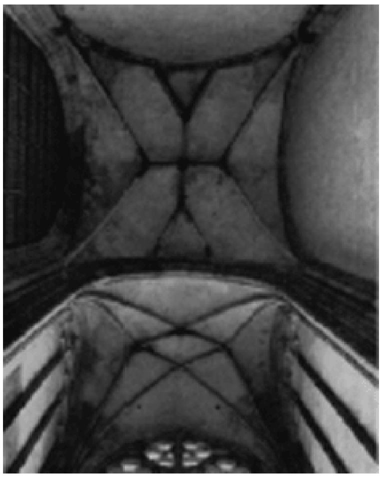

Afb. 265. Gewelven van kapel van Veen en aangrenzende zuiderzijbeuktravee

tekening van Saenredam (afb. 176), rust op balken met muurstijlen en korbelen die nog de oorspronkelijke geschilderde keperversiering tonen, lager echter de aanzetten

van een niet uitgevoerd ribgewelf. In de XVIIIe eeuw zijn, tegelijk met het schijngewelf, onder de zoldering zware grenenhouten koppelingen ter versterking tussen de oostelijke en de westelijke transeptmuur gelegd.

Wat de kapitelen (afb. 249-256, 262-263) betreft, zowel in het koor als in het dwarspand zijn zij omringd met bladwerk in twee kransen. De bladen zijn krachtig generfd, met bultig reliëf. Enkele, o.a. de oostelijke kruisingpijlers, vertonen uit de astragaal

Afb. 266. Schalk-kapiteel in de noordwesthoek van de oostelijke zijbeuktravee van het schip

Afb. 267. Schalk-kapiteel in de zuidwesthoek van de oostelijke zijbeuktravee van het schip

Afb. 268. Schalk-kapiteel in de noordwesthoek van de westelijke zijbeuktravee van het schip

Afb. 269. Schalk-kapiteel in de noordoosthoek van de westelijke zijbeuktravee van het schip

opkomende stengels, de westelijke kruisingpijlers ahorntrossen en diep uitgeboorde holten. Deze ‘ogen’ vindt men ook aan de muurpijlers in het zuidtransept.

Er is een groot verschil van karakter tussen dit bladwerk en dat in de oostelijke benedenzone. Het is verwant met dat aan de kapitelen van de zuidoostelijke hoekschalk in de Domproostenkapel en aan die in de schipkapellen, ook aan de kraagstenen onder de middenstijlen van de hoge transeptvensters.

Afb. 270. Kraagstenen tegen de zuidwand van de kapel van Montfoort

Afb. 271. Kraagstenen tegen de zuidwand van de kapel van Montfoort

Afb. 272. Arcatuur tegen de westwand van de kapel van Veen

Afb. 273-278. Kraagstenen onder de arcaturen in de west- en de zuidwand van de kapel van Veen
Afb. 273. Kapel van Veen, westwand links

Afb. 274. Kapel van Veen, dezelfde als afb. 273

Afb. 275. Kapel van Veen, westwand rechts

Afb. 276. Kapel van Veen, zuidwand links

Afb. 277. Kapel van Veen, zuidwand midden

Afb. 278. Kapel van Veen, zuidwand rechts

+ *V. De twee schipkapellen met de aangrenzende traveeën van de zuidelijke schipbeuk*. Voor de bedaking zie voren, blz. 222, bij Uitwendig.

+Schipkapellen

+ AFBEELDINGEN. Twee van de achttien gezichten betr. de 'Ruynne' na de cycloon van 1674 getekend in 1675 door H. SAFTLEVEN en gevende een blik uit het noorden in twee van de overgebleven schipkapellen = Catal. top. atlas nr 573, III en IV; - Gezichten op het transept en drie van deze schipkapellen uit het zuidwesten en het zuidoosten, drie platinotypieën in de verzameling van H.M. de Koningin te Soestdijk = Catal. top. atlas suppl. nrs. 748 en 749; - Gezicht in twee dezer kapellen, tekening in kleuren (ca. 1790) door C. VAN HARDENBERG = Catal. top. atlas suppl. mrs 751; - Gezicht op de zuidgevel van het transept met aangrenzende schipkapellen, tekening (ca. 1830, gr. fol.) in kleuren door A. OLTMANS JR = Catal. top. atlas nr. 585; - Plattegrond (1:100) van de westgevel van het transept, de drie westelijke zijbeuktraveeën (toen 'Pand' geheten) met de aangrenzende kapellen en het toenmalige Stedelijk Leesmuseum, anonieme pentekening (ca. 1840) = Catal. top. atlas nr. 598; - Opstand en plattegrond van de drie kapellen, twee tekeningen in O.I. inkt, anoniem (ca. 1830) = Catal. top. atlas nr. 590.

+Afbeeldingen

+ De twee overgebleven gewelfvakken van de zuidelijkste beuk van het voormalige vijfbeukige schip openen zich op de zuidarm van het transept door een voren (zie blz. 273) beschreven spitsboog, waarvan de rijke profilering niet door kapitelen wordt onderbroken. Een overeenkomstige boog deelt hen onderling. Zij zijn elk overspannen met een, door halfronde hoekschalken met bladwerkkapitelen gedragen, netachtig gewelf, eigenaardig door de toepassing van twee elkaar kruisende koppelribjes. Op de kruispunten der ribben rozetknopen. In de noordwestelijke hoek van de oostelijke dezer vakken treft men een ronde schalk aan op welks met geperforeerd bladwerk versierde kapiteel een tweeledig basement staat dat een konisch tenietlopend stukje schacht draagt. Hiernaast verdwijnt evenzo in het gewelf een profiel dat behoort tot de zuidwestelijke transeptpijler.

+Twee traveeën van zuidbeuk (nu portalen)

Een en ander wijst, mèt een hogerop aanwezige bouwnaad, op een verandering in het bouwplan.

De twee traveeën doen thans dienst als portalen, de ene uit het westen toegankelijk door de bij de restauratie aangebrachte spitsbogige hoofdingang, de oostelijke door een in de noordelijke vulwand ingebroken zijingang. Zij worden gescheiden door een eiken schot (1923, ontworpen door W. PENAAT) met dubbele deur, waarboven een tot de gordelboog opgaand glasraam.

Door een hoogopgaande spitsboog sluit zich bij elk der beuktraveeën een zijkapel aan, verlicht door een der voren beschreven (zie blz. 222 en afb. 169-170) rijk getraceerde zuidelijke vensters. Ook deze bogen missen kapitelen behalve aan de transeptzijde waar een bladwerkkapiteel het peerkraalprofiel onderbreekt en een 5/8-schalk als rechtstand hieronder optreedt.

+ I. DE KAPEL VAN MONTFOORT (afb. 264), afgescheiden door een straks te beschrijven hek, is overdekt door een stergewelf welks met rozetknopen bezette ribben opgaan van met bladwerkkapitelen bekroonde ronde hoekschalken; de zuidoostelijke wordt op ca. 3,00 m opgevangen door een bladwerkkraagsteen.

+Kapel van Montfoort

De oostwand heeft een versiering gevormd door een rechthoekige tweedelige, in een geprofileerde dagkant gevatte nis. Onderaan is de dagkant beiderzijds vervangen

door op tweeledige achtkante basementen gestelde, met rood zandstenen kapitelen bekroonde, kolonnetten (ca. 3,50 m hoog) die niets dragen. Ook de middenstijl van de nis is slechts in zijn bovendeel bewaard. Hij draagt twee ronddriepasboogjes boven elk waarvan zich een schuin gestelde visblaas aanvlijt. Boven de horizontale lijst van de nis is het ietwat bredere veld van de schildboog gevuld met een tracering bestaande uit drie ronddriepasbogen welke een cirkel dragen waarin een vlechting van talrijke visblazen. In de zwikken dergelijke blaasbalgvormen.

Blijkbaar is de ordonnantie van de oostwand gewijzigd voor de plaatsing van een altaar met retabel.

Het veld onder het zuidelijke venster is gevat in een rechthoekige, op hoge achtkante basementen rustende, lijst waarvan de rondstaaf doorgetrokken is tot vier (2 × 2) arketten gevuld met rijk traceerwerk van spitsdriepassen waaruit bladerknoppen ontspringen. De drie korte stijlen tussen de boogjes worden gedragen door fraaie (enigszins geschonden) kraagstenen: onder de zwaardere middenstijl twee toegewende halve figuren van biddende engelen, onder de wederzijdse stijlen links een onherkenbare figuur en rechts een gebaarde profeet die een bonnet met gelobde rand draagt (xvd) (afb. 270-271).

De westwand vertoont de overblijfselen van een dergelijke arcatuur, echter drieledig. De kraagstenen zijn hier weggehakt, doch de middelste arket heeft in een liggende visblaas een engelfiguurtje behouden. Iets lager ziet men twee uitgeschulpte wapenschilden (sporen van polychromie).

Vóór de kapel staat een zwaar eikenhouten hek dat op een opengewerkte borstwering een stelling van gewonden zuilen met Ionische kapitelen tussen pilasters en hierboven een hoofdgestel draagt. Het middendeel is draaibaar als een deur. De twee rijk gesneden borstweringpanelen te wz. hiervan vertonen elk een paar zittende putti die een geplooide doek ophouden en een mascaron in de trant van Lutma; het deurpaneel een door twee putti gehouden ovaal schild waarop een monogram (WS of SW dooreen).

Het hek is ca. 1660 geplaatst door de familie Schade. In het verdwenen vensterglas waren de wapens afgebeeld van Jan III van Montfoort (1450-1521) en zijn echtgenoten Wilhelmina van Naaldwijk en Charlotte van Brederode (ENGELEN, Grafs en Wapenen II, blz. 33-34).

2. DE KAPEL VAN VEEN (afb. 265), eveneens afgescheiden door een straks te beschrijven+ hek en overdekt door een stergewelf opgaande van ronde hoekschalken met bladwerkkapitelen, heeft in de oostwand wederom een hoog opgaande spitsboognis die in haar bovendeel door rondbogen dragende stijlen in drieeën wordt gedeeld. Onderaan zijn de stijlen weggehakt om plaats te maken voor een, door een soort gordijnboog omvangen, indieping (voor een retabel?) omgeven door een nog slechts flauw te onderscheiden omvangrijke muurschildering op rode achtergrond met laat-Gothische ranken en dierkoppen die zich, gevat in een zwarte rand, rechthoekig opwaarts voortzet. **+Kapel van Veen**

Onder het zuidelijke venster wederom een vierdelige rondboogarcatuur met traceringen als in de kapel van Montfoort en op kraagstenen (afb. 276-278). Onder de zwaardere middenstijl de halve-figuur van een engel in breed uitbollend gewaad, te

Afb. 279. Hek van de kapel van Veen

linker zijde een dergelijke die de Veronica-doek ophoudt, te rechter een die de geselzuil voor de borst draagt.

In de westwand een driedelige nis gelijk aan die in de oostwand, maar hieronder een arcatuur gedragen door twee kraagstenen (afb. 272), wederom twee engelfiguren waarvan een een ronde muts met brede opstaande rand draagt (ca. 1500).

> Over de kraagstenen in de twee schipkapellen zie D.P.R.A. BOUVY blz. 140 en 141.

Het hek dat deze kapel van de zijbeuktravee afscheidt bestaat uit een stenen borstwering en hierboven een houten stelling van Toscaanse zuilen die een hoofdgestel dragen. Het middelste deel, ook in de onderhelft van hout, is draaibaar als een deur. De (uit het lood gezakte) zijpanelen van de borstwering zijn geheel à jour gehouwen in een aaneenschakeling van visblazen gevat in een fijne opengewerkte staaf- en bladrand. Twee hoekkolonnetjes flankeren de deur.

> De houten kolonnade is ca. 1680 geplaatst door de familie Ploos van Amstel.
> Een post van 1492 in de bouwrekeningen betreft een vereffening aangaande ‘dat ghewracht es aen myns heren des Domdekens werck in synre hoeken ende aen de stortsteen’ (piscina). Domdeken was toen Ludolf van Veen († 1525).

Afb. 280. Kapel van Sierck naar het noordwesten

Afb. 281. Kapel van Sierck naar het noordoosten

De westelijke zuidpartij moet voor het overige blijkens de rekeningposten in de eerste tien jaar der XVIe eeuw voltooid zijn: in 1501 betaling voor levering van 'blaeusteen totten uutlaten aen die zuytside' en aan DIRCK WEYMAN voor 'glaes gemackt in den nywer capellen' (lees: 'den nywen capellen'?), voorts aan JAN VAN SCHAYCK voor '24 sloesteyn (gewelfknopen) mit engelen gemaect die hangen in den wulffselen', in 1507 voor werk aan de 'blynden (nissen) voerin in die capelle an die zuytside', waarbij de namen van CORNELIS VAN HAEGHENOUWER, LAURIS JANSZ en GERIJK DONIS genoemd worden.

VI. De noordelijke aanbouwsels[+]

[+]Noordelijke aanbouwsels

1. DE GRAFKAPEL VAN BISSCHOP FREDERIK VAN SIERCK (afb. 280-281). Deze opent zich over haar gehele breedte door een 16,00 m hoge bakstenen spitsboog op de tweede[+] travee van de noordbeuk. De dagkanten van de boog, zonder kapitelen opgaande van achtkante zandstenen basementen en blokken, vertonen een 3/6-prisma tussen twee hollen en vellingen. De overwelving wordt gevormd door twee kruisgewelven waarvan de smalle bakstenen ribben, met peerkraal-profiel, elkaar treffen in sluitrozetten en met de iets zwaardere gordelboog en de schildbogen neerkomen op met bladwerk versierde kraagstenen (XIVb-c).

[+]**Kapel van Sierck**

Afb. 282. St. Blasiuskapel naar het westen

Afb. 283-284. Kapitelen in het midden van de oost- en de westwand van de kapel van Sierck.

Afb. 283.

Afb. 284

De kapel wordt verlicht door het voren (zie blz. 226 onder Uitwendig) beschreven spitsboogvenster boven de portiek van 1678. De dorpel is als lijst (gedeeltelijk weggehakt voor twee epitafen van Cuyk, zie verderop blz. 377) doorgetrokken langs de oost- en de westwand der kapel; in de oostwand is deze lijst terzijde van het wandmidden haaks op- en neergeknikt om een rechthoekige met traceerwerk gevulde bekroning van een der muurnissen (plaats voor een altaar?) te vormen. De kapelwanden zijn n.l. onder de lijst en boven de muurbanken door vrij diepe nissen geleed: rechts naast de juist besproken rechthoekige nis een spitsbogige waarin (ca. 1935) een rechthoekige doorgang naar de Sacristie is gebroken; links een brede korfbogige waarin een piscina-nisje is uitgehold dicht naast de altaarnis; in de

westwand twee brede en een smalle spitsboognis, waarvan de middelste de opening bevat naar de met een tongewelf overkluisde gang (nu plaats voor schakelkasten) die naar het transept leidde (zie voren blz. 271) maar thans aan die zijde is dichtgemetseld.

De twee traveeën van de kapel vormen constructief één geheel onderling en met de noordbeuk. Behalve bisschop Frederik van Sierck († 1322) lagen er zijn opvolgers Jacob van Outshoorn († eveneens 1322, wiens wapen volgens S. MULLER FZ Dom blz. 3 kort voor 1600 in het

noordelijke raam stond) en Jan van Diest († 1340) begraven. De kapel zal in haar geheel (niet: later noordwaarts uitgelegd) in het eerste kwart der XIVe eeuw voltooid zijn geweest. Zij was aan de HH. Stephanus en Willibrordus gewijd.

Ten westen van de kapel vindt men twee kleinere, n.l.:

2. DE ST. BLASIUSKAPEL (19), gewijd aan deze patroon van de metselaars, ook RAESCOPSKAPEL+ geheten (afb. 282), thans bergplaats, door een hoge, 0,80 m zware spitsboog geopend in 1925) ten noorden van de vorenvermelde derde nis, in gemeenschap met de kapel van Sierck. **+St. Blasiuskapel**

Ook deze kapel is overkluisd met twee bakstenen ribgewelven op bladwerkkraagstenen. Van de sluitstenen is een vergaan, de andere vertoont een expressief bladmasker (XIVb).

In de noordwand zijn onder het sferisch-driehoekige, excentrisch en in een diepe muurnis geplaatste (later ingebroken?), venster (zie voren blz. 227) twee spitsboognissen (br. 1,72, diep 0,25 m) uitgespaard, in de zuidwand eveneens twee en, gedeeltelijk ten koste van de oostelijke, een smallere (0,98 m) doch veel diepere, die vermoedelijk het overblijfsel is van een in late tijd doorgebroken verbinding met de vorengenoemde gang (blz. 271) tussen de kapel van Sierck en het transept. In de westwand slechts één nis, waarin terzijde een grafsteentje ingemetseld met het opschrift in Gothische minuskels ter nagedachtenis van kanunnik Henric Raescop, overleden in 1455 (zie blz. 398).

Een St. Blasiusaltaar werd in 1346 gesticht en gedoteerd door de thesaurier Ghieselbert van Jutphaas (G.G. CALKOEN Hs Dom II fol. 57 r°). Henricus Raescop wordt in 1432 vermeld als thesaurier van de Dom. Was er een relatie tussen deze kapel en een schatkamer? In 1570 en 1572 is sprake van sleutels en slot van deze kapel. Tegen de (oorspr. gesloten) oostwand heeft een altaar gestaan (vermeld in 1549). Vóór de laatste restauratie bevond zich ten zuiden hiernaast een (nu volgezette) muurkast (armarium). Het driehoekige noordelijke venster schijnt later ingebroken te zijn, wellicht ter vervanging van een oostelijk, waarvan CALKOEN sporen signaleerde in de westwand van de kapel van Sierck (G.G. CALKOEN Hs Dom I fol. 46 r°, III fol. 35 r°).
De kapel moet van het transept uit toegankelijk geweest zijn. S. MULLER FZ Dom blz. 12 veronderstelt dat zij als kleine sacristie bij het aflaat-altaar diende.

3. DE GRAFKAPEL VAN DOMPROOST ZWEDER VAN UTERLO, een lage, nagenoeg vierkante+ ruimte (17) onder een tongewelf van grote baksteen (29 × 14 × 6,5 cm), thans in gebruik als sleutelkast. De kapel werd aanmerkelijk verkleind door de aan de westzijde ingebouwde trap. De zuidwand was blijkens het voren (blz. 269) opgemerkte oorspronkelijk althans ten dele open. **+Kapel van Uterlo**

De kapel, waarschijnlijk in 1347 gesticht, bevatte een altaar (1367). In 1378 werd Domproost Zweder van Uterlo er ter aarde besteld blijkens het door HEDA Hist. Ep. blz. 253 vermelde grafschrift (G.G. CALKOEN Hs Dom I fol. 19 v°, 20 r°, II fol. 57 r°; HS ENGELEN II, blz. 47).

Boven deze kapel en de gang bevinden zich thans verwaarloosde ruimten. Over een in de XVIIIe eeuw hier en boven de St. Blasiuskapel opgetrokken, nu verwijderde, verdieping zie voren bij Uitwendig (blz. 227).

Op lager peil had ook de ruimte boven de gang een thans gestopte lichtspleet met sterk afgeschuinde dagkanten aan de west- of transeptzijde.

Afb. 285. Sacristie naar het noordoosten

Afb. 286. Consistoriekamer naar het zuiden

[+] 4. Ten oosten van de kapel van Sierck liggen de SACRISTIE (14) en de door deze gedeeltelijk omvatte kleine KAPEL VAN ST. URSULA of DER ELFDUIZEND MAAGDEN (12).

[+]Sacristie, Librie en kapel der Elfduizend Maagden

AFBEELDINGEN. Zie voren, beschrijving van het uitwendige, blz. 223. Verder: Gezicht in de Sacristie (kosterswoning) inwendig van de Schuddemantel uit op de vroegere ingang Achter de Dom en de daarbij gelegen (sindsdien afgebroken) stenen spiltrap naar de Librie, tek. (1837) in O.I. inkt door C. BUYEN = Catal. top. atlas nr. 633.

DE SACRISTIE (afb. 285-290), oorspronkelijk alleen toegankelijk door de voren (blz. 267) beschreven deur in de noordbeuk, is met de later aangebouwde Librie verenigd, ook wat de buitengevel aangaat (zie voren blz. 223). Zij bestaat gelijkvloers uit drie-en-een-kwart traveeën waarvan twee zich uitstrekken langs de kapel van Sierck, terwijl de derde, gehele behorend bij de Librie, zich onder een zware spitsboog oostelijk aansluit bij de noordelijkste van de twee andere.

Onder de aanzetten van deze boog zijn twee fragmenten blijven staan van de hellende dorpel van een venster dat de Sacristie uit het oosten verlichtte voordat deze met de Librie werd uitgebreid (zie voren Uitwendig: blz. 226).

De overkluizing is samengesteld uit: *a*. een kruisribgewelf en een stergewelf over de twee Sacristievakken; deze, evenals de kraagstenen waarop de ribben neerkomen, zijn nieuw. Slechts een draagkorf (XIV) van een vroeger gewelf bleef behouden;

Afb. 287. Venstertop tussen Librye en sacristie

Afb. 288. Kraagsteen in de zuidwesthoek van de sacristie

Afb. 289. Kraagsteen in de noordoosthoek van de sacristie

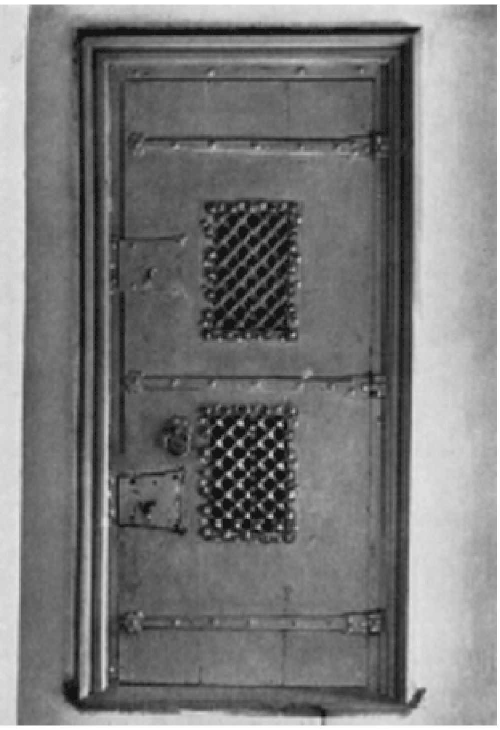

Afb. 290. Deur van een muurkast in de sacristie

b. Een-en-een-kwart stergewelf over het Librie-vak dat oorspronkelijk is en twee kraagstenen heeft overgehouden met geschonden halve figuren van biddende engelen wier vleugels een scherpe knik vertonen gelijk enkele in de kapel van Diepholt en in de Domproostenkapel.

In de west- en de zuidwand zijn vijf[1], respectievelijk twee smalle spitsboognissen boven (0,40 m hoge) banketten (nieuw) uitgespaard, oostelijk naast de smalle en met een rondboog gedekte opening die wordt afgesloten door de fraaie op blz. 267 beschreven deur. De thans gebruikte westelijke toegang is die uit de kapel van Sierck (zie voren blz. 292). Hiertegenover in een diepe nis de toegang tot de kapel van St. Ursula.

Aan de noord (straat)-zijde bevinden zich twee brede spitsboog- en daarnaast in het Librie-vak twee korfboognissen, alle vier met nieuwe banketten en door (moderne) lichtspleten doorbroken. Ook in de oostwand van dit vak twee zulke korfboognissen. De ruimte wordt verlicht door de voren (blz. 226) beschreven vensterkoppen. Ongeveer te halver hoogte van de zuidwand treft men, in een segmentbogige nis, het luikje aan dat een opening naar de noordbeuk van het koor afsluit (zie voren blz. 268).

1 Volgens het restauratieplan zijn deze nieuw aangebracht, vermoedelijk in navolging van die in de kapel van Sierck.

Afb. 291. Gewelf in de St. Ursulakapel

Vóór een muurkast in de oostelijke muurdam is bewaard gebleven een eiken deur[+] met hang- en slotwerk en twee met vlechttralies bespijkerde open vakken (afb. 290).

[+]**Bouwdata**

De oudste vermelding van de Sacristie in de van 1395 af bewaarde Bouwrekeningen is uit ditzelfde jaar: 'pro diversis ceris (lees: seris) in Sacristia'. Hierop volgt 1400-1401: 'pro una nova cera (lees: sera) cum clave et pertinenciis suis pro *nova* Sacristia'. Op 1403-1404 wordt de opbrengst verantwoord van allerlei verkocht houtwerk, alsmede van ijzerwerk en tralies 'ex Sacristia'. Men mag hieruit besluiten dat vóór ca 1400 een 'oude' en een 'nieuwe' Sacristie bestonden. De toen afgebroken oude moet die geweest zijn welke nog bij de Romaanse Dom behoorde en ten zuiden van deze gelegen was waar de oostelijke arm van de Romaanse kloostergang erbij aansloot (zie F.J. NIEUWENHUIS, De Dom te Utrecht, fig. I en II). De als de 'nieuwe' daarvan onderscheidene is de thans nog bestaande aan de noordzijde naast de kapel van Sierck en vormt één geheel met deze.

Van belang zijn verder de volgende posten aangaande de XVe eeuw:

1403-1404: 'pro reformacione *fenestrarum* et aliorum necessariorum *super* Sacristia'.

'Item JOHANNI DE KALKERE (Calcar) de seris, clausuris et clavibus factis in Sacristia in *nova camera*'.

1404-1405: wederom betaling aan genoemde smid voor slotwerk in de Sacristie en voor een 'cista in nova camera', benevens een deur in de Sacristie.

Afb. 292. Noordoosthoek van de kloostergang met het zuidoostportaal

1450-1451: voor grote ijzeren krammen 'daer een loeyen back op leyt an die garucamer'.
1460-1461: voor een eiken plank 'leyt gemaect op die *kelre* doer'.
1467-1468: voor zeven traptreden ('dorpelen') in de Sacristie 'pro intrando penu (kelder) ejusdem'.
1476-1477: betaling aan timmerman ('cistifici') HENRIC WAST voor 'glaesraemten et aliis *fenestris* dair in slutende ac aliis asseribus ad dictis fenestris (!) spectantibus in sacristia nostra factis'.
1495 en 1496: betalingen voor '83 voet lanck ghesyem totter gheercamer' alsmede voor vierendertig 'trappen totten wijelsteen'.
Van 1496 tot 1498 betalingen aan HEINRICK BONTMAKER voor zes kapitelen en drie beelden, aan JAN VAN SCHAYCK (SCHAEX) voor sluitstenen.
1498: voor een door ALBERT WILLEMS over de Sacristie-vakken geslagen 'wulffsel', dat echter na de Hervorming gesloopt is.
In 1500 worden 'koedzen op die gerucamer' vervaardigd.

Bij de restauratie heeft men het noordelijke vak overeenkomstig het Librie-vak met een stergewelf overkluisd in plaats van het oorspronkelijke kruisribgewelf.
Wat verder de Librie betreft: in 1495 ontving MENSO de timmerman betaling 'de factura librie' en in 1497 JAN VAN SCHAYCK (beeldensnijder) voor (de mallen van?) 'die sloesteyn ende capitelen mit halfbeelden te maken in die librieën'. Het schilderwerk werd uitgevoerd door ERNST VAN SCHA(W)YCK en DIRCK SCAY.
CLAES QUASS sneed in 1496, eveneens volgens de bouwrekeningen, 32 'rosen in die balken van der Librarie'. In het volgende jaar nam PETER, de kistenmaker, aan deze te beschieten 'ende onder te wulven ende die malueren daeraen te maken'.

Het Librievak heeft een verdieping (thans buiten gebruik), bereikbaar langs twee eenvoudige moderne houten spiltrappen vervangende die in de Schuddemantel (zie voren blz. 227) en gescheiden door een plankier, de onderste in een tussen twee contreforten van de koorsluiting opgetrokken koker. Van deze verdieping uit kijkt men in de ruimte boven een der Sacristievakken. In de scheimuur ziet men de kop van een spitsboogvenster waarin een (geschonden) tracering welke geheel overeenkomt met die in het venster der kapel van Sierck (zie voren uitwendig blz. 226).

Deze tracering versierde dus de, vóór de aanbouw van de Librie vrijstaande, oostmuur der Sacristie.
De trapkoker is in 1914 aangebracht, nadat ca. 1850 of later zijn voorganger was afgebroken. Op een gravure in Blondeel's Beschrijving der Stad Utrecht (1757), blz. 318 ziet men achter het dak der Librie een kleine spits[1] opsteken die de oorspronkelijke trap bekroonde.
Onder de Sacristie bevindt zich een kelder met vlakke tongewelven op gedrukte gordelbogen voorzover het de twee bijeenbehorende traveeën betreft en met een tongewelf onder het Librie-vak. Een der gordelbogen

1 Wellicht stond hierop oorspr. de in de Bouwrek. 1407-1408 vermelde verguld koperen windwijzer ('ventilogium supra wyndelsteen').

wordt nu in het midden gesteund door een, van elders afkomstig gevonden zuiltje (XIIe eeuw, 1,63 m hoog, 0,75 m in doorsnede, zie ook blz. 165). De in 1460 en 1467 vermelde kelder (zie voren het uittreksel der Bouwrekeningen) wordt in 1522 aangeduid als 'de Westerse' (rode-wijn) kelder; in 1540 en 1554 is ook sprake van een oliekelder (G.G. CALKOEN Hs Dom II fol. 13 vo; S. MULLER FZ. Dom blz. 20).

De kapel der Elfduizend Maagden of St. Ursulakapel

Over deze beperkte lage en duistere ruimte,[2] besloten tussen twee contreforten, is een gewelf geslagen dat door een gordelrib in twee ongelijke stukken wordt ver-

2 Een afzonderlijke Schatkamer wordt in de Bouwrekeningen niet vermeld. Een paar inventarissen van resp. 1497 en 1504 (uitgeg. d.G. Brom in Arch. aartsb. Utr. 1900, blz. 237 VV gewaagt van kleinoden en 'ornamenta quae conservantur in Sacristia sive thesaurario'. Een goed beschutte ruimte als de 'St. Ursula' kapel zou voor dit doel gebezigd kunnen zijn. Doch ook de St. Blasiuskapel zou ervoor geschikt zijn geweest.

deeld; het westelijke is een door hulpribben als verdubbeld stergewelf, het oostelijke slechts een derde deel hiervan. De kapel wordt van de Sacristie uit betreden door de genoemde nis waarin een met een latei gedekt poortje welks rechtstanden aan de kapelzijde geprofileerd zijn met een geriemde peerkraal op tweeledige basementjes. Daarin een deur met negen laat-Gothische briefpanelen, slot- en hangwerk.

De kapel zou volgens G.G. CALKOEN (aantek. in Bibl. van het Gemeentearchief nr 615*), opvolgster zijn van een aan de zuidzijde van het koor gelegene. S. MULLER FZ. Dom, blz. 3, bestrijdt dit en neemt aan, dat de kapel bij de aanbouw der Librie (1496) verlaagd en toen het netgewelf aangebracht is. Volgens K. HEERINGA (Jb. Oud-Utr. 1927, blz. 61 VV.) stond het altaar ter ere van de Elfduizend Maagden oorspronkelijk in het zuidoostelijk gedeelte van de kooromgang, maar werd vandaar verwijderd en naar de Sacristie-zijde verplaatst wegens aanbouw van het zuidoostportaal.
Zij prijkte met een muurschildering (datering?) voorstellende de inscheping van de H. Ursula en haar Maagden. BUCHEL (Monum. in templis fol. 122 v°) schreef bij een gekleurde pentekening (Catal. top. atlas suppl. nr 836) van een gedeelte ervan: 'expressa in pariete sacelli in quo tumulatus Fredericus Schenck a Tautenborg', nadat hij fol. 13 v°-14r° de lijkdienst in 1580 voor deze bisschop 'ubi olim altare XI millium virginum fuit', had herdacht. De kapel stond oorspronkelijk in gemeenschap met de noordbeuk van het koor, maar sinds 1580 moet deze ingang versperd geweest zijn door de tombe (zie voren blz. 238).

Boven de kapel bevindt zich het vermelde plankier en het eindgedeelte van de trap der Librie.

De kapel was vóór de laatste restauratie bij de tot kosterswoning ingerichte Sacristie aangetrokken.

+Bouwgeschiedenis der Sacristie

+ BOUWGESCHIEDENIS. Constructief één geheel met de kapel van Sierck, met welker gevel de hare in één rooilijn ligt, moet de Sacristie, toen één travee groot, uit ca 1325 dagtekenen. S. MULLER FZ (Dom blz. 20) veronderstelt dat zij aanvankelijk door één hoog opgaand venster werd verlicht. Wat hiervan zij, in het verder verloop der XIVe eeuw is haar ruimte horizontaal in tweeën gedeeld door een gewelf ongeveer te halver hoogte. Dit bracht een tweedeling ook in de formatie der vensters mede, waarbij in twee vrijstaande wanden de verlichting kwam te geschieden door een paar boven elkaar gestelde vensters die niet meer dan spitsbogige vensterkoppen waren. De (gereconstrueerde) tracering der vensters van het gelijkvloerse, met drie even zware rechte stijlen en te weerszijden segmentbogige stijlen die spitse driepasjes belijnen, herinnert enigszins aan Engels Gothisch vlechtwerk (afb. 172). Wij menen de rekeningpost van 1403 over de 'reformacio fenestrarum' daarop te kunnen betrekken[1]. Omtrent dezelfde tijd worden herhaaldelijk betalingen gedaan ten behoeve van slotwerk en sleutels voor wat in 1400 de 'nova sacristia' heet ter onderscheiding van de oude die daar in afbraak is (zie voren bij Bouwdata) en waaruit hout, traliewerk enz. verkocht worden. De 'nova camera'

1 De bijvoeging 'super Sacristia' te begrijpen als: boven in de Sacristie. De dorpels dezer bovenlichten liggen op 4,60 m boven de vloer.

waarvan dan sprake is, zal boven het gewelf ingericht zijn. Te eniger tijd is er een vloer over dit gewelf gelegd. In de bouwrekeningen van 1472 wordt melding gemaakt van 'estricken up die garucamer dair priesters slapen': een bewoonbare verdieping zal dus in de XVe eeuw aanwezig geweest zijn.
Tegen het midden van de XVe eeuw is de Sacristie uitgebreid met een der aan de noordbeuk van het koor grenzende kapellen, volgens MULLER de grafkapel van Domproost Florens van Jutfaas († 1337). Een toen gemaakte ingang, in 1497 verfraaid met de door JAN VAN SCAYCK gesneden deur, gaf verbinding tussen de Sacristie en de noordbeuk.

Afb. 293. Zuidoostportaal uit het westen, na de sloping van de kerkeraadskamer in 1914

Afb. 294. Zuidoostportaal uit het zuidwesten. Tekening van J. Oltmans uit omstreeks 1830

Tegen het eind der XVe eeuw hadden belangrijke verbouwingen plaats: op de voorbereidselen hiertoe zal de voren (blz. 299) onder Bouwdata aangehaalde rekeningpost aangaande 'glaesraemten', vensters enz. betrekking hebben. Vermoedelijk zijn hier de bovenvensters der Sacristie bedoeld en moeten de woorden 'spectantibus in sacristia nostra' verklaard worden als: vensters waardoor men in de (gelijkvloerse ruimte van de) Sacristie kan zien, namelijk nadat zij van haar oorspronkelijke overdekking ontdaan was[1]. Er werd in 1496-1498 opnieuw een 'wulffsel' op kraagstenen over de Sacristie-vakken geslagen. Reeds iets vroeger was men begonnen de Sacristie oostwaarts uit te breiden met een travee waarin de Librie[2] werd ingericht. De oostelijke muur van het gelijkvloers moest hiervoor worden doorgeslagen. In 1496 en 1497 werd ook de Librie overwelfd en van een beschildering voorzien. Gelijk uit oude afbeeldingen blijkt (afb. 171), vertoonden de verenigde bouwsels in de noordgevel op de verdieping twee gelijke vensterkoppen, slechts in hun bovendeel van glas

1 Hiervan zou dan de op blz. 294 vermelde kraagsteen zijn overgebleven.
2 De oude boekerij, in de bouwrekeningen herhaaldelijk genoemd, bevond zich vermoedelijk, evenals de oude (sacristie, aan de zuidzijde van het koor langs de oostelijke arm van de kloostergang die bij de romaanse Dom aansloot zie F.J. NIEUWENHUIS t.a. pl., pl. I-III). In 1480 werd haar leiendak gesloopt.

voorzien en verder gevuld met een tracering, een vrij grove navolging van de spitsboogtraceringen der onderliggende vensters[3].
Nadat de Hervormden van de kerk bezit hadden genomen, diende de Sacristie een tijd lang tot particulier woonhuis, later werd zij tot kosterij ingericht. De twee kruisribgewelven zijn toen verwijderd om plaats te maken voor een aantal vertrekken. Bij het begin der laatste restauratie is de kosterij overgebracht naar het administratie bureau der Hervormde Gemeente aan het Domplein, de herstelde Sacristie is als Consistoriekamer in gebruik.

3 De restauratie heeft het bovenvenster der Librie onveranderd gelaten, dat der Sacristie vervangen door een in vroeg XIVe-eeuwse stijl (zie Uitwendig, blz. 227).

Afb. 295. Zuidoostportaal uit het oosten

Afb. 296. Zuidoostportaal uit het oosten. Tekening door C. Haanen, omstreeks 1850

+ *VII. Het zuidoostportaal uit- en inwendig*

+Zuidoostportaal

+ AFBEELDINGEN. Gezichten op de oostgevel van het portaal met Archief, tek. in kleuren (1837) door E. KOSTER en (ca 1850) door E.C. HAANEN = Catal. top. atlas nrs 757, 758, 766; - Gezicht op een gedeelte van de westmuur van het Archief = Catal. top. atlas suppl. nr 763; - Gezicht op de west- en de zuidgevel, tek. door A. OLTMANS JR. in het archief van Monumentenzorg; - Gezicht uit de oostelijke arm van de kruisgang in het open portaal, pentek. (1836, naar C. SPRINGER) = Catal. top. atlas suppl. nr 918; - Dergelijk gezicht uit de kruisgang, schilderij (ca 1840) in het Centraalmus. = Catal. schild. nr 323, Catal. Centraalmus. 1928 nr 1293;

+**Afbeeldingen**

- Gezicht op de oostgevel, pentek. (ca. 1860) door J. VAN LIEFLAND = Catal. top. atlas suppl. nr. 777**.

+ UITWENDIG. Het vier traveeën (één smalle, drie bredere) diepe zuidoostportaal (8) is, met het bovengelegen Archief, in 1914 sterk gerestaureerd, vooral uitwendig, naar ontwerp van A.J.M. MULDER, de latere Rijksarchitect, na verwijdering (1914) van de tussen het portaal en de Domproostenkapel ingeschoven kerkekamer (uit ca 1641) en van een laag aanbouwsel tegen de zuidwand dezer kapel, het 'vuurhuysken'. **+Uitwendig**

Hierbij is in het gelijkvloers een scheimuur tussen het portaal en de oostelijke arm van de kloostergang opgetrokken en zijn de, in de tussen de steunberen uitgespaarde nissen van oost en westwand aanwezige traceringen vernieuwd.

Afb. 297. Archiefkamer boven het zuidoostportaal, naar het zuiden

Afb. 298. Gezicht uit de oostvleugel van de kloostergang in het nog open zuidoostportaal.
Tekening van C. Springer, 1836

Afb. 299. Zuidoostportaal naar het zuiden

Afb. 300. Zuidoostportaal, derde travee westzijde

Afb. 301. Zuidoostportaal, tweede travee westzijde

In de oostwand is de smalle noordelijke spitsboognis van een tweedelig rechtstandig glas-in-lood venster voorzien[1], de zuidelijke nis, aan de andere zijde van de portaaldoorgang is driedelig: drie getote spitsbogen omvangen door twee kruisende rondbogen dragen twee cirkels in elk waarvan twee gekromde visblazen wentelen, in de zwikken eveneens visblazen (afb. 295).

In de westwand is het de zuidelijke nis die van een beglazing is voorzien, een gekoppeld driedelig venster onder getote spitsbogen en hierboven een tracering bestaande uit een overhoeks geplaatste rondvierpas in cirkel te wz. waarvan een kleinere ledige cirkel (afb. 292).

Wat het bovendeel aangaat: in de spitsboognissen van de oost- en de westwand is kruisstijlwerk aangebracht waarin rechthoekige lichtopeningen zijn gespaard, resp. twee kruiskozijnen en een klein hooggeplaatst venstertje (oostwand) en twee getraliede lichten (westwand). De (eveneens vernieuwde) nisfrontalen steken evenals

1 Architect TH. HAAKMA WAGENAAR, verwijzend naar de bovenvermelde tekening van E.C. HAANEN, merkt op, dat in de koptracering dezer nis een oorspronkelijke rondvierpas in cirkel door een blaasbalgvormige is vervangen. De tekening van E. KOSTER schijnt dit te bevestigen, minder die (ca 1860) van J. VAN LIEFLAND.

de pinakels op de steunberen door de dakbalustrade heen. Ook de driehoekige top op de zuidgevel is vernieuwd.

Het middenvak van de oostwand wordt ingenomen door een van de bodem opgaande nis waarin een door een korfboog overspannen dubbele deur toegang geeft tot de

Afb. 302. Handgreep van de leuning van de trap naar de Archiefkamer, beneden

Afb. 303. Handgreep van de leuning van de trap naar de Archiefkamer, boven

Afb. 304. Kraagsteen in de noordoosthoek van het zuidoostportaal

Afb. 305. Kraagsteen in de noordwesthoek van het zuidoostportaal

middelste travee van het portaal (afb. 295). Boven de deur prijkt een reliëf voorstellend St. Maarten en de bedelaars (gevolgd naar de afbeelding op een portret van 1684) (Catal. Centraalmus. nr. 3080), werk uit het atelier Cuypers, 1895.

> In 1540 ontving PETER 'die beeltsnijer' betaling voor een 'Sunte marten aen den trans', in 1545 aangeduid als 'Sunte Marten te peerde' en in 1544 leverde RIJCK 'die beeltsnijer' stenen 'beeltkens tot achten toe', blijkbaar ter opluistering van de dagkanten der portiek. In 1569 leverde HENDRICK JANSZ. er nog een H. Paulus bij (G.G. CALKOEN, Hs Dom II fol. 177 r°.) Reeds in 1323 was er aan de zuidzijde van de koortrans een toegang.

Afb. 306. Archiefkamer, sluitsteen van de noordelijke travee

Afb. 309. Archiefkamer sluitsteen van de meest zuidelijke travee

Afb. 307. Archiefkamer, sluitsteen van de tweede travee vanaf het noorden

Afb. 310. Zuidoostportaal, sluitsteen in de meest noordelijke travee

Afb. 308. Archiefkamer, sluitsteen van de derde travee vanaf het noorden

Afb. 311. Zuidoostportaal, sluitsteen van de derde travee vanaf het zuiden

Afb. 312. Zuidoostportaal, sluitsteen van de meest zuidelijke travee

INWENDIG. Gelijkvloers. De met een segmentboog gedekte doorgang uit de overgangstravee+ (zie voren blz. 238) vernauwt zich aan de portaalzijde, waar hij omlijst wordt door een geriemde peerkraal die rechthoekig in de door twee kraagstenen met bladwerk gedragen latei is omgetrokken (vgl. het poortje in de noordelijke straalkapel, blz. 233). Het portaal is overwelfd in vier traveeën waarvan de eerste, versmald door een zware steunbeer van het koor, van de drie volgende, bredere traveeën is gescheiden. Van deze laatste zijn de gordelbogen even dik als de kruisribben (beide uit trachiet), welker peerkraalprofiel zonder tussenkomst van een kapiteel uit drieledige basementjes oprijst.

+Inwendig Gelijkvloers

Enkele traveeën worden verlevendigd door (in rode zandsteen gerestaureerde) traceringen in de boven een bank opgaande muurnissen: in de derde der brede traveeën aan de oostzijde een tracering geheel overeenkomend met die welke uitwendig in dezelfde travee van de westwand voorkomt (zie voren blz. 304); in de tweede travee aan de westzijde twee kruisende rondbogen die drie getote spitsbogen omvatten, in de kop een door een cirkel omschreven samenstel van drie sferische vierhoeken (waarin spitsvierpassen) en drie smalle blaasbalgvormen, in de twee zwikken een asymmetrische (kromzwaardvormige) visblaas (afb. 301);

in de derde travee aan de westzijde drie gekoppelde rondbogen waarvan de middelste een weinig hoger is doorgetrokken en een diagonaal gestelde rondvierpas in cirkel draagt, in de twee zwikken een visblaas als juist beschreven doch omgekeerd geplaatst (afb. 300).

> De stijlen van deze nis staan een weinig verschoven t.o.v. die in het erachter liggende driedelige venster dat in de buitenwand werd aangebracht (zie voren blz. 304).
> Ook in de tegenoverliggende nis corresponderen het in- en uitwendige stijlwerk niet.

Tegen de zuidmuur van het traptorentje boven de straks te beschrijven engel-epitaaf is een stuk waterlijst overgebleven van een contrefort der zuidwestelijke straalkapel.

Afb. 313. Traptoren aan de zuidwesthoek van het transept

Afb. 314. Traptoren tegen de oostwand van het noordtransept

Afb. 315. Fries boven het gewelf van de Diepholtkapel

Naast de dichtzetting van het zuidwestelijke venster dezer straalkapel geeft dit een aanwijzing omtrent de latere aanbouw van het traptorentje met het portaal.

Een treffende opluistering van het portaal is de sculptuur, ofschoon ten dele gehavend, van de kraagstenen (afb. 304 en 305) onder de zware gordelboog en van de gewelfsluitstenen (afb. 309-312).

In de noordwestelijke hoek van de smalle travee de halve of hurkende figuur van een bolhoofdige monnik een schotel houdend waarop een speenvarken (?), in de zuidwestelijke hoek een overeenkomstige figuur (gelaat verminkt) een fles houdend, in de twee andere hoeken (zwaar verminkte) monnikfiguren.

In de smalle travee een aan een lezenaar schrijvende (van het hoofd beroofde)+ Evangelist (?), in de volgende twee elkaar de hand reikende figuren (Joachim en Anna), in de derde Maria, de hand leggend op een door een lezenaar gedragen boek, terwijl zij de Boodschap ontvangt van de op de vierde sluitsteen afgebeelde zwevende+ engel met een spreuklint. Dagtekening XIVc/d.

+**Kraagstenen**

+**Sluitstenen**

Voor dit beeldhouwwerk zie D.P.R.A. BOUVY blz. 40-41, die de sluitstenen ‘even na 1400’ wil dateren.

In de tweede travee tegen de zuidmuur van het traptorentje het onderste deel+ (h. 0,72, br. 1,13 m) van een epitaaf. Men onderscheidt nog het benedenlijf en de vleugelpunten van een engel die een brede banderol houdt, de uiteinden waarvan mede worden vastgegrepen door twee (nu hoofdloze) putti. Op de banderol twee opschriften in Gothische minuskels (zie, evenals voor de andere epitafen en de zerken in het zuidoostportaal, verderop onder Grafstenen, blz. 399).

+**Gedenkstenen**

Op de verdieping boven het portaal bevindt zich wat oorspronkelijk de ARCHIEFKAMER+ (afb. 297) was. Men bereikt haar langs een wenteltrap in het voren (blz. 234) vermelde torentje (9), tot welk een opgeklampte eiken deur met twee zware ijzeren grendels, vierkante slotplaten en handvat toegang verleent. De trap is van trachiet opgetrokken over een schroefgewelf en wordt begeleid door een met de muursteen mede gehakte handgreep die aan het onder- en het boveneinde uitloopt in een slangen vogelachtig dier met mensekop. Een vijftal treden hoger opgevoerd dan de vloer der verdieping stuit de trap tegen een naar het n.o. gericht lichtgat (nu dichtgemetseld). Een kegelvormige kap dekt de trapkoker af.

+**Archief**

Het Archief is eveneens afgesloten door een opgeklampte eiken deur met oud slotwerk. Het bestaat, gelijk het portaal eronder, uit drie gewelftraveeën (een smalle en drie bredere) met tufstenen kruisribben (ribprofiel: een prisma te wz. waarachter een hol) en gordelbogen die laag neerkomen en niet door kraagstenen worden gedragen. De vloer is met plavuizen belegd. In de westwand tekent zich duidelijk de zware steunbeer met versnijding af, die de kapel van Arkel van de ingang van het portaal scheidt.

De ruimte wordt verlicht door de voren (blz. 304) beschreven kruiskozijnen eneren hooggeplaatste tralielichten anderzijds. Tegen de zuidmuur staat een smalle schouw met konisch toelopende schacht. De lichten staan excentrisch in de gewelfvakken.

Ook hier verdienen de vier gewelfsluitstenen (XIVd) bijzondere aandacht (afb. 306-308).+

+**Sluitstenen**

1. in de noordelijke, smallere, travee een breeduit zittende profeet in week geplooid gewaad, die een banderol houdt waarvan de einden gekronkeld neerhangen,

2. in de volgende travee een zittende vrouwelijke figuur omgeven door een bladerkrans en lezend in een op haar knieën liggend boek,

3. in de derde travee een op een bank gezeten gebaarde figuur (profeet?), eveneens omgeven door een krans van bultig bladwerk,

4. in de laatste travee een door een bladerkrans omgeven monnik schrijvend (de handen verminkt) op een rol als nr. 1.

> Zie J. DUVERGER. De Brusselse steenbickeleren uit de XIVe en de XVe eeuw (Gent, 1933), BOUVY blz. 40-41. I. GEISLER in Wallraf-Richartz Jb. 1956, blz. 143VV. heeft gepoogd deze sculpturen onmiddellijk met Claes Sluter 'van Haarlem' in verband te brengen wegens stijlovereenkomst met figuren in het portaal van het Stadhuis van Brussel en in dat der Chartreuse van Champmol. Sluter vertrok tegen 1379 naar het zuiden. Indien het juist is, dat hij ca 1360 is geboren, wordt zijn aandeel in Utrechts werk wel zeer twijfelachtig.

+ *VIII. De twee traptorens tegen het transept, uit- en inwendig*

+Traptorens aan het transept

a. de zuidwestelijke (21), vroeger toegankelijk zowel van buiten als van het transept uit, is opgebouwd in zeven geledingen, waarvan de onderste twee vierkant met afgeschuinde hoeken, de overige achtkant. De onderste twee zijn geheel van baksteen in groot formaat met korfboognissen in klimmende volgorde, de volgende van baksteen met lagen van tufsteen en versterkt met smalle bergstenen hoekcontrefortjes, de zesde en zevende geheel van bergsteen (vernieuwd), eveneens met zulke hoekversterkingen, deze bekroond met pinakels die de kegelvormige, met lood beklede en in een moderne knopvorm eindigende top omgeven. Onderlangs deze zijn tussen de contrefortjes driepasboogjes geslagen. Enkele lichtspleten laten schaars de dag toe. Tussen de vijfde en de zesde geleding een ringvormige omvatting (deel van een borstwering?).

> Mèt de verandering in het materiaal is dit een aanwijzing dat het bovenste deel van de toren uit later tijd dagtekent. Vóór de restauratie droeg de spits een kruisbloem waarop een ijzeren kruis met windwijzer. De Bouwrek. van 1459-'61 en 1465-'66, waarin sprake is van 'den nyen wendelsteyn' in welke 32 trappen worden gemaakt, zullen op deze toren betrekking hebben.

Uit het transept de toren intredend door een met een geribde eiken deur (oud slotwerk en beslag) gesloten ingang (zie voren, blz. 277) komt men in een met een tongewelf overkluisde, rechthoekige ruimte waarnaast een wenteltrap opgaat, onderaan van rode, hoger op van witte zandsteen. Naar het w. toe een dichtgemetselde doorgang buitenwaarts (oorspr. naar het Klein Kapittelhuis tegen de kloostergang). Op ca.

3,50 m hoogte bereikt men een, wederom met een tongewelf gedekte, ruimte, verlicht door een paar getraliede venstertjes, waarvan een in het transept uitkeek.

Zeventien treden hoger vertoont zich een doorgang naar de zalinggoot tussen de zuidelijke transeptgevel en het dak van de westelijke kruisgangarm. Ca. 3 m hoger, waar de toren de achtkante vorm aanneemt, gaat het materiaal van de spiltrap over in witte zandsteen, en worden de treden tot een schroefgewelf samengevoegd. Op-

merking verdient dat zich in deze zone weder een (gedichte) opening, nu naar het z. bevindt. Op ca. 17 m hoogte een, met een luik gesloten, doorgang naar het triforium en de westwand van het transept en vijftien treden hoger een smallere spleet waardoor men de omgang onderlangs de westelijke transeptvensters bereikt. Tenslotte, dicht onder het afsluitende tufstenen kegelgewelfje, een dergelijke verbinding met de omgang voorlangs de top van de transeptgevel.

b. de noordoostelijke traptoren (18), geplaatst tegen de binnenste travee van de kruisarm en toegankelijk uit de noordbeuk door de op blz. 269 vermelde rechthoekige ingang met geribde eiken deur, heeft een vierkante onderbouw van baksteen in groot formaat (Vlaams verband) die ten o. begrensd wordt door de kapel van Uterlo, ten n. door de gang langs de St. Blasiuskapel. Waar hij naar buiten treedt, en een gedeelte van het naaste transeptvenster overschaduwt, is de toren van zandsteen en neemt eveneens de achtkante vorm aan met klimmende lichtspleten tussen door pinakels bekroonde steunbeertjes. De bovenste geleding is rijker behandeld door in hun koppen geopende driepasnisjes onder met hogels en een kruisbloem bezette frontalen. Een grote kruisbloem kroont het pyramidale dak.

De bekroning dagtekent van de restauraties van 1855 en 1935. Oorspr. was zij van hout met leien bekleed en eindigde in een pijnappel waarop een gesmeed kruis met een windwijzer (zie TH.H. WAGENAAR in Jb. Oud Utr. 1938 blz. 40). De maquette van 1830 vertoont een vlakke afdekking.

Rechts naast de opgang is een langwerpige ruimte met een diepe kastnis aan de noordzijde. Om een vierkante spil met afgeschuinde hoeken windt de trap zich omhoog over treden die bij vijf à zes tegelijk gedragen worden door een tongewelfje. Ter hoogte van de zestiende trede mondt zij uit in een met een segmentgewelf gedekte en met een bakstenen vloer belegde ruimte (gelegen boven de kapel van Uterlo en de gang naast de St. Blasiuskapel) verlicht door het voren (blz. 269) genoemde lancetvenstertje.

Al stijgend treft men meermalen dichtgezette lichtopeningen aan, van welke een enkele uitzag in het transept en een in de noordbeuk, alsook ten dele gedichte, en met luiken gesloten doorgangen naar belendende bouwdelen. Zo ter hoogte van de 26e trede naar de galerij van het in de XVIIe eeuw (zie de tekening van Saenredam, afb. 240) nog aanwezige orgel van 1508 op de hoek van transept en noordbeuk; ter hoogte van de 56e naar een plat gelegen tussen het koor en het dak van de kapel van Sierck c.a.; ter hoogte van de 93e naar de loopgang onderlangs de transeptvensters en eindelijk bij de hoogste (158e) trede naar de goot onderlangs het transeptdak, waar terracotta kruisbloemen op de vensterfrontalen en fragmenten van een balustrade getuigen van de staking der jongste restauratie. (Zo ook langs de aansluitende goot van het koor).

Ter plaatse waar het bergstenen achtkant begint veranderen ook het materiaal en de gedaante van de trap; deze wordt van trachiet en vormt een schroefgewelf. De treden zijn elk uit een stuk met de trommels van de ronde spil. Ook ontvangt de toren nu ruimer licht door slanke, naar verschillende windrichtingen uitziende, vensters in klimmende orde. Onder het dak is een kegelgewelfje gespannen.

De in de Bouwrek. van 1485-'87 voorkomende posten (transscriptie Jappe Alberts VI, blz. 211 en 161) aangaande ‘backsteijne thouwen totten wendelsteijne’ alsmede 50 trappen daartoe zullen op de bouw van deze toren betrekking hebben.

+ IX. Boven de gewelven

+Boven de gewelven

Behalve de reeds gesignaleerde (zie blz. 186) sporen van vroegere bedaking vindt men - dit boven de kapel van Diepholt - enkele gegevens wijzende op een niet uitgevoerd bouwplan (zie voren blz. 270). In de oostelijke wang van de steunbeer die deze kapel ten w. begrenst wordt nl. een schoongemetselde, segmentvormige uitholling aangetroffen die het vermoeden wettigt dat hier, in de hoek tussen de zuidbeuk en de tegenwoordige transeptwand, een traptoren heeft gestaan. Links ervan, aanleunend tegen de beer, een fragment van een afgeschuinde bergstenen schinkel van een boog waarachter een dagkantprofiel en een stuk tracering van een venster; rechts van de uitholling, in het muurwerk van de zuidbeuk, overeenkomstige aanleunende fragmenten. De bedoelde boog draagt een uitmetseling (0,75 m) van zandsteen (eronder is tufsteen) waarboven de wand van het triforium en de lantaarn van het transept oprijst.

Nemen wij hierbij de voren (blz. 270) bij de beschrijving van de oostwand van de zuidelijke transeptarm aangewezen doorlopende stootvoeg in aanmerking, dan moeten wij in het voetspoor van TH. HAAKMA WAGENAAR besluiten, dat de onderbouw van de tegenwoordige oostelijke transeptarmmuur deel uitmaakt van wat een zijbeuk van het dwarspand had moeten worden, maar bij de planwijziging, de inkorting van de koorpartij, de triforium- en lantaarnzones te dragen kreeg. De traptoren liet slechts ruimte voor halve spitsboogvensters (waarvan de fragmenten boven, blz. 214, besproken) in de hoektraveeën der zijbeuken van koor en transept.
TH. HAAKMA WAGENAAR t.a.pl. fig. 7 toont een overeenkomstige ordonnantie in de Dom van Keulen.

Verder treft men boven dit gewelf in de oostelijke wang van de steunbeer die de kapel ten o. begrenst, een stuk oorspronkelijk kroonfries aan, versierd met aan een naturalistisch behandelde liggende stengel ontspruitende generfde bladeren. Vgl. het bladwerk van de aansluitende, gerestaureerde, friezen der zuidkapellen.

Drie fragmenten van een fries met stengel- en bladwerk waartussen kleine figurale voorstellingen (vermoedelijk verwijderd toen een betonbalkconstructie werd aangebracht om het plat over de kapel van Diepholt te dragen) bevinden zich in het depot van het Centraalmuseum. Zij zijn lang resp. 1,44 m, 1,17 m, 1,06 m en hoog 0,37 m. Een ervan vertoont van links naar rechts een man 'die tegen den oven gaapt', Simson (?) die een leeuw de bek openrijt en een gekromd monsterdier, het tweede in het midden een aan een eikel snuffelend varken, het derde een minnend paar (afb. 152-157).

Tenslotte blijkt uit enkele oudere afbeeldingen, o.a. een tekening (1850) van de toenmalige opzichter BOLL VAN BUEREN (in het bezit van de St. Jacobskerk) en een litho (ca. 1860) door J. HILVERDONK (Catal. top. atlas suppl. nr. 760) alsook uit de maquette van 1830 dat zich boven de kapellen van Diepholt en van der Sluys een kastvormige, door spleten verlichte opbouw bevond waarin fragmenten staken van (naar een veronderstelling van TH. HAAKMA WAGENAAR) de stoelen van luchtbogen bestemd om de oostmuur van het zuidtransept te schragen.

BOUWNADEN, althans discontinuïteit in het verband van het muurwerk, vallen verder nog op enkele plaatsen in de bovenbouw van het transept te constateren:

a. in de zuidwesthoek, corresponderend met de voren (blz. 279) gesignaleerde profielverandering van de dorpellijst van het triforium;

b. noordelijker in de westwand waar een zijbeuktravee van het vm. schip daarbij aansluit;
c. in de oostwand van de zuidarm boven de muurpijler tussen de kapel van Diepholt en de Domproostenkapel;
d. in de oostwand van de noordarm op triforiumhoogte, bij de scheiding tussen de smalle en de bredere travee.

X. Bekapping[1] en dekking[+]

[+]Bekapping en dekking

Over het koor en het transept zijn eikenhouten kappen met 'Rijnse' leidekking[2] geslagen welker gebinten uit twee jukken bestaan. De eiken toognagels zijn grotendeels bewaard gebleven. De dakhelling bedraagt 59°.

Op de bovenste jukken is een rij standvinken aangebracht die de hanebalken, welke de daksporen paarsgewijs verbinden, ondersteunen.

Wat het koor betreft, tussen de beide bovenbalken van de jukken en die van het onderste juk en de balk onder een spant staan stijlen (afb. 316). Deze en de standvinkstijl erboven zijn onderling verbonden door ankers, een en ander kennelijk ten einde de zware balken onder de spanten in het midden op te hangen en doorbuigen te verhinderen.

> Deze niet algemeen gebruikelijke constructie komt of kwam o.a. voor in de Buurkerk (XVb), in Haarlem (St. Bavo ca. 1400), Brugge (St. Salvator ca. 1180).
> De standvinkconstructie is op de hier toegepaste wijze algemeen toegepast bij kappen in de XIVe en de eerste helft van de XVe eeuw.

De kaponderdelen zijn getekend met gesneden telmerken van het type: links-rechts gebroken, waarbij de gebroken merken aan de zuidzijde zijn aangebracht. De telling loopt van de koorsluiting naar het westen. Het gebruikte merktype komt ca 1370 het eerst voor en vindt ca 1400 algemene toepassing.

De balken onder de spanten die boven de kolommen staan werden oorspronkelijk ondersteund door muurstijlen met korbelen. Ook waren tussen balk en spantbeen korte kreupele stijlen aanwezig.

Genoemde elementen zijn in de koorsluiting behouden gebleven, elders zijn de moeten ervan nog zichtbaar.

Even onder en naast de balken onder de spanten zijn houten trekstangen aangebracht, in de muren verankerd.

Aan de westzijde is de koorkap afgesloten geweest met een houten schot op tegen het spant aangebrachte stijlen (zie blz. 175: Bouwrek. 1479-1480) waarvan de overblijfselen nog duidelijk zichtbaar zijn.

1 De beschrijving van het kapstelsel over koor en transept is voor het grootste deel ontleend aan een rapport van de Heer h. janse, Architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Voor een begrip van het systeem der telmerken zie zijn studie over de kap der Oude kerk te Amsterdam in Bull. Kon. Ned. Ohk. B. 1958, blz. 141 vv.
2 Op de maquette, die een in het algemeen betrouwbaar beeld levert van de toestand omstreeks 1830, is het dak van het transept zo aangegeven dat men een dekking met loodslabben moet aannemen.

Het transept wordt door een ongeveer gelijke kapconstructie gedekt (volgens de sterk traditionele middeleeuwse werkwijze bleef de aanvankelijk toegepaste constructie

Afb. 316. Kap van het koor naar het westen

Afb. 317. Kap van het transept naar het noorden

bij de uitbreiding behoudens enige kleine moderniseringen gehandhaafd). Hier zijn nog toegevoegd horizontale schoren tussen de spantjukken en de erop liggende gordingen en korbelen aan de stijlen in het midden van de spanten. Onder het dakvlak tussen voet en bovenzijde van de onderste spantjukken is nog een extra gording aangebracht (afb. 317).

> Zulk een extra verstijving in de lengte vertoont ook de kap (ca. 1478) over de bij het koor der St. Catharinakerk te Utrecht aansluitende oostvleugel van het pand.

Ankers aan de stijlen ontbreken ofwel zijn (later?) toegevoegd, zodat uitzakken van de stijlen uit de pengaten mogelijk werd,

De telmerken in de noordelijke transeptarm nummeren van het noorden naar de kruising. Hier bevindt zich ten zuiden van het spant aan de noordzijde een las in alle gordingen en ontmoeten van twee zijden de genummerde sporen elkaar (38 van noord en 14 van zuid). Het oostelijke spant van de kruising, geplaatst vlak naast het laatste spant van het koor, draagt nr 1, het zuidelijke nr 2. De spanten in de zuidelijke arm nummeren van 4 tot 8, van noord naar zuid. Ergo moet spant 3 aan de westzijde van de kruising hebben gestaan. Aan de noordzijde staat immers spant

6 van de noordelijke arm. De kappen van de kruising en de zuidelijke arm zijn dus tegelijkertijd tot stand gekomen, na die van de noordelijke.

In het zuidwestelijk deel van de kap is een timmermansmerk gevonden (fig. 23).

Boven de zoldervloer van het transept steken de kepervormen uit (zie fig. 29) van de spanten waaraan het schijngewelf (zie voren blz. 269) is opgehangen.

De overblijfselen (eikenhout, terwijl de kruisingkap overigens van grenenhout is) van de verdwenen dakruiter[1] zijn eveneens voorzien van gesneden telmerken en nummeren door met de kilkeperspanten (die later echter grotendeels vervangen zijn). De dakruiter moet dus gelijk met de kap over de kruising zijn gebouwd (1479). Voor de oorspronkelijke zoldering met beschilderde kruisbalken zie voren blz. 269 (transept inw.).

Over de straalkapellen (zie voren blz. 186 aangaande het meningsverschil tussen F.J. NIEUWENHUIS en de Rijksadviseurs), de noord- en de zuidbeuk ligt sinds de laatste restauraties een doorlopend lessenaardak. Deze dekking wordt over de driezijdige sluitingen en over de kapellen van Arkel en van Avesnes aangevuld met betonplatten, terwijl ook de kapel van Diepholt, tezamen met de Domproostenkapel, vlak is afgedekt.

> Er zijn verscheidene aanwijzingen dat deze partijen voorheen een andere bedaking hadden:
> 1. De oostelijke wand van de zuidelijke transeptarm vertoont boven het gewelf van de Diepholtkapel de moeten van een kreupelzadeldak over de zuidbeuk. Dit wordt bevestigd door ca. 1920 aan de noordzijde van het koor gevonden gegevens en door enkele afbeeldingen zoals de tekening in kleuren van ca. 1860 (Catal. top. atlas suppl. nr 77) en door de maquette van 1830, die een ook over de straalkapellen doorgetrokken kreupeldak vertonen (foto's van 1919 echter een lessenaardak over deze kapellen).
> 2. Daarentegen getuigen boven de gewelven van de zuidbeuk enkele tegen de triforiumwand aanwezige moeten dat hier te eniger tijd zadeldaken hebben aangesloten.

De drie ten n. aangebouwde traveeën (kapel van Sierck en Sacristie) worden thans gedekt door resp. één schilddak en twee tentdaken waarachter platten met zinken bekleding aansluiten.

Oorspr. waren hier schilddaken.

Over elk der twee schipkapellen verheft zich thans een leien schilddak doorlopend over de aangrenzende traveeën van de zuidbeuk.

> Vóór de laatste restauratie stonden deze kappen zodanig verschoven t.o.v. de diepte-assen der kapellen, dat tegen het transept een schild van een halve kap aanleunde[2]. Dit in navolging van de oorspronkelijke dekking over de toen aanwezige drie kapellen gelijk deze blijkt uit twee tekeningen van de 'Ruynne' van 1674 door H. Saftleven (Catal. top. atlas nr 573, III en IV).

1 In 1630 afgewaaid (zie Calkoen HS. Dom I fol. 35). Hierin zal de in 1479 vermelde 'eerste-missenclock' gehangen hebben. In 1425 was er een 'priemclock' (op het koor?). De overblijfselen van het torentje (zie ets SAFTLEVEN, 1648, afb. 122) werden in 1633 gesloopt.

2 Een overeenkomstige wijze van dekken over de zijkapellen van de Grote kerken te Dordrecht, Goes, Zierikzee, het koor der Hooglandse kerk te Leiden.

d. Samenvattend overzicht van de bouwonderdelen+

+Overzicht bouwonderdelen

Pijler-, schalk- en ribprofielen

Er zijn op dit punt drie systemen te onderscheiden:

1. Pijlerkernen en schalken van ronde doorsnede

2. Peerkraalprofielen
3. Prismatische profielen
4. Samenstelling van 2 en 3

+ 1. De hoofddragers van de bogen en gewelven in de straalkapellen (waarbij de kooromgang inbegrepen is) zijn 2/3-ronde pijlers waartegen ronde schalken, verheeld enerzijds met de zware contreforten die de kapelsluitingen scheiden, anderzijds met de absispijlers. De bij de lichtere kapelcontreforten behorende dragers volgen hetzelfde stelsel in zover zij eveneens ronde kolonetten hebben (de middelste van de groep van drie ietwat zwaarder dan de twee wederzijdse).

+Profielen

De absispijlers zijn ook verder d.w.z. onder de scheibogen met ronde schalken bezet (in het midden een groep van drie), terwijl eveneens aan de koorsluitingszijde een zware ronde schalk opschiet.

Onder alle bogen en ribben komen *kapitelen* voor.

2. De door de *kapitelen* boven deze pijlers en schalken gedragen gewelfribben en gordelbogen vertonen zulke torus- of rondstaafprofielen niet, zij hebben een enkele, resp. een drievoudige geriemde peerkraal.

De scheibogen van de absis komen hiermede in hoofdzaak overeen, hun rijke profilering geeft een herhaling van peerkralen, maar van de middengroep van drie is de middelste een peerkraal, de twee wederzijdse zijn van amandelvormige doorsnede, deze herhaalt zich aan de buitenzijde.

De overgangspijlers sluiten zich in hun naar het oosten gekeerde zijde bij de onder 1 beschreven ronde profielen aan.

Ten aanzien van hun naar de zuid-, resp. de noordbeuk gekeerde zijde is er een belangrijk verschil:

De zuidelijke overgangspijler zet aan de zuidkant het peerkralenstelsel voort, gelijk dit ook bij de twee volgende koorpijlers het geval is. Deze profielen worden echter *zonder tussenkomst van kapitelen* in de kruis- en gordelribben doorgetrokken[1].

Hetzelfde geldt voor de kapellen van Arkel en van Avesnes met dit kleine verschil dat in de scheibogen naar de zuidbeuk ook twee amandelprofielen voorkomen.

3. De noordelijke overgangspijler daarentegen mist aan de naar het noorden gekeerde zijde de groep van peerkralen.

3a. Deze wordt vervangen door een zware prismatische schalk met de doorsnede van een 5/8-hoek waarvan één zijde frontaal en te wz. van deze schalk een halfronde, gelijk dit ook bij de twee volgende koorpijlers het geval is. De 5/8-schalk voegt zich met twee kleine achtersnijdingen tegen de pijlerkern aan.

Voorts zijn aan de noordzijde de *kapitelen* gehandhaafd niet slechts aan de pijlers maar ook tegen de noordmuur, waar een prismatische schalk op enige afstand geflankeerd door halfronde de gordelbogen en kruisribben opvangt.

1 Zie E. ZIMMERMANN-DEISSLER in Kölner Domblatt 1958, blz 93. Volgens schrijfster zou ‘die südliche Umgangsseite Des Utrechter Domes... unmittelbar vom Kölner Turmerdgeschoss’ (zuidelijke toren) afhankelijk zijn.

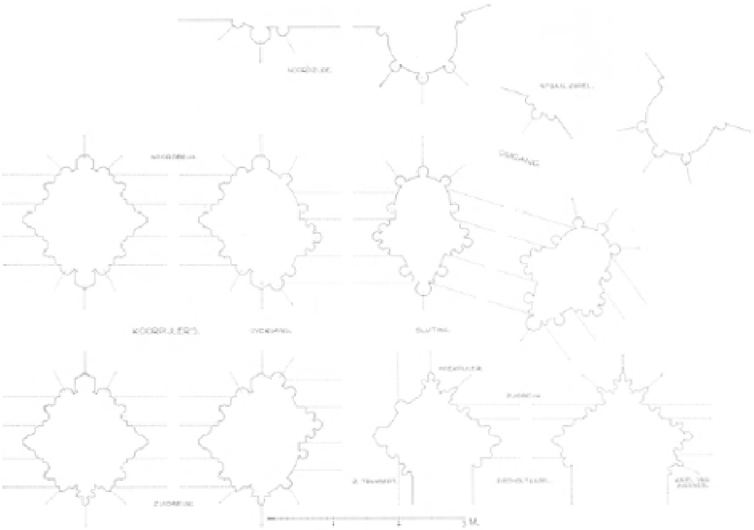

Fig. 32. Pijlerprofielen in het koor, de omgang, de noord- en de zuidbeuk

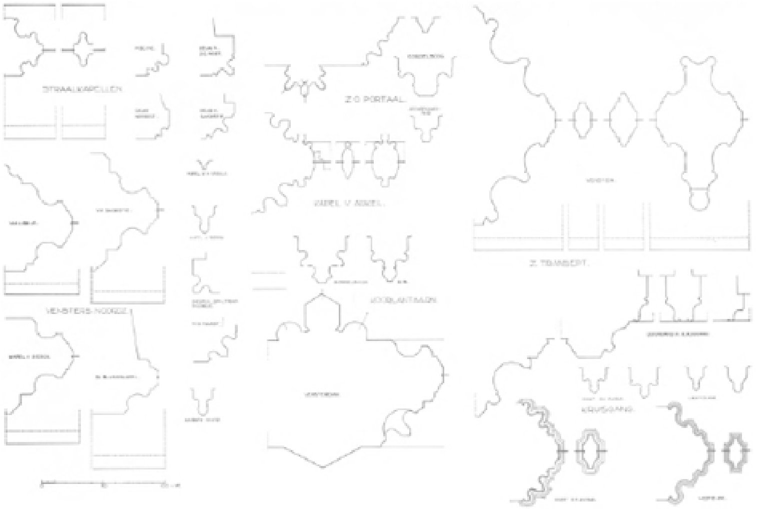

Fig. 33. Profielen van pijlers, bogen, vensters en ingangen.

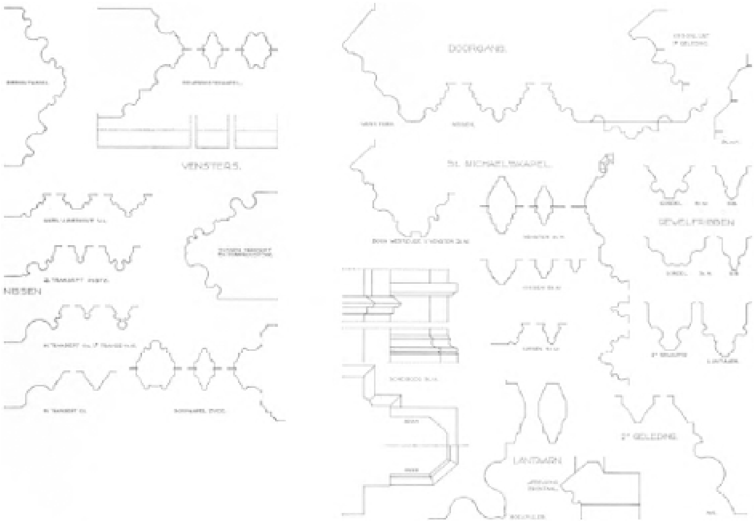

Fig. 34. Links: profielen van pijlers, vensters en nissen in de Diepholt- en de Domproostenkapel, in het transept en de zuidelijke schipkapellen. Rechts: profielen in de toren

Het prismatische stelsel is dan voorts toegepast aan de westzijde van de twee overgangspijlers[1], dus onder de scheibogen, en wordt voortgezet aan de volgende koorpijlers, met dit verschil:

3b. dat de doorsneden van de drie vooruitkomende profielen de vorm van een trapezium (met flauw concave zijden) hebben. *Geen kapitelen* onderbreken de voortzetting dezer profielen.

Aan de koorzijde tenslotte is elke overgangspijler verzwaard met een forse, naar het hoge gewelf opschietende, schalk welks doorsnede tendele een halve zeshoek is, maar geplaatst met een hoekpunt naar voren, tendele, aan de absiszijde, een meer dan halfronde kraal (voor de rib van het sluitingsgewelf) aansluitend bij het rondenstelsel van de omgang.

3c. Bij de naar het westen volgende twee paren pijlers is er wèl ruimte om koorschalken in volle 4/6-vorm met achtersnijdingen te plaatsen (zie voren blz. 235 over de meerdere breedte der koortraveeën).

Onder de scheibogen der koortraveeën is het doorsnedeprofiel der pijlers een opeenvolging van rechte en schuine kanten en holten. De hoofdschalken worden, ook in de absis en in het transept, niet onderbroken door het horizontale lijstwerk van het triforium.

In de kapel van Sierck worden de kruisribben door peerkralen gevormd. De scheiboog echter onderscheidt zich door een fors prismatisch (3/6) middenlid (*zonder kapitelen*).

De oostelijke kruisingpijlers vertonen uiteraard aan hun oostzijde de prismatische concave profielen *zonder kapitelen* van de koorscheibogen. Aan de drie andere zijden (noordelijke pijler), resp. de n. en w. zijde (zuidelijke pijler) staan tegen een zware ronde kern 4/6-schalken overhoeks als in het koor, doch ze zijn bot, zonder achtersnijdingen, met de kern verheeld. Midden tussen deze laatste schalken rijzen op enige afstand 2/3-ronde op, bestemd om de ribben van het (niet uitgevoerde) transeptgewelf te dragen. Zij zijn, met de hoofdschalken en die onder het koorgewelf, voorzien van *kapitelen*.

De westelijke kruisingpijlers zijn op overeenkomstige wijze samengesteld.

De pijlers tegen de oostwand van de zuidarm hebben dezelfde botte aansluiting van 4/6-schalken vergezeld van halfronde.

Er heeft hier echter een vervorming plaats gehad. Zie voren blz. 271 over de vervanging van oorspronkelijke peerkralen.

Wat de westwand van de zuidarm betreft heeft de zuidelijke pijler die één geheel uitmaakt met de scheimuur tussen transept en kapel van Montfoort een zware 4/6-schalk met achtersnijdingen als de hoofdschalken in het koor.

De ten n. van deze pijler geplaatste alsook de corresponderende tegen de westmuur van de noordarm vertonen de kernronding met 4/6-schalk zonder achtersnijdingen op enige afstand begeleid door halfronde, als aan de kruisingpijlers geconstateerd. Op de scheiding van de noordelijke smalle travee vindt men daarentegen de 5/8-schalk met achtersnijdingen als in de noordbeuk.

1 De zuidelijke overgangspijler verenigt dus de systemen 1, 2 en 3, de noordelijke slechts 1 en 3.

Het ingebogen-prismatische profiel der scheibogen van het koor herhaalt zich in de open boog tussen zuidtransept en de zuidbeuktravee van het schip alsook in de schei- en gordelbogen van de schipkapellen en de daaraan grenzende traveeën van die zijbeuk (*geen kapitelen*), met uitzondering evenwel van de scheiboog voor de kapel van Montfoort, waar men de 5/8-schalk met bladwerkkapiteel van de koorzijbeuk terug vindt, wederom geflankeerd door 2/3-ronde dragers van de gewelfribben.

Dezelfde formatie ook aan de noord- (schip-) en de westzijde van de twee gespaarde pijlers tussen de buitenste en de binnenste zijbeuktraveeën van het schip.

De pijlers op de grens der buitenste smalle traveeën van het transept onderscheiden zich doordien de halfronde te wz. van de hoofdschalk geplaatste ronde, frontaal gericht zijn, alsof niet berekend om diagonale ribben op te vangen.

In de noordelijke aanbouwsels met inbegrip van de kapel van Sierck komen geen schalken, alleen *kraagstenen*, onder de gewelven voor.

In het zuidoostportaal treedt over het gelijkvloers een groep van drie peerkralen op, als gordelboog een brede platte band met convexe zijden vergezeld van door diepe hollen ervan gescheiden kralen (*geen kapitelen*).

Over de verdieping (Archief) een prisma vergezeld van hollen.

Een overeenkomstig profiel aan de door bladwerk*kapitelen* gedragen ribben van het stergewelf der kapel van Diepholt.

In de twee schipkapellen worden de stergewelven gedragen door ronde hoekschalken met bladwerk*kapitelen*.

4. Een veelledig profiel, samenstelling van het concave prisma met de geriemde peerkraal, vertonen de door *kapitelen* gedragen gordelbogen over de koorlantaarn: prisma - hol - peerkraal - hol - schuine kant. De kruisribben: peerkraal - dunne kraal - hol - kraal - schuine kant.

Versiering der kapitelen, sluit- en kraagstenen+

+Kapitelen

Kapitelen. 1. Los, als gestrooid, klein bladwerk in twee reeksen, de bovenste om de dekplaat heen grijpend, vindt men aan de kapitelen der muurpijlers van de omgang, dus tussen de straalkapellen. Het bladerwerk (ahorn, hop, hazelnoot, eik aan twijgjes) loopt continu door langs de met de pijlers verheelde schalken en laat veel van de kapiteelkelken zichtbaar.

Wat de naturalistische behandeling aangaat sluit dit werk zich goed aan bij die van de piscinakapiteeltjes: plastisch vijgenblad en wingerdloof waartussen druiventrossen.

2. Grotere bladeren, vrij dicht opeen ontspruitend aan forse, merendeels liggende, stengels, eveneens in twee reeksen, en om de schalken doorgevoerd, met diepe schaduwwerking, ook om de dekplaat heen groeiend ziet men aan de absispijlers. Het zijn voornamelijk fors generfde, met veel reliëf gehouwen eikebladeren waartussen eikels schuilgaan.

Twee kapitelen, een aan de zuid- en een aan de zuidoostzijde (overgangspijler) tonen, enigszins afwijkend, een losse, dus de kapiteelkelk ruim zichtbaar latende, plaatsing als type 1. Een hunner heeft klimopbladeren.

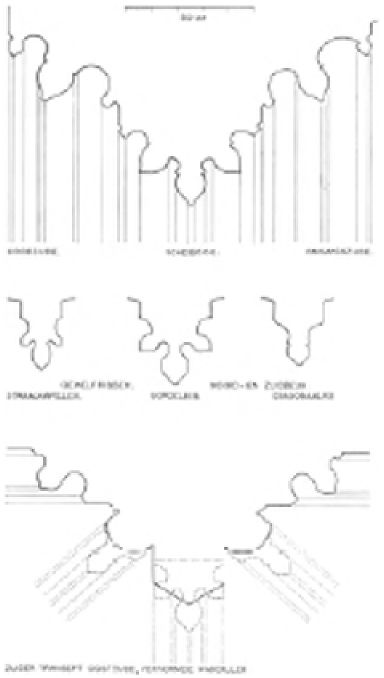

Fig. 35. Scheiboog in de koorsluiting en wandpijler aan de oostzijde van het zuidtransept

3. Aan de noordzijde constateert men een toeneming van het schematische: brede lintvormige scheden, in V-vorm geschikt, dragen moeilijk te definiëren rozetachtige bloesems (te vergelijken met de, weliswaar primitievere, laaggeplaatste kapitelen in de zuidbeuk van de St. Jacobskerk). Zulke schematisering kenmerkt treffend het kapiteel ten n. van het H. Graf. Daarentegen keert het type 1 weer terug aan de noordelijke overgangspijler.

Ook de kapitelen in de noordelijke koorbeuk dragen, naast enig vrij oppervlakkig gehouwen eikeblad, rozetvormen op lintvormige scheden.

4. Geheel anders vertonen zich de kapitelen in de zuidbeuk: hun bladeren hebben òf bultige tot uitgestulpte en ook krullige vormen die soms aan het latere z.g. koolblad doen denken (één echter aan bladeren en vruchtjes van de moerbei?) òfwel talrijke diepe inboringen (‘ogen’) en ondersnijdingen waardoor een ervan (in de oostelijke travee) zich zelfs voordoet als omvat door twee reeksen van aaneengeschakelde ringen.

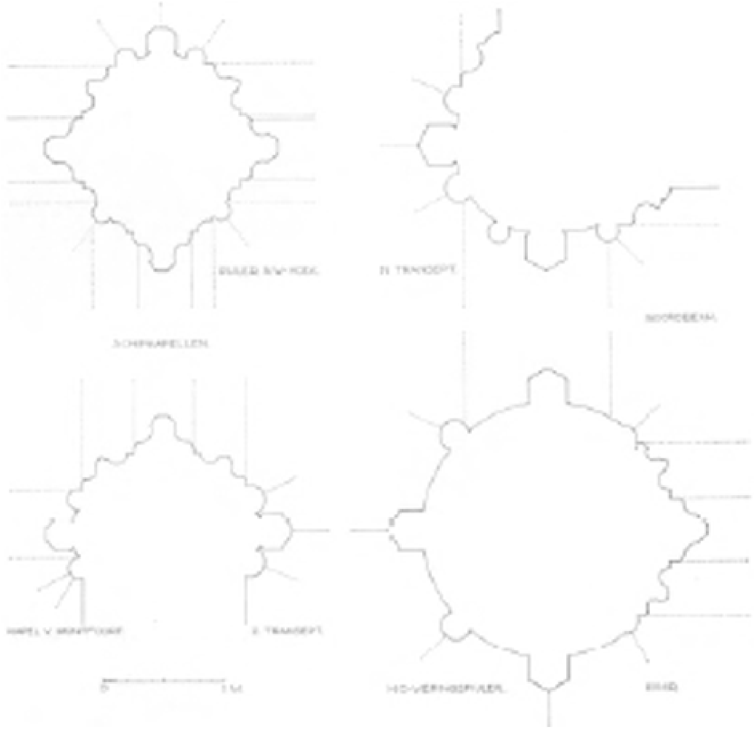

Fig. 36. Pijlerprofielen in het transept

Ook de zuidoostelijke hoekschalk in de Domproostenkapel is versierd met bultige geperforeerde en ingesneden bladeren waaronder vruchtentrossen hangen.

Identiek dezelfde trant vindt men aan de westelijke kruisingpijlers en zeer verwant zijn de kapitelen in de lichtzone van het zuidtransept alsook enkele in de schipkapellen en in de hieraangrenzende traveeën.

Aan de sculptuur dezer westelijke bouwdelen is in het algemeen een golvende of kruipende beweging eigen.

Een nog statisch karakter spreekt daarentegen in de kransen van met krachtig reliëf bewerkte (veelal een omkrullend middenblad tussen twee opwaartse) eikebladeren der kapitelen van de koorlantaarn inbegrepen die van de oostelijke kruisingpijlers, welke als (naar de trant XIV) stylerende overgangsvorm tussen de typen 3 en 4 kunnen worden gezien.

Sluit- en kraagstenen. Zie de beschrijving van de straalkapellen en de zijbeuken (blz. 233, 238 en 266). Het cirkelende naturalistische bladwerk ontbreekt in de meest westelijke travee van de zuidbeuk en in de noordelijke overgangstravee. Fraaie bladmaskers

Afb. 318. Kapiteel van een wandpijler in de noordbeuk van het koor

op de sluitsteen van de noordoostelijke straalkapel en in de St. Blasiuskapel.+ **+Sluitstenen**
Figurale versiering verder aan de archaïsch aandoende sluitstenen van de koorlantaarn, en aan die (XIV) van het zuidoostelijke portaal, alsook op talrijke kraagstenen (XV) in de kapellen en de Sacristie. Vele hiervan vertonen 'halve-engelen' w.o. enkele zich onderscheiden door een scherpe knik in de vleugels (kapel van Diepholt, Domproostenkapel, Sacristie).

+ Basementen

+Basementen

Deze zijn doorgaans achtkantig en twee- (in het zuidoostportaal drie-) ledig, met tussenkomst van afgeplatte profielen op een plint gebouwd die onder de hoofdpijlers hun omtrek pleegt te volgen.

De onderbouw van de pijlers der absis en van de oostelijke helft van de overgangspijlers onderscheidt zich door grote hoogte: onder de eigenlijke schalkbasementen rijzen achtkante voetstukken op die tesamen met het plintblok tot ongeveer 1,25 m reiken.

Opmerkelijk zijn verder de voetstukken in de zuidbeuk, met name die onder de muurpijlers tussen de zuidkapellen. Hier vindt men op een vrij hoog, aan de bovenkant diep afgeschuind, plintblok dat niet het bovenbedoelde beloop volgt en ook

het platte tussenprofiel mist, een samenstelling van dicht naasteengeplaatste achtkanten, waarvan die onder de hoekgroepen van drie schalken onmiddellijk opschieten, terwijl de tussengevoegde terugspringen.[1]

Traceringen+

+Traceringen

De ronddriepas komt in de oudste partij van het koor niet voor, wel, in klein formaat en in een cirkel gevat, in de zwikken van de vensterkoppen der kapellen van Arkel en van Avesnes. Wat de lantaarnzone betreft in de zwikken der vensters boven de overgangstravee en hun frontaal, in de wangen der luchtbogen tegen de sluiting, in de zwikken der buitenste transeptvensters en drie in de top van het tweede koorvenster (zuid- en noordzijde).

> Twee verdubbelde ronddriepassen (omgekeerd) in groter formaat en versierd met lelietoten in het venster der kapel van Sierck en in dat der sacristieverdieping ernaast, als ook een rondvijfpas in de top van juistgenoemde kapel zijn vullingen welke de laatste restauratie in aanwezige cirkels heeft aangebracht.

De rondvierpas, eveneens in cirkel: twee in de vensters (zuid- en noordzijde) der overgangstravee, tezamen met twee spitsdriepassen en inwendig twee onder de straks te noemen zevenpas.

Afb. 319. Pijlerkapitelen in de noordbeuk van het koor

1 EVA ZIMMERMANN-DEISSLER (t.a.pl., blz. 61 VV.: ‘Das Erdgeschoss des Südturmes vom Kölner Dom’) heeft deze kapiteelloze bundelpijlers en hun voetstukken in een vergelijkend onderzoek betrokken.

Afb. 320. Pijlerkapitelen in de noordbeuk van het koor

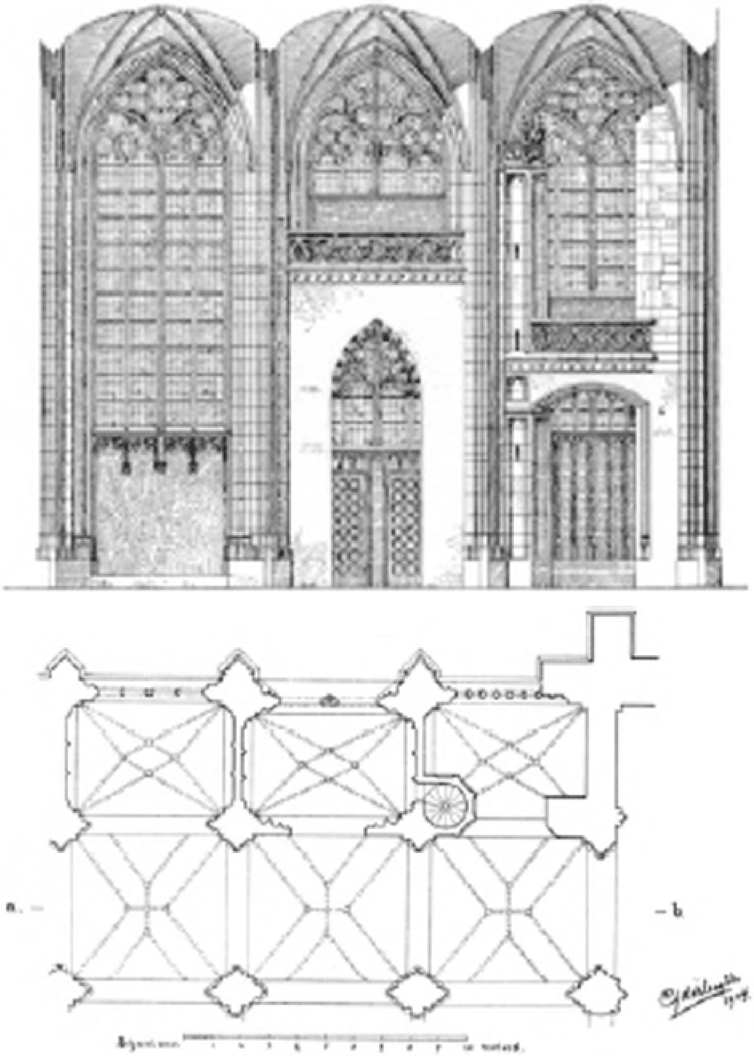

Fig. 37. Reconstructie van de noordelijke zijkapellen aan het schip, door G. de Hoog, 1904

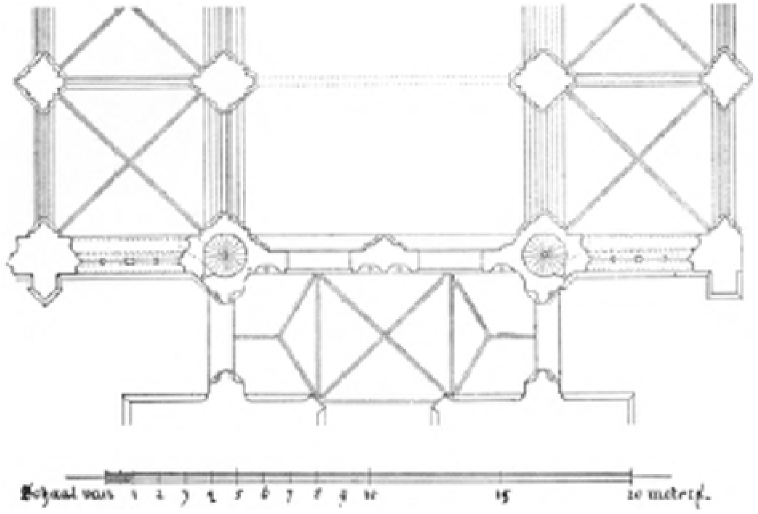

Fig. 38. Plattegrond van de meest westelijke schiptravee en de doorgang met Bisschopsloge tussen schip en toren. Reconstructie door G. de Hoog, 1908

In de lantaarnzone; in de vensters der sluitingzijde; een paar boven de deelspitsboogjes van het eerste koorvenster (zuid- en noordzijde); drie in de frontalen[1] boven het eerste en het tweede koorvenster (zuid- en noordzijde).

Die in de transeptgevelvensters zijn door Kamperdijk uitgevoerd.

De verdubbelde rondvierpas met lelietoten en omsloten door een cirkel slechts in de bovenzone: in de vensters boven de overgangstravee, in de frontaal van het noordelijkste transeptvenster (oost- en westzijde), in dat van het zuidelijkste transeptvenster (doch slechts aan de oostzijde), in de wang van de eerste luchtboog (van het oosten) tegen de noordzijde van het koor.

Een rondzevenpas omvat een cirkel eenmaal inwendig in het zuidtransept (zie blz. 270) n.l. in de kop van de nis in de wand waarachter de kapel van Diepholt werd opgetrokken.

De spitsdriepas, doorgaans omsloten door een sferische driehoek, vindt men in de oudste partij van het koor, n.l. in de vensters der straalkapellen (drie: 2 en 1, de 2

1 Waar hier transeptvensters en hun frontalen vermeld worden, zij eraan herinnerd dat blijkens de maquette slechts twee aan de oostzijde van de noordarm vóór Kamperdijk's herstellingen aanwezig waren. Zie ook het onder Verval en restauratie (blz. 185) opgemerkte.

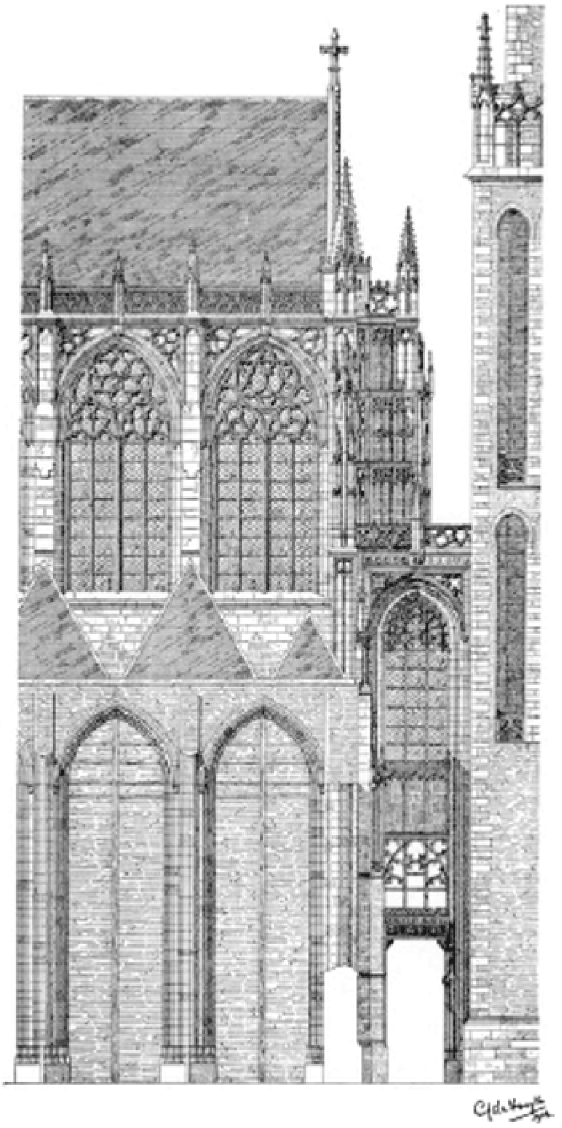

Fig. 39. De westelijke schiptraveeën en de doorgang met Bisschopsloge tussen schip en toren. Reconstructie door G. de Hoog, 1908

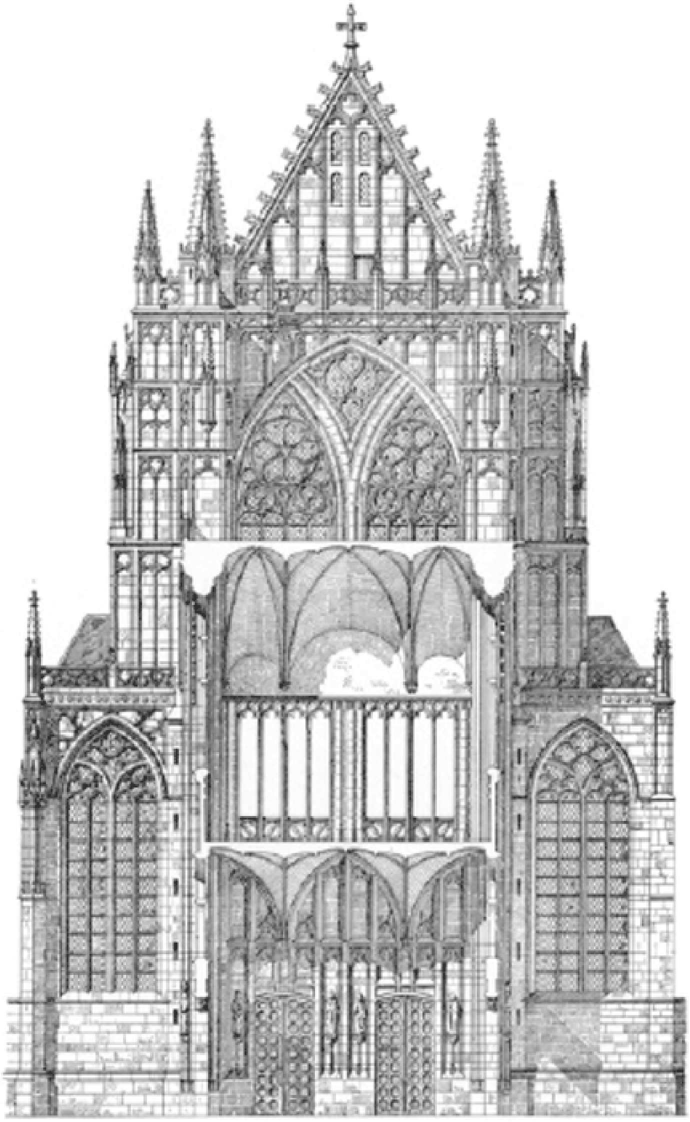

Fig. 40. Dwarsdoorsnede over de Bisschopsloge en de doorgang tussen schip en toren.
Reconstructie door G. de Hoog, 1904

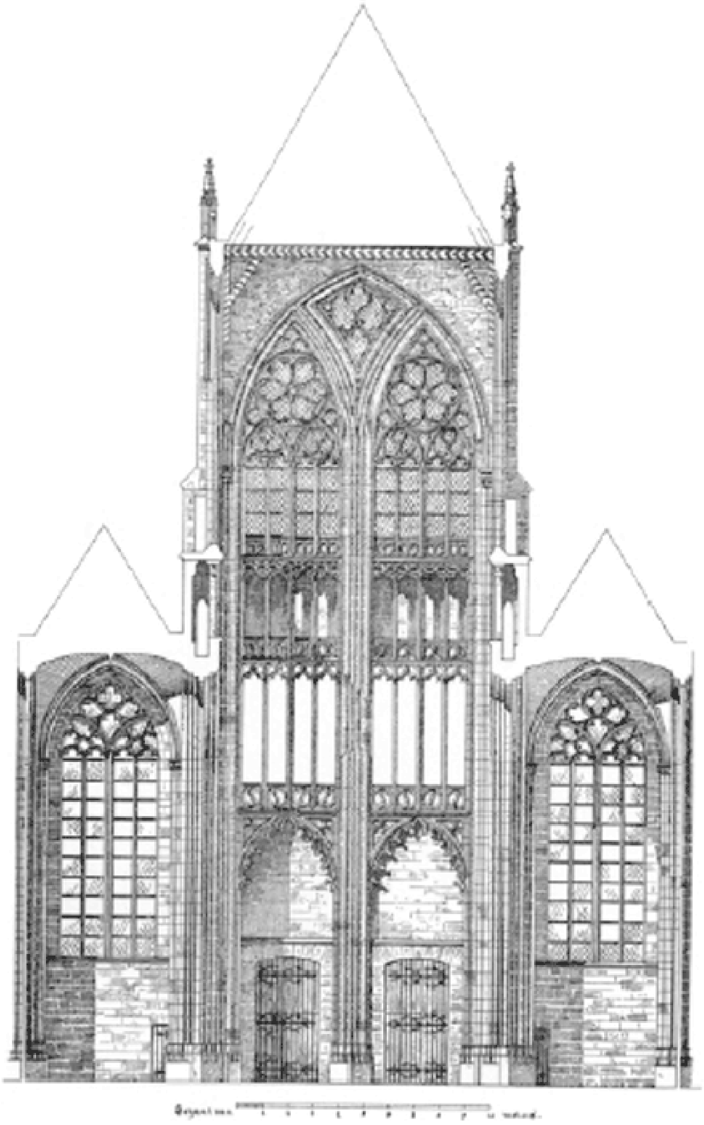

Fig. 41. Dwarsdoorsnede langs de westelijke binnengevel van het schip. Reconstructie door G. de Hoog, 1904

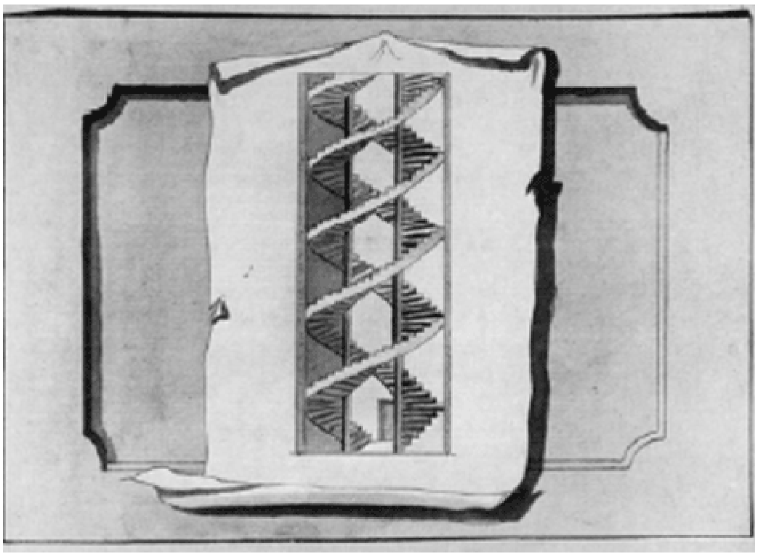

Afb. 321. Dubbele wenteltrap op de zuidwesthoek van het schip. Tekening door Serrurier, ± 1730

niet omsloten).[1] Verder in de vensters der overgangstravee, tezamen met twee rondvierpassen gevat in een sferische vierhoek.

Wat de lantaarnzone betreft in het eerste en het derde koorvenster, zowel aan de zuid- als aan de noordzijde drie (resp. 1 en 2, en 2 en 1), in het noordelijkste transeptvenster, zowel aan de oost- als aan de westzijde, n.l. drie (1 en 2), omvat door een cirkel, zowel aan de oost- als aan de westzijde.

Verder in de zwikken van frontalen boven het eerste en het tweede koorvenster aan de zuid- en de noordzijde en in de wang van de tweede luchtboog tegen de noordzijde van het koor (drie omvat door een cirkel).

De spitsvierpas treft men, in zeer klein formaat aan in vier der straalpunten van de vensters van Arkel en van Avesnes. Groter, elk omvat door een sferische vierhoek en tezamen gevat in een cirkel: in enkele bovenlichten van het transept, n.l. drie (2 en 1) in het tweede venster van de noordarm, ook in het zuidelijkste en het naastliggende venster van de zuidarm, zowel aan de oost- als aan de westzijde.

De verdubbelde spitsvierpas[2] met lelietoten tweemaal onder en terzijde van de roos in de kapellen van Arkel en van Avesnes.

1 De deelspitsboogjes onder de traceringen zijn nog niet voorzien van toten.
2 Zie M. GEIMER Der Kölner Domchor und die rheinische Hochgotik (Bonn 1937), blz. 94 (invloed van Straatsburg via Keulen).

Tenslotte in de wangen van een drietal luchtbogen, n.l. de meest westelijke (bij het transept) aan de zuid- en de noordzijde, en de derde aan de noordzijde.

Een rayonnante roos in een tussen de spitsdeelbogen doorzakkende sferische vierhoek tooit de vensters der kapellen van Arkel en van Avesnes, een flamboyant rad de top van Kamperdijk's transeptgevelvensters en de frontaal boven het derde koorlantaarnvenster.

De vol ontwikkelde visblaas vertoont zich niet in de benedenzone. Wel een gedrongen, naar de blaasbalg zwemende vorm (een aangepunte cirkel zonder toten) die met andere dergelijke als een netwerk vormt dat, hier en daar met omgevende halve visblazen, een cirkel vult: aldus in de vensters der Domproostenkapel en der westelijke schipkapellen. Ook inwendig in de oostwand van de kapel van Montfoort.

De echte visblaas komt in de lantaarnzone in groten getale voor, en wel:

a. gestrekt en spits, hetzij symmetrisch (dolkvorm), hetzij licht gebogen (kromzwaardvorm). Aldus in de zwikken van het derde koorvenster (beiderzijds) en in die van de transeptvensters, van de frontalen boven alle vensters en van de wangen der luchtbogen.

b. sterk gekromd en in twee-, drie-, vier-, zelfs vijfvoud in een cirkel rondwentelend. Deze flamboyante vorm vindt men in het tweede en het derde koorvenster met zijn frontaal (n.o. van Kamperdijk), in de luchtbogen tegen de zuidzijde en in de derde tegen de noordzijde van het koor, voorts aan de meeste luchtboogstoelen, vooral aan de zuidzijde.[1] Aan de omgangs- en de noordzijde ook eenvoudiger figuren, zonder toten en twee aan twee elkaar toegewend (alsook drie- en vierpassen).

Interpenetratie van profielen is te constateren in de vensters der twee schipkapellen, waar zij in de dagkanten doordringen.

Dit verschijnsel deed zich (vóór de restauratie door Kamperdijk) treffend voor bij het stijlwerk van het zuidelijke transeptgevelvenster, getuigen de maquette, de tekening (ca. 1830) door A. Oltmans jr. en een der drie door B.v.B. (ca. 1845). Ook het grote venster in de westgevel van het verdwenen schip had dergelijke stijldoordringingen blijkens de tekening (1745) door J. de Beijer, vermeld onder Afbeeldingen van de toren. Zie afb. 159, 165 en 374.

+ e. Het verdwenen schip

+Het schip

Volledigheidshalve mogen hier enkele hoofdmomenten aangestipt worden uit de voortgang van de bouw van het door de wervelstorm van 4 augustus 1674 geheel ontredderde en sinds 1826 opgeruimde schip.

+**Litteratuur en afbeeldingen**

+ Voor de beschrijving van het verdwenen gedeelte der kerk zijn wij uiteraard aangewezen op teksten en oude afbeeldingen. Dit zijn voor een deel de Bouwrekeningen in de transscriptie van J. ALBERTS, voor het overige de uiteenzettingen van F. NIEUWENHUIS en S. MULLER FZ. in hun aangehaalde werken. Van belang zijn in MULLER's Schip van den Dom de re-

1 Ook hier veel restauratiewerk.

constructie-ontwerpen door G. DE HOOG HZ. van de gevels en plattegronden der drie noordelijke zijkapellen, van de meest westelijke travee uit het noorden gezien, met de zijgevel van de Bisschopsloge waaronder de doorgang naar St. Salvator (een verbetering dezer reconstructie in Tweem. Ts. Bouwkunst 1906, blz. 160 VV.), van de westelijke afsluiting, en tenslotte de doorsnede over middenschip, zijbeuken en zijkapellen.
Een duidelijke indruk van de toestand onmiddellijk na de ramp geven de twintig gezichten op de 'Ruynne' door H. SAFTLEVEN (afb. 123-138); de situatie in 1697, lang nadat ingrijpende opruimingswerken verricht waren, is te zien op een gravure van I. VAN VIANEN (afb. 139).

+Geschiedenis en beschrijving

Werd in 1466 VV. nog het dak van de 'antiqua ecclesia' gerepareerd, sinds 1472+ kwamen van lieverlede grote massa's uit de afbraak van de 'oude kerck' in verkoop en in ruil; verschillende soorten steen, waaronder veel tuf, ook leien, lood, vensterglas 'achter uut der kerck' gebroken. In 1481 is er van deze bovengronds niets meer over; in 1485-1486 breekt men uit het westelijk gedeelte de fundamenten uit en graaft kuilen voor de nieuwe pijlers.

Terwijl in de laatste decennia der 15e eeuw en nog iets daaroverheen de onderbouw der middenschip- en zijbeuktraveeën naar het westen toe ter hand genomen was, konden bij de aanvankelijk voorziene vijfbeukige aanleg, welke onder leiding van mr. CORNELIS DE WAEL en vervolgens mr. ALARD VAN LEXWEERD uitgevoerd werd, aan beide zijden kapellen worden opgetrokken. Men begon aan de zuidkant, waar er drie tot stand kwamen. Twee hiervan, de grafkapel van Jan van Montfoort en die van de Domdeken Ludolf van Veen, zijn overeind gebleven, tesamen met de belendende traveeën van de buitenste zuidelijke beuk (zie blz. 186, 220 en 288); de derde, meest westelijke, grafkapel, van de Domthesaurier Gerard van Soudenbalch († 1524), is in 1847 afgebroken. In de Bouwrekeningen vindt men op het jaar 1492 een vereffening aangaande arbeid aan de tweede kapel (zie de op blz. 175 aangehaalde posten), vervolgens in 1501 betaling voor 'blaeusteen totten uutlaten', waarmee de aangrenzende vakken van de zuidelijke beuk bedoeld zijn. Geheel deze zuidoostelijke, lage partij van het schip werd met ster- en netgewelven overkluisd, waarvoor JAN VAN SCHAYCK de sluitstenen en gewelfknopen leverde. Ook de venstertraceringen met visblaasmotieven, doorsneden door een tot de kruin voortgezette middenstijl (gelijk het zuidvenster der Domproostenkapel van 1492) vertoonden dezelfde laat-Gothische stijl. Over de oorspronkelijke 'syncopische' bedaking der kapellen zie voren blz. 175. Enkele oude afbeeldingen geven een indruk van de vroegere toestand uit- en inwendig van deze kapellen. Het zijn in het bijzonder een tekening (1745) van JAN DE BEYER, waarop wij zien dat nog in zijn tijd een met visblazen rijk versierde balustrade de kapelgevels bekroonde, en een tekening (ca 1790) van C. VAN HARDENBERG, die een gezicht geeft in de (gesloopte) kapel van Soudenbalch met de graftombe der graven van Solms (Catal. top. atlas, Suppl. nr. 751).

Als tegenhangers van dit drietal kwamen van 1508 tot 1512 aan de noordzijde eveneens drie kapellen tot stand. De meest westelijke, de kapel van Abraham van Leeuwenberch († 1523), was de eenvoudigste. Men ziet haar uitwendig op de gravure van VAN LAMSWEERDE (afb. 121), inwendig op de tekening van SAENREDAM (afb. 240), terwijl men zich ook uit SAFTLEVEN's 'Ruynne' nrs V, VI, X, XIV en XVI (afb. 127) enige voorstelling van haar opbouw kan maken. Fraaier was het uitzien der twee andere, waar het flamboyant hoogtij vierde. Beide waren door gewelven in tweeën gedeeld waardoor lage bovenkapellen ontstonden. De middelste bevatte, als uit de

gravure van Van Lamsweerde en tekening IV van Saftleven's ruïne blijkt, gelijkvloers een korfbogig gedekt portaal en hierboven een eveneens gewelfde ruimte gewijd aan Onze Lieve Vrouw en bereikbaar langs een in de onderbouw van een luchtboog uitgespaarde trap, die in de oostwand uitmondde. Deze Mariakapel zag over een versierde balustrade uit op de zuidelijke beuken (vgl. fig. 37).

De meest oostelijke kapel, later naar de Domdeken van der Vecht († 1572) geheten, was, gelijk gezegd, eveneens tweedelig. Men vindt haar in gehavende toestand afgebeeld op Saftleven's ruïne nrs VII, IX, X en XVI. Haar bovenkapel bevatte een door kanunnik Antonie Taets van Amerongen († 1555) gesticht altaar.

Inmiddels had men moeten afzien van de volledige uitvoering van een vijfbeukige aanleg met zijkapellen, die zich acht traveeën diep bij de toren zou aansluiten. Aan de zuidzijde verhinderde de H. Kruiskapel de daarvoor nodige ontwikkeling in de breedte, terwijl de eis van Oudmunster een behoorlijk wijde toegang uit het noorden te behouden, niet alleen dwong tot het opgeven van het achtste gewelfvak, maar ook tot het minder diep uitzetten van de vierde tot zevende travee. De rekeningposten van 1485-1486 corresponderen met deze gewijzigde opzet wanneer er sprake van is ‘dat men hebben sall aen elcke syde 14 gebinde’ bij het slaan van de bogen over het schip.

Het middenschip vond, althans inwendig, niet zijn algehele voltooiïng. Aanvankelijk waren de drie oostelijke traveeën niet hoger dan de zijbeuken opgetrokken en met hout en riet afgedekt. In 1512 echter was de bovenbouw over de gehele lengte zo ver gevorderd dat het schip met een houten kap gedekt kon worden. Tot een overwelving kwam het niet. Op Saenredam's tekening van 1636 (afb. 176), die een gezicht in schip en koor uit het westen weergeeft, ontwaart men een smal stukje van een platte houten zoldering zoals die over het transept. De gravure van van Lamsweerde en Saftleven's ruïne nr I tonen de hoge muren van de lichtbeuk voorzien van vensters zonder frontalen maar overtopt door pinakels die door de met visblazen versierde dakbalustrade heen steken (vgl. de oostelijke vensters van het zuidertransept). Aan de luchtbogen is men niet toegekomen, op de gravure (1660) van Van Lamsweerde verrijst slechts een machtige stoel tussen de tweede en derde travee boven de noordelijke zijbeuken uit.

Deze zijbeuken werden nog wel overkluisd, in 1499, nadat zij eerst met riet overdekt waren geweest. De gravure van Van Lamsweerde laat zien hoe hierboven dwarse daken waren aangebracht in ‘syncopische’ volgorde zoals over de zuidelijke schipkapellen. Aan de westzijde waren zij afgesloten met een bij het hoge middenvenster aansluitende gevel welks venster in 1517 aangebracht, met visblaastraceringen versierd was (zie de tekeningen nrs I en XI van Saftleven's ruïne). Opmerkelijk was de driehoekige doorsnede der contreforten tegen deze kapellen. Verder dan de funderingen en enig opgaand muurwerk van de vier westelijke kapellen aan de noordzijde is men niet gekomen.

In de noordwestelijke hoekbeer van het schip waren, blijkens een tekening van SAFTLEVEN uit 1674 (Catal. top. atlas nr. 819), reliëfs ingemetseld en opschriften gebeiteld: de twee staande figuren van Kain en Abel, met als bijschrift hun namen: ‘Caijin’ en ‘Abel’, terwijl rechts van beide figuren in een medaillon de broedermoord uitgebeeld was. Onder de reliëfs was een vierregelig Latijns vers aangebracht. Het medaillon, van trachiet, vermoedelijk XVIe-eeuws, is bewaard gebleven (Catal. Hist. Mus. 1928, nr. 1281) in het Centraal Museum.

Rest ons nog over de meest westelijke partij, voorzover oude afbeeldingen en een enkele rekeningpost daarover licht werpen, enige mededelingen te doen.

SAFTLEVEN's 'Ruynne' nrs I en XI, een schilderij (1675) door J. VAN KESSEL (afb. 373), een tekening (1745) door JAN DE BEYER (afb. 374) geven een denkbeeld van de westelijke schipgevel en van het in 1517 daarin geplaatste hoge venster, waarvan de beglazing onderbroken werd door de gang die de zuidelijke en noordelijke triforia verbond, terwijl in een lagere zone een open arcatuur de bisschop van zijn loge uit zicht verleende in het middenschip (zie ook de herziene reconstructie door G. DE HOOG HZ. in Tweem. Ts. Bouwkunst 1906, blz. 160 VV, hier fig. 41).

Deze westgevel met venster onderging in 1677 herstellingen door GHIJSBERT THEUNISZ. VAN VIANEN, MELCHIOR VAN DEN BOSCH e.a..

De Bisschopsloge bevond zich boven de passage naar Oudmunster. Zij was, evenals deze gang, overkluisd. Van beide gewelven zijn nog kraagstenen in de oostwand van de toren over (zie blz. 428). Van haar noordelijke en zuidelijke gevel geven Saftleven's ruïne nr II en de tekening uit 1745 van De Beyer een voorstelling; een proeve van reconstructie geeft G. de Hoog t.a.pl. (hier fig. 39-40).

Een dubbele wenteltrap tenslotte was tussen de loge en het schip uitgespaard in de zware, met een spitsje bekroonde, steunbeer in de as van de zuidelijke pijlerreeks van het middenschip. Men onderscheidt deze pijler op de gravure van Van Lamsweerde en duidelijker op Saftleven's ruïne nr II, ook nog op het schilderij van Van Kessel (afb. 121, 124 en 373). Op de vernuftige constructie van deze gekoppelde 'widelstenen' werpt de tekening uit ca 1730 van SERRURIER (afb. 321; Catal. Top. Atlas nr. 638) enig licht. Zij worden genoemd in de rekeningposten van 1489-1491 (zie blz. 175). Deze dubbele wenteltrap zou ook, volgens S. MULLER FZ., met de Bisschopsloge afgebeeld zijn op een als 'Bedelaar voor een Poort' betiteld paneel uit 1659 van Jacob van Hasselt (afgebeeld in Oud-Holland 1946, blz. 137; de huidige verblijfplaats van het schilderij daar niet vermeld). Volgens architect Th. Haakma Wagenaar zou er nog zulk een dubbele wenteltrap bestaan hebben op de noordwesthoek van het schip. De trappen zouden verschillende doeleinden gediend hebben en daartoe verdubbeld zijn, zodat vrije kruisingen ontstonden en afzonderlijke opgangen naar de Bisschopsloge (de bisschop kon dus ongestoord van het schip naar zijn kapel gaan en omgekeerd), het dak daarvan, de Egmondkapel en naar het triforium en de kerkdaken. Een dergelijke dubbele stenen wenteltrap, waarbij echter op de bordessen tussen beide trappen een verbinding bestaat, bevindt zich thans nog in het voormalige Elisabethgasthuis achter Clarenburg te Utrecht.

Betreffende de rijke versiering en inrichting van de doorgang en de Bisschopsloge tussen het schip en de toren bieden de Bouwrekeningen gegevens in onder andere de volgende posten:
september 1490: Item solvi magistro Lyevino Boegel de 60 gradibus jacentibus op die capel prope turrim
in 1491 wordt gewerkt aan de goten 'op die capell after aen den toirn, tusschen die kerck ende den toirn off the maken'
maart 1492: Item Jan Florijss heeft gheboetseert capetelen daer dat vulssel (= wulfsel, gewelf) op begynnen sal int portael
november 1493: Item Willem Tons heeft van der capellen the maken ende the vergulden myt synen sloetsteynen boven dat portael aen den toern (Ook worden er 'lewen ende rosen' gesneden voor deze kapel).
mei 1494: Item Henrick Bontmaker heeft gemaect 5 capetelen in die capel ('die capel' duidt

klaarblijkelijk in de negentiger jaren van de XVe eeuw zonder meer de Bisschopsloge aan).
augustus 1494: Item Henrick Bontmaker heeft gemaect 4 capetelen int poertael
october 1494: Item Jan Wde (= Nude, Bude?) beelsnider heeft gemaect 7 capetelen onder die spersteen int poertael ende van cleynen beeltgens aen tabernakelen
29 januari 1495: Item dominus suffraganeus consecravit et dedicavit 29 Januarii novum altare in superiori capella iuxta turrim
mei 1495: Item Henrick Bontmaker heeft ghemaect in die capell aent portaell 5 capitelen mit engelen
september 1495: Item Henrick Bontmaker heeft beelden ende capitelen ghemaect
januari 1497: Item Heyn van Eyck heeft gemaect in sinen huus twe tabernaculen int poirtaell
februari 1497: Item doen maken aen Alaert ende Aernt van Aken ende Heyn van Eyck tot hoeren huus dat sij verdynck hebben sess tabernaculen totten portaell
maart 1497: Peter van Woren van sniden op die capell boven die sittenen

april 1497: Item Henrick Bontmaker heeft gemaict capitelen
juli 1497: Item Henrick Bontmaker heeft... gemaict... capitelen aent portaell

Daarmee schijnt het werk voltooid te zijn geweest, al kunnen betalingen aan Theodricus Schade (= Dirck Schaye) en aan zijn gezel Ernest van Schaix (= Eerst van Schayck) voor 'malen' en 'stoffeeren' in 1497 nog op al dit beeldhouwwerk betrekking hebben.
De fundering van de westgevel van het schip werd in 1900 ontgraven, waardoor men de afstand tot de toren en dus de breedte van de door Oudmunster gevraagde passage kon vaststellen (zie fig. 24 en 38).

+ f. Samenvatting van de bouwgeschiedenis

+Samenvatting van de bouwgeschiedenis

Op de grote stadsbrand van 1253, die verscheidene onder het Domkapittel behorende gebouwen verwoestte, volgde naar het bericht van BEKA (midden XVe eeuw) zeer spoedig de grondlegging voor de nieuwe kathedraal door bisschop Hendrik van Vianden. De Domtafelen, door Oppermann na 1274 gedagtekend, bepalen zich tot de vermelding dat bisschop Hendrik ten tijde van Rooms-Koning Willem (1256-1296) zijn kerk begon te stichten en te vernieuwen.

+Eerste bouwperiode

+ Aangezien vooreerst de voor de herbouw benodigde gelden moeilijk reeds voldoende aanwezig konden zijn, terwijl voor de voortgang van de dienst het (in welke omvang?) vernielde Romaanse gebouw zeker herstelling had te ondergaan, is het aannemelijk dat, indien de grondslagen en wellicht een allereerste begin van de opstand der meest oostelijke partij al in 1254 VV. gelegd mogen zijn (er is hier

rode Wezer zandsteen verwerkt[1]), uitdrukkelijke resultaten van bouwactiviteit boven de grond zich niet eerder dan omstreeks een decennium later zullen hebben vertoond. De gegevens omtrent pauselijke en bisschoppelijke aflaten (zie onder Bouwberichten) gaan hiermede evenwijdig.

Van 1288 af hebben wij zekerheid: dan is er een meermalen genoemd 'novum opus' waarvan het heet dat het 'sumptuose' wordt opgetrokken. Elect Jan van Nassau verklaart hiervan de 'fundator' te zijn[2]. In dit 'nieuwe werk' (hoofdzakelijk uit

1 Architect TH. HAAKMA WAGENAAR (De Bouwgeschiedenis van de Buurkerk te Utrecht, 1936, blz. 108) wees op overeenkomst tussen het ondergedeelte van tien à twaalf jaren oudere pijlerbasementen in de Buurkerk met die in de kooromgang van de Dom.

2 Dergelijke verklaringen van trotse bouwheren zijn in middeleeuwse stichtingsoorkonden niet zeldzaam; vaak zijn zij niet werkelijk de stichter, doch hebben zij de bouw een krachtige stimulans gegeven. Zie ook GISB. BROM, 'De stichter van de Dom' in Verslag van het St. Bernulphusgilde 1889-1890, blz. 39-42, die Jan van Nassau volledig als de stichter beschouwt.

trachiet bestaande) bevond zich het hoofdaltaar, terwijl vijf straalkapellen, eveneens met altaren, er deel van uitmaakten.

De middelste van deze werd in 1295 aan het H. Kruis gewijd, stichtingen van vicarieën op deze altaren worden voorts in 1303 vermeld.

Kenmerkend voor dit oudste gedeelte zijn: de met de kooromgang verheelde transkapellen naar het type der kathedralen van Soissons, Doornik en Brugge, de ronde doorsnede van de pijlerkernen en hun gedistancieerde schalken, de naturalistische trant van het om de dekplaten heen grijpende, losse bladerwerk der kapitelen dat het kelkvormige lijf van deze zichtbaar laat (als in het Domkoor van Keulen), de toepassing van hoge basementblokken, de vormen der piscina-nissen (overeenkomend met die in Keulen) in de straalkapellen; uitwendig de slanke tweedelige vensters, gevat tussen bovenaan sterk verjongde contreforten (als bv. in Soissons en bij straalkapellen in Reims) en met kolonnetstijlen, waarboven in de verhoogde kop driepassen in sferische driehoeken, elk venster overtoogd door een met rozetten versierde archivoltlijst[1].

Op een fundamentale aanleg welke naar Vlaanderen en Noord-Frankrijk wijst, verheft zich dus een opbouw die, vooral in de vensterbehandeling, veel overeenkomst vertoont met die van de oostelijkste partij van de Dom van Keulen en die indirect ook invloed verraadt van het koor van Amiens en van Beauvais, niet van Doornik. Treffend is voorts de gelijkenis tussen de piscina-nissen in de straalkapellen van de Domkerken van Keulen en Utrecht.

Het sterfjaar van de eerste Keulse Dombouwmeester, meester Gerhard, is niet bekend[2]. Zijn opvolger wordt in 1280 genoemd. Eerst in een oorkonde van ruim twintig jaar later (1302) betreffende de nalatenschap van hem en zijn vrouw, wordt mr. Gerhard als overleden vermeld. Men zou daarom de vraag kunnen stellen: zou hij in de jaren omtrent 1280 VV aan de ordonnantie van het opgaande werk der Utrechtse oostpartij deel gehad hebben? Het is mogelijk dat de Utrechtse Dom nog geen eigen goedgeorganiseerde bouwloods had en genoegen nam met de bezoeken van een loodsmeester van elders.

Aan de 'overgangspijlers' op de scheiding van de absis en de rechte koortraveeën leest men een tegen 1300 ingetreden wijziging van de eerste opzet af, die men als 'het tweede bouwplan' pleegt aan te duiden. De geringe verwijding (op de plattegrond[+] fig. 24 door *K* en *L* aangeduid) behoeft op zichzelf in dit opzicht niet van doorslag gevend gewicht te zijn (zij kan zijn opgedrongen door het Romaanse koor), wel echter de veranderingen in de geleding en de profilering van de drie paren koorscheibogen en van de gewelfdragende leden in de zuidbeuk. Voorts treft hier de ontstentenis van kapitelen onder de kruis- en gordelribben, althans der zuidelijke zijbeuktraveeën evenals van de kapellen van Arkel en van Avesnes en onder de bogen waarmede deze zich op de zijbeuk openen: de profielen der rechtstanden zetten zich ononderbroken voort in die der ribben[3]. Deze profielen zijn geriemde peerkralen, in de genoemde scheibogen ook amandelvormig. De scheibogen en de

[+]**Tweede bouwperiode**

1 Vgl. de rozettenkransen aan kapitelen der Buurkerk (TH. HAAKMA WAGENAAR t.a.p. blz. 110).
2 P. CLEMEN, Der Dom zu Köln, blz. 54.
3 Wat de ontstentenis van kapitelen bij gewelfdragers aangaat, dient onderscheiden te worden tussen het ononderbroken doortrekken van de kruisribben èn de penetratie van deze in de dragende pijlers. Dit laatste behoort tot de late Gothiek.

gewelfribben van de absis-met-omgang zijn anders geprofileerd, weshalve de overwelving van deze tot een vroegere fase gerekend moet worden (fig. 35).

In het eerste kwart der XIVe eeuw zijn de juistgenoemde zuidelijke kapellen, eerst later naar van Arkel en Van Avesnes genoemd (zie voren blz. 249 en 255), tot stand gekomen. Van deze bouwperiode getuigt voorts de onderbouw der noordelijke travee van de oostmuur van de zuidelijke transept-arm. Wij hebben gezien (zie blz. 312: Boven de gewelven) dat boven het gewelf der kapel van Diepholt deze muur een door een ontlastingsboog (top ca 15 m boven de vloer, d.i. op de hoogte waarop het triforium oprijst) ondervangen aanmerkelijke verzwaring (0,75 m) vertoont; ook dat hier een dagkantprofiel en een stuk venstertracering overgebleven zijn en dat op dezelfde hoogte de muur van de zuidbeuk overeenkomstige resten bevat; verder dat inwendig in de nis in de naar het transept gekeerde zijde van de muur, een stootvoeg de daarin aanwezige tracering middendoor deelt. De stijl van dit maaswerk: twee gekoppelde spitsbogen die elk weder twee spitsboogjes (waarin een cirkel) omvangen, terwijl de kop van de nis met een zevenpas in een groter cirkel is gevuld, wijst op het eerste kwart der XIVe eeuw.

Opmerkelijk in dit verband is de geringe zwaarte van de gordelbogen tussen middenkoor en transept en tussen zuidbeuk en transept. Voor de eerste, die de plaats van een triomfboog inneemt, is deze lichtheid (0,70 m) wel zeer treffend, terwijl het profiel van de tweede overeenkomt (zij het later enigszins versterkt) met dat der gordelbogen van deze zuidbeuk.

Voegt men hierbij de veranderingen (zie blz. 271) aan de schalkprofielen (peerkralen, aan de zuidbeuk eigen, vervormd tot prisma's) en aan de basementen van de zuidoostelijke kruisingpijler en de tegenoverliggende hoekpijler, en neemt men in overweging dat het dagkantprofiel van de scheiboog die de kapel van Diepholt op de zuidbeuk opent, verschillend en later is dan dat van de scheibogen der kapellen van Arkel en van Avesnes, dan besluit men, op het voetspoor van TH. HAAKMA WAGENAAR, dat geheel deze zuidoostelijke hoekpartij het resultaat is van een belangrijke afwijking van het ‘tweede bouwplan’ dat een driebeukig transept voorzag.

De onderbouw van de oostmuur der noordelijke travee van het zuidtransept blijkt in de uitvoering van het nieuwe plan te zijn opgenomen. De ruimte tussen de kapel van Avesnes en de transept-arm is onbebouwd gelaten behoudens een hoektraptoren waaraan de uitholling in de muur boven het gewelf der kapel van Diepholt nog herinnert.

Toen deze kapel in 1456 de leegte kwam vullen werd de traptoren afgebroken[1]. De reden van de ingrijpende wijziging waarbij de aangevangen oostelijke zijbeuk van het transept werd opgegeven en het koor slechts drie traveeën kreeg, zodat ook de westelijke sluitsteen (Evangelist) kwam te vervallen, is te zoeken in de bezwaren gerezen na de grondlegging (1321) van de toren. Uitvoering van het ‘tweede bouwplan’ zou de noordelijke toegang tot Oudmunster belemmerd hebben. Jan

1 De door een naad in tweeën gespleten tracering in de nis met zevenpas is te verklaren uit een configuratie als thans nog in de Dom van Keulen te zien is. Naar TH. HAAKMA WAGENAAR t.a.pl. heeft aangewezen, vindt men daar in de oostgevel van de zijbeuk van het (hier immers driebeukige) transept een beglaasd spitsbogig halfvenster (eveneens met een halve zevenpastracering), dat aanleunt tegen een hoekbeer en waarvan de tracering zich symmetrisch herhaalt in een halve nis of een blind halfvenster dat dit contrefort inwendig versiert. Loodrecht hierop in de muur van de zuidbeuk van het koor vindt men dezelfde configuratie. Deze moet ook in Utrecht aanwezig geweest zijn voordat de muur van de zuidbeuk verwijderd werd (1456) om plaats te maken voor de scheiboog van de kapel van Diepholt.

‘van Henegouwen’, de ontwerper van de toren, zal, indien hij tegelijk ook de voortbouw van de koorpartij te leiden had, deze inkorting bewerkt, en, in het andere geval, beïnvloed hebben.

Wat de noordbeuk aangaat, uit de beschrijving (blz. 266) is een groot verschil+ gebleken ten opzichte van de zuidbeuk, met name in de behandeling van de gewelfdragers. Deze immers bestaan zowel aan de zijde van de koorpijlers als aan de muurzijde niet uit doorgetrokken peerkraalprofielen maar uit polygonale schalken (frontaal, niet overhoeks geplaatst als de koorschalken) die kapitelen dragen.

+Derde bouwperiode

Het sierend bladwerk en de profileringen zijn grover gedetailleerd. Het buitenmuurwerk is bovendien nagenoeg geheel van baksteen. Deze noordelijke partij schijnt met minder zorg te zijn uitgevoerd; misschien is dit te wijten aan de omstandigheid dat in het derde tot vijfde decennium der XIVe eeuw de bouw van de toren vele en de beste werkkrachten alsook grote sommen gelds opeiste.

Tot deze bouwperiode behoort ook de kapel van Sierck, het tegenwoordige noordportaal. Dit bouwdeel springt, anders dan de twee XIVe-eeuwse grafkapellen aan de zuidzijde, sterk vooruit. Frederik van Sierck stierf in 1322; van zijn opvolger, Jacob van Outshoorn, in hetzelfde jaar overleden, stond het wapen in het noordelijke vensterglas (S. MULLER FZ., Dom blz. 3). Omtrent deze tijd is deze grafkapel dus tot stand gekomen. Indien het muurwerk der twee traveeën niet duidelijk een constructieve eenheid vertoonde, zou men geneigd zijn een noordwaartse uitbreiding en een overplaatsing van het wapenglas van 1322 aan te nemen, te eer daar de opbouw van bedoeld vierdelig venster uit iets later tijd moet dagtekenen (zie afb. 171): het kenmerkt zich door een zware middenstijl welke zich splitst in twee takken waarvan elk tot in de dagkant is doorgetrokken. Evenwel, de gevel waarin dit venster staat - gelijk ook het muurwerk erachter - is contructief één geheel met de aangrenzende Sacristie[1].

Het muurwerk der gehele noordelijke koorpartij met inbegrip van de Sacristie vormt constructief één geheel. De derde bouwperiode, van ca 1325 tot ca 1360, is hierin belichaamd. Binnen deze tijdsspanne zouden wij de prioriteit willen toekennen aan de Sacristie en de met deze samenhangende kapel van Sierck, dat wil zeggen deze bouwdelen vroeger stellen dan het inwendige van de noordbeuk. Het in de gevels verwerkte materiaal: trachiet, en de stijl der tracering van het venster der kapel van Sierck brengen deze delen dicht in de buurt van het werk van het ‘tweede bouwplan’ aan de zuidzijde. De Sacristie moet aanvankelijk afgezonderd zijn geweest ten opzichte van de noordbeuk, pas later was zij van deze uit toegankelijk - reeds in de XIVe eeuw? In elk geval sinds de uitbreiding (1449) met de kapel van Jutfaas (zie Bouwgeschiedenis der Sacristie, blz. 300).

Er zijn tot in de laatste tijd aan de noordzijde van het koor fundamenten gevonden die aantonen dat de Romaanse Dom ‘van Adelbold’ of annexen daarvan zich vrij ver naar het noordoosten hebben uitgestrekt[2]. De aanvankelijke isolatie van de

1 Dit en de gelijkvormigheid van het maaswerk in de vensterkop van de oostwand der Sacristieverdieping (zie blz. 299) met de tracering in het venster der kapel van Sierck hebben de restauratie-architecten ertoe gebracht de in 1920 nog aanwezige late tracering van dit bovenvenster te vervangen door ene in XIVe-eeuwse stijl.

2 Vgl. ook het op blz. 299, noot 2 opgemerkte omtrent een grafkapel bij de Romaanse Dom. Séjourné (t.a.pl. blz. 201) vermeldt, als ten n.o. van het Romaanse transept gelegen, een bibliotheek of armarium, een zaal voor het Mandaat, en een thesaurarium.

Sacristie zou daarvan het gevolg geweest kunnen zijn. Er zou dan zelfs aanleiding kunnen bestaan tot de vraag, of het twee vakken uitspringen van de kapel van Sierck niet gezien moet worden in verband met de ligging van die Sacristie.

Het laatste stadium in de 'derde bouwperiode' (ca 1340 VV.) constateren wij in de westelijke travee van de noordbeuk. Anders dan bij de zuidbeuk merken wij een zware gordelboog op, bestemd om de even zware hoog op te trekken oostmuur van het eenbeukige transept te dragen; noordelijk daarvan de onderbouw van drie massale contreforten welke deze muur schragen. In de eerste daarvan is de kleine kapel van Uterlo (1347) uitgespaard en een traptoren ingebouwd, tegenhanger van de toren aan de zuidzijde (afgebroken ten tijde van de bouw der kapel van Diepholt). In de enge ruimte tussen de eerste en tweede steunbeer is plaats gevonden voor de St. Blasiuskapel (1346).

+Vierde bouwperiode

+ De oudste der bewaard gebleven rekeningen (1396) betreft zeer ruime leveranties van 'Godescevel' en 'Drakevelt' steen 'pro choro nostro pro solariis et arcubus', dus voor kapwerk en gewelven. De daaraan voorafgaande rekeningen zullen soortgelijke leveringen verantwoord hebben. In het derde kwart der XIVe eeuw is derhalve de bovenbouw van het koor in gang en de leiding van dit werk mogen we toeschrijven aan meester Jan 'van den Doem' die van 1360 tot 1396 werkte en de toren grotendeels voltooide. Van 1400 tot 1414, en nog in 1424, volgen grote uitgaven wederom voor genoemde steensoorten, in 1405 wordt gewaagd van een windas boven op het koor. Dit valt dan in de tijd dat Aernt Bruun 'van den Doem' als leider fungeerde. De polygonale schalken van de onderbouw van het koor en hun begeleidende kralen werden vóór het triforium heen doorgetrokken en bekroond met kapitelen van eikebladeren in krachtig reliëf, waarop de kruisribben en gordelbogen van het koorgewelf nederkwamen. Door de inkorting van het koor volgens het 'derde bouwplan' verviel de travee die zich onder een zware triomfboog op de middenbeuk van het transept had moeten openen en behield de derde travee een lichte, zij het ietwat versterkte, gordelboog. Uitwendig verkreeg de koorlantaarn, in tegenstelling tot de onderbouw, een rijke versiering, zowel in de venstertraceringen als in de frontalen en in het vlechtwerk der luchtbogen. Op de duur kon nu de tijdelijke afdekking van hout en riet (waarvan nog sporen op de borstwering van het triforium getuigen) verwijderd worden[1].

Uit de beschrijving der venstertraceringen (zie blz. 207 en 209) blijkt, dat het tweede en het derde (aan het transept grenzende) venster van de koorlantaarn in hun flamboyante vormen met gekroonde visblazen tot een aanmerkelijk later XIVe-eeuwse periode behoren (zij zijn evenwel door Kamperdijk rond 1830 gerestaureerd). Architect Nieuwenhuis heeft ter verklaring hiervan geopperd dat deze vensteropeningen aanvankelijk met 'los muurwerk' gesloten zijn gehouden totdat de transeptmuur hier

1 Men kan zich afvragen of het hoger plaatsen (1424) van 'tabernacula' op de baldakijnen van de Apostelbeelden doelt en of dit geschiedde met het oog op de veranderde hoogte-verhoudingen in het middenkoor. Zie de noot 2 op de volgende bladzijde. Uit de Bouwrekeningen (TENHAEFF blz. 188: Item Johanni de Hannonia extraordinarie pro eo, quod superius posuit tabernacula) van 1424/25 wordt evenwel niet duidelijk welke baldakijnen bedoeld zijn en die in het koor geven niet de indruk ooit verplaatst te zijn.

hoog genoeg was opgetrokken om het weinige 'standvermogen' van de westelijke koortraveemuren door tegendruk te versterken[1].

Indien de authenticiteit van het tegenwoordige vlechtwerk aan de luchtbogen vaststond, zouden verdere conclusies in deze zin te trekken zijn. Opmerkelijk is de vrij steile klimming van deze bogen doordien zij met een enkele vlucht de muren aangrijpen. Misschien was in eerste opzet een dubbele vlucht tegen een hogere koorlantaarn bedoeld[2].

Tegen het vierde kwart van de XIVe eeuw is aansluitend bij de zuidelijke traptoren van de omgang en bij de zuidelijke overgangstravee het zuidoostportaal met zijn verdieping opgericht. Het gaf verbinding met de iets latere oostelijke arm van de kloostergang. (Over de geschiedenis van deze laatste zie verderop blz. 460).

Reeds vrij spoedig na de voltooiïng van de bovenbouw van het koor begon men met+ het optrekken van het dwarspand, doorwerkend op de aan de zijde van de noordbeuk geïnitieerde uitvoering van het 'derde bouwplan' dat een eenbeukige dwarsarm voorzag. De vroeg XIVe-eeuwse onderbouw van een stuk oostmuur van de zuidelijke arm bleef, getuige van het 'tweede plan', in afwachting van de bovenbouw staan.

+Vijfde bouwperiode

De bouwrekening van 1440-1441 verantwoordt een betaling aan de timmerman Dirk van Loenen voor arbeid verricht 'tam in turri quam in choro circa crucem chori'. Aangezien 'crux' onder meer de betekenis van 'kruiswerk', ja zelfs van transept (-arm) kan hebben[3], kan hier aan voorbereidend werk gedacht worden voor de transeptbouw. Hoe het zij, van 1443 af worden ontzaglijke hoeveelheden vermeld van baksteen, 'Goedescheyer', 'Drakevelt', 'Bentheimer', ook 'Engels' (= krijt) steen en tuf, deze laatste afkomstig uit afbraak van de Buurkerk of -toren[4]. Hierbij vindt men herhaaldelijk Jacob van der Borch, als 'archilatomus noster', genoemd. Met de krachtige steun van de in 1456 als bisschop opgetreden kunstlievende David van Bourgondië kon hij tot 1475 leiding aan de bouw geven en vermoedelijk ook sculpturaal werk leveren.

De rekening van 1460-1461 spreekt uitdrukkelijk van 'een van de pande vant cruyswerck' waarop trachiet 'all ghehouwen' liggende is.

Enig inzicht in de gang der werkzaamheden geven ons de vermeldingen van 'verscickte', dat is aan de groeve bewerkte (geprofileerde) steen voor het vensterwerk, in het bijzonder voor de hoge vensters in de transeptgevels; zo in 1463-1464 'totten groten post (middenstijl) ende wengher (dagkanten, neggen)', in 1466 en 1467 voor 'dat grote venster van dat cruyswerck', waarvoor 'verscickt' steen wordt aangevoerd over Zwolle, ten dienste van stijlen en neggen 'tot die vlogell a latere chori nostri', een en ander te betrekken op respectievelijk de zuidelijke en de noordelijke

1 De Dom te Utrecht (1902), blz. 7. Voor het overige hangt Nieuwenhuis een geheel afwijkende mening aan omtrent de bouwtijd van de bovenbouw. Hij acht althans het opgaande muurwerk daarvan continu met de onderbouw opgetrokken en beroept zich daarbij op het door hem geconstateerde en verholpen 'afglijden' van de luchtbogen tegen de absis, die dus later tegen het muurwerk zouden zijn aangebracht.

2 Architect Haakma Wagenaar, hoewel hij zijn betoog in Bouwk. Wkbl. Architectura 1935, blz. 9-10 niet staande houdt, is ook op grond van vergelijkingen met de hoogte-verhoudingen der koren van Amiens en Keulen van mening dat inderdaad aanvankelijk een hoger bovenbouw en een steiler dak in het plan hebben gelegen.

3 Zie DUCANGE, Gloss. med. et inf. Lat., en J.F. NIERMEYER, Med. Lat. Lex. Minus (Leiden 1954 VV.). Engels 'transept' is kruisarm.

4 Zie E.J. HASLINGHUIS, Bouwgeschiedenis der Buurkerk (in Oudhk. Jb. 1926, blz. 144).

hoge gevelvensters[1]. De zuidelijke gevel was toen al enige jaren zo ver gevorderd dat de westelijke arm van de kloostergang op de middenas gericht was kunnen worden en dat men daarnaast de zuidwestelijke hoektoren kon ophalen. Kort tevoren, in 1456, was in de ruimte tussen de twee XIVe-eeuwse grafkapellen en de zuidarm van het transept die voor bisschop Rudolf van Diepholt opgericht (zie voren blz. 265).

In 1465 wordt 'de grote boech over het cruyswerck' gemetseld, in 1475 vervaardigde een timmerman bogen (formelen) 'daer men die grote boghe (enkel- of meervoud?) over metselt'. Dit moeten de hoge gordelbogen zijn ten oosten en ten westen van de kruising. Ten einde de westelijke pijlers te schragen, zal, reeds één travee van het schip begonnen zijn. Voor de dragers dezer bogen werd in 1470 weder 'verscickte' steen aangevoerd, immers bestemd 'totten groten cruyspijlres'.

Rekeningposten van 1477 en 1478 betreffen de levering van houtwerk (wagenschot enz.) en leien ten behoeve van de bekapping, die van 1479 het 'estricken' van de vloer. Verder lezen wij dat in dit laatste jaar gietwerk en verguldsel wordt geleverd voor de pijnappel op het kruisingtorentje. Tegelijkertijd wordt de voorlopige beschieting tussen koor en kruising verwijderd en overgebracht naar de zijde van het aanstaande schip.

Hiermede is het werk aan het transept zo ver voltooid dat het voor de kerkdienst in gebruik kan worden genomen en dat in 1481 het orgel uit de Romaanse Dom door Geert Petersz, orgelmaker, kon worden overgebracht naar de noordelijke transeptarm. Weliswaar moest nog de aanmaak van glas voor de bovenlichten worden aanbesteed en ontbraken nog gewelven. Deze zijn wel aangezet, maar nooit uitgevoerd. Men behielp zich met een houten, door beschilderde kruisbalken gedragen, zoldering (zie blz. 313). Uitwendig kwamen het sierwerk en de bekroning der vensters en frontalen ook niet volledig tot stand, twee bovenlichten in de oostmuur van het zuidertransept kregen eerst twintig jaren later toppinakels zoals die boven de hoge vensters van het middenschip waren aangebracht. Ook inwendig zal de opvolger (1475 v.v.) van Jacob van der Borch, Cornelis de Wael, de hand aan de bovenbouw van deze kruisarm gehad hebben.

In 1491-1492 werd ten zuiden van de kapel van Diepholt de grafkapel van Domproost van der Sluys opgericht en met die van Diepholt in gemeenschap gebracht (zie blz. 265).

+ Onderwijl vinden wij in de rekeningen herhaaldelijk gewag gemaakt van de 'antiqua ecclesia'. Werd in 1466 VV. nog aan het dak van deze gerepareerd, sinds 1472 is de afbraak van de 'oude kerck' in volle gang. In 1485-1486 breekt men reeds uit het westelijk gedeelte de fundamenten uit en werd met de bouw van de oostelijke traveeën begonnen onder leiding eerst van mr. Cornelis de Wael, vervolgens van mr. Alard van Lexweerd. Er was een vijfbeukige aanleg voorzien, terwijl bovendien aan beide zijden een kapellenreeks zou verrijzen. De drie oostelijke schiptraveeën kregen de volle breedte van het koor en de kruising, de vier volgende werden smaller en minder diep genomen omdat de H. Kruiskapel aan de zuidzijde de volle uitbouw verhinderde en omdat een inkorting vereist was om de passage langs de toren vrij te houden en de ongestoorde toegang tot het Oudmunster te waarborgen. Bijgevolg

+Zesde bouwperiode

1 Het noordelijke venster werd in 1485 gewijzigd ten einde de door bisschop David van Bourgondië geschonken brandschildering te kunnen opnemen (zie S. MULLER FZ, Dom, blz. 5).

konden aan de zuidzijde, bij de H. Kruiskapel, slechts drie kapellen gebouwd worden; deze en de belendende zuidelijke zijbeuktraveeën zijn tussen 1485 en 1501 tot stand gekomen. Twee hiervan, de grafkapel van Jan van Montfoort en die van de Domdeken Ludolf van Veen, zijn, met de aangrenzende traveeën van de buitenste zuidbeuk, overeind gebleven; de derde, de grafkapel van de Domthesaurier Gerard van Soudenbalch, is in 1847 afgebroken.

Aan de noordzijde kwamen van 1505 tot 1515 eveneens drie kapellen gereed, waarvan er twee, de meest westelijke, een gewelfde bovenruimte kregen. Alle kapellen en zijbeuktraveeën werden met ster- en netgewelven overkluisd, terwijl de kapelvensters met visblaastraceringen bezet werden.

Inmiddels had men ook de bouw van het schip westwaarts voortgezet en hoger opgetrokken en omstreeks 1512 trof men voorbereidselen voor de welving, die echter niet uitgevoerd is. Nadat in 1512 een nieuwe kap over de lichtbeuk geslagen was, werd hieronder een houten zoldering aangebracht.

Hiermede zijn wij in het laatste stadium van het belangrijkste deel der bouwgeschiedenis. Verder dan de funderingen en enig opgaand muurwerk van de vier westelijke kapellen aan de noordzijde kwam men niet. In 1517 werd nog het grote venster in de westgevel geplaatst, aansluitend bij de in 1490 opgetrokken beide ‘widelstenen’, de dubbele wenteltrappen tussen het middenschip en de Bisschopsloge.

Resumerende en verband zoekende met de opeenvolgende bouwmeesters kunnen we dus de volgende bouwperioden onderscheiden:

1. Tussen 1254 en 1295: bouw van de kooromgang: internationale klassieke Gothiek met geometrische traceringen. Bouwmeester onbekend; misschien meester Gerhard van Keulen, van vóór 1257 tot tegen 1280 aan de Dom aldaar werkzaam, mogelijk tijdelijk leiding gevend in Utrecht, toen daar nog geen eigen bouwloods geformeerd was.

2. Tussen 1295 en 1320: zuidbeuk van het koor met de kapellen van Arkel en van Avesnes. Vroege toepassing van kapiteelloze bundelpijlers. Bouwmeester onbekend. De traceringen van de beide kapellen doen Duits aan. Misschien leiding van meester Johannes van Keulen, ca 1308-1331 aan de Dom aldaar werkzaam.

3. Tussen ca 1320 en 1360: achtereenvolgens de Sacristie, de noordbeuk van het koor, de kapel van Uterlo en de St. Blasiuskapel. In 1321 de torenbouw begonnen. Over de leidende bouwmeester in deze periode staat weinig met zekerheid vast: volgens een verdwenen gedenksteen zou een meester Jan van den Doem de gehele toren gebouwd hebben tussen 1321 en 1382; hij zou, volgens een andere verdwenen gedenksteen, in 1385 overleden zijn. Is hier sprake van een contaminatie van verschillende meesters Jan (bijvoorbeeld de Johannes uit Keulen en de later optredende Jan van den Doem die aan de koorlantaarn werkt?). De juistheid van de toenaam ‘van Henegouwen’ voor de eerste torenbouwmeester is evenmin bewezen en is van jongere datum. Het bestaan van een Jan van den Dom in 1342-1343 wordt echter door de reeds genoemde Gelderse rentmeestersrekeningen bewezen, zie blz. 177. Wellicht werkt Godijn van Dormael in 1347-1360 alleen aan de toren en blijft het werk aan de kerk stokken.

4. Tegen het einde van de XIVe eeuw wordt de bouw van de koorlantaarn begonnen: rayonnante Gothiek met streng doctrinaire ornamentatie, onder leiding van een tweede

Jan van den Doem († 1396), die tevens het zuidoostportaal bouwt en de bouw van de oost- en zuidarm van de kloostergang aanvangt. Tussen 1360 en 1382 voltooit hij de toren door de bouw van de achtkante lantaarn. Arnt Bruun van den Doem, die hem in 1396 opvolgt en tot kort na 1424 werkzaam blijft, zet het door zijn voorganger ondernomen werk getrouw voort doch is herkenbaar aan zijn voorkeur voor wentelende visblazen in de traceringen.

5. Het werk wordt energiek voortgezet tijdens het episcopaat van David van Bourgondië (1456-1496) onder leiding van Jacob van der Borch (1444-1475), wiens stijl flamboyant is; hij bouwt het noordertransept en de onderbouw van het zuidertransept, de kapel van Diepholt, het Groot-Kapittelhuis (1462 VV.) en de westelijke arm van de kloostergang. In de kapel van Diepholt en de westarm van de kloostergang komen de eerste stergewelven van de Dom voor.

6. Van 1476 tot 1505 heeft Cornelis de Wael de leiding. Hij voltooit de bovenbouw van het zuidertransept: de hoge vensters in de oostmuur daarvan hadden nl. oorspronkelijk geen frontalen maar uit de toppen der vensteromlijstingen rezen fialen op, een systeem dat ook het na 1480 begonnen schip vertoonde. De stijl van Cornelis de Wael, zoals die sprak uit het schip met zijbeuken, zijkapellen en bisschopsloge, was een weelderig flamboyante Gothiek, met rijk geprofileerde slanke, bundelpijlers, verfijnde weke patronen van traceringen in triforium, vensters, gevels en balustraden. Deze stijl is aan die der Keldermansen verwant als tijdsstijl: uit de vele Zuidnederlandse steenleveranties voor de schipbouw kan men nog geen specifieke zuidelijke beïnvloeding afleiden, een Luikse inslag is echter niet vreemd wanneer men Cornelis' toenaam in overweging neemt. Onder zijn leiding kwamen ook de Domproostenkapel en de verbouwing van het Groot Kapittelhuis tot stand, dat in zijn oostelijke travee hetzelfde netgewelf vertoont als de buitenste zijbeuken van het schip.

7. Van 1505 tot 1517 vinden de laatste werkzaamheden plaats, onder leiding van Allart van Lexweerd: de overkapping van het schip (1512) en het grote venster in de westgevel van het schip (1517).

+ g. De muurschilderingen in de Domkerk

+Muurschilderingen

Blijkens de Bouwrekeningen, die in de XVe eeuw betalingen vermelden aan de schilders WILLEM TONS, DIRCK SCHAEY, ERNST VAN SCHAWIJCK en GIJSBERT VAN HUEMEN, was de kerk rijkelijk van figuratieve en ornamentale schilderingen voorzien. Daarvan zijn nog enkele partijen overgebleven. Behalve sporen van de polychromie die men in 1499 is begonnen aan te brengen in de kapel van Rudolf van Diepholt (zie voren blz. 265), vindt men de volgende overblijfselen:

+ 1. Tegen de binnenzijde van de pijlers van het koor zijn tapijten geschilderd (afb. 322), achtergrond voor beelden der twaalf Apostelen, die zich, mede blijkens de Bouwrekeningen, waarin voor het eerst in 1401 sprake is van het branden van kaarsen voor deze beelden, in het koor bevonden. In 1920 zijn deze schilderingen, die door

+Tapijtschilderingen

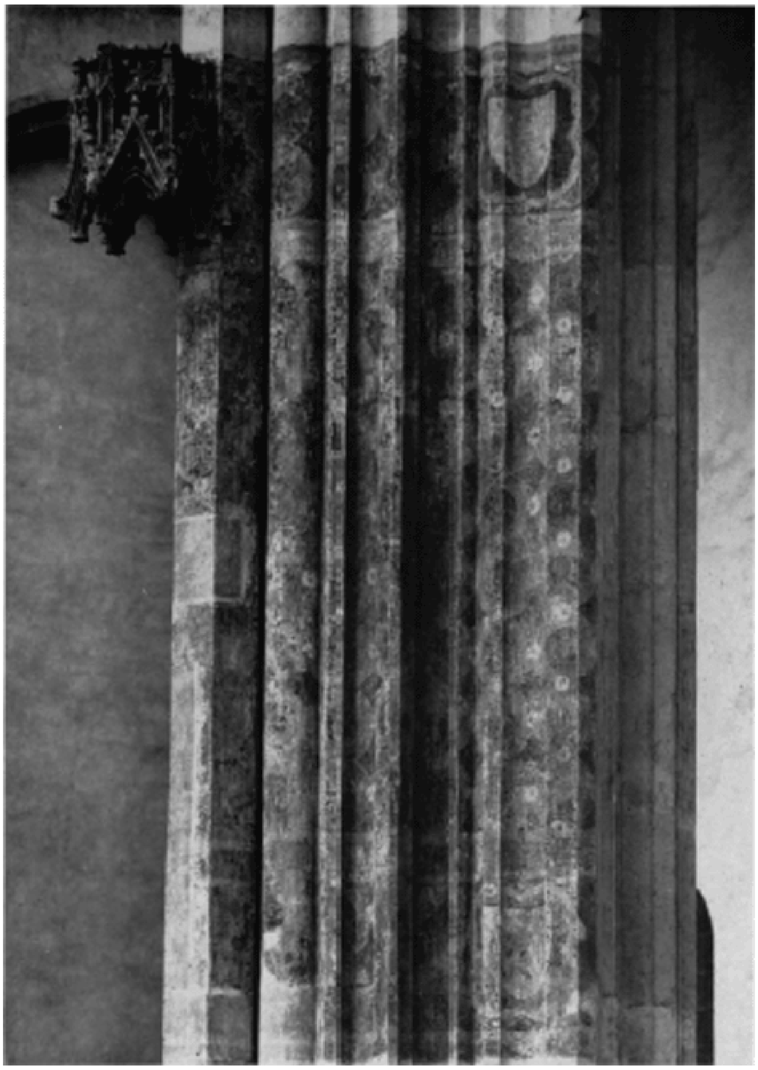

Afb. 322. Baldakijn en tapijtschildering op de tweede noordelijke koorpijler (gerekend vanaf de kruisingspijler)

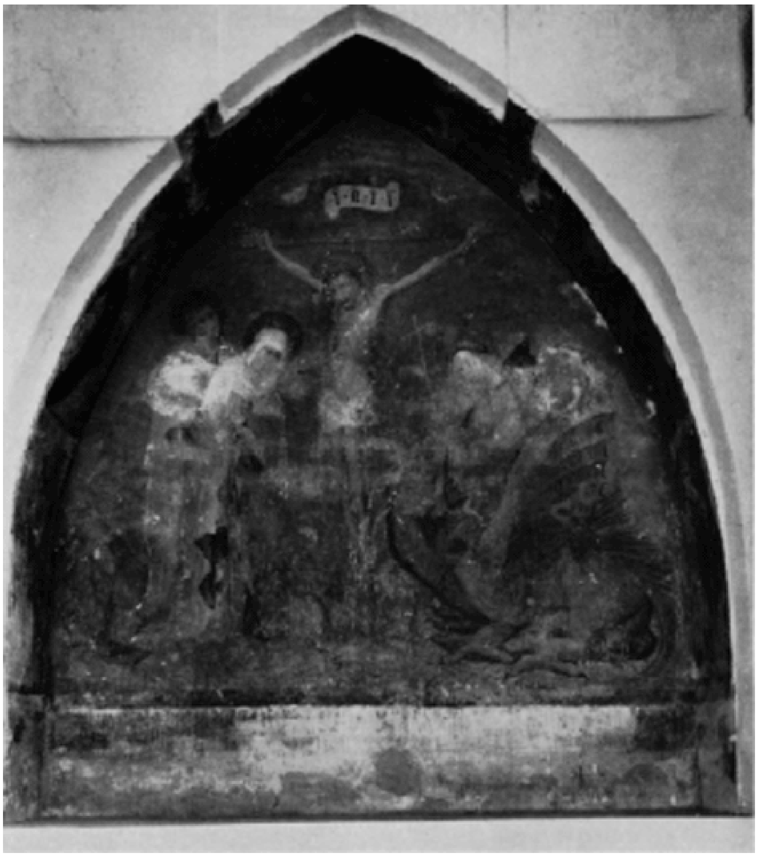

Afb. 323. Kruisiging. Muurschildering in de kapel van Avesnes

een dunne laag olieverf en cementsaus gedeeltelijk bedekt waren, door JACOB POR geheel blootgelegd. Al het aanwezige werd geconserveerd, het ontbrekende inzoverre aangevuld, dat delen waarin nieuwe steen was gezet, een bijpassende kleur kregen.+ In zachte kleurschakeringen zijn rijke, telkens verschillende tapijtpatronen met dieren- en plantenmotieven geschilderd, die boven en beneden beëindigd worden door een breed fries waarin de gebeeldhouwde baldakijnen (zie voren blz. 241) en

+Beschrijving

de plaats der reeds lang verdwenen kraagstenen zijn opgenomen. Op de hoeken van deze friezen is het blazoen van de donateurs geschilderd, terwijl op het onderste fries de naam van de apostel te lezen stond; van deze onderschriften zijn nog overblijfselen zichtbaar. Uit de wapens der schenkers, door Calkoen, Engelen en Muller ontleed, blijkt dat alle apostelbeelden en hun sierende achtergrond in de eerste helft der XIVe eeuw, en wel vóór 1350, gesticht zijn, tijdens het episcopaat van Jan van Arkel. Rondgaande van het noordwesten langs het oosten naar het zuidwesten zijn, nu eens flauw dan weer scherp, te onderscheiden de wapens van Berthold van Haersolte, Aernt van den Poele, Domdeken Henric van Jutfaes (die blijkens het onderschrift SANCTUS TOM... het beeld van de apostel Thomas stichtte), Robert van Arkel (stichter van het Jacobusbeeld), kanunnik Gerrit van Wulven; voorts een pijler die geheel onbeschilderd is, dan tapijten met de wapens van Domproost Henric van Mierlaer, Margaretha van Arkel, weduwe van Gijsbert Both van der Eem (van het onderschrift is het woord PETRUS intact), de heer van Renesse, Willem van Duvenvoirde (stichter van het beeld van Sint Andries), Ernst of Gijsbert van Aemstel, heer van IJsselstein, tenslotte een onbekende (wapen: een klimmende vis).

LITTERATUUR. E. VAN ENGELEN HS GRAFS EN WAPENEN enz. 11, 37-38; G.G. CALKOEN HS DOM I+ fol. 20 v°; J. POR, De tapijtschilderingen in den Dom. MBL. OUD-UTR. 1936, blz. 9-12.

+Litteratuur

2. In de oostmuur de kapel van Guy van Avesnes bevindt zich een spitsboognis,+ waarin een schildering is aangebracht, die de Kruisiging voorstelt (afb. 323).

+In de kapel van Avesnes

De schildering kwam in 1919 tevoorschijn na de verwijdering van een uit kloostermoppen gemetselde muur) die haar eeuwenlang beschermd had, zodat zij op twee vierkante gaten van 10 cm zijde na, vrijwel gaaf gebleven is. Blijkens de twee toen gevonden draaipunten in het linkerprofiel van de boog en een afgewerkte aanslag in het overeenkomstig profiel aan de rechterkant was er oorspronkelijk een draaibaar luik voor de schildering bevestigd, zoals er ook nu weer een aanwezig is. De hoogte van de boognis is 1,60 m, de breedte 1,65 m. Onder de nis stond eens een altaar, gewijd aan Sint Margriet, dat het eerst in 1438 vermeld wordt. (Zie voren blz. 258). Op de schildering ziet men in het midden Christus aan het kruis, links Maria, die,+ ineenzijgend, door Johannes ondersteund wordt, rechts de H. Margaretha met haar attribuut, de draak. De achtergrond is dofrood, de Calvarieberg bruin, het gewaad van Maria, die een witte hoofddoek draagt, blauw met een vaalgroene voering, de mantel van Johannes violet, terwijl Margaretha gehuld is in een roomwitte tunica en een donkere mantel, het monster is vaalgroen van kleur. Uit het hele tafereel en de sterk expressieve gezichten en handen spreekt, ondanks de ingetogen gebaren en houdingen, een fel dramatische aandoening. Ook de dagkanten van de boog zijn beschilderd: men onderscheidt nog vaag de kazuifels en mijters van twee bisschoppen en men ziet St. Barbara, herkenbaar aan de toren, die zij in haar hand draagt. De voorstelling van de Kruisiging is aangebracht op een bruinachtige grondkleur, waaronder op beschadigde plekken geel en rose tevoorschijn komen en waarop men sporen van overschilderingen ziet, bij de Christusfiguur de brede omtrek van een andere figuur, links van Margriet resten van een ander, meer naar links gebogen hoofd.

+Beschrijving

De schildering is niet in temperaverven, maar volgens een voor die tijd nieuw procédé vervaardigd, namelijk met een ongewoon bindmiddel, dat uit caseïne of ei, olie en was bestaat

en dat, in afwisselende hoeveelheden gebruikt, tot gevolg heeft gehad, dat er malse dikke partijen en heel dunne lagen naast en door elkaar voorkomen en het koloriet ongewoon vol en fors is.

BIJVANCK acht het waarschijnlijk, dat de schildering van de hand van de 'meester van bisschop Zweder van Culemborg' is, werkzaam ca. 1425 toen hij ook de miniaturen van het missale van Zweder (Bissch. Seminarie te Brixen) vervaardigde. HOOGEWERFF ziet meer stijlverwantschap met miniaturen uit omstreeks 1430-'40, vooral met die van de 'meester A.', onder wiens leiding ca. 1430 te Utrecht twee grote bijbels (respectievelijk in de Koninklijke Bibliotheken van Den Haag en Brussel) verlucht werden en die een Nederlands getijdenboek Stockholm, Kungliga Bibliotek) illustreerde. Positief aan de schilder van de Kruisiging in de Avesneskapel schrijft hij een anoniem paneel toe met een Pietà (collectie Gruter van Linden, Antwerpen) in olieverf.

+ LITTERATUUR. C.H. DE JONGE, De ontdekkingen in de Domkerk te Utrecht. Utr. Dagbl, 2 oct. 1919; D.F. SLOTHOUWER en C.H. DE JONGE, Enige vondsten in de Utrechtse Domkerk. BULL. OUDHK. B. 1929, blz. 150-153; J. POR, Drie kruisingstaferelen uit de XVe eeuw; OUDHOLLAND 1937, blz. 26-37; G.J. HOOGEWERFF, De Noordnederlandse schilderkunst ('s-Gravenhage 1936 vlg) 1, blz. 349-358; A.W. BIJVANCK, De middeleeuwse boekillustratie in de noordelijke Nederlanden (Antwerpen 1943), blz. 29 en 33.

+Litteratuur

+ 3. In het zuidtransept bevindt zich tegen de wand van de kapel van Rudolf van Diepholt een hoge nis met geprofileerde dagkanten en traceringen. De middenstijl reikt slechts van boven tot halverwege en wordt daar door een merkwaardige kraagsteen opgevangen. Hieronder bevinden zich de overblijfselen van een rechthoekig omlijst beschilderd veld, dat zich tot de afzaat van de nis uitstrekt (afb. 324). Het veld is rood en maakt aan de benedenkant twee uitsprongen, de omlijsting bestaat uit een brede zwarte rand en een groene rand daarbinnen. In de zwarte rand zijn in de twee bovenhoeken en in de twee hoeken van de uitsprongen onherkenbaar geworden wapenschildjes geschilderd, waarboven te halven lijve engelenfiguurtjes afgebeeld zijn. De stijl van de engelen en hun lichte koloriet lijken die der Renaissance van ca 1515-1525 te zijn. De twee onderste figuurtjes houden aan linten de wapenschilden vast, de bovenste heffen een banderol waarop in Gothische minuskels te lezen staat: *domus mea domus orationis vocabitur*.

+In het transept

De schildering is in 1923 blootgelegd.

+ 4. In de kapel van Veen bevindt zich op de oostwand een gehavende schildering, bestaande uit een rechthoekig rood veld met een zwarte omlijsting en daarbinnen twee lange groene banen, die wellicht de vorm van kolonnetten met kapitelen gehad hebben. Er zijn sporen van een figuur in het midden van het rode veld. In de wand is een ondiepe nis met halsvormige top uitgespaard, de wandschildering zet zich aan weerszijden van de nis voort; links zijn van een wapenschild de dekkleden, de helm en het helmteken, namelijk een honds- of wolfskop nog zichtbaar, het wapen zelf is verwijderd.

+In de kapel van Veen

+ 5. In 1919 zijn nog enkele muurschilderingen tevoorschijn gekomen, die daarna weer ondergewit zijn:

+Ondergewitte schilderingen

a. In de meest westelijke travee van de noordbeuk van het koor een ornamentale wandversiering, bestaande uit een kleurig patroon van alternerende motieven van witte vlinders en gouden lelies of sterren op rode grond, omlijst door een brede zwarte contour. Rechts boven

Afb. 324. Schildering tegen de westkant van de muur tussen de kapel van Diepholt en het zuidtransept

in dit tapijtpatroon bevindt zich het thans nog zichtbare, in reliëf gebeeldhouwde wapenschildje, dat drie golvende balken beladen met vissen, drie, twee en een, bevat. In de nis in dit wandvlak bevond zich een figurale schildering, die volkomen onherkenbaar was geworden.

b. De oostwand van de kapel van Sierck was rondom de sacristiedeur en in de nis daarnaast eveneens beschilderd.

c. In de noordbeuk droeg de wand langs de Sacristie fragmenten van tapijtbeschilderingen. Links van de deur der Sacristie een rechthoekig spaarveld, waaromheen een rode omlijsting. Aan de bovenkant rest nog een fragment van een opschrift in gouden minuskels: '...lla domi...'. Vermoedelijk dus was in de nis de Blijde Boodschap voorgesteld: 'ecce ancilla domini'. Boven de omlijsting bevindt zich nog een rechthoekig vlak met naast elkaar twee geel geschilderde cirkelsegmenten, die een overhuiving vormden.

d. In de vierde kapel van de kooromgang, oorspronkelijk gewijd aan Petrus en Paulus, is tegen de linkerwand in 1919 tijdelijk blootgekomen een schildering, voorstellende Petrus en Paulus te wz. van een middenfiguur, vermoedelijk de H. Maagd. Datering naar kleur en stijl: XVB.

e. Een schildering in de kapel van Montfoort.

f. Buchel noemt voorts een muurschildering in de kapel van Zweder van Uterlo († 1378). Zij zou hebben voorgesteld de H. Petronella, wellicht haar martelie.

g. Tenslotte vindt men in de ondiepe nis, die als de grafplaats van aartsbisschop Frederik Schenck van Tautenburg beschouwd wordt en tevoren aan de 11000 Maagden gewijd was, delen van polychromie: het welfvlak van de boog is blauw en versierd met gouden sterren, andere partijen zijn rood. Buchel vermeldt, dat er in deze kapel een voorstelling was van de inscheping der H. Ursula met haar gezellinnen (zie voren blz. 300 bij St. Ursulakapel). Het is waarschijnlijk, dat deze schildering onder de witkalk nog bestaat (BUCHEL MON. TEMPL. fol. 20 V.;° S. MULLER FZ. DOM blz. 3).

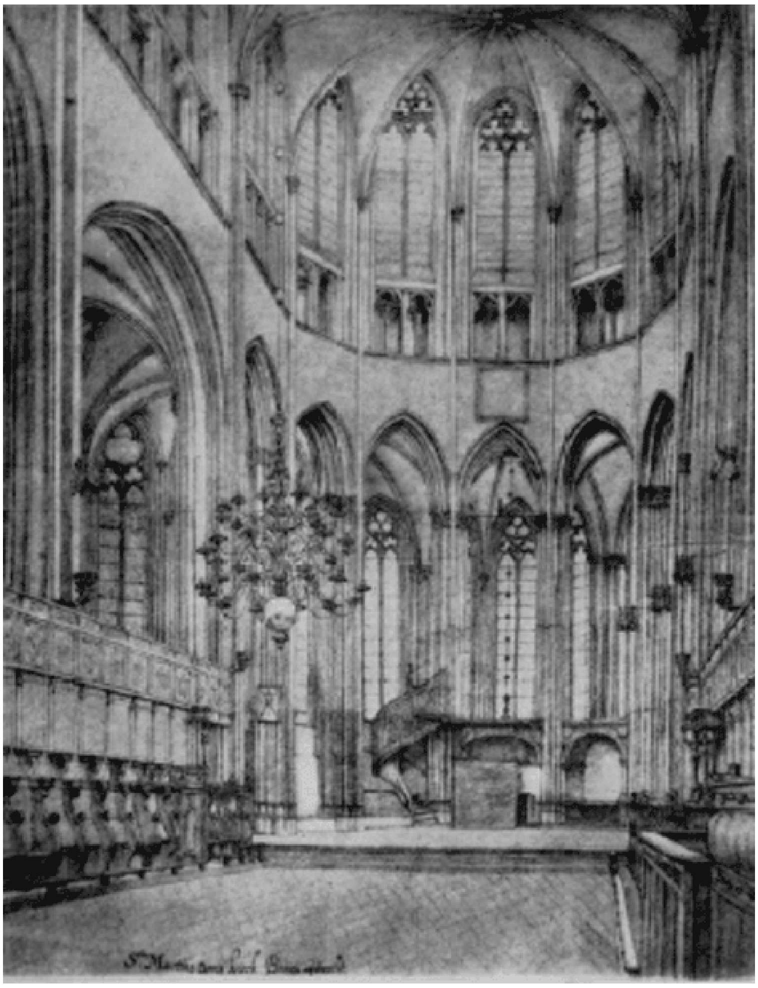

Afb. 325. Gezicht in het koor. Tekening door P. Saenredam, 1636

7. Tegen het middelste vak van de koorsluiting bevindt zich tussen het triforium en de scheiboog een brede zwart geschilderde vierkante omlijsting. Zij komt voor op de tekening van het Domkoor door Pieter Saenredam uit 1636 (CATAL. TOP. ATLAS nr 564; zie afb. 325) en is tijdens de restauratie opnieuw blootgelegd.

De functie of de betekenis van dit zwarte kader is nog niet verklaard. Misschien omvatte de lijst een wijzerplaat. In de Marienkirche van Lübeck bevindt zich in het overeenkomstige sluitingvak een uurwerkbord, oudtijds de 'Schive' geheten. Ook in de Dombouwrekeningen wordt een 'schive' en herhaaldelijk een 'horologium' in het koor genoemd. In de Bouwrek. 1461-62 (blz. 360) wordt van een 'coperen schijve ant uerwerck' gesproken.

h. De inventaris van de Domkerk

De bankenrijen in de armen van het dwarspand dragen aan de noord- en zuidzijde+ hoge eikenhouten rugschotten waarin opgenomen zijn overblijfselen van de oude KANUNNIKENBANKEN, met in de kroonlijst Renaissance friezen en consoles (afb. 327-335). Verdere overblijfselen zijn in 1925 aan het tochtportaal in de kapel van Sierck verwerkt. **+Fragmenten van kanunnikenbanken**

De moderne banken in koor en transept zijn in 1923-1925 uitgevoerd naar ontwerp van WILLEM PENAAT, de adelaar aan de kansel is het werk van O. WENCKEBACH.

LITTERATUUR, S. MULLER FZ. Dom blz. 17; F. EWERBECK, Die Renaissance in Belgien und+ Holland (Leipzig² 1891), Lief. II, Taf. 16; D. BIERENS DE HAAN, Het houtsnijwerk in Nederland tijdens de Gothiek en de Renaissance ('s-Gravenhage 1921), blz. 146; J.S. WITSEN ELIAS, Het snijwerk aan Nederlandsche koorbanken en preekstoelen (Brussel 1949), blz. 75-76. **+Litteratuur**

AFBEELDINGEN. Plattegrond en opstandtekening van de Domherenbank en een+ andere kerkbank in het kruis der kerk. Tekening in O.I. inkt uit 1791, behorend bij een rapport aan de vroedschap over enige veranderingen in de kerk, 21 febr. 1791 (Catal. top. atlas nr. 584). **+Afbeeldingen**

GESCHIEDENIS. Het koorgestoelte waartoe deze friezen en consoles en waarschijnlijk+ ook de pilasters en panelen der rugschotten behoord hebben, is afgebeeld op een pentekening van PIETER SAENREDAM uit 1636 (verzam. H.M. de Koningin te Soestdijk; afb. 325). Het Domkoor was echter al van een Gothisch gestoelte voorzien geweest, zoals blijkt uit de vermelding van herstellingen uitgevoerd door HENRICK WAS of QWAS in 1473, 1476, 1489 en 1495 (Bouwrek. TENHAEFF en transscr. J. ALBERTS). Bovendien werd in 1494 een meester uit Breda naar Utrecht ontboden om een gestoelte te vervaardigen ('qui faciet sedes in choro nostro pro curialitatibus'), maar daarna worden geen andere werkzaamheden vermeld dan het maken van een zetel voor de Domdeken in het koor in 1500 door JAN SCOLL. Ondanks de herstellingen van de Gothische koorbanken leefde de wens een nieuw gestoelte te bestellen en in 1520 liet men JAN MABUSE ontwerpen daartoe tekenen, welke echter niet tot uitvoering kwamen (H.P. COSTER in BULL. OUDHK. B. 1909, blz. 205). Pas in **+Geschiedenis**

1563 werd een gestoelte besteld bij ANTHONIS PETERSZ, die daarvoor in 1568 een betaling ontving

Afb. 326. Interieur in 1672. Schilderij door Hendrik Corn. van Vliet

(K. HEERINGA, Inventaris van het archief van het kapittel ten Dom, Utrecht 1929, blz. 71). Het is dit koorgestoelte dat de tekening van Saenredam ons toont. Deze banken hadden een rugschot, armleggers en rustklampen. Aan het oostelijk uiteinde der rijen bevonden zich uitspringende zetels, met overhuivingen op hermatlanten, voor de Bisschop en de Domdeken. Boven de banken hingen de geschilderde wapens van de ridders van het Gulden Vlies, die in 1546 in het Domkoor een kapittel hielden. Twee van deze hermatlanten bevinden zich in het Centraalmuseum te Utrecht, evenals twee rustklampen, gesneden in de vorm van groteske, deels dierlijke, deels menselijke koppen (afb. 329-331; CATAL. nrs. 1299-1301). In 1695 is het koorgestoelte afgebroken en daarna zijn talrijke onderdelen verwerkt in banken voor het transept. Deze zijn in 1923-1925 door W. Penaat afgeloogd en gewijzigd, de beide schotten werden smaller gemaakt en de afkomende panelen, pilasters en delen van de kroonlijst werden toegepast in een tochtportaal in de kapel van Sierck.

+ BESCHRIJVING. De elf panelen van elk der beide rugschotten zijn tussen gegroefde jonische pilasters gevat, waarmee verkroppingen en consoles in de kroonlijst corres- **+Beschrijving**

ponderen. In de friezen ranken en vogels, maskers, naakte figuren in half zittende of liggende houding op kleine voetstukken, cartouches met rolwerk, krullende banden, vruchten en sfinxen. De consoles tussen de friezen bestaan uit voluutvormige rolwerkschachten, waarin menselijke figuren en saters gevangen zitten; aan de onderkant van de consoles beurtelings acanthusbladeren en beslagwerk. De wangstukken van het rugschot in het zuidertransept zijn in Lodewijk XV stijl gesneden, die in het noordertransept zijn in moderne vormgeving naar ontwerp van Penaat vervaardigd. Verdere overblijfselen van de kapittelbanken zijn in 1925 verwerkt in een TOCHTPORTAAL dat voor de ingang in de kapel van Sierck is opgesteld. De bovenpartij van+ de frontzijde heeft dezelfde opbouw als de genoemde rugschotten en bevat panelen tussen vijf gegroefde jonische pilasters. In de kroonlijst van het portaal zijn tussen triglyphen nog zeven reliëfs opgenomen, die dezelfde afmetingen en dezelfde ornamentatie vertonen als de reliëfs in de banken (afb. 335). **+Tochtportaal**

Afb. 327. Interieur zoals het van 1830 tot 1920 was

Afb. 328. Westelijke wang van de bank in het zuidtransept

+ Het ORGEL, thans geplaatst tegen het midden van de westelijke vulwand van het dwarspand, heeft een in neo-Gothische trant gesneden kas. Het is in 1830 vervaardigd door de Utrechtse orgelbouwer BÄTZ, die daarbij gebruik maakte van delen van het pijpwerk van het vorige orgel, dat in 1569-1571 door PETER JANSZ. DE SWART was gebouwd. **+Orgel**

+ LITTERATUUR. S. MULLER FZ. DOM blz. II; M. VENTE, Bouwstoffen tot de geschiedenis van het Nederlandse orgel in de XVIe eeuw (Amsterdam 1942), blz. 36, 80, 163-165; M. VENTE, Die Brabanter Orgel im Zeitalter der Gotik und der Renaissance (Amsterdam 1958), blz. 194-195; A. BROM JR, Het orgel van de Utrechtse Dom, MBL. OUD-UTR. blz. 37-38. **+Litteratuur**

+ GESCHIEDENIS. Het grote oude orgel (in 1830 gesloopt), afgebeeld op een tekening van PIETER SAENREDAM uit 1636 (afb. 240; CATAL. TOP. ATLAS nr 566), bevond zich tegen de oostwand van het noordtransept. Het was gesticht door Domproost Cornelis van Mierop; het gepolychromeerde en vergulde eiken snijwerk was vervaardigd door CHRISTIAEN VAN OSS en LUCAS PETERSZ. Enkele resten, een hangkapiteel, twee beelden voorstellende koning David met de harp en een figuur in Romeinse wapenrusting de bas bespelend, worden in het Centraalmuseum bewaard (afb. 370; CATAL. nrs 1303-1305). **+Geschiedenis**

+ In de oostwand van de kapel van Arkel bevindt zich een laat-Gothische gebeeldhouwde en gepolychromeerde zandstenen votiefretabel (afb. 339), die van kort na 1500 **+Votiefretabel**

dagtekent en gesticht is door de familie POT. Zij is in 1919 ontdekt, toen een ervoor gemetselde bakstenen wand verwijderd werd.

Het hoogreliëf van het figurale beeldhouwwerk is gevat in een geprofileerde nis, die+ de vorm heeft van een driepasboog, waarvan het middelste segment driekwart van een cirkel beslaat. De hoogte van de nis bedraagt 2,15 m, de grootste breedte 1,37 m. Aan de binnenzijde is zij met netgewelfjes bespannen en van boogtoten voorzien. Onder een weelderig gedetailleerde overhuiving, waarboven de gestalte van God de Vader zweeft, troont de H. Anna, aan haar voeten de H. Maagd en het Christuskind, tezamen dus de voorstelling van Anna-te-Drieën. De groep wordt omgeven door de beeltenissen van de HH. Antonius Abt, Jacobus, Catharina en Agnes, allen te halven lijve weergegeven en herkenbaar aan hun gewone attributen. St. Anna wordt geflankeerd door St. Maarten en Maria Magdalena, de laatste herkenbaar aan de iconografisch geijkte haardracht van ineengewonden vlechten. Op de bovenranden van het kleed van Agnes staan de woorden AMOR en OMNES. Het pluviale van St. Maarten

+**Beschrijving**

Afb. 329. Hermatlanten, afkomstig van de koorbanken

Afb. 330. Misericorden, afkomstig van de koorbanken

Afb. 331. Misericorden, afkomstig van de koorbanken

Afb. 332. Herenbank noordtransept, eerste en tweede vak van links

Afb. 333. Herenbank noordtransept, vijfde en zesde vak van links

wordt op de borst gesloten door een spang waarop de Blijde Boodschap. Van alle beelden, behalve dat van God de Vader, zijn de gezichten afgeslagen. De oude polychromie en het verguldsel zijn voor een belangrijk deel bewaard en tonen nog geheel de oorspronkelijke intensiteit van kleur: de netgewelfjes blauw en met gouden sterren bezaaid, de heiligen getooid met kostbare gewaden van goudlaken en goudbrokaat; achter het vergulde baldakijn is een stof gespannen van brokaat met een granaatpatroon in goud en rood.

Aan weerskanten is tegen de omlijsting in reliëf een schildje gehouwen, dat het wapen van de familie POT vertoont. Bovendien zijn in de boogzwikken daarboven twee alliantiewapens geschilderd, vertonende links een klimmende leeuw, zwart op gouden grond, en een pot, rechts hetzelfde wapen omgekeerd geblazoeneerd.

Afb. 334. Herenbank noordtransept, derde en vierde vak van links

Afb. 335. Tochtportaal in de kapel van Sierck, detail van het fries

De retabel is naar alle waarschijnlijkheid gesticht door Domkanunnik Meester ANTHONIS POT+ († 24 october 1500), die in de kapel begraven werd. Zijn zerk ligt nog op de oorspronkelijke plaats. De beeltenis van zijn patroonheilige, de H. Antonius Abt, is in het reliëf aanwezig, evenals die van zijn ouders Jacob en Katrijne Pot, n.l. Jacobus de Meerdere en Catharina, en het beeld van de patrones van een zijner zusters, Agnes. Het Martinusbeeld figureert als beeld van de Dompatroon, Maria Magdalena is wellicht voorgesteld, omdat sedert de XIVe eeuw in de kapel van Arkel een altaar had gestaan, aan haar en de H. Catharina gewijd. Ook het Catharinabeeld kan dus deze wijding memoreren (zie CALKOEN HS Dom II fol. 51). Het relief wordt op stylistische gronden beschouwd als werk uit een Utrechts atelier; met name het afbeelden van figuren te halven lijve kenmerkt verschillende Utrechtse epitafen, die in het Centraal museum bewaard worden (CATAL. nrs 1389 en 1494).

+**Stichting**

LITTERATUUR. D.F. SLOTHOUWER en C.H. DE JONGE, Enige vondsten in de Utrechtse Domkerk,+ BULL. OUDHK. B. 1919, blz. 219-227; C.H. DE JONGE, De ontdekkingen in de Domkerk te

+**Litteratuur**

Afb. 336. Herenbank zuidtransept, tweede vak van links

Utrecht, Utr. Dagbl. 2 oct. 1919; D.P.R.A. BOUVY, blz. 142-144; J. LEEUWENBERG, Een nieuw facet aan de Utrechtse beeldhouwkunst (in OUD-HOLLAND 1955, blz. 82-95).

+ In de middelste arcade van de kooromgang bevinden zich de overblijfselen van een 'Heilig Graf', afb. 340.

+Heilig Graf

+ Het zandstenen Graf is aan de kant van de kooromgang tussen de twee oostelijke pijlers van het koor gebouwd. De eigenlijke tombe bevindt zich onder een overhuiving, bestaande uit een korfboogvormig tongewelf, dat onregelmatig tegen de bundelpijlers teniet loopt en ondersteund wordt door geprofileerde gordelbogen. De schalken van de koorpijlers zijn daaronder ten dele benut als kolonnetten waarop kraagstenen zijn aangebracht die deze gordelbogen dragen. Aan de voorzijde een rijk versierde kroonlijst, welke even oversneden wordt door de korfbogige archivolten daaronder. De boogzwikken worden geflankeerd door pinakels en zijn getooid met een medaillon en traceringen. De kroonlijst toont toegewende engelfiguurtjes tussen diep uitgekorven opbollend rankenornament, dat als het ware een reeks consoles vormt. De geklede engelfiguurtjes vertegenwoordigen nog geheel de Utrechtse laat-Gothische stijl, de naakte figuurtjes zijn echte putti in vroege Renaissance stijl. Daaronder bevindt zich een lijst, die evenals de archivolten bestaat uit een doorlopende geslingerde rand van distelbladeren. De medaillons bevatten engelfiguren in reliëf. De zes kraagstenen stellen gehurkte profeten met banderollen voor.

+Beschrijving

De tombe vertoont aan de voorzijde in drie nissen reliëfs met slapende krijgslieden; zij schijnen van dezelfde hand afkomstig als de profetenbeelden. Van de kalkstenen beeldengroep onder het gewelf zijn slechts brokstukken over, het beeld van het lijk van Christus is grotendeels gespaard gebleven en ligt in de tombe uitgestrekt op een laken, dat oorspronkelijk aan hoofd- en voeteneinde door engelen (volgens Muller en Haverkorn van Rijsewijk) of door Joseph van Arimathea en Nicodemus werd vastgehouden. Voor deze beelden zijn twee schalken aan de koorpijlers ten dele weggekapt.

Afb. 337. Herenbank zuidtransept, tiende vak van links

Er blijft echter maar weinig plaats voor twee hoekfiguren en van hun positie kan men zich moeilijk een nauwkeurige voorstelling maken.

Het Heilig Graf in de Munsterkerk te Roermond toont het gebruikelijke schema evenals de resten van het H. Graf afkomstig uit Oostbroek, in het Centraal museum (CATAL. nr 1102). Enkele fragmenten van deze en andere beelden van het Heilige Graf uit de Dom worden bewaard in het Centraal museum, onder andere een manteldraperie met versierde band, waarop nog de volgende Gothische kapitalen te lezen zijn: ST-ILE-ON (bruiklenen van kerkvoogden der Nederd. Herv. Gem., CATAL. CENTRAALMUS. nrs 1278-80, nr 1273 is een gebeeldhouwde console, voorstellende een engelfiguur met gevouwen handen, uit zandsteen, gevonden bij de fragmenten van het Graf).

Achter de tombe is een vlak, 0,40 m diep en uit drie platen op elkaar bestaande, waarop men zich beelden te halven lijve van de vrouwen aan het graf kan denken; het toont echter geen sporen van erop geplaatst beeldhouwwerk.

In 1854 werd dit monument, dat door de beeldenstorm deerlijk gehavend was, vrijgelegd,+ nadat het eeuwenlang tussen een muur en het praalgraf van admiraal van Gendt verborgen was geweest. In 1583 namelijk werd de boog van het Graf dichtgemetseld en tegen de muur een rouwbord opgehangen (S. MULLER FZ Dom, blz. 15 n. 1). Op de tekening van het koorinterieur door Saenredam (afb. 325) ziet men die muur in de boog evenals die tegen de cenotaaf van Joris van Egmond.

+Geschiedenis

Blijkens de rekeningen van de Dom had meester GHERIT SPLINTERSZ een groot aandeel in de vervaardiging van de sculptuur van het H. Graf. Voor Januari 1501 staat genoteerd: ‘Gherit Splinterss heeft capiteelen gemaict boven daer theilige graft staen sall’; ook in mei van dat jaar werkt hij nog aan de kapitelen. Een hekwerk voor het graf wordt gemaakt naar ontwerp van Claes Egbertsz door Willem Loman te Ürdingen bij Keulen en geleverd in 1507. In 1506 wordt een betaling gedaan aan ‘magister Arnoldus lapicida, qui ymagines circa sepulcrum domini retro chorum cum ornatu et apparatu suis adoptavit’. Uit dat ‘circa’ is niet op te maken of de beelden vóór of achter om de tombe heen stonden opgesteld, maar het laatste is het meest waarschijnlijk. Zie verder bij Sacramentshuis, hieronder.

Voordat dit graf gemaakt werd, bestond er een van hout (S. MULLER FZ Dom blz. 10 en 14); volgens de bouwrekeningen maakte in 1516 Jan van Scadyck een deel van het beschot en een grote ‘crest’ aan het H. Graf dat ‘beneden in de kerck bij den toren’ stond.

+ LITTERATUUR. P. VAN HAVERKORN VAN RIJSEWIJK, Het Heilig Graf in de Domkerk te Utrecht (in BULL. OUDHK. B. 1900-01 blz. 39-43); S. MULLER FZ. Dom blz. 14; CALKOEN Hs Dom; BOUVY blz. 142; G. TROESCHER, Die burgundische Plastik etc. (Frankfurt a.M. 1940), blz. 200 nr. 733.

+Litteratuur

+ ENKELE DER VERDWENEN INVENTARISSTUKKEN. Behalve de reeds terloops genoemde verdwenen onderdelen van de inrichting der kerk, zoals het orgel van Anthonie van Elen uit 1434 en dat van Peter Jans de Swart uit 1569-1571, zijn ook het hoogaltaar, het sacramentshuis en het oxaal uit enige summiere gegevens bekend.

+Enkele verdwenen inventarisstukken

+ Blijkens de Bouwrekeningen werd het HOOGALTAAR in 1497 ge- of beschilderd door EERST VAN SCHAWIJCK of VAN SCHAIJCK. Dit altaar bestond uit zeven ‘perken’ met voorstellingen uit Christus' aardse leven. Mogelijk echter werden door de schilder alleen deuren geleverd ter completering van een reeds aanwezig retabel met houtsnijwerk: in 1489 heeft de beeldsnijder ARIAEN VAN WEESELL een ‘voet onder die altaertafel’ gemaakt met ‘7 percken’.

+Hoogaltaar

+ Blijkens de Bouwrekeningen werd, als geschenk van kanunnik Mr. Bernt uten Enghe, in 1442 het SACRAMENTSHUIS aanbesteed, dat versierd ging worden met dertien beelden, gehouwen door de loodsmeester HENRIC VAN BONTSFORT. In 1443 was het gereed, doch in 1450 werden nog vijf beelden toegevoegd door JAN BUDE of UUDE of VUDE, beelden die beneden om het gebouwtje geplaatst werden. ‘Henric Quast heeft noch ghewrocht aen dat autaer toirn’ (= sacramentshuis?) in 1492. In 1507 werd een wenteltrap gebouwd met een leuning rijk gebeeldhouwd door de beeldsnijder JAN VAN SCHAYDIJCK. De traptreden tegen de noordoostelijke sluitingpijler van de absis welke thans nog te zien zijn, zullen de overblijfselen zijn van deze wenteltrap, terwijl een indruk van de gebeeldhouwde leuning gegeven wordt door de midden-XVIIe-eeuwse tekening (Catal. top. atlas nr. 622) die in de Verzameling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg berust en als bijschrift draagt: ‘Afteyckeninge van den wenteltrap Inde Domkerck tot Vtrecht achter het Choor soot tegenwoordich nog in wesen is, ende door Lanckheit van tijd in veele delen geschonden’; de leuning is daar verbonden met een balustrade (de ‘grote crest’ die Jan van Schaydyck in 1516 onderhanden heeft?) die ontbreekt bij de trapleuning zoals SAENREDAM die getekend heeft (afb. 325). Naar aanleiding van deze gegevens merkt MULLER (Dom blz. 17) op: ‘... het doel van het kostbare meubel is ons niet zeer duidelijk; naar het schijnt was het Sacramentshuis met zijn dertien beelden hoog tegen de koorpijler aangebracht en alleen bereikbaar langs de trap die zich vanuit het koor naar boven kronkelde en wellicht de vijf beelden die vroeger het huisje steunden, vervangen heeft’. De wenteltrap werd echter meer dan vijftig jaar na het Sacramentshuis gebouwd in dezelfde tijd waarin het Heilig Graf tussen de sluitingpijlers verrijst. Wellicht kon men langs de trap het bovenplat van dit gebouw bereiken. Liturgische betrekkingen tussen de functies van Sacramentshuis en H. Graf zijn in de middeleeuwen ook elders aanwijsbaar, vaak diende een H. Graf tijdens

+Sacramentshuis

de Paas-officia als bewaarplaats voor de Eucharistie. Het is mogelijk dat op het plat van het H. Graf door de celebrant de Eucharistie in een monstrans den volke vertoond werd. Voor het veronderstellen van een dergelijk gebruik pleit de kopergravure van E. MEYSTER, J. VENNECOOL en H. WINTER uit 1668 (Catal. Hist. Atlas 1878, nr. 62 op blz. 6), welke een publieke promotie in het Domkoor laat zien, waarbij het H. Graf als tribune gebezigd wordt en door een vijftal heren wordt ingenomen.
In 1537 nog ontvangt CORNELIS GERIJTSZ betaling 'van dat hij dat H. Sacramentshuys geverwet ende affgezet heeft'.
P. SWILLENS (Oud-Holland 1951, blz. 232) verkeert in de veronderstelling dat de betalingen aan Jan Bude in 1450-51 betrekking hebben op de bouw en de versiering van een oxaal, doch de Bouwrekeningen spreken duidelijk van een 'sacramentshuys'; dat neemt niet weg, dat de vijf kalkstenen beelden (Catal. Centraalmus. 1928, nr. 1271) die hij met Bude in verband wil brengen, van het oxaal afkomstig kunnen zijn: de grote St. Maarten te paard kan men nauwelijks een plaats aan een sacramentshuis toedenken.

Afb. 338. Het neo-Gothisch orgel. Foto Baer, 1919

[+] Een OXAAL wordt het eerst vermeld in 1455, doch het kan veel ouder geweest zijn. In 1487, acht jaar nadat de bouw van het transept voltooid is, wordt in Namen 'blauwe steen' gekocht voor oxaalpijlers, wellicht is dan een geheel nieuw oxaal in aanbouw, of het oude wordt uitgebreid dan wel verbouwd. Toch is tussen 1473 en 1480 reeds (of nog) aan de uitrusting van een oxaal gewerkt: in 1473-74 heeft 'Henricj Wasse, kistemaker, opt toxaell gemackt een bert, daer men die evangely ende epistel uut singhet'. In 1477-78 wordt een betaling gedaan aan 'domino Theodrico Myert pro reformacione crucis supra toxale' en in 1479-80 'pro uno parvo organo, posito super ocxale chori nostri', op een ogenblik dus dat het nieuwe transept zijn voltooiïng al vrijwel bereikt heeft. Uit een rekeningpost van 1473-74 blijkt, dat in de nacht voorafgaande aan het kerkwijdingsfeest (22 juli) relieken en kostbaarheden bewaakt werden 'super doxale ante chorum', die tijdens het feest ter verering het volk getoond werden. Volgens MULLER (Dom blz. 18) placht men om de zeven jaar een tijdelijk houten oxaal te plaatsen om alleen dan alle reliekkassen te tonen. Maar de data van de genoemde rekeningposten zijn met deze termijn van zeven jaar niet in overeenstemming. [+]**Oxaal**

In 1479-80 vermelden de rekeningen nog uitgaven 'pro uno parvo organo, posito super ocxale chori nostri'.

In 1562 wordt gewag gemaakt van een altaartje op het oxaal en van een provideerstoel ('provisyestoel') met een 'solder', een meubel waaraan door CRYST DIE ANTYCKSNYDER, AERT DIE TIMMERMAN en GABRIEL DIE STEENHOUWER gewerkt werd.

In 1586 werd het oxaal gesloopt en vervangen door een eiken hek met versierde balusters (afb. 176), verbonden met een kansel.

[+] Aan een PREEKSTOEL wordt in 1494 door HENRICK QUAST gewerkt. Daar deze 'Kistemaker' van beroep was, moet het een houten meubel geweest zijn. [+]**Preekstoel**

[+] GRAFTEKENEN in de vorm van graftomben, epitafen, zerken en opschiften zijn in groot aantal bewaard gebleven. [+]**Graftekenen**

[+] LITTERATUUR (tussen haakjes zijn de in het vervolg gebruikte afkortingen aangegeven). A. BUCHELIUS, Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa, Hs (XVIIA) in Gemeente-archief Utrecht, (BUCHEL MON. TEMPL.); E. VAN ENGELEN, Grafs en Wapenen der Kerken van Uytrecht, 3 dln fol. ca 1730, in Gemeente-archief Utrecht (ENGELEN); M.L. D'YVOY, Liber epitaphiorum, Hs (XVIIIB) in Gemeente-archief Utrecht (YVOY); K. VAN ALKEMADE en P. VAN DE SCHELLING, Publyke Gedenktekenen in de provinsie van Utrecht of Beelden, Tombens, Schilderyen, Geslagt-wapenen, Graf- Lov- en Opschriften, beschilderde kerkglazen enz., Hs fol. ca 1730, in het bezit van een der leden van de familie Beelaerts van Blokland, (volgens VAN BERESTEYN een copie van BUCHEL terwijl het zeer veel overeenkomst vertoont met het Hs LELY); Wapenen op Grafzerken en Wapenborden in Kerken binnen de stad Utrecht en eenige andere plaatsen benevens de Wapenen der Proosten van het Kapittel van St. Jan te Utrecht van 1279 tot 1740 fol., 1740, Hs, in Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage (WAPENEN); W. VAN DER LELY, Urbis Trajectinae monumentorum collectio exhibens herorum, aliorumque beatae memoriae clarissimorum virorum insignia et epitaphia [+]**Litteratuur**

ac pleraque monumenta sepulcratia passim in templis ac monasteriis urbis trajectinae atque agri inventa ab antiquitatum amatore collecta; ac scripta et delineata per Wm van der Lely, Jud 4°, ca 1750 in Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage (LELY), zonder de illustraties gepubliceerd in DE WAPENHERAUT 1903, 1904 en 1905, copie XVIII van BUCHELIUS maar met het Hs ALKEMADE EN VAN DE SCHELLING als vermoedelijk intermedium; ADRIAEN SCHOEMAKER, Beschrijving der stad Utrecht soo der geestelijke als wereldlijke gebouwen, Hs in Kon. Bibl. te 's-Gravenhage, 78 D 231 (SCHOEMAKER); P.C. BLOYS VAN TRESLONG PRINS, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Utrecht, Utrecht 1919, blz. 202-217 (GEN. HERALD. GEDW.); E.A. VAN BERESTEYN, De grafzerken in het transept van de Domkerk in JB. OUD-UTR. 1927, blz. 72-87 (BERESTEYN).

Afb. 339. Altaarretabel in de kapel van Arkel

Bijna alle zerken en tomben van de Utrechtse bisschoppen zijn spoorloos verdwenen, maar+ daar BUCHEL er nog vele vermeldt, mag aangenomen worden, dat dit niet zonder meer het gevolg is van de beeldenstorm en dat nog minstens dertig jaar later veel bisschoppelijke graftekenen te zien waren. Wanneer en hoe ze verdwenen zijn, is moeilijk uit te maken. Voor een groot deel zijn zij aangegeven en gesitueerd in het supplement van de beschrijving van de

+**Bisschopsgraven**

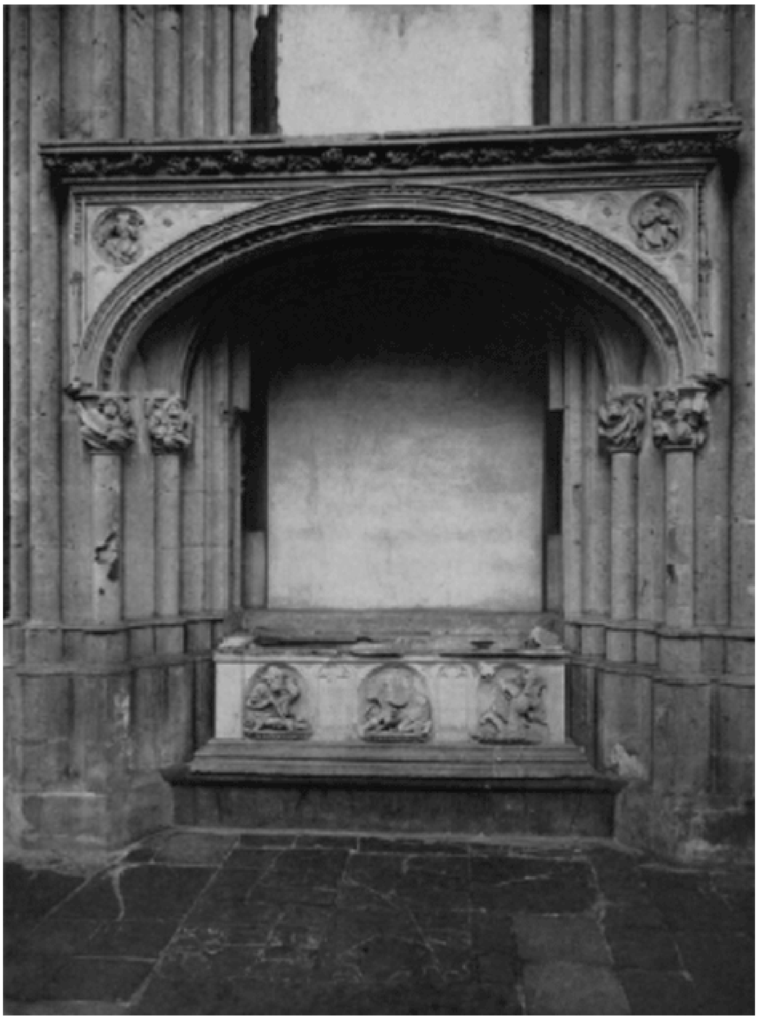

Afb. 340. Het Heilig Graf

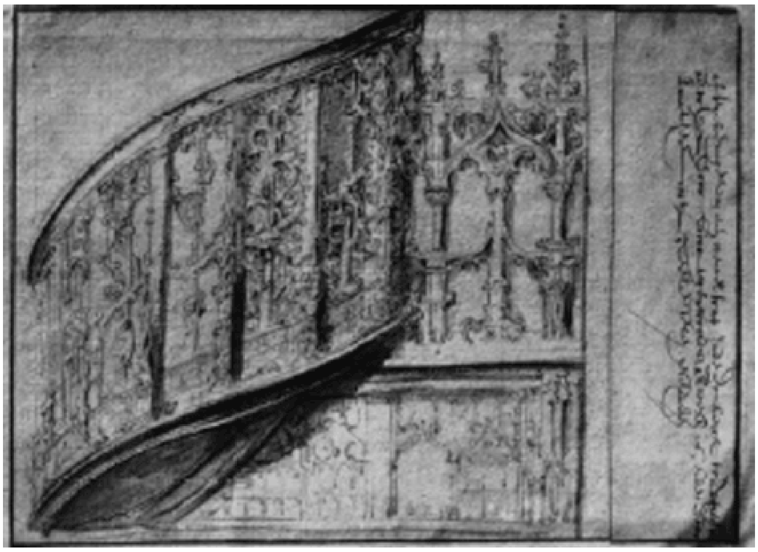

Afb. 341. Wenteltrap in het koor (van het Sacramentshuis?). 17e-eeuwse tekening

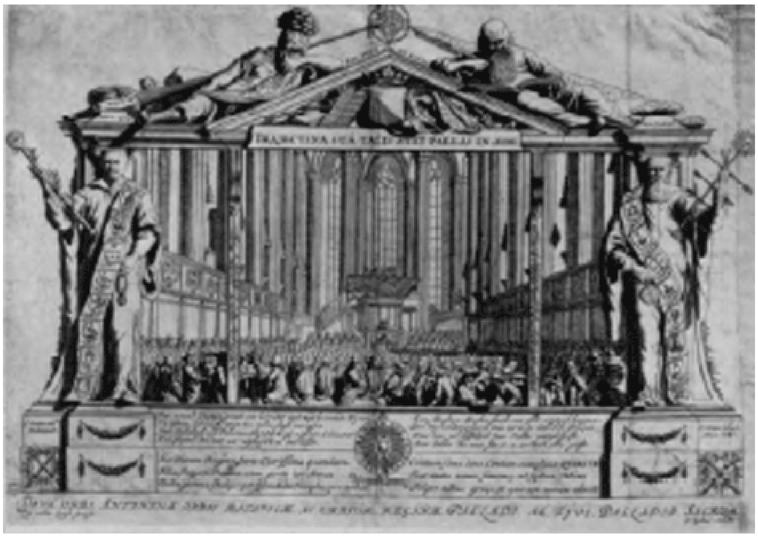

Afb. 342. Promotie in het koor. Gravure uit 1668

Afb. 343. Tombe van bisschop Guy van Avesnes

Dom door G.G. CALKOEN. Enige bisschoppen zijn elders begraven; verschillende uit de eerste tijd zijn in de Sint Salvator bijgezet, Bernulphus († 1056) in de St. Pieterskerk, Coenraad († 1099) in de St. Marie, Willebrand († 1233) in de Servaasabdij.
Midden in het transept van de huidige Domkerk lagen drie bisschoppen begraven, die daarheen in april 1482 uit de oude Dom waren overgebracht: Adelbold, Boudewijn van Holland en een onbekende (S. MULLER FZ. Dom blz. 11; P. SÉJOURNÉ, Ordinarius blz. 193 B). In die maand wordt blijkens de kerkrekeningen HENRIC QUAST betaald voor '3 eyken doetkisten in quibus reposita sunt ossa episcoporum novis sepulturis translata'. In november van datzelfde jaar wordt een betaling gedaan aan 'Theodrico Scaey, pictori de pictura tumbarum novarum pro episcopis exhumatis factarum et de reformacione picturarum episcoporum' en in februari 1483 ontvangt deze zelfde schilder loon 'pro epitaphio dom. episcopi Balderici'.
Dat ook andere oude bisschopsgraven nog eeuwen later goed geconserveerd werden blijkt uit een post in de rekeningen van de Dom uit december 1516: 'Item gegeven Egbert den steenhouwer van dat hij byscop burchardus graft steen die letteren rontom gemaect heeft' (Burchard was bisschop van Utrecht van 1100-1112). In 1540 nog werden 'nye noesen ende anders' gemaakt aan 'die byscoppen op die sepulture'.

De Utrechtse bisschoppen werden sinds 1533 ook gememoreerd in de 'Magdalenencapelle', vermoedelijk de kapel van Sierck) door een reeks portretten met daarboven houten borden, waarop hun daden werden opgesomd in latijnse verzen (gepubliceerd in Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen. XI, blz. 493-495 en XXVII, blz. 171-173). Eerder hingen deze borden en portretten in het koor (S. MULLER FZ Dom, blz. 13).

Van het groot aantal oorspronkelijke bisschopsgraven in de Dom, drieëntwintig volgens VAN DER WEYDEN (Over begraafplaatsen en begraven in het bijzonder te Utrecht in JB. OUD-UTR. 1930, blz. 88); zesentwintig volgens DE GEER (De Dom van Utrecht, blz. 39); achtentwintig volgens BLONDEEL (Beschrijving enz., blz. 323) hebben er slechts zes sporen nagelaten, namelijk die van Guy van Avesnes, Jan van Arkel, Floris van Wevelinckhoven, Rudolf van Diepholt, Joris van Egmond en Frederik Schenck van Tautenburg. Van de laatste is alleen nog de plaats bekend.

Ook de graftombe van bisschop Rudolf van Diepholt († 1456) is verdwenen, maar in zijn kapel zijn nog sporen over van de rijke versiering die rondom zijn graf was aangebracht (zie voren blz. 261). BUCHEL heeft de tombe nog gezien en beschrijft het graf als ‘relevatum ex vivo lapide’ en ‘in singulari oratorio, e terra ad tres pedes levatum’. Van het opschrift kon hij nog slechts een flard lezen: ‘Anno Domini MCCCCLV XXIIII Martii obiit reverendus ...’ (TRAJ. BAT. blz. 173; MON. TEMPL. fol. 16 v°). In de tombe van Rudolf van Diepholt werden in 1580 de gebeenten van andere Utrechtse bisschoppen bijgezet, die vermoedelijk door de beeldenstormers uit hun oorspronkelijke graven verwijderd waren en nu in een houten kist met een loden plaat hier verzameld werden (S. MULLER FZ. Dom blz. 15).

S. MULLER FZ. heeft verondersteld, dat een vijftal gepolychromeerde stenen beelden in het Centraal museum (Catal. nr 1271), voorstellend Sint Maarten te paard, Paulus, Magdalena, Joris en Agnes, beelden waarvan vaststaat, dat zij uit de Dom afkomstig zijn, tot de versiering van Rudolfs graftombe behoord zouden hebben, doch deze hypothese is onhoudbaar gebleken en thans acht men ze afkomstig van het oxaal, dat in 1455 in gebruik was (litteratuur en staat van onderzoek in CATALOGUS Middeleeuwse kunst der noordelijke Nederlanden, Rijksmuseum Amsterdam 1958, blz. 199-200).
Volgens Bat. Sacr. 1, blz. 360 is aartsbisschop Frederik Schenck van Tautenburg († 1580), de laatste bisschop van Utrecht vóór de Hervorming, begraven in de kapel van de Elfduizend Maagden, ‘beneffens de deur van de sakrystie’ (zie voren blz. 300).

1. De sterk geschonden graftombe van Guy van Avesnes († 1317), bestaande uit+ zwarte kalksteen, staat in de zuidwesthoek van de kapel van de bisschop tegen de muur, op een plint met geprofileerde deklijst (zie voren bij kapel van Avesnes). **+Tombe van Guy van Avesnes**

De voorwand van de tombe is versierd met een rij spitsbogige nissen, waarin zich+ in reliëf gebeeldhouwde treurbeeldjes bevinden (sedert de Hervorming alle zonder kop). Op de dekplaat, welks randen geprofileerd zijn, ligt het beeld van de bisschop in vol ornaat, met een baldakijn aan het hoofdeinde (afb. 343). De dagkanten van de nissen en de omlijsting van het ligbeeld laten zien, dat zij oorspronkelijk met kleurige steen of email waren ingelegd; het opschrift op de tombe bestond vermoedelijk uit geëmailleerde letters. **+Beschrijving**

Het materiaal en de stijl van het monument zijn Zuidnederlands, uitgesproken Doorniks volgens ROGGEN, die veronderstelt, dat het uit hetzelfde atelier afkomstig is als het nisgraf van Jacques Castaigne († 1327) in de Sint Kwintenskerk te Doornik en dat ook een aantal andere 14de-eeuwse praalgraven van zwarte kalksteen in het Sticht (de tombe van Jan van Arkel, die van Boudewijn van Sterckenborch in Westbroek,

die van de heren van IJsselstein in IJsselstein) Doorniks werk zijn. Hij acht de zwarte kalksteen van de Utrechtse tomben uit Doornik, niet uit het Maasland afkomstig. Zeker hebben er nauwe betrekkingen bestaan tussen het Sticht en de zuidelijke Nederlanden: Guy van Avesnes en zijn broeder Jan, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, waren Henegouwers. (Voor deze relaties zie voren bij Bouwmaterialen, blz. 197, en hierna bij Domtoren, blz. 413). Over de bijzetting te dezer plaatse van de overblijfselen van bisschop Willem van Mechelen († 1301) zie voren blz. 255; S. MULLER FZ Dom blz. 15 en CALKOEN Hs Dom 1 fol. 18 r° verklaren, dat in Guy's

tombe aan een oudere voorganger een rustplaats is bereid, volgens MULLER voor bisschop Willem van Gelre († 1076), die tevoren in het Romaans transept gelegen zou hebben (SÉJOURNÉ blz. 193B).

+ LITTERATUUR. BOUVY blz. 21; D. ROGGEN, Doornikse grafplastiek in het Sticht (in Gentse Bijdr. t.d. Kunstgesch. 1951, blz. 193 VV.).

+Litteratuur

+ 2. De zwartkalkstenen graftombe van Jan van Arkel († 1378) in zijn kapel is, volgens de raadsnotulen van 28 november 1586 in dit jaar vernield, behalve enkele resten van de zijwanden, die in de XVIIe eeuw gebruikt zijn deels als voeting van een Renaissance afsluiting, deels als vloerstenen (zie voren, blz. 246).

+Resten van de tombe van Jan van Arkel

Deze tombe bevatte volgens S. MULLER FZ. in OUDHK. JB. 1903-04, blz. 90 VV. niet alleen het stoffelijk overschot van Jan van Arkel, maar aanvankelijk ook dat van zijn broer Robert († 1347). Diens ligbeeltenis zou echter later verwijderd, in zijn plaats bisschop Frederik van Blankenheim († 1423) bijgezet en het beeld van deze op de tombe aangebracht zijn (HEDA HIST. EP. blz. 243: ‘Sed ingrati cives, pristini immemores beneficii, violato postea monumento imposuerunt in illo Fredericum ex Blanckenheim episcopum, sublatis clypeis alterius’). Daarom ook kon BUCHEL (MON. TEMPL.) op het eind van de XVIe eeuw melding maken van een ‘sepulchrum... ibidem ex nigro marmore Johannis Arquelii, elevatum tres pedes. *Statuae* ac *episcoporum* jacentium simulacra temporum mutatione sublata sunt ...’ (zo ook bij ENGELEN 11, 48 en LELY 7). Als grafschrift vermeldt BUCHEL: ‘Anno dni MCCCLXXVII prima die mensis Julij obijt rev. pater Joes de Arkel, quondam Trajectensis post Leodiensis electus eps. et comes Lossensis, cuius corpus hic sepultum est’ (hetzelfde bij ENGELEN 11, 48). Het twaalfregelig grafschrift voor Frederik van Blankenheim, dat in het MAGNUM CHRONICON BELGICUM blz. 372 geciteerd wordt, was dus vermoedelijk alleen op zijn oorspronkelijke graf aanwezig en niet naar de tombe van Jan van Arkel verplaatst.

De plaats van de tombe wordt nog aangegeven door een schalk in de zuidwesthoek van de kapel, die gedeeltelijk weggehakt werd voor de plaatsing van het graf.

+ 2. Aan het graf van bisschop FLORIS VAN WEVELINCHOVEN († 1393) herinnert een steentje in de tegelvloer van het koor, waarop als fragment van een tekst te lezen staat:

+Graf van Floris van Wevelinchoven

ti de
hove I epi
1393

Dit kan aangevuld worden met het ontbrekende deel, dat ENGELEN (Catal. top atl. nr. 631) getekend heeft:

Floren
Wevelic
obiit

(vgl. Appendix Suffridi Petri... ad Chronicon Johannis de Beka blz. 152; H.C. HAZEWINKEL, De keizersgraven in de Dom, in JB. OUD-UTR 1929, blz. 33). Dicht bij het bewaarde steentje ligt een ander, met het opschrift:

MV^{e}
XVIII

dat door ENGELEN aangevuld wordt met een steen waarop men leest:

Exta
Frederi
ci III ep.

Beide teksten zijn moeilijk verenigbaar, omdat enerzijds Frederik III bisschop Frederik van Blankenheim was, die in 1423 overleed en in de tombe van Jan van Arkel werd bijgezet, anderzijds bisschop Frederik van Baden, de vierde bisschop met deze voornaam, in 1517 overleed en in de 'Stiftskirche' te Baden-Baden is begraven (A.J. VAN DE VEN, De graftombe van bisschop Frederik van Baden, in JB. OUD-UTR. 1947-48, blz. 62-78). Ook is het niet waarschijnlijk, dat de ingewanden van Frederik van Blankenheim apart begraven zouden zijn in dezelfde kerk waar de rest van zijn relicten rust (HAZEWINKEL, Jb. Oud-Utr. 1929, blz. 32 VV.).

4. Tussen twee pijlers van het koor, in het zuidoostelijke vak van de sluiting, staat+ de cenotaaf van bisschop JORIS VAN EGMOND († 1559), die in het klooster van Saint-Amand in Frankrijk, waarvan hij abt geweest was, overleed en begraven, maar wiens hart in de Dom bijgezet werd.

+Cenotaaf van Joris van Egmond

AFBEELDINGEN. Kopergravure (ca 1700) in ENGELEN, Grafs en Wapenen 1, blz. 50 =+ Catal. top. atlas suppl. nr. 857; tekening door A. VAN CUYLENBURG in O.I. inkt (1849) = Catal. top. atlas nr. 624; litho (1857) door J. VAN LIEFLAND in Utrechts Oudheid = Catal. top. atlas nr. 626.

+Afbeeldingen

Het monument, waarvan de ornamentiek gepolychromeerd is, rust op een hoge+ sokkel en bestaat uit een zwart marmeren geprofileerde plaat, waarop vier korte pijlers een dubbele zwart marmeren zerk dragen (afb. 348). Daarboven verheft zich op twee rood marmeren pijlers een zandstenen boog, waarover zich een forse kroonlijst profileert. De pijlers onder de boog zijn aan hun front- en achterzijden als pilasters behandeld en aan de kant van het koor versierd met arabesken, waarin maskers en grotesken in vegetale ornamenten opgenomen zijn en waarin bovendien een schildje met het jaartal 1549 voorkomt. Aan de kant van de kooromgang vertonen de pilasters een ander motief: van onder naar boven een herm, een sater, een tempeltje en een vaas. De binnenwelving van de boog is behandeld als een gecassetteerd tongewelf, waarin wapenschilden zijn aangebracht en langs de randen, in kleine rechthoekige velden, vijfpuntige sterren. De sluitsteen in het midden toont het opschrift EXERCE PIETATEM, de lijfspreuk van de bisschop. Ook in elk van de vier boogzwikken is in een medaillon een wapenschild gebeeldhouwd. De archivolten zijn versierd met concentrische parellijsten en een rondstaaf, onderbroken door telkens twee parels (een astragaal). De kroonlijst is versierd met reliëfs, voorstellend toegewende vogels of griffioenen te wz. van drievoetige korven met vruchten (verscheidene van deze reliëfs zijn verdwenen).

+Beschrijving

De beeltenis van de bisschop zou zich, in knielende houding en gericht naar het Sacramentshuis, onder de boog bevonden hebben en is, naar BUCHEL verzekert, 'furore plebeo dejecta'. De veronderstelling is geopperd, dat tussen de sokkel en de dubbele zerk in een schrijn het hart van de bisschop geplaatst was (VAN ROOIJEN).

De buitenkant van de twee pijlers is, nauwelijks zichtbaar doordat de pijlers van het koor vrijwel onmiddellijk aansluiten, versierd met twee zones van nissen met een bekroning in de vorm van een schelp. Op de vergulde binnenkant van de pijlers is in Romeinse kapitalen een opschrift aangebracht, weergevende de fundatiebrief waarbij de bisschop een mis ter ere van het heilig Sacrament instelt die ten eeuwigen dage voor zijn zielerust gelezen moest worden.

Bij VAN ROOIJEN de volledige tekst, evenals in GEN. HERALD. GEDW. waar tevens de geslachten genoemd worden welker wapens afgebeeld zijn. Het monument is in 1908 gerestaureerd met behulp van een tekening, toen in het bezit van F.J. NIEUWENHUis. De kroonlijst was geheel verdwenen (vgl. de litho en de beschrijving in J. VAN LIEFLAND, Utrechts Oudheid in afbeelding en beschrijving, Utrecht 1857, blz. 125-129), van het gebeeldhouwde fries daaronder waren slechts enkele fragmenten over, die los op het monument lagen; ook van de hieronder geplaatste geprofileerde lijst ontbraken reeds stukken. De achterzijde was dichtgemetseld geweest en witgeschilderd, blijkens de tekening van het Domkoor door Pieter Saenredam (afb. 325).

+ LITTERATUUR. HEDA HIST. EP.; BAT. SACR. 1, 246; BUCHEL TRAJ. BAT. 174; GEN. HERALD. GEDW. 213; A. VAN ROOIJEN, George van Egmond's oorkonde in de Utrechtse dom. Een eeuwgetijde, in ARCH. AARTSB. UTR. 1900, blz. 97-119. **+Litteratuur**

+ In de tegelvloer van het koor ligt, in de meest oostelijke travee, op één lijn van noord naar zuid, een reeks steentjes van 0,27 × 0,27 m (zoals alle vloertegels in het koor), fragmenten van reliëfs en inscripties met betrekking tot de begrafenis van de ingewanden van twee keizers in het koor en het reeds vermelde graf van Floris van Wevelinchoven. **+Keizersgraven**

+ LITTERATUUR. J. DE GEER, Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden der provincie Utrecht, Utrecht 1860, blz. 4; H. BROERS, Utrecht, Historische wandelingen, 1909, blz. 173; BLONDEEL, Beschryving der Stad Utrecht, Utrecht 1757, blz. 322; B. DE GEER, De Dom van Utrecht, Utrecht 1861, blz. 15; UTRECHTSE VOLKSALMANAK 1844, blz. 58; BAT. SACR. blz. 129; H.C. HAZEWINKEL, De Keizersgraven in de Dom, in JB OUD-UTR. 1929, blz. 25 vv. **+Litteratuur**

+ Van noord naar zuid ziet men achtereenvolgens (afb. 344-346): **+Beschrijving**

a. een zwarte steen waarop het keizerswapen met de tweekoppige adelaar en een hartschild daarin (met drie gaande leeuwen?)

b. een zwarte steen waarop in reliëf de rijkskroon

c. een gele tegel waarop in Gothische minuskels:

exta
di secudi
imp a°

d. een gele tegel waarop de cijfers:

ıeλy

e. een zwarte steen waarop weer het wapen met de tweekoppige adelaar en een (onherkenbaar) hartschild

f. een gele tegel waarop in Gothische minuskels:

exta
ci quinti
imp a°

g. een gele tegel waarop in Gothische minuskels:

henri
romano,
.1.1.2.5.

h. en *i*. zie voren bij de bisschopsgraven.

Afb. 344. Vloerstenen in het koor met wapen en teksten ter gedachtenis van de keizers Koenraad II en Hendrik V

Afb. 345. Vloerstenen in het koor met kroon, wapen en tekst ter gedachtenis van de keizers Koenraad II en Hendrik V

Afb. 346. Vloerstenen in het koor, waarvan een ter gedachtenis van bisschop Floris van Wevelichoven

Afb. 347. Fragment van de tombe van bisschop Jan van Arkel

De inscriptie van steen *c* wordt door ADR. SCHOEMAKER (blz. 335) en ENGELEN (blz. 41) aangevuld met:

Conra
Roman.
Christ

ENGELEN noteert twee opschriften: EXTA CONRADI SECUNDI IMP 1039 en EXTA HENRICI QUINTI IMP 1125 en schrijft er zonder verder commentaar alleen bij: 'Ante summum olim altare lapides conspiciuntur cum Conradi Imp. inscriptionibus'. Steen *d* zou volgens SCHOEMAKER en ENGELEN het sterfjaar 1039 aangeven. HAZEWINKEL betoogt de onwaarschijnlijkheid hiervan o.a. omdat het teken A alleen voor het cijfer 7 gebruikelijk was. Keizer Koenraad II stierf op 5 juli 1039 te Utrecht. Zijn ingewanden werden in de Dom begraven. Deze gold voortaan, vooral voor keizer Hendrik III, Koenraads zoon en opvolger, als de plaats waar de keizer rustte, ofschoon het lijk zelf in de dom van Spiers was bijgezet (R. POST, Het Gildeboek 1930, blz. 96; DEZ., Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen, Utrecht 1957, 1 blz. 73; HAZEWINKEL blz. 28 VV.).
In 1125 bevond Hendrik v zich in Utrecht, waar hij op 23 mei overleed. Zijn weduwe memoreerde dit feit door een fundatie voor de Dom, waarvan ook de kanunniken der andere kapittels zouden genieten (POST, Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen I, blz. 117). Zij schonk de Dom het goed Richterich bij Aken 'pro remedio anime dilecti domini mei imperatoris Heinrici, cuius viscera ibidem sepulta sunt in tumulo quo et atavi eius Conradi intestina condita sunt ad perpetuam memoriam eorundem imperatorum et mee

Afb. 348. Cenotaaf van bisschop Joris van Egmond

peccatricis anime. Ea conditione ut perpetua observantia hec inde exhibeantur: jugiter die ac nocte lumen cere ad idem sepulchrum in medio choro permaneat ...' (OkbU I, blz. 291). Zowel in deze tekst als in de ORDINARIUS van de Dom wordt over de keizersgraven gesproken als over één tombe midden in het koor ('sepulchrum Imperatorum in medio choro', zie P. SÉJOURNÉ, blz. 200 en (24)).
Het is zeer onwaarschijnlijk, dat de opschriften uit het sterfjaar van beide keizers zouden dagtekenen, zij lijken XVe eeuws en vervangen dus oudere stenen of het oorspronkelijke grafmonument. MULLER deelt mee (Bisschop Adelbolds Dom' in ARCH. AARTSB. UTR. 1902, blz. 119): 'E. van Engelen verhaalt, dat hij, nadat het plaveisel van het koor omstreeks 1720 vernieuwd was, de steentjes, die de keizersgraven aanduidden en die van hun plaatsen geraakt waren, op verzoek der Domheren opzocht en in orde legde (Aant. uit SCHOEMAKER)'. Naar MULLER's oordeel is echter bij deze gelegenheid de plaats der stenen niet veranderd; anders immers ware de door de Domheren ingeroepen tussenkomst van de geleerde oudheidkundige geheel onnodig geweest. Volgens NIEUWENHUIS (De Dom te Utrecht, 1902, blz. 4) zijn de ingewandkistjes in elk geval verplaatst, toen de vloer lager gelegd werd.

+Praalgraf van Willem van Gendt

+ Het praalgraf van luitenant-admiraal Willem Joseph baron van Gendt, kanunnik ten Dom, die op 7 juni 1672 in de slag bij Solesbay gesneuveld is, rijst tegen de oostelijke pijlers van het koor op (afb. 349).

+Litteratuur

+ LITTERATUUR. GEN. HERALD. GEDW. blz. 208; M. VAN NOTTEN, Rombout Verhulst, beeldhouwer ('s-Gravenhage 1907) blz. 58 VV.; G.A. EVERS, Lt-Admiraal van Ghents praalgraf in de Utrechtse Dom (in HISTORIA 1944) blz. 193 VV.

+Beschrijving

+ Tegen een hoog opgaand achtervlak staat een wit marmeren tombe, waarop de beeltenis van de admiraal ligt, gekleed in harnas, met pruik, commandostaf en degen, uitgestrekt op een laken, het hoofd rustend op een kussen. De voorzijde van de tombe is versierd met een door zwart marmer omlijst reliëf, een zeeslag voorstellend. Het achtervlak, bestaande uit grijze steen, draagt, omlijst door een bladkrans in wit marmer, een uitvoerig opschrift (afgeschreven in GEN. HERALD. GEDW. blz. 208), dat geflankeerd wordt door tropeeën, terwijl ook in de kantstukken wapentuig gehouwen is, omkruld door vegetatie. Onder het opschrift ziet men het wapen van Gendt. Dit rugstuk draagt een wit marmeren kroonlijst, waarop een zwart marmeren obelisk oprijst, aan zijn voet met twee dolfijnen versierd, bovenaan getooid met een scheepskroon en geflankeerd door vaandels en vlaggen. In een cartouche op de obelisk leest men: QUO FAS ET FATA VOCARUNT. Gevleugelde putti staan te wz. en op de rand van de kroonlijst twee wapens (de Generaliteit en Oranje Nassau), een helm met open vizier en een met korenaren gekroond doodshoofd. Te wz. van de tombe en het beeld hangen tegen het rugstuk de acht kwartierwapens van Gendt, Arnhem, Stepraedt, Bemmel, van Gendt, Wachtendonc, Raesvelt, Merode van Slaesburgh.

Het kussen waarop de kop van het beeld rust, is gemerkt: R. VERHULST 1676. Reeds kort na van Gendt's dood moet dus het college der Admiraliteit te Amsterdam het monument besteld hebben bij ROMBOUT VERHULST. In 1680 werden Willem van Gendt's overblijfselen erin bijgezet. Een maquette voor de portretkop bevindt zich in het Rijksmuseum te Amsterdam (Bull. v.d.K.N.O.B. 1946, blz. 53).

Afb. 349. Grafmonument van W.J. Baron van Gendt, 1676.

+ Tegen de oostmuur van de middelste straalkapel staat het wit marmeren grafmonument van gravin Anna Elisabeth van Solms geboren von Daun Falkenstein Broich († 1706), weduwe van de laatste militaire gouverneur van Utrecht, graaf Johan Albrecht van Solms Braunfels.

+**Grafmonument Anna van Solms**

Het monument stond oorspr. op drie marmeren treden tegen de zuidmuur in de schipkapel van Soudenbalch (zie voren blz. 333). Het werd in 1795 door de Fransgezinden geplunderd en half vernield, maar kon gereconstrueerd worden met behulp van een tekening (CATAL. TOP. ATLAS nr 627**) en een gravure van R. Vinkeles (HIST. ATLAS 127****) naar een tekening van C. van Hardenberg (HIST. ATLAS 127***), die het monument voorstelt zoals het er na de plundering uitzag.

+ Op de rechthoekige tombe staat een aedicula, bestaande uit vier achtkante pijlers met korintische kapitelen en een dekstuk in Lodewijk XIV stijl, waarvan de voorzijde tot een half rond fronton is opgebogen. Dit fronton is met een schelp en een masker versierd, draagt een kroontje en wordt geflankeerd door twee bloemenkransen dragende putti. De pijlers zijn ten dele met bladwerk en bloemen geornamenteerd. Tegen de achterwand en op de voorzijde van de tombe hangen in marmer gebeeldhouwde draperieën.

+**Beschrijving**

Oorspr. hingen onder het dekstuk de wapens van Solms Braunfels en van Daun Falkenstein en was in een cartouche een opschrift aangebracht, dat D'YVOY weergeeft als:
ANNA ELISABETH GRAVIN VAN SOLMS GEBOOREN GRAVIN VAN FALKENSTEIN
ETC: ETC: GEST: DEN 10 IUN: 1706
OUD 90 IAER
Te wz. hiervan zag men links de wapens Manderscheid en Falkenstein, rechts Nassau en Waldeck. Bovendien volgens GEN. HERALD. GEDW. blz. 216 'Rechts van de toeschouwer voor een zuil van de hemel de Tijd met een sikkel in de hand; links een engel met een zandloper'. Ten dele onder de tombe uitstekend ligt een zerk.

+ In de zuidbeuk van het koor staat tegen een muur tussen de twee pijlers van de meest oostelijke koortravee een monument in late Lodewijk XIV trant voor Hendrik van Nellesteyn († 1747) en zijn echtgenote Stephanie († 1735) (afb. 350). Het bestaat uit een hardstenen onderstuk, dat de vorm heeft van een sarcofaag op een plint. De voorkant is vlak en heeft een uitspringende middenpartij met voluten, terwijl de afgeschuinde en met palmetten versierde hoeken en de zijkanten naar beneden voluutvormig uitzwenken. De panelen met beulingprofiel volgen deze curven. Op de sarcofaag ligt een geprofileerde marmeren plint, waarop een door zijvoluten en walmende vazen geflankeerde frontispice van zandsteen staat. De marmeren plaat, daarin draagt het grafschrift (opgetekend in GEN. HERALD. GEDW. blz. 207-208). Het gesmeed ijzeren hek vóór het monument dagtekent uit dezelfde tijd als dit.

+**Monument van Nellesteyn**

Boven de ingang naar de Sacristie in de noordbeuk vindt men een gedenksteen+ in de vorm van een langgerekte banderol tussen twee wapens. De tekst in Gothische minuskels luidt: Anno Dñi MCCCCXLIX secūda diē mēsis Septembris obiit veñbilis vir dñs Jacobus de Lichtenberg p̄p̄ositus ecclīē. Sc̄i Petri Tiēcten. nec nō hui' eccli^e. can' hic sepultus. orate p. eo. Het linkerwapen toont vier dwarsbalken, onderscheidenlijk beladen met 4, 3, 2 en 1 sterren; het rechtse wapen bevat een dwarsbalk. GEN. HERALD. GEDW blz. 211, ENGELEN blz. 31.

+Epitaaf van Lichtenberg

Tegen de westmuur van de kapel van Sierck hangen twee epitafen in onderling+ gelijke trant, ter gedachtenis respectievelijk van Valerius van Kuyck en zijn oomzegger Johannes Anthonisz. van Kuyck, kanunniken ten Dom, gestorven in 1612 en 1618. De epitaaf van Valerius heeft de vorm van een aedicula, bestaande uit twee pilasters die een kroonlijst dragen (afb. 351). Daarboven bevindt zich, als frontispice dat een opgebogen fronton doorbreekt, het hoofdwapen (van Kuyck). Te wz van het epitaaf sluiten zich voluten aan en eronder een cartouchevormige beëindiging, waarin een doodshoofd gebeeldhouwd is. Op elke pilaster zijn twee kwartieren aangebracht: I. een leeuw, waaroverheen een dwarsbalk, beladen met twee kruisjes (van Kuyck); II. drie lansen, schuinrechts boven elkaar geplaatst; III. een dwarsbalk, vergezeld van drie ringen, 2 en 1 (Moerendael); IV. twee gekanteelde kepers (Knijff). Tussen de wapens slingeren zich op de pilasters arabesken. Het materiaal bestaat uit grijze kalksteen.

+Epitaaf Valerius van Kuyck

Het opschrift, in Romeinse kapitalen gebeiteld, is afgeschreven door ENGELEN blz. 31, LELY blz. 27 en GEN. HERALD. GEDW. blz. 210 (lees daar alleen in de derde regel ‘ac’ in plaats van ‘et’ en in de vijftiende regel ‘patruode se’ in plaats van ‘patruo se’), voorts BUCHEL fol. 22 r°.

De epitaaf van Joannes Anthonisz. van Kuyck, in vorm geheel gelijkend op die+ van Valerius, is zwaar geschonden. Het fronton is verdwenen, het opschrift beschadigd. Afgietsels van details bevinden zich in het Centraalmuseum (CATAL. nr. 1284). Te WZ bevinden zich op de pilasters twee wapens: 1. een leeuw, waaroverheen een dwarsbalk, beladen met twee kruisjes; 2. een dwarsbalk, vergezeld van drie ringen (Moerendael); 3. in een schildhoofd drie wielen (Boll); IV. als I. Het materiaal is grijze kalksteen.

+Epitaaf Joannes van Kuyck

Het opschrift, in Romeinse kapitalen, wordt gegeven door BUCHEL MON. TEMPL. fol. 22 r°; GEN. HERALD. GEDW. blz. 210 (uit BUCHEL geput voor aanvulling van het ontbrekende); ENGELEN blz. 31.

In de westmuur van de kapel van Sierck bevindt zich ook nog een koperen plaat+ met een Gothisch opschrift ter nagedachtenis van Robert Kerr van Kerrisland († 1680), een Schotse balling.

+Gedenkplaat Robert Kerr

Afgeschreven in GEN. HERALD. GEDW. blz. 209.

Veel zerken zijn in de loop der tijden verwijderd, andere zijn van hun koperen versierselen+ ontdaan en vrijwel alle zerken zijn herhaaldelijk verplaatst. Tijdens de restauratie van het inwendige van de Dom zijn in 1926 de zerken in het transept korte

+Grafzerken

Afb. 350. Tombe van Hendrik van Nellesteyn

Afb. 351. Epitaaf van Valerius van Kuyck

tijd zichtbaar geweest, een achttal ervan is naar de kooromgang verplaatst. De voornaamste grafzerken worden hier in chronologische volgorde genoemd. De nummers verwijzen naar de situatieschets (fig. 42), waarop de zerken genummerd zijn naar de ligging gaande van de noordbeuk door de kooromgang naar de zuidbeuk, het zuidelijk uiteinde van het transept en de daarbij aansluitende zijkapellen van het schip; daarop volgen de zerken die thans onder de houten vloer in het transept liggen. Zowel van de bestaande als de thans verdwenen zerken zijn er vele afgetekend en beschreven door BUCHEL MON. TEMPL., ENGELEN, YVOY, LELY en beschreven in GEN. HERALD. GEDW. De zerken in het transept zijn beschreven en hun ligging in tekening gebracht door BERESTEYN (JB. OUD-UTR. 1927, blz. 72 VV). Het grootste aantal bewaarde zerken dagtekent uit de XVIe eeuw.

nr. 30. De oudste grafzerk is die van JOHANNES VAN WESTENDE. Het wapen toont twee dwarsbalken, het opschrift luidt: Johēs de Westende canō trā. fundator duodecim vicario^{m} presbyteror^{m} de novo opere. Afm. 3,16 × 1,60 m.

Johannes de Westende, vicarius perpetuus ten Dom en kanunnik van Elst, wordt vermeld in 1343 en 1348 en in een necrologium van de St. Servaas-abdij. Hij stichtte in 1303 twaalf vicarieën op het hoogaltaar en

op de vijf altaren van de kapellenkrans in de Dom (S. MULLER FZ. Dom blz. 2; ARCH. AARTSB. UTR. 1901, blz. 140).
WAPENHERAUT 1904, blz. 217; GEN. HERALD. GEDW. blz. 204; LELY blz. 3; BUCHEL MON. TEMPL. fol. 15 v°; ENGELEN blz. 58.

nr 33. Een zerk waarin twee wapens zijn gegraveerd, zonder omlijsting of ornament: 1. klimmende leeuw; 2. drie ruiten, 2 en 1. Tussen beide wapens het opschrift 'renen'.

Afb. 352. Zerk van Anthonis Pot

Afb. 353. Zerk van Jacob Johan IJsbrands

Afb. 354. Zerk van Antonius Taets van Amerongen

Afb. 355. Zerk van Aegidius Cobbert

Afb. 356. Zerk van Marcus van Wees

Afb. 357. Zerk van Johannes Slacheck

Het Gothisch opschrift erboven luidt: Sepulcrū Dñorum Ghiselberti et Walteri de Renen canonicorum Trajecten. Afm. 2,94 × 1,47 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 204; BUCHEL MON. TEMPL. fol. 15 v°; LELY blz. 3.

Giselbert Gruter van Rhenen was in 1349 kanunnik van Deventer en kreeg toen een expectans voor een prebende in de Dom en voor de proostdij van West-Friesland. In 1350 werd hij werkelijk Domkanunnik en later verkreeg hij ook de Westfriese proostdij (in 1371 als proost vermeld). Hij stierf in die functies in 1386 (ARCH. AARTSB. UTR. 1936, blz. 69-70).

nr. 103. Onder de vloer in het transept ligt een zerk die oorspr. ingelegd was met koper. De vier hoeken hebben wapens bevat, de bovenste zijn slechts flauw te onderscheiden.

Het randschrift in Gothische minuskels luidt: Hic jacet sepultus venerabilis vir Gerardus Weert prepositus Aernh'mensis et archidiaconus in ecclesia trajectensi qui obijt anno domini millesimo quadringentesimo vicesimo sexto mensis februarij die XVIII cuis añā (requies)cat in pace amē. Geen maten aangegeven.

BERESTEYN blz. 78.

nr. 118. Eveneens onder de vloer in het transept ligt een zerk, waarvan het hoofdwapen en de vier kwartierwapens in de hoeken gevat zijn in vierpassen. Het wapen

Afb. 358. Zerk van Mauritius Grouf

Afb. 359. Zerk van Otto Bloys van Treslong?

in het midden is dat van het geslacht PROEYS. De kwartieren in de vier hoeken zijn die van Proeys, van Lanscroon, van Groenewoude en van Oye. Onder het hoofdwapen zijn de wapens van het echtpaar PROEYS-DRIEBERGEN aangebracht. Het randschrift in de vierpas om het hoofdwapen is geschreven in Gothische minuskels en luidt: Anno Dñi (MCCCCLXXXII die XIX) decembris obiit venerabilis et egregius vir dominus Johannes Proeys Decanus huius maioris ecclē traiecteñ cuius anima requiescat in fausta pace amen. Geen maten gegeven.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 v°.; ENGELEN blz. 74; LELY blz. 13; WAPENHERAUT 1904, blz. 224; GEN. HERALD. GEDW. blz. 206; BERESTEYN blz. 84.

nr. 104. Onder de vloer in het transept ligt nog een zerk die van koperen versierselen ontdaan is. Het randschrift, onderbroken door wapens op de vier hoeken, luidt in Gothische minuskels: Hic est sepultus venerabilis vir Mag̅r̅ Adrianus Ram utriusq' juris doctor canonic̄ trajecteñ et praepositus ecclē sācti Pancratii Leyd'n qui obijt

año dñi millesimo quingentesimo decimo octavo die vicesima secūda mēsis junij requiescat in pace. Geen maten opgegeven.

Volgens BUCHEL en LELY vertoonde het hoofdwapen de ramskop, terwijl de vier kwartieren voorstelden: 1. ramskop; 2. een keper; 3. een vis (bot, in de richting van een linkerschuinbalk geplaatst, de bek omlaag); 4, drie vogels, 2 en 1. Een inscriptie in de noordoostelijke kruisingpijler betreft dezelfde persoon, zie blz. 399).
BUCHEL MON. TEMPL. 17; LELY 10; BERESTEYN blz. 78.

Afb. 360. Stenen St. Maartensbeeld, wellicht afkomstig van het oxaal

nr. 59. Een zerk in de stijl XVB-XVIA ligt in de kapel van Diepholt. Het opschrift is geheel weggesleten. Een vierpas bevat twee wapens: 1. doorsneden: boven drie rozen, beneden een gesp; 2. doorsneden: boven een gekroonde gaande leeuw, beneden een adelaar (dit rechtse wapen is dat van Diepholt).

BUCHELIUS tekent deze wapens in dezelfde stand en vermeldt erbij: 'In pavimento ex caeruleo lapidi duo sunt sarcophagi alterum Wintemiorum exhibet insignia alterum... (onleesbaar) ...ia duo'. ENGELEN tekent beide wapens in de Sint Janskerk te Utrecht en schrijft erbij: Dni Ant. et Joēs Gruyters frēs vicarij ecclīē trai. Evenzo BUCHELIUS. MULLER daarentegen deelt mede: 'Vóór de plaats der tombe (van Rudolf van Diepholt) ligt nog een grote middeleeuwse zerk met de wapenschilden van Gruyter en Diepholt, - ik vrees de begraafplaats van een natuurlijke dochter van bisschop Rudolf, die hier dus min of meer en famille begraven is'. Afm. 3,07 × 1,71 m.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 16 v° en fol. 123 v°; ENGELEN blz. 48; GEN. HERALD. GEDW. blz. 205; S. MULLER FZ. De beelden der graftombe van bisschop Rudolf van Diepholt (in De Ned. Musea afl. 1, 1916, blz. 3, noot 2).

nr. 23. In de noordelijke straalkapel ligt een fraai gehouwen zerk met twee wapens in een vierpas (XVIa). Het randschrift in Gothische minuskels luidt: Hic jacet sepultus venerabilis vir dominus Johēs de Drakenborch canonicus hui' eccl. qui obyt Anno

Dni MCCCCXCVIII die septio mesis Octobris. requiescat ī pace. Afm. 3 × 1,67 m. Twee wapens: 1. Drakenborch (vier balken en vier, drie, twee en een Andrieskruisen); 2. gekwartierd: I en IV: drie gekroonde leeuwenkoppen 2 en I; II en III: een gekanteelde dwarsbalk. Helmteken: twee knoestige stokken.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 15 v°; YVOY fol. 6 r°; GEN. HERALD. GEDW. blz. 203.

nr. 21. Vóór de deur naar de traptoren van de Librye ligt een eenvoudige zerk waarvan de wapens weggesleten zijn en het Gothisch opschrift luidt: Cornelis fils̄ Backer. Afm. 0,42 × 0,67 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 204 geeft als wapens: 1. in een schildvoet drie rozen, 2 en 1; 2. drie lelies 2 en 1.

nr. 50. In de kapel van Arkel ligt de in drie stukken gescheurde grafzerk van kanunnik ANTHONIS POT, de vermoedelijke stichter van het retabel in dezelfde kapel. In een vierpas is de figuur van een leeuw uitgehouwen, die aan een leren band om zijn hals een wapenschild houdt, waarop een pot met drie poten is afgebeeld. Vier verschillende emblemen vullen de hoeken van de vierpas, afb. 352. Het Gothisch randschrift luidt: Anno dn̄i milesimo quingētesimo die XXIIII mensis Octobris obyt veñbilis vir mḡr Antonius Pot legū licenciatus canonic. et officialis trajectēn. hic. sepult' cui' aia requiescat in pace. Afm. 3,17 × 1,88 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 205; WAPENHERAUT 1904, blz. 219; LELY blz. 7; BUCHEL MON. TEMPL. fol. 16 r°.

nr. 90. Onder de vloer in het transept ligt een zerk met als wapen: een balk beladen met een vogel en vergezeld van drie (2 en 1) gesteelde en gebladerde bloemen (mispels?). Het opschrift: Anno dn̄i millesi°quingēti^{mo} deciō septiō mēsis Augusti die XVII obijt veñ dn̄s̄ mgr Nicolaus de Laveñis canonic traiecteñ et pptus eccles. Sci Petry Leydeñ hic sepultus c̄s̄ aiā (requiescat in pace). Geen maten opgegeven.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 203; BERESTEYN blz. 75.

nr. 24. Een fraaie zerk vertoont een driepas, waarin het wapenschild gehouden wordt door een leeuw: wapen gedeeld: 1. vijfpuntige sterren (4, 3, 2, 1) tussen vier maal twee balken; 2. zuilen, 2 en 1. In de drie hoeken van de driepas medaillons met een Jeruzalemkruis. Het randschrift in Gothische minuskels om de driepas luidt: Hic est sepultus venerabilis dn̄s mḡr. Jacob' Johanis Ysbrandi canonicus huj' ecclīē trajecteñ qui obijt anno dn̄i MVC IIII... aiā requc̄at i pace. Afm. 3,49 × 1,71 m, afb. 353.

Deze zerk lag oorspronkelijk in het transept en is in 1927 naar de noordoostelijke straalkapel verplaatst.
BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18; LELY blz. 12; YVOY fol. 10; WAPENHERAUT 1904, blz. 223; ENGELEN blz. 20 (slaat enkele woorden over); BERESTEYN blz. 77-78.

nr. 70. Bij de ingang van het zuidtransept ligt een zerk, waarop een wapen omsloten door een driepas. In het wapen is nog een vleugel (vermoedelijk van een arend) zichtbaar.

Afb. 361. Stenen St. Agnesbeeld

Afb. 362. Stenen beeld van St. Maria Magdalena

Afb. 363. Stenen beeld van St. Joris

Afb. 364. Stenen St. Paulusbeeld

Erboven is een Gothisch opschrift: Anthonis Beyer Willems van Renen Goutsmit Octob 14... Afm. 1,73 × 0,86 m.

In de zuidzijde van de zware steunbeer tegen het zuidtransept, in de pandhof dus, is een steen met het opschrift: Anno XVC XX d, XIIII Octob. sterf Antonis Beyer Willemssoen van Renen goutsmyt hier begrave bid voer die ziel.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 206, 212; BERESTEYN blz. 86 (meent ten onrechte dat GEN. HERALD. GEDW. blz. 212 een vergissing is).

nr. 121. Onder de vloer in het transept ligt een zerk met in een driepas het wapen de Rosetis. Het Gothisch randschrift, onderbroken door onherkenbaar geworden kwartieren op de hoeken, luidt: An^{o} Dni millo quing^{mo} tricesi(mo quinto die) quarta Julii obiit venerabilis dn̄s̄ (Lazarus de Rosetis) C(an trai De)can̄ ecclie̅ sc̄i Severini Colonie̅n̄s̄ hic sepultus. Geen maten opgegeven.

Het tussen haakjes geplaatste aangevuld uit LELY blz. 13.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 v°; LELY blz. 13; WAPENHERAUT 1904, blz. 224; GEN. HERALD. GEDW. blz. 206; BERESTEYN blz. 85.

nr. 76. Een zerk waarop een vierpas een gedeeld wapen omlijst: 1. een dwarsbalk waarboven vier zespuntige sterren en waaronder zes zespuntige sterren, 3, 2 en 1; 2. drie torens, 2 en 1. In de hoeken van de zerk kwartierwapens in vierpassen: links: als linkerdeel van het hoofdwapen, rechts als rechterdeel van het hoofdwapen. Het randschrift in Gothische minuskels luidt: Anno dni millesimo quigetesimo decimoseptimo undecima die junij obijt venerabi... (de benedenrand is verdwenen)... Mondwijck canonicus traiecten hic sepultus orate pro eo. Afm. 2,63 × 1,44 m.

ENGELEN blz. 73; LELY blz. 15 (beiden schrijven ten onrechte Montwijck); BUCHEL MON TEMPL. fol. 19 r° (schrijft Moutwijck).

nr. 75. Een zeer gesleten zerk heeft een onleesbaar geworden Gothisch opschrift in banderollen boven en onder een wapen, dat een haan in een medaillon vertoont. Afm. 2,63 × 1,20 m.

nr. 100. Deze steen was ingelegd met koperen platen, vermoedelijk in het ruitvormige middenveld het wapen. In de vier hoeken van het Gothisch randschrift waren in vierpassen de vier kwartieren of Evangelistensymbolen. Het opschrift luidt: Anno dn̄i millesimo quinge̅tesimo septimo mensis februarij die septima obijt nobilis et generosus dn̄s̄ Johan̄es de Bouchout canonicus trajecte̅n cui^{s} anima requiescat in pace. Geen maten opgegeven.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 17 v°; LELY blz. 9; WAPENHERAUT 1904, blz. 221; BERESTEYN blz. 78.

nr. 71. Twee fragmenten van de zerk van Verhaer. In een banderol staat het Gothisch opschrift: sepulchrū mḡri Jōis̄ Verhaer canonici ecclie̅ traject. (qui abiit anno 1515 prima die januarii). Het wapen, dat gevat was in een vierpas, was gedeeld: 1. drie zuilen, 2 en 1; 2. drie liggende wassenaars.

Afb. 365. Jan van Scorel, Drieluik der familie van Lochorst, middenpaneel: De Intocht van Christus in Jerusalem. 1526-27

Afb. 366. Linkervleugel binnenzijde: HH. Agnes, Cornelis en Antonius

Afb. 367. Rechtervleugel binnenzijde: HH. Sebastiaan, Gertrudis en Christophorus

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 v° (waaruit de tekst tussen haakjes is overgenomen); LELY blz. 14; GEN. HERALD. GEDW. blz. 206; WAPENHERAUT 1904, blz. 225; BERESTEYN blz. 85-86.

nr. 40. Fraai gedecoreerd is de zerk van kanunnik AEGIDIUS COBBERT in de zuidelijke straalkapel, afb. 355.

Het wapen in het midden, omgeven door de fors krullende dekkleden en overhuifd door een opengewerkte laat-Gothische boog op kolonnetten, vertoont een rechterschuinbalk, beladen met drie vogels in de richting van de balk, het helmteken is een vogel tussen twee ezelsoren. In de banderol rond het doodshoofd onder het wapen leest men: miserere mei saltem vos Amici mei. Het randschrift, eveneens in banderollen, wordt onderbroken door vierpassen met de Evangelistensymbolen en twee vierpassen met wapens: 1. als wapen middenin; 2. drie dwarsbalken. Het randschrift, in Gothische minuskels, luidt: Anno dñi MCCCCCXXIIII mensis aprilis die XXX obijt venerabilis vir dūs Aegidius Cobbert can^{us} eccles. trajecten. cui' aia reqēscat i pace. Afm. 3,56 × 2,00 m.

De zerk is overgebracht uit het transept.
GEN. HERALD. GEDW. blz. 202; BERESTEYN blz. 75-76 (leest: Colbert).

nr. 120. Deze zerk bevat onder elkaar drie wapens, elk in een cirkel met een opschrift. Het bovenste, bij een wapen dat volgens BUCHEL drie klaverbladen bevat, is gedeeltelijk te lezen: (Joh)anes La (them vic). Het middelste wapen toont, volgens BUCHEL, een rad; nog leesbaar: d... (Drongelen) can^{s} trai... Het onderste wapen

Afb. 368. Linkervleugel buitenzijde: Herman en Werner van Lochorst, HH. Johannes de Doper en Thomas(?)

Afb. 369. Rechtervleugel buitenzijde: o.a. Gijsbert, Herman en Gerrit van Lochorst, HH. Anna en Maria met Kind

is volgens BUCHEL gedeeld, rechts Zaell, links een klimmende leeuw. Er staat nog te lezen: Ghysbert Zaell (vic)arius (hui)us eccliē q obiit..... mēsis aprilis. Geen maten opgegeven.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 22 r°; BERESTEYN blz. 85.
Gysbert Zaell verschijnt in 1516 en 1517 als kameraar en neemt in 1528-1532 het ambt van deken waar. De rekening 1537-1538 vermeldt zijn dood (ARCH. AARTSB. UTR. 1878, blz. 432 en 1879, 34 en 174). Een Domkanunnik Robertus van Drongelen wordt in 1371 genoemd, maar dit beneficie verloor hij spoedig (ARCH. AARTSB. UTR. 1898, blz. 126).

nr. 96. Van deze steen is het bovenste gedeelte met het tweede kwartier in de rechterbovenhoek afgebroken en verdwenen, een ander brokstuk met de linkerbovenhoek is nog aanwezig. In een rechthoekig veld met rijk uitgewerkte dekkleden bevindt zich het hoofdwapen, dat van AMSTEL VAN MYNDEN. De vier kwartieren zijn: 1. Amstel van Mynden; 2. verdwenen (Nyenrode); 3. van Zuylen; 4. van Zuylen. Het Gothisch randschrift luidt: Anno d..... (ven)erabilis et egregi^{s} vir dn̄s̄ Anthonius ab Aemstel a Mynden hui^{s} eccliē traiectn̄ canon^{s} cui^{s} an̄ā (requiescat in pace). Geen maten opgegeven.

Zijn sterfdatum is 1566.
GEN. HERALD. GEDW. blz. 209; BERESTEYN blz. 76.

nr. 95. In een rechthoekig veld bevindt zich een wapen met helmteken en rijk geornamenteerde dekkleden. Het toont drie groot uitgeschulpte ruiten aanstotende in de richting van een rechterschuinbalk. Het helmteken is een puntmuts. In de hoeken van het randschrift vier kwartieren: 1. Zelbach; 2. een klimmende vos (Caetsraet); 3. een dwarsbalk, van boven vergezeld van twee molenijzers; 4. een van onderen gekanteelde dwarsbalk (Broeck?). Het randschrift, in Romeinse kapitalen, luidt: SEPULCHRUM GENEROSI ET VENERABILIS VIRI DNI JOANNIS ZELBACH HUIS ECCLESIAE VICARII QUI OBIIT XVIII FEBRUAR AO XVCLX ORATE PR.. EO.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 32 r°; LELY blz. 44; GEN. HERALD. GEDW. blz. 209; BERESTEYN blz. 77.

nr. 93. Een brokstuk met de insignia van de Orde van het Heilig Graf: een Jeruzalemkruis boven twee gekruiste palmtakken. De twee kwartierwapens zijn geheel gesleten. Er zijn sporen van een Gothisch randschrift.

Wellicht behoort dit stuk tot de zerk door BUCHEL en LELY getekend zonder opschrift. Onder genoemde insignia tekenen zij het helmteken: een uitkomende adelaar met opgeheven vlucht. Het hoofdwapen: een linkerschuinbalk beladen met drie vijfpuntige sterren, boven en onder de balk een wassenaar, toegewend. De vier kwartierwapens: 1, drie bollen, 2 en 1; 2. een kelk; 3. een dwarsbalk tussen drie ruiten, 2 en 1; 4. een krab(?). Een schildhoofd boven de bovenste wassenaar: uitkomende adelaar met opgeheven vlucht.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 20 r°; LELY blz. 18; BERESTEYN blz. 76.

nr. 107. Van deze zerk zijn de koperen platen, waarop in het midden het hoofdwapen en in de hoeken de vier kwartierwapens waren aangebracht, verdwenen. Het

Gothisch opschrift boven het hoofdwapen luidt aldus: An[o] XVC XXXVI XVIII aprilis obijt veñ vir dñs hēric Soudebalch canonic̄ trajectē hic sepultus cui anima requiescat in pace. Amen. Geen maten aangegeven.

BERESTEYN blz. 81.

nr. 82. De zerk van kanunnik ANTONIUS TAETS VAN AMERONGEN is buitengewoon rijk en monumentaal behandeld, afb. 354. Een driepas omvat twee schilden, beide gedeeld, tezamen vier kwartieren vormend. Een skelet strekt de armen uit boven de driepas. Aan weerszijden van het helmteken de letter A. In de hoeken van het randschrift bevinden zich vier kwartierwapens in medaillons. De zerk wordt geflankeerd door twee zuilen in reliëf met daarop het zwaard en het rad, de emblemen van Sint Catharina. Aan de bovenzijde de emblemen van St. Jacob (schelp en stokken) en een Jeruzalemkruis. In de vier hoeken binnen het randschrift gevleugelde engelenkoppen. Het omschrift rond de driepas, in Gothische minuskels, luidt: An[o] XVC XXXIX vivēs sibi paravit dñs Antoni[s] taets de Amerōgn Canoñic traiectn ppe Adrian VI Cubiculari[s] q. obijt a[o] 1555 20 oc[b]. Het buitenste randschrift luidt: Defecit caro mea et cor meū; deus cordis mei ēt; pars me[a] de[s] i etnū; mihi adherere deo bonū ē; ponere i dñō deo spem meā. ps. 72. Op de banderol onder de driepas staat: Cal...hui[s] seculi luxus. Afm. 3,19 × 1,78 m; losse rand 0,42 m.

Deze steen dekte oorspronkelijk in het transept een kelder, waarin zich nog een half vergane kist bevond met, in koperen spijkers, het opschrift: Carolina Taets van Amerongen geb. van der Duyn oud 65 jaar obijt den 22 oct. 1817.
Tekening van de zerk uit 1539 (?, in dit geval zoveel als een ontwerptekening: de kanunnik bestelde de steen in 1539): Paus Adrianus VI, Herdenkingstentoonstelling, Gedenkboek en Catalogus, Utrecht-Leuven 1959, blz. 68 en Addenda; CATAL. TOP. ATL. nr 869; GEN. HERALD. GEDW. blz. 207 (onjuist); ENGELEN blz. 73; BERESTEYN blz. 83-84.

nr. 80. Een van de fraaiste zerken is ongetwijfeld de grafsteen van kanunnik MARCUS VAN WEES, in de kapel van Montfoort, afb. 356. Het geheel is een zeer vlak reliëf met een grafisch ornamentaal lijnenspel, dat geheel door de decoratief uitgewerkte dekkleden van het wapen beheerst wordt. Het wapen is gevierendeeld: I en IV: een dwarsbalk; II en III: drie zuilen, 2 en 1. Helmteken: een zittende hazewindhond. Op de banderol onder het wapen: TEMPERA TE TEMPORI AN[O] 1548; de banderol is vergezeld van twee slakken. De vier wapens in de vierpassen op de hoeken van het randschrift zijn vier dubbele kwartierwapens: de vier binnenste: van Wees, Cuylenburch, van Delen, Grauwert; de vier buitenste: van Beesde, van Zuylen, van Bemmel en van Zuylen. De randtekst is gebeiteld in Romeinse kapitalen en luidt: SEPVLCHRV̄ VENERABILIS ET EXIMII DNĪ MARCI A WEZE CANONICI T̄IECTN̄ ELSTEN̄ AC CVLēBORGN̄ ECCLIAR PRAEPOSITI QUI OBIIT AO XVC XLVIII IX DECēBRIS. Afm. 4,30 × 2,31 m.

De grafsteen dekte oorspronkelijk in het transept een kelder, die nog volkomen intact is. BERESTEYN blz. 73 en 77.

nr 65. Het wapen van deze zerk is door een dwarsbalk doorsneden, waarboven een tweekoppige adelaar en waaronder een slaghek. Ook het helmteken is een

tweekoppige adelaar. In de vier hoeken van het randschrift de kwartieren Slachhek, een

vleugel, een gewei en een arm met zwaard. Het Gothisch randschrift luidt: Anno dni MVC XLIII die vero XV aprilis ōbyt (venerabilis) et exymi' vir dns Joēs Slacheck p̄pitus et (archidiaconus) trajectensis cujus animae p̄piciet de'.
Afm. 2,68 × 1,37 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 206; WAPENHERAUT 1904, blz. 229 en 1915, 478; LELY blz. 20; BUCHEL MON. TEMPL. fol. 20 v°; BULL. OUDHK, B. 1915, blz. 227.

nr 10. Het wapen is in de zerk gegraveerd: een klimmende leeuw. Het opschrift in Gothische minuskels daarboven luidt: aert de palude. Afm. 1,45 × 0,87 m.

Volgens GEN. HERALD. GEDW. blz. 203 werd Aert de Palude op 14 maart 1561 benoemd tot kanunnik honoris van de Dom.

nr 41. Een belangrijk monument van Renaissance beeldhouwkunst is de zerk van kanunnik Maurits Grouf, afb. 385, uit omstreeks 1560. Een parellijst omgeeft het geheel. In het centrum, binnen een krans van bloemen en vruchten, bevindt zich het wapen: gedeeld: 1. drie schoppen, 2 en 1; 2. drie jachthoorns, 2 en 1. Helmteken: twee schoppen. Erboven in een rechthoekig kader met rolwerk het opschrift. Onderaan een sarcofaag, waarop een liggend geraamte en waaronder een slapende putto. MEMENTO MORI staat onder het geraamte geschreven en PAULATIM onder de putto. Vazen met druiven (?) staan aan weerszijden van de pilasters die de sarcofaag schragen. Deze wordt geflankeerd door gevleugelde putti met fakkels en zandlopers. Het opschrift, in Romeinse kapitalen, luidt: SEPULCHRUM. VENERABILIS. VIRI. DOMINI. MAVRITII. GROUF. AB. ERKELENTS. CANONICI. TRAIECTEN. QUI. OBIIT. 8. MAII. 1565. Afm. 3,08 × 1,70 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 202 (er staat niet GROVE en niet 1505); BERESTEYN blz. 75; G. GALLAND, Geschichte der holländischen Baukunst und Bildnerei. Frankfurt 1890, blz. 148; C.L. VAN BALEN, De blijde inkomst der Renaissance in de Nederlanden. Leiden 1930, blz. 84.

nr 105. Een grote steen, die oorspronkelijk ongeveer geheel met koper ingelegd was, toonde de beeltenis van een kanunnik, rustend met het hoofd op een kussen, de miskelk in de hand, zijn wapen onder de hoed met zes kwasten (1, 2 en 3) aan elke kant.

Dit alles is verdwenen, ook het randschrift, dat in koperen randen was gegraveerd en volgens BUCHEL luidde: Anno dn̄i mil Vc LXXII mensis julii XXXI obiit Rs̄ Dn̄s Corn̄ a Mierop p̄p̄ositus et archidiac^s^ trā can^s^ et decan^s^ St Salvatoris Pt hon^s^ ac Reg. Hi. a consiliis hic sepultus c^s^ aiā p̄p̄it D.
BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 r°; LELY blz. 11; WAPENHERAUT 1904, blz. 222; BERESTEYN blz. 79.

nr 113. In het midden het hoofdwapen: Isendoorn, met acht kwartieren links en rechts. Onderaan: een skelet rustend op een rechthoekige cartouche. In de hoeken de emblemen der vier Evangelisten, verbonden door het volgende randschrift, dat nog slechts gedeeltelijk te ontcijferen is: (sepulchrum gener)osi dni Adriani ab Isenderē sedi ap̄licae p̄tonot(s ac huius ecclīē canonici qui obiit VII februarii anno MDLXVI).

Het tussen haakjes geplaatste aangevuld uit LELY 9, waarmee ook de kwartieren te reconstrueren zijn: links: 1. Isendoorn; 2. Sterkenburg; 3. Brakell; 4. Ackersloot; rechts: 1. Rossem; 2. Hemert; 3. Groesbeeck; 4. Herlaer.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 17 v°; LELY blz. 9; WAPENHERAUT 1904, blz. 221; BERESTEYN blz. 82.

nr 26. Het wapen toont 1, 3 en 2 bollen, waartussen twee dwarsbalken. Helmteken: twee vleugels. Vier Evangelistensymbolen in vierpassen op de vier hoeken. Het randschrift, in fraaie Romeinse kapitalen, luidt: SEPULCHRUM VENERLIS VIRI D. EGBERTI LUESSINCK CANONIC. TRAJ. QUI OBIIT A' CHRISTI 1570 DIE (28 JULIJ). Later is onderstboven nog op de zerk gebeiteld: D. VAN DORT EN N. BLANCHE 1819.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 203; WAPENHERAUT 1904, blz. 217; BUCHEL MON. TEMPL. fol. 15 v° (geeft ten onrechte: ROBERTI LUESSINK en schrijft de datum: 28 JULI); LELY blz. 4 (geeft LEUSINCK).

nr 6. Deze zerk toont twee wapens: 1. klimmend paard; 2. drie adelaars, 2 en 1. De tekst luidt: Hier lijt begrave Jacop Engbertsoen Traepennierder en starf de darde dach september ao. 1571. Afm. 0,40 × 0,80 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 203.

nr 87. Een brokstuk vertoont een wapen met een keper, waaronder een merlet. Het is vermoedelijk een gedeelte van de zerk van Johannes van der Vecht. Rondom stond op deze steen: Dn̄s̄ D. Joēs̄ van der Vecht I.V. Licient huius ecclē dec^{s} et Canon Hic sepuls obiit XXII April Ao MDLXXII. Onder het hoofdwapen de spreuk: met recht vecht.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 19 v°; LELY blz. 17; WAPENHERAUT 1904, blz. 227; GEN. HERALD. GEDW. blz. 202; BERESTEYN blz. 74.

nr 34. Deze grote zerk vertoont een aedicula met gecanneleerde Ionische pilasters en bovenin een schelp, waarin het wapen: het Lam Gods, een vaan in de voorpoot houdend. De zerk is zeer geschonden, ook het opschrift in Romeinse kapitalen is sterk gesleten: SEPULCHRUM MRĪ ALEXANDRI A LAMSWEERDE CANI TRATIS..... Afm. 3,61 × 2,01 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 204.

25. Ook het reliëf van deze zerk toont een architectonische compositie. Twee karyatiden dragen een entablement, waarop een sarcofaag. Uitgestrekt daarop ligt een skelet. Erboven een door zittende putti met bazuinen (?) geflankeerde aedicula, waarin het wapen. Dit is weggesleten, het helmteken is een uitkomende zwaan met opgeheven vlucht. De twee reeksen van vier wapens links en rechts zijn eveneens sterk gesleten, de acht kwartieren zijn: Bloys van Treslong, Assendelft, Adrichem, van Maanen, Egmond, Almonde, Raephorst en Eversdijck. Op het entablement staat het jaartal 1588, op de sarcofaag: MEMENTO MORI. Afm. 2,43 × 1,40 m.

BERESTEYN veronderstelt, dat de zerk het stoffelijk overschot van OTTO BLOYS VAN TRESLONG, Domkanunnik, gedekt heeft. Volgens VAN LEEUWEN,

BAT. ILL., 1125, zou deze, 55 jaar oud, in 1600 zijn overleden. Op 17 september 1585 had het Domkapittel hem toestemming ge-

geven om ‘zeeckere zijne zarck te mogen doen behouden (behouwen) in de loodze bij tcapittelhuyse, mits dat hoeverde daerinne yet gebroocken wort, dat hij tselve wederom sall repeteren’. In 1588 is, blijkens het opschrift, de zerk voltooid.
BERESTEYN blz. 79-80; A.J. VAN DE VEN, Het kazuifel van heer Otto Bloys van Treslong, kanunnik ten Dom († 1600) in JB. OUD-UTR. 1950, blz. 124-129.

nr 56. Deze sterk gesleten zerk toonde vermoedelijk een alliantiewapen. Middenin is een schedel afgebeeld, boven en onder zijn rechthoekige cartouches voor opschriften.

Misschien mag deze zerk vereenzelvigd worden met LELY blz 9 en BUCHEL MON. TEMPL. fol. 17 r°, die een tekening geven, waarop weliswaar geen schedel voorkomt, maar waaraan de overige geringe sporen op deze zerk beantwoorden. Als randschrift vermelden zij: icy repose honorable homme Jaques Sanglier qui morut anno 1602 16 septembre et damoiselle Oriana de liesvelt son epouse. In de onderste cartouche: Passage de S:Job:cap:19. Mon Sauveur vit assurément, et survivera à toute hierarchie, mais après cette courte vie je verraij mon vraij dieu vivant. Mannelijk wapen: dwarsbalk beladen met drie everzwijnskoppen; vrouwelijk wapen: klimmende leeuw.
Er was ook een rouwbord met het opschrift: Jacob Sanclerio Jacobus Sanclerius et Oriana de Liesvelt fil: conjuxq moest pp, en het mannelijk wapen (LELY blz. 1).
GEN. HERALD. GEDW. blz. 204.

nr 20. Op een volkomen gesleten zerk staat langs de bovenrand in Romeinse kapitalen: CORNILLE DE REGNIERE DOMHEER. Afm. 3,17 × 1,84 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 204.

nr 119. Een ovaal uitgediept veld bevat het wapen Poelenburch. In een cartouche daaronder staat in Romeinse kapitalen: VIATOR TAMETSI PR(O)P(E)(R)AS (HOC SAXUM ROGAT) UT SE ASPICIAS DEINDE QUOD SCRIPTUM EST LEGAS. HIC SUNT JAC̄ ET SIMONIS A POELENBURCH CAN TRAI SITA OSSA HOC VOLEBAM NESCIUSNE (ESSES). OBIIT ISTE VIII IDIB IANUARII (CIↃ I XCVI) ILLE XIV KAL MARTII (CIↃ) IↃ XCIV. VALE ET COGITA NOS ORDINE QUEM DEUS ET NATURA IUSSERIT CUNCTOS SECUTUROS.

Het tussen haakjes geplaatste is aangevuld uit LELY blz. 14.
BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 v°; LELY blz. 14; WAPENHERAUT 1904, blz. 224; GEN. HERALD. GEDW. blz. 207 (leest ten onrechte beide jaartallen 1591); BERESTEYN blz. 84-85.

nr 104. Het hoofdwapen wordt omsloten door een ovaal uitgediept veld en geflankeerd door acht kwartierwapens. Onderaan een cartouche voor de inscriptie. Het hoofdwapen is dat van Wassenaar, met als hartschild het wapen van Duivenvoorde. De kwartierwapens zijn van vaderszijde: 1. Wassenaer; 2. van Renesse; 3. van IJsselstein; 4. Maelstede; van moederszijde: 1. van Renesse; 2. Freys van Cuinre; 3. Cuylenburch; 4. van IJsselstein. Het opschrift, in Romeinse kapitalen, luidt: HEIC Q̄C̄ OSSA ET CINERES GNOSI VIRI EX VETUSSIMA ET ILLR̄Ī

WASSENARIORŪ STIRPE EGREGĪ D JOIS A DUVEVOORDE HUIS METROPOLS AEDIS DECANI ET SCHOLASTICI DIGNISS̄Ī QUINCU ECCLAR VETERIS TRAJECTI SENIORIS CAI QUI MAXIMO OM̄Ñ ORDINUM LUCTU ET DESIDERIO 26 MARTII AO SALUTIS 1600 HINC OBIJT CUM VIXISSET AÑOS LXIX Mē X DXXII LECTOR D.B. P̄C̄.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 r°; ENGELEN blz. 19; LELY blz. 11; YVOY fol. 1 v°; WAPENHERAUT 1904, blz. 223; Nedl. Adelsboek 1923, blz. 172; FERWERDA III i.v. Wassenaar; BERESTEYN blz. 79.
Er was in de Dom voor Johannes van Wassenaar ook een rouwbord: LELY blz. 1.

nr 89. Een medaillon omvat een wapen met drie aanziende gebaarde hoofden, 2 en 1.

BERESTEYN blz. 74.

nr 110. Deze steen draagt alleen een hoofdwapen in een vierpas zonder opschrift. Het wapen is gedeeld: 1. een dwarsbalk vergezeld van drie kroezen, 2 en 1; 2. een klimmende leeuw. Het helmteken is een klauw, houdende een kroes tussen een vlucht.

Volgens BUCHEL behoorde deze steen aan het geslacht CROESINCK.

nr 115. Het wapen op deze steen vertoont een zwemmende bot. Rond het wapen een cirkelvormig randschrift: objectum movet potentiam.

BERESTEYN veronderstelt, dat het hier de familie Both van der Eem betreft. BERESTEYN blz. 84.

nr 88. In een medaillon een wapen met vier muurankers of vier zuilen, 2 en 2. Geen tekst meer.

BERESTEYN vermoedt, dat de steen het graf dekte van een lid van het geslacht van Maersen. GEN. HERALD. GEDW. blz. 202; BERESTEYN blz. 75.

nr 31. In de oostelijke straalkapel ligt een sterk gesleten zerk, waarvan het wapen, gevat in een medaillon, zes vijfpuntige sterren vertoont, 3, 2 en 1. Het hartschildje daarin is onherkenbaar.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 15 v° tekent een wapen met zes zespuntige sterren, 3, 2 en 1, en schrijft daarbij: ‘in caeruleo lapide nullis literis notatis hoc scutum cernitur’. Afm. 2,60 × 1,40 m.
In het hartschildje tekent BUCHEL vijf zespuntige sterren, 1, 3 en 1.

nr 106. In een ovale cartouche bevindt zich het wapen van den Berch (gedwarsbalkt van acht stukken, helmteken: een vlucht, gedwarsbalkt als het schild). In de hoeken van de zerk de kwartieren van den Berch, de Wit, Ruysch en Sas. Een rechthoekige cartouche onder het hoofdwapen bevat het gedeeltelijk nog leesbare onderschrift in Romeinse kapitalen: REVERENDO CLARISSIMO (DNO JOH) VAN DEN BERCH HUJUS ECCLāē METRO(P: CAN:) ET ELECTOR CANONICORUM (SUFFRAGIIS DECANO J:V:D:VIRT:EJUS FRATERNI AMORIS ERGO BALTHASAR VAN DEN BERCH FR FRI DESIDER^{mo} SEPULCRI HUJUS SAXUM) SUB QUO CORPUS DEMORTUū CONDITū EST INCIDI CURAVIT OBIIT PRAECIPITO FATO EREPTUS XV CAL APRIL ANO A CHRISTO NATO MDCIX.

Het tussen haakjes geplaatste aangevuld uit LELY.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 17 v°; ENGELEN blz. 19; LELY blz. 10; YVOY fol. 1 v°; WAPENHERAUT 1904, blz. 222; BERESTEYN blz. 80.

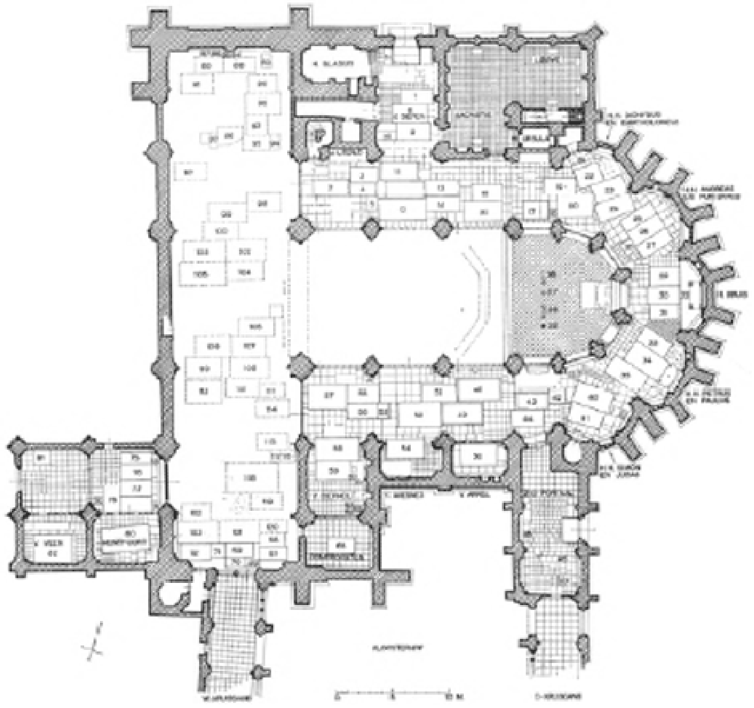

Fig. 42. Ligging van de grafzerken

nr 28. Dit brokstuk bevat in een uitgediept rond veld een wapen met drie staande balken waarin drie palen van omgekeerd vair en in het schildhoofd een lambel of barensteel van drie hangers. Het opschrift in Romeinse kapitalen onder het wapen luidt: VEN. D. AC M JOANNI RUDDE ECCLE (SANCTI) SALVATIS CANOS HUC OLIM TRANSLATO (PER) COGNATAM GERTRUDEM RUDDE DICTAM WEERTE DEFUNCTAM IO OCT. 1624... PPOSUIT HAERES EIUS ANT AB HAEFTEN MORTUUS HICQUOQ...... IN PACE. Boven het wapen is de naam HAEFTEN gebeiteld. Afm. 1,05 × 1,26 m.

Aanvankelijk lag deze Joannes Rudde dus in de kerk van Oudmunster begraven. ENGELEN 20 (leest opschrift onjuist); YVOY fol. 1 v°; BERESTEYN blz. 80.

nr 2. In een ovaal uitgediept veld het wapen: gedeeld: links een St. Andrieskruis, rechts twee staande zalmen waarboven een vijf- of zespuntige ster. Helmteken: twee latten.

Het opschrift is verdwenen, maar ENGELEN geeft als tekst: 'Ingang van de kelder van E. Heer HENRIC VAN NELLESTEYN Canon. ten Dom anno 1643 en sijn huysvrouw M. van Veen'. Zowel boven als onder het wapen geeft hij de naam H.v. Nellesteyn. Afm. 3,16 × 1,45 m. GEN. HERALD. GEDW. blz. 203; ENGELEN blz. 28.

nr 98. In een ovaal uitgediept veld het wapen en helmteken van Renesse. Het opschrift in de rechthoekige cartouche eronder is geheel afgesleten. Volgens BERESTEYN vermoedelijk BERNARDUS VAN RENESSE, Domdeken, gestorven 24 mei 1620.

Er hing in de Dom ook een rouwbord voor deze Bernardus met de kwartieren Renesse, Proeys, Brienen, ..., van der Aa, de Heuyter, Boschhuyzen en Diepenhorst (LELY). Ook voor een Adrianus de Renesse van der Aa (Dominus in Dopp(rp) et Schonauwen inf. Traject. Durost. Mareschal. in tractatu Batavoduri Traj. ad Mosam), gestorven 14 september 1632, was er een rouwbord (LELY) en voorts een zerk voor 'Ioes Renes van der Aa canon. hujus ecclie', gestorven 'anno millesimo sexentesimo die vero XVIII mensis aprilis' (LELY).

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 23 r°; LELY blz. 15, 29, 24; VAN LEEUWEN, Bat. III. blz. 1066; BERESTEYN blz. 78; GRAFBORDBOEK blz. 124.

nr 57. Een afgesleten zerk vertoont een alliantiewapen, waarvan het vrouwelijke als Godin herkenbaar is. Het helmteken is een everzwijnskop. Onder het wapen bevindt zich een cartouche met de geheel verdwenen tekst, bekroond door een doodshoofd. Er zijn reeksen van vier wapens links en rechts naast het hoofdwapen, waarvan herkenbaar: Godin, Vivien, Malapert, La Faille.

LELY geeft als opschrift in de cartouche: Nobili ac claro viro D: Petro Panhusio qui post varias peregrinationes tandem hic ad beatorum sedem concessit maximo sui relicto desiderio moest: conjux dom: maria godin hunc sacrophagum marito ac conthorali suo ad amoris et honoris perpetui arrham excidi curavit: obiit Ao Dni MDCXXII. Behalve de genoemde wapens geeft hij nog die van Panhuys, Dubois, Hooftman en Daelberg. Bovenaan de zerk stond het opschrift: omnes una manet nox, et semel calcanda via Lethi. Afm. 3,51 × 2,32 m.

LELY blz. 31, GEN. HERALD. GEDW. blz. 204; WAPENHERAUT 1905, blz. 70; BUCHEL MON. TEMPL. fol. 23 v° (een rouwbord was er ook: fol. 17 r°); ENGELEN blz. 56.

nr. 17. Van deze zerk vertoont het hoofdwapen: een dwarsbalk, met een vijfpuntige ster beladen, daarboven 2, daaronder 1 jachthoorns. Twee reeksen van vier kwartieren flankeren het hoofdwapen: Wyts, Villan, Vrancx, Cotterel, Lichterveld,

Gros, Lem en Wielandt. Het helmteken vertoont op een kroon de kop van een hert. Het opschrift, in Romeinse kapitalen, luidt: B.M.S. DEN WEL EEDELEN GESTRENGHEN HERE HERE IAQUES WYTS EN ZYN WELEEDELEN MAIOOR GENERAEL VANT LEGHER PRESIDE...... NDEN CRYCHSRAEDT DER GE.NE PRO...... VERNEUR OVER DE GVARNISOENEN DER STADT ENDE STEDEN VAN VTRECHT CAP. VAN DEN COMP. VOETVOLCK ETC. OVERLEDEN OP DEN X IANVARY 1643 HIER BEGRAVEN. Afm. 2,36 × 1,74 m.

BERESTEYN blz. 82.

nr 66. In het midden van deze zerk ziet men een gedeeld wapen: 1. een dwarsbalk; 2. drie spijkers; aan weerszijden Gothische letters van de naam Hazert. Later is aan de bovenzijde in een ronde cartouche een wapen aangebracht en aan de benedenkant een rechthoekige cartouche voor een opschrift, waarvan echter niets meer te ontcijferen is.

Volgens BUCHEL en LELY zou dit wapen van de familie Haller zijn en zou het onderschrift luiden: Johannes ab Haller ut moriens viveret vixit ut moriturus cuius exuviae et absque nomine pulvis recubat hoc tegmine saxi; mens abiit coelo quo ut fruatur def(endit) fidem ut viveret moritur Ao epochae christi CIↃIↃC...

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 18 v°; LELY blz. 12; WAPENHERAUT 1904, blz. 223; BERESTEYN blz. 85.

nr 60. Fragment waarop een wapen gegraveerd en het opschrift: ANTHONIS. CLAESSOON VAN DEI: DREM. ANNA. IANS W(T) DEN. HAM ANNO 16.. Het wapen is gedeeld: 1. een letter W; 2. twee ruiten en een ruit, gescheiden door een dwarsbalk. Afm. 0,42 × 0,72 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 205.

nr 45. In het zuidoostportaal ligt een fragment met een wapen: gedeeld: 1. twee beurtelings gekanteelde dwarsbalken; 2. drie schoppen, 2 en 1. De tekst luidt: DESE GRAFSTE HOORT TOE CORNELIS CORNEL (ISZ.) (D)UIFHUIS (1649). Afm. 0,37 × 0,63 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 202 (waaruit het ontbrekende is aangevuld).

nr 48. Op deze zerk een uit een kroon hangend alliantiewapen: 1. een klimmende bok (DE WILDE); 2. gekwartierd: 1. zespuntige ster; 2. halve maan; 3. een keper met drie klaverbladen; 4. drie palen (Hinloopen). Afm. 4 × 2,15 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 204.

nr 112. Deze zerk bevat alleen een wapenschild: een rechterschuinbalk vergezeld van zes rozen (3 en 3).

BUCHEL vermeldt erbij: ‘In lapide ceruleo pavimenti haec cernuntur insignia sine ulla scriptione; sunt vero Hamersteiniorum’. Het wapen is dat van het geslacht Hamerstein.

BUCHEL fol. 17 v°; BERESTEYN blz. 82.

nr 15. Een ovaal uitgediept veld bevat een wapen met een klimmende ram, het helmteken is onherkenbaar. Afm. 2,81 × 1,43 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 203.

nr 69. Half onder de houten vloer van het transept ligt een zerk met in een ovaal uitgediept veld een wapen, gevierendeeld: 1 en 4. drie rozen of bladeren; 2 en 3. een klimmende leeuw; helmteken: een leeuw. Onder het wapen een cartouche voor een inscriptie die geheel weggesleten is. Lang 2,39 m.

BERESTEYN blz. 86.

nr 52. Het wapen, in een uitgediept rechthoekig veld, vertoont een adelaar die in een boomstronk pikt of een pelikaan. Helmteken: een uitkomende adelaar met opgeheven vlucht. Erboven, eronder en langs de rand zijn uitdiepingen voor koperen versierselen, die ook de tekst bevat hebben. Afm. 3,75 × 2,19 m.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 204.

nr 58. In de kapel van Diepholt ligt een zerk met in een medaillon een wapen met een geënte dwarsbalk. Het opschrift is geheel verdwenen.

BUCHEL beeldt het wapen af en schrijft erbij: ‘Non procul hinc in sacello Diepholtiano lapis est caeruleus sub quo sepultus DNS HENRICUS ROVER DE WINSEN cujus avia ex familia Montfortiorum insignia sunt haec’. ENGELEN geeft hetzelfde, maar schrijft DE ROVER. Volgens ALKEMADE en VAN DE SCHELLING is het wapen van Winsen een zwarte geënte dwarsbalk op een gouden veld. Afm. 4,08 × 2,10 m.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 17 r°; ENGELEN blz. 49; GEN HERALD. GEDW. blz. 205 (het daar geciteerde heeft betrekking op een zerk in de Sint Janskerk te Utrecht).

nr 108. Deze zerk bevat in het midden het wapen van Matenesse met acht kwartieren, in een rechthoek door een cartouche omgeven. Van een opschrift resten geen sporen. De kwartieren zijn ver uitgesleten, doch sommige onderschriften zijn nog te ontcijferen. Links: van Matenesse, Duvenvoirde, (Assendelft), Noortwijk; rechts: (Cuylenburch), (Coulster, volgens LELY, doch het onderschrift schijnt in feite een andere naam te bevatten, vermoedelijk (Alke)made), Brienen, Swieten. Zeer waarschijnlijk rust onder deze zerk JAN VAN MATENESSE, Domdeken te Utrecht in 1611, overleden in 1614.

BUCHEL MON. TEMPL. fol. 22 r°; LELY blz. 19; YVOY fol. 1 v.; WAPENHERAUT 1904, blz. 229; VAN LEEUWEN, BAT. ILL. 1004; BERESTEYN blz. 81.

nr 101. In de vier hoeken van deze zerk hebben vermoedelijk wapens gestaan of de symbolen van de vier Evangelisten. In de rand is nog het volgende in Gothische minuskels te ontcijferen: ... ven^{lis} dñs̄... Johañes de Tussenbroick canonic^{s} hui^{s} Eccliē Trajecteñ hic sepultus. Orate pro eo.

BERESTEYN blz. 77.

nr 32. Voor het grootste deel bedekt door het grafmonument van Anna van Solms, ligt in de middelste straalkapel de zerk van Diderik van Romondt, kanunnik ten Dom, en zijn vrouw Elisabeth Waterman. Tegen het gesmeed ijzeren hek aldaar hingen vroeger de wapens der genoemden.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 216.

1. Boven de ingang naar de Sacristie ziet men in de noordelijke koorbeuk een gedenksteen+ in de vorm van een lang gerekte banderol tussen twee wapens. Het linkse

+Grafschriften op muren en pijlers

Afb. 370. Beelden afkomstig van het in 1830 gesloopte orgel

wapen toont vier dwarsbalken, onderscheidenlijk beladen met 4, 3, 2 en 1 sterren; het rechtse wapen een dwarsbalk. Het opschrift, in Gothische minuskels, luidt: Anno Dñi MCCCCXLIX secūda diē mēsis Septembris obiit veñbilis vir dñs̄ Jacobus de Lichtenberg p̄p̄ositus ecclię̄. Sc̄i Petri Tiēcten. nec nō hui' ecclię̄. can', hic sepultus. orate p. eo.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 211; ENGELEN blz. 31.

2. In een steen in de westwand van de St. Blasiuskapel is een opschrift aangebracht in Gothische minuskels met de volgende inhoud: hic jacet sepult' ven[lis] mgr̄ henric' raescop quondam p̄poit' btē marie trēctñ cānc' et thesaurari' h' ecclię̄ ac fundator h' altaris q̄ obijt anno MCCCCLV ipō die sci vintcencij orate p̄ eo.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 212.

3. In de noordoostelijke kruisingpijler (noordwestelijk van de westelijke schalk) is in Gothische letters een opschrift gegrift, dat tijdens de restauratie van de kerk vernieuwd of bijgewerkt schijnt te zijn. De tekst luidt: In den jaer MCCCCC XVIII opten

XXII dach junij sterf Meister Adriaen Ram doctor in beijden rechten Canonick ten doem proist van leijden hier begraven. Daaronder bevindt zich zijn wapen: een ramskop. Nog lager is een tweede tekst gebeiteld, luidende: Int jare MCCCCC ēñ L optē XVII dach vā meij sterf Meijster Adriaen Ram Canonick tē doē zijn neef hier beijde begraven. Daaronder ziet men twee wapens naast elkaar, respectievelijk met een ramskop en een keper.

De grafzerk van eerstgenoemde Magister Adriaan Ram is bewaard gebleven en hiervoren beschreven onder nummer 104 (blz. 381).

LELY blz. 2.

4. In de noordoostelijke kruisingpijler (zuidwestelijk naast de westelijke schalk) bevindt zich nog een Gothisch opschrift: In dē jaer MVC IIII opdē.... dach sterf........ Ram (?) sijn broedersoen oeck Canonick Te do Tutrecht sijn hier begraven. Daaronder een gedeeld wapen: 1. een ramskop; 2. tweemaal drie....

Volgens S. MULLER FZ Dom blz. 16 was tegen deze pijler een beeld gesticht door de beide Adriaan Ram geheten kanunniken ter ere van St. Adrianus.

Blijkens een schilderij (1675) door Johan van Kessel in het Centraal Mus., dat de Dom voorstelt na de instorting van het schip (CATAL. SCHILD. blz. 374), was ook in de noordwestelijke kruisingpijler, onder een tapijtschildering, een grafschrift gehouwen, en wel voor kanunnik ERNST VAN STEENRE, overleden in 1476.

5. In de zuidoostzijde van de pijler tussen het transept en de noordzijde van het overblijfsel van de zuidelijke schipzijbeuk is het volgende opschrift gehouwen: Arnoldus Bokelaer canonic' traiectensis fūdavit unā missā cotidianā per vicarios vicissitudinalē celebrādā in altari Sti Petri ex opposito sepulcri sui ut cū missa sc̄e cruc̄ icipiēdo.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 211 zet de laatste letters van elke regel tussen haken en heeft ze waarschijnlijk aangevuld uit YVOY fol. 87 r° of ENGELEN blz. 32, maar thans zijn de regels alle duidelijk leesbaar. Waarschijnlijk zijn de letters tijdens de restauratiewerkzaamheden bijgekapt.

6. Tegen de zuidwand van de traptoren die door het zuidoostportaal omsloten wordt, (zie voren blz. 309) bevindt zich een gedenksteen in de vorm van een banderol, die aan de uiteinden door twee putti (zeer geschonden en verbrokkeld) gehouden wordt, terwijl zich midden achter de banderol een engel bevindt, waarvan kop en schouders verdwenen zijn. De banderol bestaat uit twee stukken, elk met een aparte tekst. Links leest men: an^{o} XVC XLIX XV die Mēs julij obijt vn^{lis} dn̄s cornelius laer vicarius et phr aiārū ecclīē traiectn̄. Rechts staat, eveneens in Gothisch schrift: A^{o} XVC XL dē XIX augusti obijt vn^{lis} dn̄s bernard^{s} de cāpis vicarius ecclie Traiect q^{o}rū aiē requiescat i pace. Afm. 1,13 m breed, 0,42 m hoog.

ENGELEN blz. 79.

7. Eveneens in het zuidoostportaal staat op een steen in de meest linkse nis van de oostwand der zuidelijkste travee een grafschrift gehouwen: ... M...... ende opden

Afb. 371a. Reliekbuste van St. Frederik door Elyas Scerpswert, 1362, afkomstig uit de St. Salvatorkerk

Afb. 371b. Ciborie, afkomstig uit de St. Salvatorkerk, in 1376 geschonken door kanunnik Johannes Utenleen

... dach in de... sterf johan van derhoern dircszoen. In beide bovenhoeken zijn wapens gebeiteld, die onherkenbaar gesleten zijn. Afm. 0,55 m × 0,38 m.

8. Op een steen links in de westwand der middelste travee van het zuidoostportaal leest men in Gothische minuskels: A° dni XVC XXXVO die XXVII mensis Octobris obijt dnn̄s̄ wilhelmus heinrici de bij... a vicari^s Ecclie (Traiectn̄s) Cuius Aia Requiescat In Pace Amen. Br. 0,59 m, h. 0,31 m.

ENGELEN blz. 79 schijnt dit opschrift weer te geven, maar dan grotendeels onjuist.

9. Vanuit de pandhof kan men een opschrift lezen, gehouwen in een steen aan de zuidzijde van de steunbeer, die zuidwaarts uitsteekt tegen de Domproostenkapel: Int jaer XVC en̄ XLII dē XXIX dach december sterf heer Jan Ghijsberts vā Gorichem priester ewich vicari' deser kerke hier begravē.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 212.

10. Op blz. 385 is reeds genoemd het grafschrift van ANTONIS BEYER WILLEMSZ. VAN RHENEN aan de zuidzijde van de steunbeer die zuidwaarts uitsteekt tegen het zuidtransept.

11. In de kerk bevindt zich voorts nog tegen de noordwand van het noordtransept een gedenksteen met een geprofileerde bovenrand die gepolychromeerd is met gouden rozetten op een zwartgroen fond. De tekst luidt: Ano dn̄i M CCCC XCVI pm̄a novebris obiit ven vir mgr Arnoldus de Tsgravezand licentiat' in utroque jure canon̄ h' eccliāē hic sepultus orate pro eo.

GEN. HERALD. GEDW. blz. 211.

+Merkwaardige vloerstenen

+ In de kapel van Diepholt ligt een vloer van vierkante blauwe stenen van 0,37 × 0,37 meter. Er zijn brokstukken van grafzerken met wapens en opschriften in verwerkt. Zeven stenen vertonen verschillende HUISMERKEN. Op twee stenen is de voorstelling gegroefd van een kookpot met drie voeten, een hengsel en een lepel erin. Een derde steen toont dezelfde grondvorm zonder lepel.

In de zuidoostelijke kapel van de kooromgang ligt een soortgelijk steentje, 0,42 × 0,42 m, waarop een anker is afgebeeld.

In de meest westelijke travee van de noordelijke koorzijbeuk liggen vier vierkante blauwe stenen, waarvan twee een monogram vertonen, dat samengesteld is uit de letters V en S.

Voor de fragmenten uit de graftombe van Jan van Arkel zie voren blz. 368.

+Altaarsteen

+ Tenslotte worde de altaarsteen van trachiet-achtig materiaal vermeld, die zich in de vloer der zuidoostelijke straalkapel bevindt. Twee van de wijkruisen op de hoeken zijn nog zichtbaar, evenals het later ingehouwen opschrift: INTROITVS. Afm. 2,01 × 1,19 m.

+Verdwenen graftekenen

+ ENKELE VAN DE VERDWENEN GRAFTEKENEN. BUCHEL fol. 27 v° en ENGELEN blz. 85 vermelden de dichtbijeen gelegen grafzerken van 'Jacob vander Borcht, meijster in den Dom', overleden in 1475 (opschrift zie blz. 178, onder Bouwmeesters), van

Jacob Crelissoon, steenhouwer, overleden in 1388, en van Zweer Hendrixsoon, steenhouwer, overleden op 5 juni 1488. Volgens Engelen lagen deze zerken 'buyten den Dom', Buchel situeert ze 'in coemitirio'.

LELY blz. 91 en WAPENHERAUT 1905, blz. 73 geven de tekst van een gedenkteken voor Jan van Scorel in de kerk: 'Reliquum Scorelii Canon.: finis mors, sic sunt hominis vana omnia, praeterquam, cui divino pectus amore calet, vixit tempore Hadriani VI Pont. Max. cujus effigies aliquot pinxit accuratissime'.

BOUW- EN BEELDHOUWWERKFRAGMENTEN. Van de Domkerk afkomstige bouwfragmenten,+ overblijfselen van bouwplastiek en gips-afgietsels, waarvan enige hier in de beschrijving op verscheidene plaatsen reeds besproken zijn (blz. 162, 165, 209) worden bewaard in de depots en de expositieruimten van het Centraal Museum, alwaar zij gecatalogiseerd zijn onder de nummers 1207 t/m 1284 in de Catalogus van 1928 en onder de nrs 1206x t/m 1260x in een niet uitgegeven supplement. Een aantal gipsafgietsels staat in de ruimte boven het gewelf der Sacristie.

+Bouwfragmenten

Fragmenten van gebrandschilderde glazen uit de kapel van Avesnes, de Domproostenkapel en elders vindt men onder de nrs 1285 t/m 1288.

VERSPREIDE INVENTARISSTUKKEN UIT DE DOM AFKOMSTIG. SCULPTUUR: - Beelden van+ St. Maarten te paard en vier heiligen (Catal. Centralmus. nr 1271), misschien afkomstig van het oxaal van de Dom (zie voren blz. 360); -fragmenten van het beeldhouwwerk van het H. Graf (Catal. Centraalmus. nrs 1273 en 1278-1280), zie voren blz. 359; - twee misericorden, afkomstig van het koorgestoelte, evenals twee hermatlanten (Catal. Centraalmus. nrs 1299-1301), zie voren blz. 352; - een hangkapiteel en twee beelden van het in 1830 gesloopte orgel (Catal. Centraalmus. nrs 1303-1305), zie voren blz. 354. Zie ook blz. 459 (vondsten bij de toren). SCHILDERIJEN: misschien afkomstig uit de Dom is het drieluik met Kruisiging uit ca 1460 (Catal. Schild. nr 285; zie afb 120); - drieluik door Jan van Scorel, 1526/27 gesticht ter gedachtenis der familie van Lokhorst (Catal. Schild. nr 256 blz. 112-114). TEXTILIA: - Koorkap en dalmatiek van bisschop David van Bourgondië in Oud-Katholiek Museum te Utrecht; - Koorkap van bisschop David van Bourgondie, xvd (Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, inventarisnr. 2003; litt. A.E. Rientjes, in Mbl. van 'Oud-Utr.' 1957, blz. 113-114); - kazuifel van Antonius Grauwert, eerst vicaris, later kanunnik ten Dom (1551 (Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum); voorts Hist. Catal. 1928 nrs 1289-1290; 1294-1296. EDELSMEEDWERK: Over de vele verdwenen of onbekend geworden gewijde vaten en reliekschrijnen zie G. BROM in Arch. Aartsb. Utr. 1900, blz. 233-271; - de zg. Hamer van St. Maarten in het Oud-Katholiek Museum (litt.: E. Lagerwey in Mbl. van 'Oud-Utr.' 1934, blz. 89). ZEGEL EN ZEGELSTEMPELS van het Domkapittel: Catal. Centraalmus. nrs 229, 231 en 1307 t1m 1311.

+Verspreide inventarisstukken

KERKZILVER. De Dom bezit thans geen eigen kerkzilver, doch maakt gebruik van+ de gezamenlijke en centraal bewaarde collectie avondmaalszilver van de Utrechtse N.H. kerken.

+Kerkzilver

Uit het boekenbezit van de Dom voor de Hervorming is weinig of niets gespaard gebleven.+ De liturgische boeken werden in de Librie, op het koorgestoelte en in de Domproostenkapel bewaard en beheerd door een 'custos librorum'. Uit de Fabriekrekeningen blijkt ook,

+Boeken

dat zij herhaaldelijk hersteld, uitgebreid en opnieuw gebonden werden; betalingen daartoe geschiedden bijvoorbeeld aan de scriptores LAMBERTUS BRUNINC (1404-05), HENRICUS DE ARNHEM (1404-05), JACOBUS DE DORSSCHEN (1406-07) en JOHANNES (1418-19). In 1471-72 is sprake van 'illuminacio' van een evangelie- en van een epistelboek, evenzo van verluchting en een band met edelstenen en gemmen voor een evangelie in 1498. In 1534 geschiedt betaling aan de 'fratribus S. Jheronimi' (het St. Hieronymushuis te Utrecht) voor schrijfwerk in een missaal en andere boeken. Voor herstel en binden zijn er betalingen aan JACOBUS DE WESALIA 'ligator' (1404-05, 1418-19), THEODRICUS DE WESALIA (1437-38) en RODOLPHUS WIT 'die boeckbijnder' (1465, 1476-77).
Maar een indruk van deze en vroegere boekkunst uit het artistieke milieu rond de Dom geven ons alleen bewaard gebleven verluchte handschriften die niet specifiek oorspronkelijk Dombezit te noemen zijn, zoals het psalter van Domproost Wolbodo (later bisschop van Luik, † 1021) (Brussel, Kon. Bibl., MS nr 9188, met versierde initialen), een bijbel uit ± 1420 van een lid van de familie van Lochorst (Cambridge, Fitzwilliam Museum), het missaal van bisschop Zweder van Culemborg uit ± 1425 (Brixen, Priesterseminar, HS 62, c. 20), het getijdenboek van de elect Gijsbrecht van Brederode uit ± 1460 (Luik, Universiteitsbibl. HS 13), de historiebijbel van kanunnik Evert van Zoudenbalch uit ± 1465 (Wenen, Oesterr. Nationalbibl. HS 2771-2772) en het brevier van bisschop Joris van Egmond (tevoren van hertog Reinoud IV van Gelre) uit ± 1430 (New York, Pierpont Morgan Library).

+ B. De toren

+De toren

+ LITTERATUUR. Beschrijving van de Domtoren in een Hs. van ca. 1650 (Catal. bibl. van het Gemeente-archief nr 282); F.J. NIEUWENHUIS, De Domtoren (in: Oude bestaande gebouwen, uitgeg. door de Mij. van Bouwkunst 1904, tekst bij pl. 220); DEZ. in: Bull. Ned. Oudh. Bond 1906, blz. 65 VV.; A.W. WEISSMAN in: Opmerker 1904, blz. 347 VV. en blz. 353 VV.; A.L. VAN DEN BROEKE, De geschiedenis van den Domtoren te Utrecht (in: Orgaan v.d. Bond van Technische Ambtenaren 1929, afl. 11-13 en 15-16); S. MULLER FZ, De Dom van Utrecht (Utrecht 1906), blz. 18 VV.; DEZ., Het schip van den Dom (in: Oude bestaande gebouwen 1905), blz. 8 noot 1, blz. 14, blz. 16 n. 1 en 2, blz. 17; E.H. TER KUILE, Duizend Jaar Bouwen in Nederland 1 (Amsterdam 1948), blz. 196; M.D. OZINGA, De Gothische kerkelijke bouwkunst (Amsterdam 1953), blz. 18 VV.; P.T.A. SWILLENS, Een tekening van den Domtoren van P. Saenredam (in Jb. Oud-Utrecht 1951, blz. 35 VV.). **+Litteratuur**
- Over de doorgang: G.C. LABOUCHÈRE in Mbl. Oud-Utr. 1931, blz. 33 VV.;

- Over het middeleeuwse gebouw ten Z. van de toren; DEZ. in Jb. Oud-Utrecht 1928, blz. 26 VV.
- Over de St. Michaelskapel: A.E. RIENTJES in Jb. Oud-Utr. 1929, blz. 33 VV.

- Over de klokken: zie verderop blz. 447.

+ AFBEELDINGEN. Gezichten (XV en XVI) op de toren als onderdeel van een stadsgezicht: op het middenluik (ca. 1430) van de Aanbidding van het Lam te Gent[1]; op dat van een triptiek (ca. 1460) voorstellend de Kruisiging, eigendom van het Rijksmuseum te Amsterdam, thans in bruikleen bij het Centraalmuseum (Catal. schild. nr 285); op dat van een drieluik (1487) door de MEESTER VAN FRANKFORT in het Städelsches Institut ald.; op dat van een drieluik (ca. 1520) toegeschreven aan JACOBUS TRAIECTENSIS (zie onder Afb. van de Dom, blz. 169); in een gewelfschildering (ca. 1480, ontdekt in 1882, daarna vernietigd) in de St. Jacobskerk,

+Afbeeldingen

1 Volgens P. COREMANS, L'Agneau mystique au laboratoire (Antwerpen 1953) zou de toren een later toevoegsel van JAN VAN SCOREL zijn.

Afb. 372. Toren uit het westen

een gekleurde tekening hiernaar = Catal. top. atlas suppl. nr 1190, een schilderij door A.J. DERKINDEREN in het Centraalmus. (Catal. nr 1414); op een portret (ca. 1500) thans in de V.S. van Amerika (een reproductie = Catal. top. atlas nr 881*); op een paneel (XVIa) van een Westfaalse meester, voorstellend de Drie Koningen, in het Wallraf-Richartz Museum te Keulen; op de rechtervleugel van een altaarstuk (ca. 1530) van de fam. Snoy in het Centraalmus. =Catal. schild. nr 290; op een altaarstuk (Maria en de H. Elisabeth) in het Nat. Mus. te Napels (Catal. 18, nr 84438).
Verder op talrijke gegraveerde stadspanorama's en profielen als die door I. VAN VIANEN (1598, zie Catal. top. atlas nr 19), H. VERSTRALEN (1604, zie ald nr 72), naar I.C. DROOCHSLOOT (1625, zie ald. nr 66); H. SAFTLEVEN (1648 en 1669, zie ald. suppl. nr. 82 en 97).
De toren afzonderlijk of tezamen met de kerk en omgeving: uit het nw. met o.a. het Oude Stadhuis en de Kraan, tek. in kl. (1636) door P. SAENREDAM = Catal. top. atlas nr 113, Catalogue raisonné Saenredam, Utrecht Centraalmus. 1961, nr 115); uit het w. met het vm. kleine uurwerk in de bovenste middennis der onderste geleding, ‘Stantteyckeningh’ (1636)? door P. SAENREDAM? in de Bibl. Nat. te Parijs (zie F. LUGT, Cab. d'Et. nr 22; Catalogue raisonné Saenredam, Utrecht Centraalmus. 1961, nr 116); uit het n., ets (1660) door S. VAN LAMSWEERDE = Catal. top. atlas nr 568; uit het o. na de teistering van 1674, nrs XI en XII (resp. 1675 en 1677) van de reeks tekeningen van de ‘Ruynne’ door H. SAFTLEVEN = Catal. top. atlas nr 573; uit het o., schilderij (1675) door J. VAN KESSEL = Catal. schild. 1952, nr 1107; Catal. Centraalmus. 1928, nr 1191; uit het n., gekleurde kopergravure (1697) door I. VAN VIANEN = Catal. top. atlas nr 578; uit het w., schilderij (1663) door P. SAENREDAM, voorstellend de Mariaplaats, op de achtergrond de Buur- en de Domtoren, in het Mus. Boymansvan Beuningen te Rotterdam (Gids Schilderk. en Beeldhouwk. Mus. Boymans 1951, blz. 55, nr 399; Catal. Saenredam-tentoonst. Utrecht 1961, nr 143); uit het w., tek. (1746) in O.I. inkt door J. DE BEYER = Catal. top. atlas nr. 640; als kopergravure in Tegw. Staat Utr. 1, blz. 368; uit het o., met gezicht op het inwendige van de westgevel van het schip, tek. (1745) door J. DE BEYER = Catal. top. atlas nr 583; uit het z.w., schilderij (1760) door P.J. VAN LIENDER, afkomstig uit de Regentenzaal van het Diaconieweeshuis = Catal. Centraalmus. nr 320; uit het z. met de vm. schipkapel van Soudenbalch, houtsnede (ca. 1850) door C.K. = Catal. top. atlas suppl. nr 894; Gezicht op de z.w. partij van het verwoeste schip met o.a. de doorgang tussen schip en toren waarboven de bisschopsloge en met fragment van de z.w. traptoren leidend naar de loge en hogerop, tekening (1745) door J. DE BEYER in de verzameling van H.M. de Koningin te Soestdijk (platinotypie hiernaar = Catal. top. atlas suppl. nr 748). St. Michaelskapel: litho (1857) door J. VAN LIEFLAND in Utrechts Oudheid, (Utrecht 1857), pl. 16.
Plattegronden en opstanden: ‘Eenyghe Gronden in Platteforme’ op zes verschillende hoogten, gewassen pentekeningen (1636) op twee bladen door P. SAENREDAM = Catal. top. atlas nr 635, Catalogue raisonné Saenredam, Utr. Centr. Mus. 1961, nr. 120-121; - van de kelder en het fundament, nrs XVII en XVIII (1675) van de ‘Ruynne’ door H. SAFTLEVEN = Catal. top. atlas nr 573; van het fundament, tekening (ca. 1730) door L.P.S. = Catal. top. atlas nr 637; een tekening (ca. 1700) in HS. ENGELEN, Grafschriften I, blz. 91 = Catal. top. atlas suppl. nr 887; - plattegrond van

de bekapping der lantaarn behorend bij een ‘Notitie’ van 1800 aangaande vernieuwing van de spits, potloodschets door G. VAN DORSSEN = Catal. top. atlas suppl. nr 890; - van de kelder, litho (1835) door L. SAMIJN in v.d. Monde's Ts. I (1835, pl. IV tegenover blz. 71); - de oude kap tijdens de sloping, foto BAER (ca. 1910) in het archief van de Rijksdienst v.d. Monumentenzorg; - plattegronden en opstanden op verschillende hoogten, achttien pentekeningen (1836) door J. VAN MAURIK = Catal. top. atlas suppl. nr 891; - plattegronden, opstanden, doorsneden en details van ornamenten, veertig tekeningen (1898) door G. DE HOOG HZ. t.b.v. de restauratie = Catal. top. atlas suppl. nr 899; - plattegrond en opstand van de lantaarn met acht gerestaureerde vensters, tekening (1838) in O.I. inkt door J. VAN MAURIK = Catal. top. atlas nr 649.
Details: opstand van een venster beneden de eerste omgang met twee ontwerpen van restauratie, pentek. (1836?) = Catal. top. atlas suppl. nr 893; - afb. en detailtekeningen van de ijzeren borstweringen op de eerste en tweede omgang, vier tekeningen (1836?) door H. SNEE

Afb. 373. De toren en de ruïne van het schip uit het oosten. Schilderij door J. van Kessel, 1675

Afb. 374. Ruïne van het schip en de toren uit het oosten. Tekening door Jan de Beyer, 1749

= Catal. top. atlas nr 646; - detail van een stenen borstwering, gekl. tek. (1836) = Catal. top. atlas nr 647.
Maquettes in het Centraalmus. (Catal. nrs 1196-1198): model van de toren gem. ‘L.M. KOENTZ 1838’; model van het fundament vervaardigd in 1840 onder toezicht van L.M. KOENTZ; model van een pijler van de lantaarn in 1834 gebezigd bij de restauratie.

Verval en restauratie[+]

[+]Verval en restauratie

LITTERATUUR. F.J. NIEUWENHUIS, De restauratie van de Domtoren te Utrecht (Utrecht z.j.);[+] G.W. VAN HEUKELOM. Geschiedenis en herstellingswerken van de Domtoren tot 1929 (Utrecht 1929), besproken door W. BRUIN in Bouwk. Weekbl. 1929, blz. 461; JAARVERSLAGEN 1903-1928 van de Commissie voor de herstellingswerken aan het Gemeentebestuur; W. STOOKER, Beredeneerd overzicht van de herstellingswerkzaamheden tot 1931 (31 blz. in machineschrift); Orgaan van de Bond van technische ambtenaren in overheidsdienst 1929, nrs 11, 12, 13, 16 en 17; TH. HAAKMA WAGENAAR, De eerste omloop van de Domtoren in de XIVe en XVe eeuw (in Jb. Oud-Utr. 1934, blz. 58 VV. en 62 VV.); DEZ., De spits van de Domtoren (in Jb. Oud-Utr. 1938, blz. 25 VV.); F.J. NIEUWENHUIS, Brief aangaande de spits, gevoegd bij een potloodschets en de ‘Notitie’ van ca. 1800 (zie onder Afbeeldingen).

[+]Litteratuur

De cycloon van 1674 bracht de toren bij verre na niet de ontzaglijke schade aan, welke het schip te lijden had. Saftleven's ‘Ruynne’-tekening nr XI toont dat hoofdzakelijk de balustrade van de eerste omgang, een aantal waterspuiers en hier en daar de muurbekleding werden aangetast.

Niettemin[1], door de weinige zorg in de volgende eeuwen aan het onderhoud besteed, namen de tekenen van verval toe. Er werden rapporten over uitgebracht, waarbij men zelfs rekening hield met algehele afbraak van het bouwwerk. In 1823 en volgende jaren, toen de gemeente het onderhoud had overgenomen van Domeinen, nam zij enige voorzieningsmaatregelen (verankeringen, dichten van scheuren). De storm van 1836 veroorzaakte aanzienlijke schade vooral aan het achtkant. De herstellingen richtten zich onder de stadsarchitecten F. VAN EMBDEN en J. VAN MAURIK allereerst op het verstevigen van dit laatste door het inbrengen van een ijzeren harnas, het hier en daar vervangen van vergaan tufsteenwerk door Utrechtse handvormklinkers, het aanplakken van bekledingsstukken en Portlandcement, het insteken van ankers en beugels, terwijl toen naar ontwerp van laatstgenoemde gietijzeren balustrades op de omgangen en gaanderijen werden gesteld en het plint onder aan de toren in Portlandsteen werd aangebracht.

Een nieuw onderzoek, tot in de fundamenten, door de directeur van Gemeentewerken F.J. NIEUWENHUIS, leidde in 1898 tot een doorwerkt rapport, vergezeld van een restauratieplan door architect G. DE HOOG HZ. Het is dit plan dat onder de auspiciën van een commissie bestaande uit DR. P.J.H. CUYPERS, voorzitter, F.J. NIEUWENHUIS, secretaris en C. MUYSKEN, en onder toezicht van de adj. hoofddirecteur van Gemeentewerken H. VAN HILTEN werd uitgevoerd, te beginnen met het achtkant en de daartegen aangebouwde traptoren, het meest aangetaste

1 De volgende mededelingen zijn grotendeels ontleend aan het vorenvermelde overzicht door de heer W. STOOKER.

deel van het bouwwerk. Een steiger en een hijsbrug werden van lieverlede om de verdiepingen opgeschoven en lager neergelaten. Het begin van de herbouw (1901) merkte men met de letter ALPHA in de bovenste (nu in bergsteen uitgevoerde) trapgewelven van het tweede vierkant. Het was n.l. hier dat, vooral tengevolge van het doorroesten der verankeringen

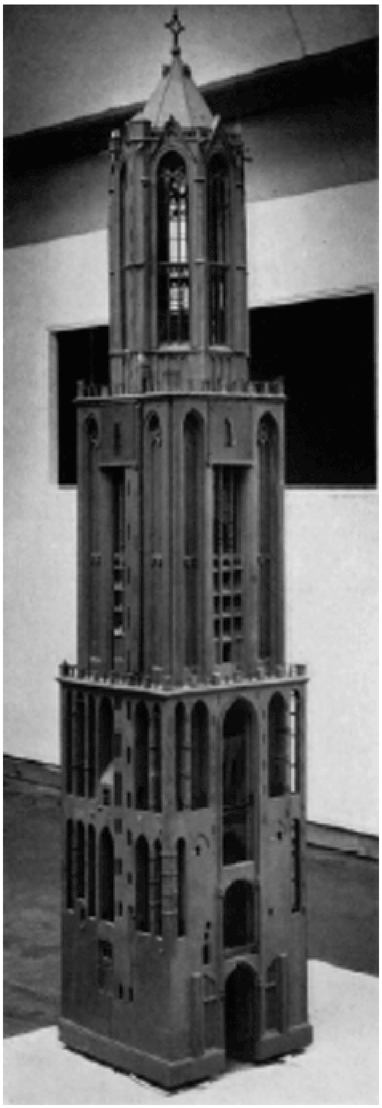

Afb. 375. Maquette van de Domtoren. Zuid- en oostgevel

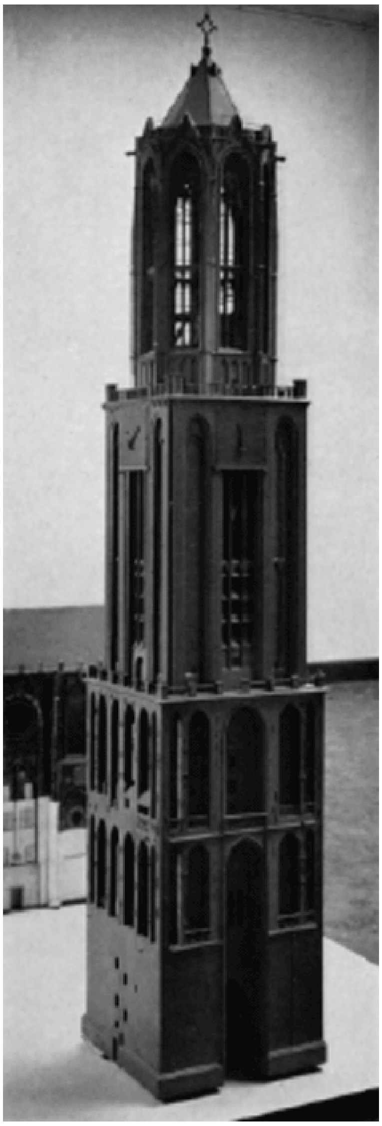
Afb. 376. Maquette van de Domtoren. Noord- en westgevel

van zeventig jaar geleden, de ontzetting het gevaarlijkst bleek. Niet alleen de aan het harnas hangende traptoren moest daarvoor gesloopt worden, maar ook het muurwerk van het tweede vierkant tot welhaast 3 m onder de tweede omgang. Alle ankers werden nu verwijderd. De volgende fasen in de werkzaamheden waren:

1904. De traptoren herbouwd met helm en bekroning.

1905. Het klokkenspel uit het achtkant verwijderd.

1906. Een ijzeren carillonklokkenstoel geplaatst.

1907. Een waterkerende laag onder het keldergewelf aangebracht, tramrails in de doorgang gelegd.

1909. De herstelling van het achtkant nagenoeg voltooid, nadat de vrij goed bewaard gebleven hoekpijlers, een deel van de frontalen met hun versieringen en de venstertraceringen bijgewerkt resp. vernieuwd waren naar de van het oude werk genomen modellen. In plaats van het ijzeren harnas een zwaar eikenhouten raamwerk aangebracht ter hoogte van de vensterbruggen. De gewelfribben verankerd.

1910. De oude kap van het achtkant gesloopt en vervangen door een nieuwe spits. Het kruis en de windvaan geplaatst.

1911. Het nieuwe gewelf over het achtkant voltooid, evenzo het zuidoostelijke venster en de balustrade op de derde omgang. Gedenksteen in de zuidelijke muur gemetseld.

1912-1922. Restauratie van het tweede vierkant. Ingrijpende verwijdering en vernieuwing van een groot deel der buitenbekleding. Bij het verwijderen der vullingen van dunne baksteen kwamen resten bloot van de bergstenen nistraceringen, waarnaar deze gereconstrueerd konden worden. De hooggeplaatste wijzerplaten lager gesteld, n.l. ter hoogte van de vensterbruggen. Electrische verlichting van platen en wijzers. Herstel der balustrade van de tweede omgang. Nieuwe kap over de beierij. Vernieuwing van het gewelf over het tweede vierkant.

1922-1929. Restauratie van het eerste vierkant. Diepe scheuren in de vier muren noodzaakten tot het leggen van zware dwarse betonconstructies aan de voet van het tweede vierkant en onder die van de tweede gaanderij. De oostgevelbekleding hersteld in tufsteen, de andere gevels in groot formaat baksteen. Vernieuwing van de dampijlers. Ingrijpende restauratie en vernieuwing (1921-1928) van de St. Michaelskapel en die van Egmond; heropening en beglazing (1928) van de dichtgemetselde vensters. Electrische verlichting in deze kapellen. Gewelven over de St. Michaelskapel hersteld; alsook de zuidoostelijke hoektrap van deze naar de eerste gaanderij. Nieuwe balklaag en vloer over de kapel van Egmond. Late uitbouwsels van deze afgebroken. Als reminiscentie aan de hier aanwezige doorgang naar de bisschopsloge een omlijste rechthoekige nis in de oostgevel aangebracht. Herplaatsing van de balustrade (XVI) vóór het uitgelegde middenplat ter hoogte van de kapel van Egmond. Herstelling van de balustrade op het vierkant. De bisschopstrap naar de St. Michaelskapel hersteld (1927). Deze kapel in gebruik genomen.

1928. Vernieuwing van de eiken klokkestoel (vervangen door een van teakhout) en van het eronder gelegen muurwerk. Voltooiïng van het ontvangstgebouw ten z. van de toren. Het steenhouwwerk aan de vensters der kapel van Egmond uitgevoerd.

Afb. 377. De toren uit het westen, vóór 1901

1929-1930. Restauratie van de onderdoorgang.
26 april 1931. Plaatsing, in de nok van het doorgangsgewelf, van het laatste werkstuk gemerkt OMEGA.

BIJ DE RESTAURATIE BETROKKEN BOUWMEESTERS, WERKMEESTERS, OPZICHTERS:
1838 v.v. de Stadsarchitecten F. VAN EMBDEN en J. VAN MAURIK.
1898 VV. de Stadsarchitect F.J. NIEUWENHUIS († 1919), de architect G. DE HOOG HZ. († 1947), ontwerper van het restauratieplan, de adj. hoofdopzichter van Gemeentewerken H. VAN HILTEN († 1926), de meester-steenhouwers B.C. BILJARD († 1907) en

J. FLENTGE, de beeldhouwers J.G. VAN DER VALK, W. VAN KUILENBURG en, vanaf 1926, N. VAN DER SCHAFT.
Voorzitter der restauratiecommissie: DR. P.J.H. CUYPERS († 1921).
1922-1929 DR. IR. G.W. VAN HEUKELOM de leidende bouwmeester.
1926-1955 W. STOOKER hoofdopzichter.

Bij de restauratie gebezigde materialen+

+Materialen van de restauratie

Het overgrote deel hiervan is kalksteen uit Noord-Frankrijk en België, vooral Euville en Mézangère; verder Devonische, Munot, Reffroy, Brauvilliers. Voorts aanzienlijke hoeveelheden tuf, Weibern, Ettringer, ook in blokjes voor bekleding; trachiet (Weidenhahn), Westfaalse en Beierse zandsteen (Oberkirchen, Gildenhausen, Nivelstein, Nesselberg, Dürkheim, Médard, doch ook La Rochette); in de laatste jaren Beiers graniet (trap tegen het achtkant), schelpkalksteen (Krensheim, o.a. voor de oostelijke balustrade der kapel van Egmond). Tenslotte enige honderdduizenden stuks baksteen, meest reuzemoppen, ook Utrechtse handvormsteen en IJsselsteen. De plint onder langs de toren en de beide wanden van de doorgang is, op enkele stukken rode zandsteen na, van Portlandsteen (1825). Balken van gewapend beton werden gelegd aan de voet van het tweede vierkant en onder de vloer van de tweede gaanderij; in de doorgang een laag van hetzelfde materiaal boven het keldergewelf.

Bouwberichten+

+Bouwberichten

1321 Eerste steenlegging volgens gedenkstenen in de toren, zie onder Opschriften 1 en 2, blz. 457. Dit feit wordt ook medegedeeld door BEKA, Chronica blz. 112, die de gedenksteen 1 citeert; volgens de Utrechtse Kroniek over de jaren 65-1477 (Gem. Arch. Bibl. Suppl. nr 9, blz. 23) zou de eerste steen gelegd zijn door deken Jacob van Oudshoorn en kanunnik Gijsbert van Everdingen.
1328 St. Michaelskapel ‘de novo sumptuoso opere restaurata’ (S. MULLER FZ., Het oudste cartularium van het Sticht, blz. 241; H. WSTINC, Rechtsboek van den Dom, blz. 17).
1342 ‘Campana episcopalis’ vermeld (WSTINC, Rechtsboek van den Dom, blz. 53). Hijsgat in de vloer van de kapel van Egmond.
1382 Toren voltooid blijkens gedenksteen in de toren, zie onder Opschriften 1, blz. 457.
1396, 1401 Vermelding van de ‘magna campana’ en van een reep voor deze (Bouwrek. TENHAEFF, blz. 68 en 71).
1400-1401 ‘Om elzenhout, bogen of te maken supra turrim’ (Bouwrek. blz. 92).
1516 VV Herstellingen aan het achtkant: 600 voet Munster steen gekocht ‘tot reparatie van den toirn’ (Bouwrek. transscr. J. ALBERTS).

1518 Betaling aan CLAES EGBERTSZ voor 'enen biscop maken van der kercken steen die onder die toirn staen sall' (Bouwrek. transscr. J. ALBERTS).
1522 VV Bouw van een 'foey' (balustrade) met pinakels op de eerste omgang, waarvan die op de hoeken door 'eerkeytingen' (arcaturen) met het torenlichaam verbonden (Bouwrek. als aangehaald in Jb. Oud-Utr. 1934, blz. 64-65).

Afmetingen+

+Afmetingen

Het grondvlak van de toren is een vierkant van 19,30 a 19,50 m zijde (72 Utr. voet van 0,268 m)[1]. Het fundament breidt zich 6 voet rondom buiten de toren uit, zodat

1 Zie het onder Afmetingen van het koor (blz. 192) omtrent de gebezigde voetmaat opgemerkte.

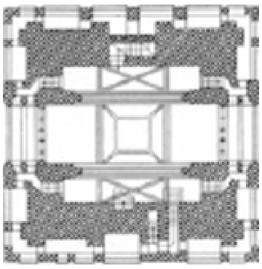

MICHAELSKAPEL

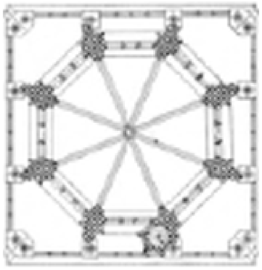

ACHTKANT

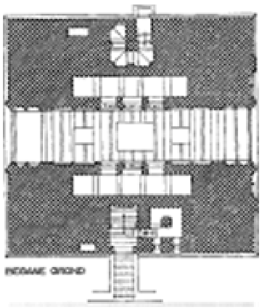

BEGANE GROND

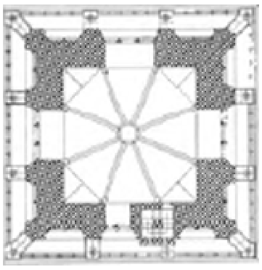

TWEEDE VIERKANT (KLOKKEN-VERDIEPING)

KELDERS

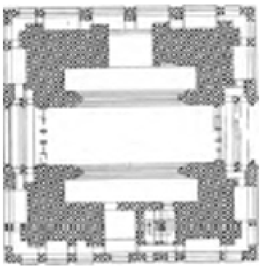

EGMONDSKAPEL

Fig. 43. Plattegronden van de toren

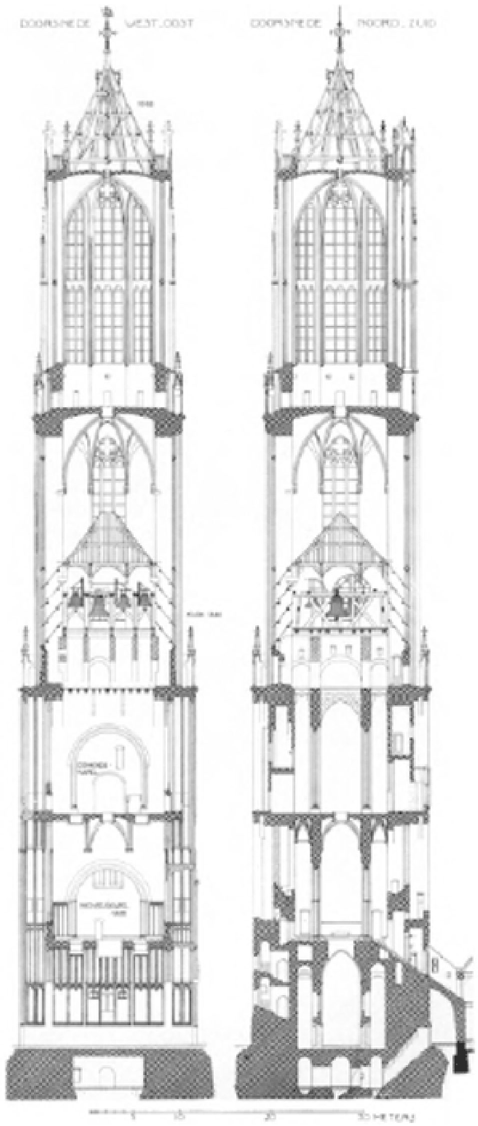

Fig. 44. Doorsneden van de toren, naar het noorden en naar het oosten

het standvlak niet meer dan 84 voet (22,50 m) in het vierkant meet (F.J. Nieuwenhuis).

De vloer van de kelder ligt 4,60 m diep, zijn muren (fundament) hebben een dikte van 6,60 m aan de noord- en de zuidzijde, voor de west- en de oostzijde gelden ongeveer dezelfde maten.

De ONDERSTE DER DRIE GELEDINGEN meet 19,30 m buitenwerks in de breedte bij 38,60 m (144 voet) in de hoogte. Muurdikte, ongerekend het plint, 4,65 m resp. 4,90 m. De breedte van de doorgang is 4,13 m, de hoogte van de begane grond tot de nok van de overwelving 10,25 m.

De vloer der eerste verdieping van dit vierkant (de St. Michaelskapel) bevindt zich op 11,25 m hoogte. Het massief der kapel is 15,50 m (58 voet) breed en tot aan de nok van het gewelf 13,45 m hoog. De muren zijn hier aanmerkelijk minder zwaar, n.l. 2,80 m, doch de beren of nispijlers op de hoeken en in het midden der zijden voegen er een verzwaring van ruim 0,53 m (2 voet) aan toe. De breedte dezer beren is 1,34 m (5 voet).

Van de tweede verdieping (de z.g. kapel van Egmond), 25,25 m hoog gelegen, zijn de afmetingen wat het muurwerk en de verzwaringen aangaat, gelijk aan die van de onderliggende kapel. Hoogte: 13,30 m.

HET TWEEDE VIERKANT beginnend op 38,60 m en hoog 29,48 m (110 voet) meet buitenwerks 16,34 m in het vierkant binnen de omlopende gaanderij, welke door de ook hier uitgespaarde diepe nissen de muurdikte terugbrengt tot ruim 2 m behoudens de 4 voet brede, 3 voet diepe versterkingen op de hoeken en langs de nissen.

Het ACHTKANT begint op 69 m, het is 26 m hoog (de balustrade medegerekend 27,60 m) en beslaat een breedte van 13,50 m, de hoekpijlers zijn gem. 1,60 m zwaar. De bovenste omloop tenslotte ligt op bijna 95 m hoogte. Met de spits die tot 106,75 m reikt en het bekronende kruis met de erop gestelde windvaan komt men tot een totale hoogte van 112,50 m boven de begane grond.

+ Oorspronkelijk gebezigde materialen

+Materialen

Deze zijn van grote verscheidenheid en nog al eens door elkaar toegepast. De kern van het gebouw is doorgaans uitgevoerd in baksteen[1] van 28,5 × 13,5 × 7,5 cm. In de keldermuren echter zwaarder: 29 à 30 × 14 × 7,5 cm, 10 l. 86 à 88 cm, in Vlaams verband. Tot aan de eerste omgang bekleding van baksteen bij de restauratie van 1830 VV. aangebracht ter vervanging van tuf. De kapellen van de eerste en tweede verdieping vertonen inwendig het forse formaat (zelfs tot 30 cm) en verband. Nog ter hoogte van de geboorte der nissen in het tweede vierkant vindt men dit, ook in de scheimuren van de beierij en in het onderste deel van het achtkant. Op enkele plaatsen geglazuurde gele steen n.l. onder in de nissen en in de muur van de traptoren van het tweede vierkant.

1 De rode kleur welke Saenredam op zijn boven (blz. 406) vermelde schilderij (1663) in de nissen van de eerste geleding laat zien, zou op een gedeeltelijke beschildering kunnen wijzen (wanneer aangebracht?), te vergelijken met de dodekopbepleistering waarvan o.a. de St. Janstoren in Maastricht, de Ridderzaal in Den Haag, de Vleeshal te Haarlem voorzien waren (zie CORNEILLE JANSSEN in Ts. Bouw 1961, blz. 757 en W. Bernheim. Fugenmalerei im Mittelalter, in Zeitschr. f. Kunst und Denkmalpflege 1961, blz. 9 en n. 32). Wij achten het echter, ook met het oog op andere afbeeldingen, als die van Van Lamsweerde, meer aannemelijk, dat de achterwand van bedoelde nissen de baksteen van de torenkern vertoonde.

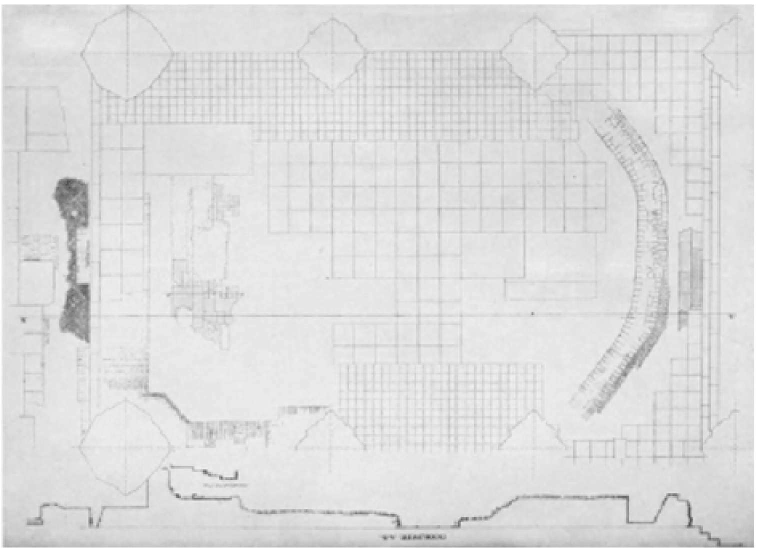

Fig. 45. Dom. Opgraving in het koor met fundering van noodsluiting en tegelvloeren. Naar opmeting van W.C. de Haan 1922

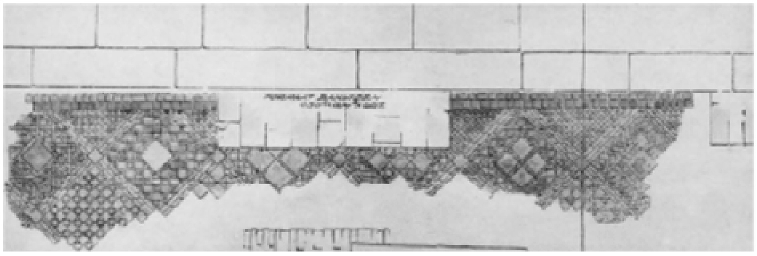

Fig. 46. Dom. Detail van fig. 45. Tegelvloer vóór koortrede

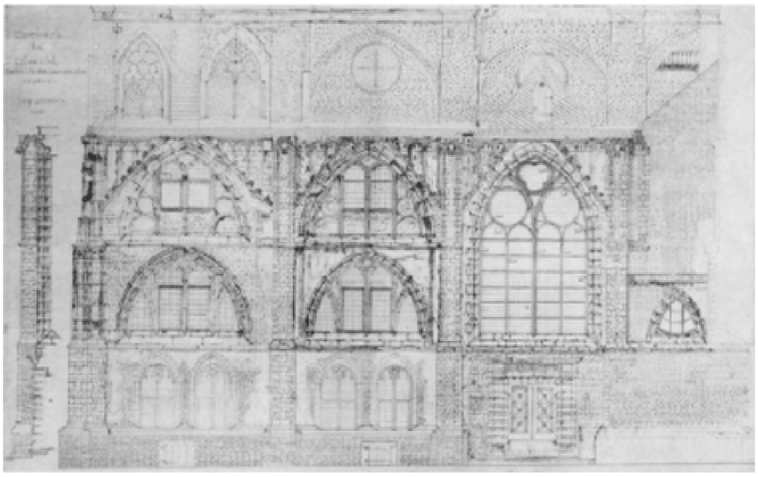

Fig. 47. Dom. Sacristie, plattegrond en noordgevel, vóór de restauratie, naar tekeningen van J. Kuiler 1917

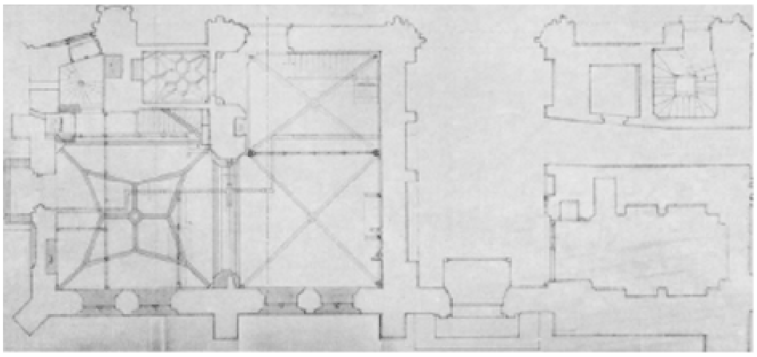

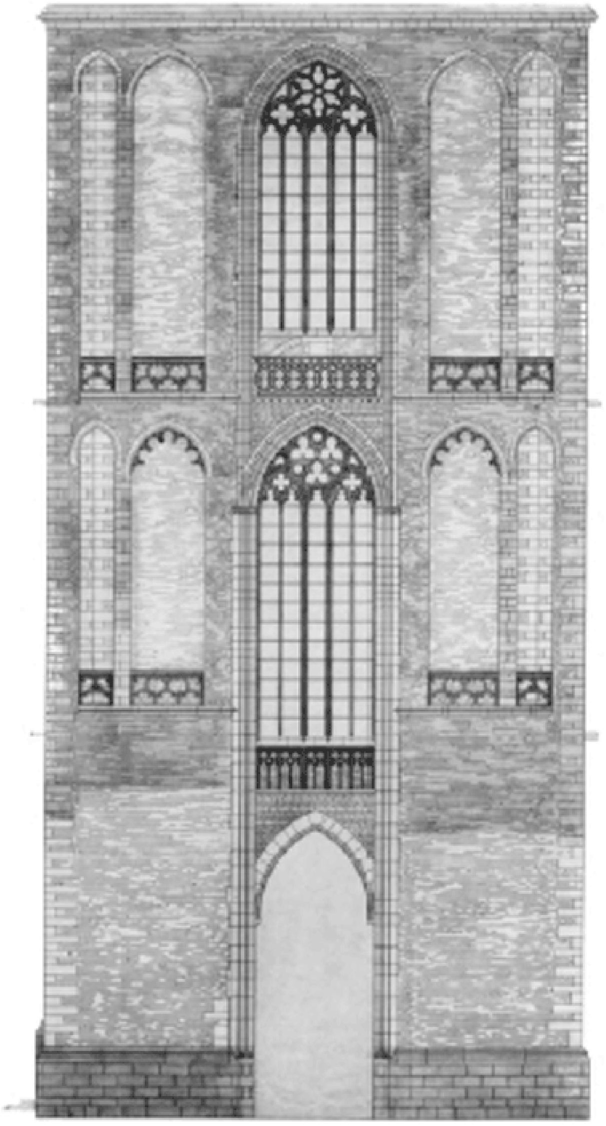

Fig. 48. Westgevel van de Domtoren, onderste geleding. Restauratie-voorstel van F.J. Nieuwenhuis ca. 1900. De donkere tint duidt de te restaureren partijen aan.

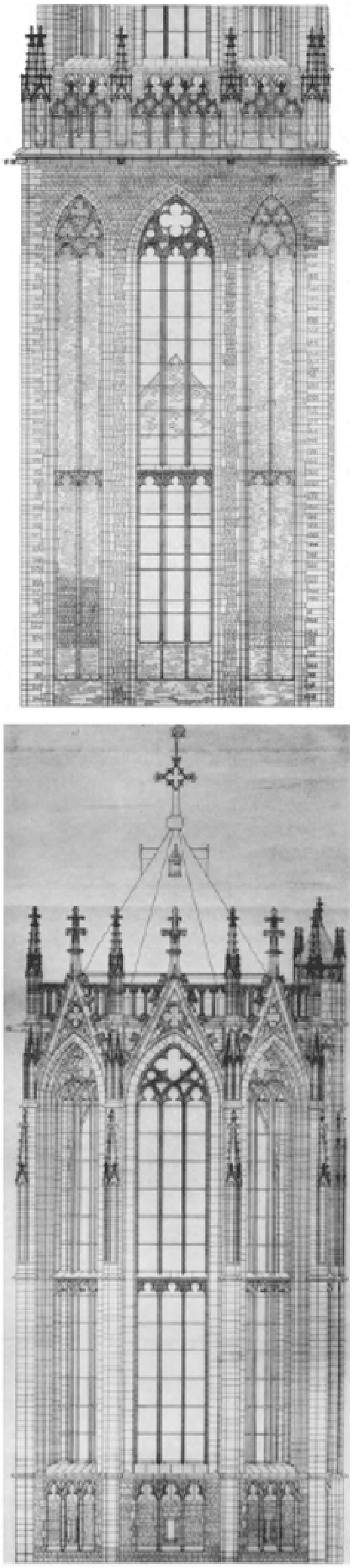

Fig. 49. Westgevel van de Domtoren, tweede en derde geleding. Restauratie-voorstel van F.J. Nieuwenhuis ca. 1900 De donkere tint duidt de te restaureren partijen aan.

Afb. 378. De toren uit het noordoosten

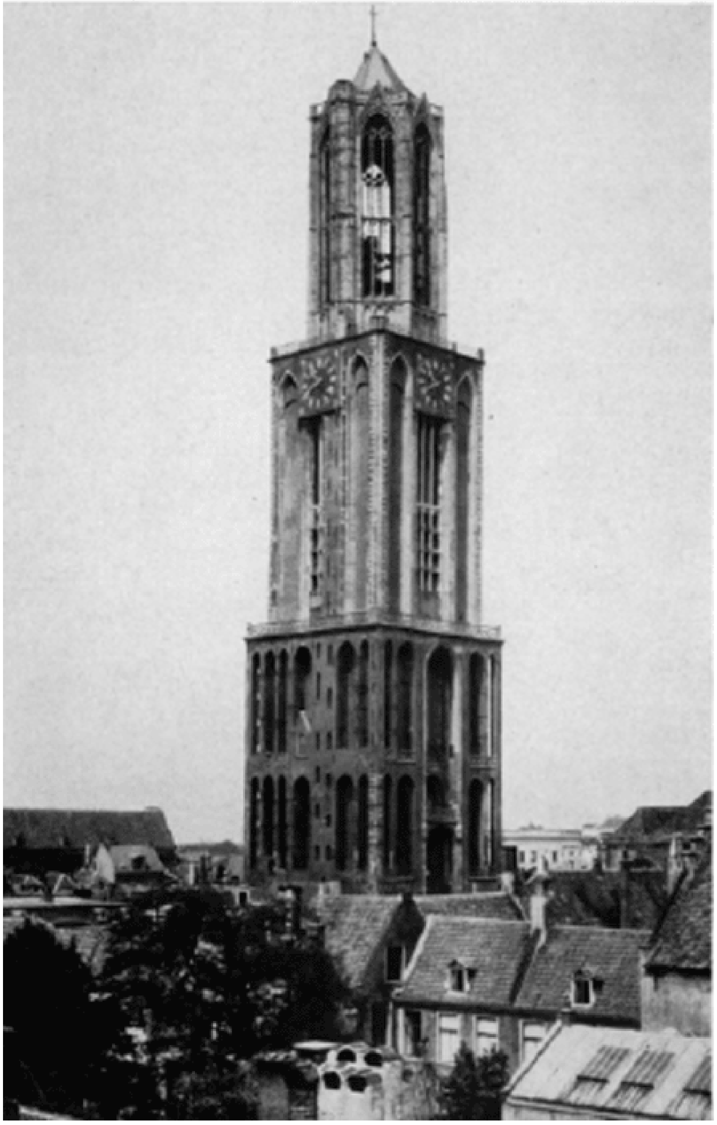

Afb. 379. De toren uit het zuidoosten, vóór 1901

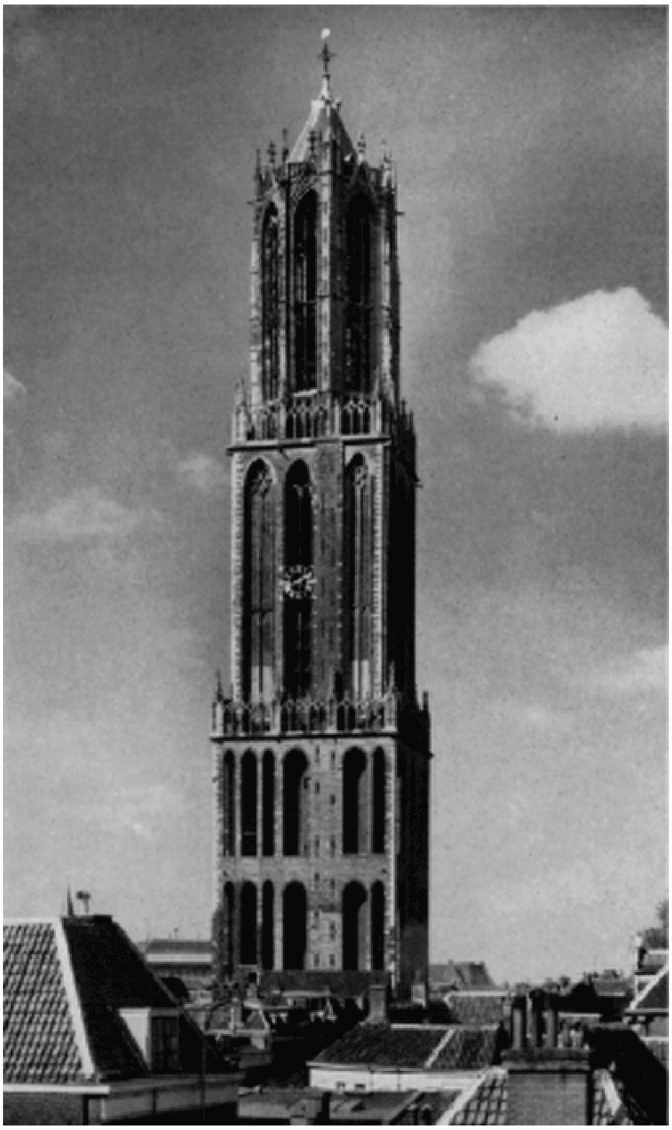

Afb. 380. Domtoren uit het zuiden

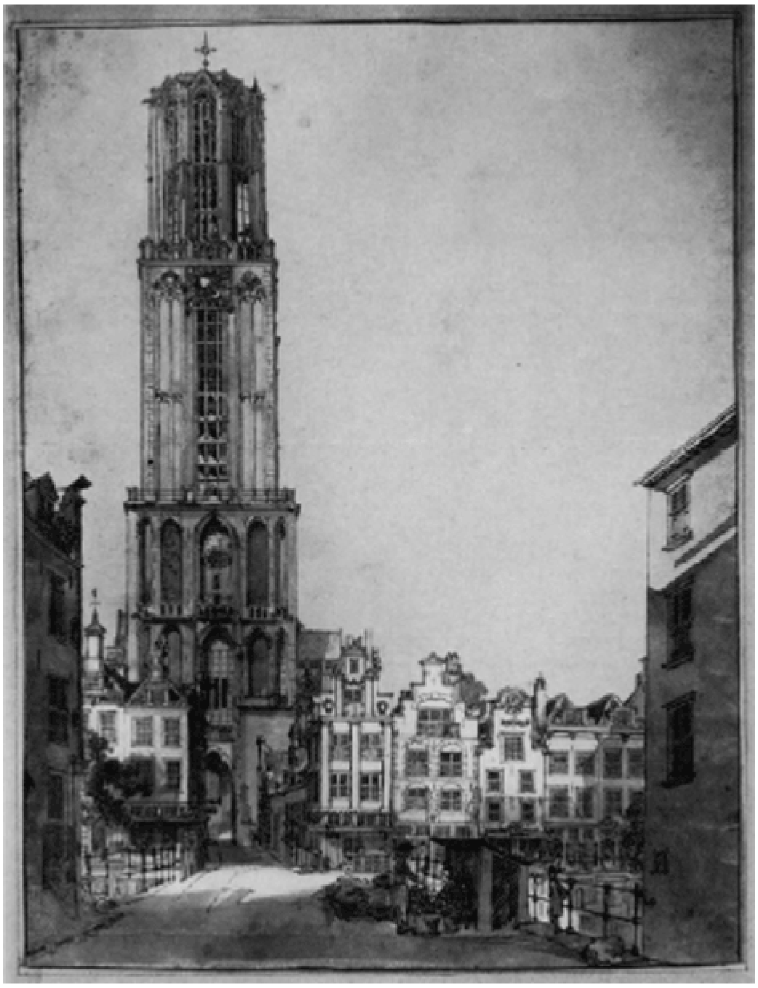

Afb. 381. De toren uit het westen. Pentekening door Jan de Beyer, 1746

Als bekledingsmateriaal komt, vooral aan de dampijlers van het eerste vierkant, tufsteen voor, ook in de wanden van de doorgang. Voor de hoekblokken van de twee vierkanten Bentheimer-zandsteen. Verder is hier ook aan dagkanten en bogen trachiet verwerkt en Naamse steen (Devonische kalksteen), b.v. aan de scheibogen in de St. Michaëlskapel.

In de plint van het eerste vierkant is hier en daar rode zandsteen bewaard gebleven, ook aan een gedeelte der treden van de trap naar de St. Michaëlskapel.

De hoekpijlers van het achtkant bestaan uit een mengeling van zandsteen, tuf en Naamse steen.

Blijkens de Bouwrekeningen zijn op het eind der Middeleeuwen voor herstellingen (o.a. 1517-1518) grote hoeveelheden Bentheimer en Munstersteen ingeslagen.

Ligging

De toren staat aan de west-, noord- en oostkanten thans geheel vrij, aan de zuidzijde+ is hij door een smalle ten dele overbouwde gang gescheiden van het moderne Ontvangstgebouw (1930) dat de plaats inneemt waar eens het gebouw van het Bisschoppelijke Consistorie (zie blz. 167) en zijn opvolgers (1540-1927), een herberg, laatstelijk een steenhouwersatelier, stonden.

+**Ligging**

Beschrijving+

+Beschrijving

De toren is opgebouwd in drie geledingen, waarvan twee in de vorm van een parallelepipedum (in het vervolg als ‘vierkant’ aangeduid), de derde in die van een achtkant (afb. 372). Door het inspringen van de tweede en de derde (zie voren onder Afmetingen) ontstaat aan de voet van elk dezer ruimte voor een uitwendige omloop welke omgeven is door een balustrade met hoek- en tussenpinakels. De geslotenheid en massiviteit van het torenlichaam neemt naar boven toe af. Het onderste vierkant, dat drie bouwlagen bevat, vertoont om de gelijkvloerse slechts continu muurwerk, afgezien van de westelijke en de oostelijke openingen van de doorgang alsmede enige venstertjes en lage poortjes, terwijl hogerop de geheel dichte achterwanden der reeksen diepe nissen tussen massieve hoek- en middendammen alsook de ondoorbroken borstweringen aan deze geleding evenmin enige lichtheid verlenen. Het tweede vierkant vertoont veel vlakker nissen en, in het midden van elke zijde, een over de gehele hoogte opgaand venster in welks onderste deel de galmborden zijn aangebracht. De derde geleding is aan alle acht zijden open en fungeert in haar doorzichtigheid als lantaarn waarin het klokkenspel is opgehangen. De ontstentenis van buiten het hoofdsilhouet uitspringende contreforten met hun verjongingen, pinakels enz. draagt bij tot de blokvormige verschijning van het monument, waaraan de ommanteling van de kern der onderste bouwlagen een bijzonder archaïsch karakter verleent, als zou er een oudere kern in bewaard zijn.

ONDERGRONDS. Een in het midden van de zuidmuur van het eerste vierkant aanwezige+ rechthoekig poortje geeft toegang tot een rechte steektrap van 18 treden waarover, eveneens trapgewijs dalende, 13 rondbogen zijn geslagen (afb. 382).

+**Ondergronds**

Zij leidt naar de ruimte onder de vloer. De as van de trap staat niet nauwkeurig loodrecht op de zuidmuur.

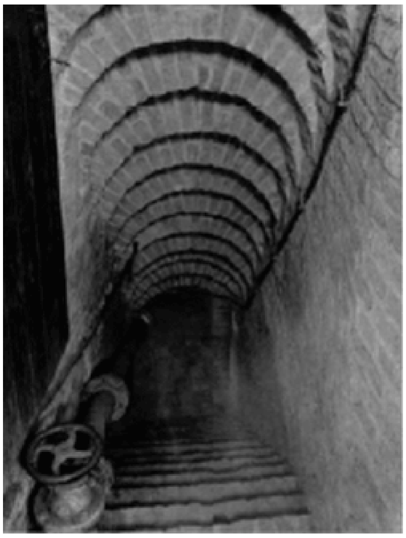

Afb. 382. Kelderingang met trap en overkluizing. onder de toren

De lichte afwijking naar rechts zal te verklaren zijn uit de niet geheel haakse aansluiting van de toren bij de onderbouw van het XIIIe eeuwse gedeelte van het Consistorie (in 1320 VV gewijzigd, zie blz. 167).

De in grote baksteen opgemetselde kelder bestaat uit drie met (vernieuwde) tongewelven overdekte en met rode plavuizen (XXa) bevloerde, evenwijdige gangen, 8 m lang, 3,30 m hoog, in de richting west-oost, de middelste 2,20, de andere ruim 1,40 m breed.

De zware muren welke deze gangen scheiden, worden in het midden beiderzijds geopend door een spitsbogige dwarsgang ter lengte van ruim 2 m waardoor zij met elkaar in gemeenschap staan (fig. 43). De noordelijke dwarsgang heeft een breedte van 1,80 m. De zuidelijke versmalt zich halverwege van 1,30 tot 1,10 m, aldus een sponning vormend waarin een deur kon draaien.

+ Een in de dikte van de muur gespaarde sleuf herinnert eraan dat hierin een boom kon schuiven ter afsluiting van de achterliggende ruimte, die n.l. als gevangenis dienst deed. In de zuidoost- en in de noordwesthoek achter een segmentbogige nis aanwezige vierkante kokers uitmondend onder in de torenplint zorgden voor de luchtverversing. **+Gevangenis**

+ EERSTE VIERKANT (afb. 378-380). Behoudens enkele oorspronkelijke stukken van rode zandsteen is de plint van Portlandsteen (1825). **+Gelijkvloers uitwendig**

Drie gevels van dit vierkant, in bergstenen hoekblokken gevat, zijn tot aan de eerste gaanderij geheel van grote baksteen, hogerop aan de bij de restauraties grotendeels vernieuwde muurdammen eveneens met tufsteen verrijkt. De oostelijke, naar de vm. Bisschopsloge en haar onderbouw gewende, gevel is met tufsteen bekleed.

De doorgangsopening in de westwand, ter breedte van ruim 4 m en met kruinhoogte van 10 m, ligt vrij diep terug in een spitsbogige nis, opgaand naar de gehele hoogte van het vierkant en is ook zelf met een spitsboog overtoogd. De dagkant van deze nis bestaat a.h.w. uit twee smalle, spitsbogig gewelfde traveeën, van elkander gescheiden door muurstijlen. De voorste van deze nissen is eenvoudig behandeld, de achterste vertoont traceringen en een nokversiering.

> Aanvankelijk was de nis minder diep. De voorste smalle travee is een toevoeging (XV-XVI).

Voor de opening in de oostwand geldt in hoofdzaak hetzelfde. De wand zelf echter vertoont enige verschillen. Te wz. en op ruim 2 m afstand van de doorgang vindt

Afb. 383. Doorgang van de toren naar het oosten

men liseenachtige uitmetselingen (10 m hoog) en tussen deze en de doorgang tweevoudige nistraceringen met drielobbige boogjes waaronder tweemaal twee draagkorven of beeldconsoles (vernieuwd) en onmiddellijk naast de doorgang kraagstenen met gewelfaanzetten. Verder ligt boven de oostelijke opening een plat.

Traceringen, uitmetselingen en kraagstenen zijn overblijfselen van de onderbouw van de verdwenen Bisschopsloge.

Voor de iets hoger links aanwezige rechthoekige nis zie verderop (Bisschopsloge). In het midden der overigens geheel gesloten en vlakke zuid- en noordwanden onderbreekt een rechthoekig poortje de 2,20 m hoge plint. Het zuidelijke verleent toegang tot de voren beschreven trap naar het ondergronds, het noordelijke tot een vierkante spiltrap naar de St. Michaëlskapel. Een vijftal smalle vensters boven en terzijde van het noordelijke bezorgt de verlichting, ook van een te halverwege, westelijk van de trap, toegankelijk privaat.

Afb. 384. Nistoppen, afkomstig uit de doorgang

Afb. 385. Nistoppen, afkomstig uit de doorgang

Westelijk van elk der trappen is een rechthoekige uitsparing bestemd voor de afvoer uit hoger gelegen latrines.

De doorgang (afb. 383) is overkluisd met een doorgaand spitsbogig gewelf op+ geprofileerde ribben waarvan de bredere buitenste (over resp. de westelijke en de oostelijke ingang) rusten op (vernieuwde) kraagstenen. De ribben verdelen het gewelf in vijf vakken, elk buitenste vak in tweeën gedeeld door een smallere rib, en van het binnenste bredere (want zesdelige) vak gescheiden door een zware gordelboog. Langs de nok van het gewelf (meest vernieuwde) driepastraceringen, over het tweede en het derde vak oorspronkelijke zwikvullingen van bladwerk. Over de drie middelste vakken is het gewelf beknot door de uitsparing van rechthoekige werpgaten reikend tot in de vloer van de bovengelegen kapel.

+Doorgang

> Slechts het middelste is nog te gebruiken. Het schijnt vergroot te zijn voor het ophijsen (ca 1505) van de klokken van G. VAN WOU, ofwel reeds vroeger (de 'Kostverloren' klok vermeld in 1404, de Mariaklok in 1455, beide van aanzienlijke doorsnede).

Bij het oostelijke vak sluit zich nog een smalle travee aan, gedekt met een, eveneens door een middenrib verdeeld, spitstongewelf.

> Dit gewelf is tegen 1500 geslagen om de vloer van de Bisschopsloge te dragen.

In de smalle travee buiten het westeind van de doorgang bevinden zich in de noordwand en op dezelfde hoogte als de tegen de oostwand gesignaleerde twee (vernieuwde) draagkorven voor beelden (zie ook verderop bij opschriften).

De tufstenen bekleding van elk der wanden bestaat, boven de plint, uit een reeks van elf vlakke driepasnissen, zodanig gegroepeerd dat de binnenste zeven (2+3+2) beantwoorden aan de indeling van het gewelf. Ten w. en ten o. sluit zich nog een paar aan, het oostelijke dus onder het juistgenoemde smalle gewelf, en met overeenkomstige versiering.

> De zwikken te wz. van de nisboogjes zijn gevuld met (vernieuwde) dierfiguurtjes, de oorspronkelijke waren in de trant van die der wandarcatuur in de kapel van Arkel (zie voren blz. 243 en afb. 384-385).

In de middelste nis van elke wand geeft een opening onder een segmentboog in het+ plint van 1825 toegang, en op enige afstand hierboven laat een tweedelig eveneens bij de restauratie hersteld, met luiken te sluiten rechthoekig venster (1,50 m hoog), licht toe, tot de straks te vermelden evenwijdige ruimten.

+Gelijkvloers Inwendig

Verder is in elke nis nog een rechthoekige sleuf gespaard waarin de staart van een draagkorf gelijk de bovenvermelde was ingelaten.

> Vroeger was er te wz. van het vermelde rechthoekige venster op 5 m boven de vloer nog een klein tweedelig venstertje.
> In 1546 ontving Hansken de steenhouwer betaling voor 'twee harnasch ofte formen met 12 posten aen de zuytzijde ende noorden' (zie G.C. LABOUCHÈRE t.a.pl.)
> De vermelde draagkorven en sleuven alsmede op ca 90 cm boven het peil van enkele overgebleven consoles aangetroffen ijzeren doken duiden erop dat de doorgang met beelden was verfraaid. Fabrieksrekeningen (1505 VV) vermelden herhaaldelijk beelden, in het bijz. van

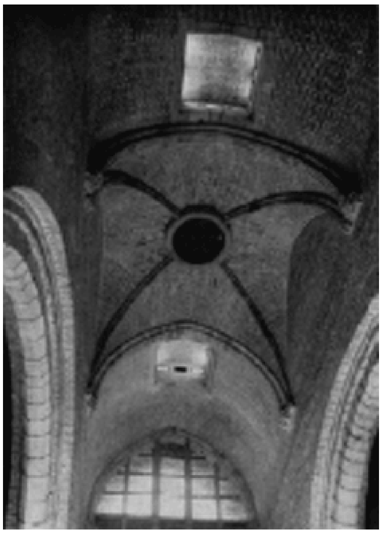

Afb. 386. Gewelf van de Michaëlskapel

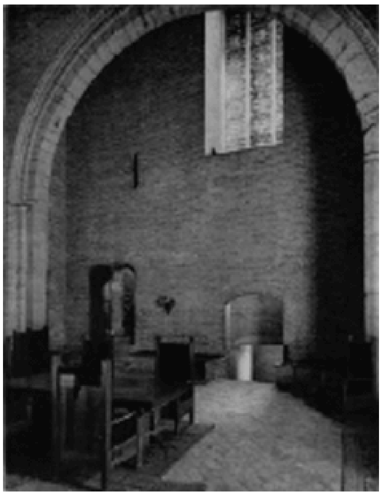

Afb. 387. Michaëlskapel naar het zuiden

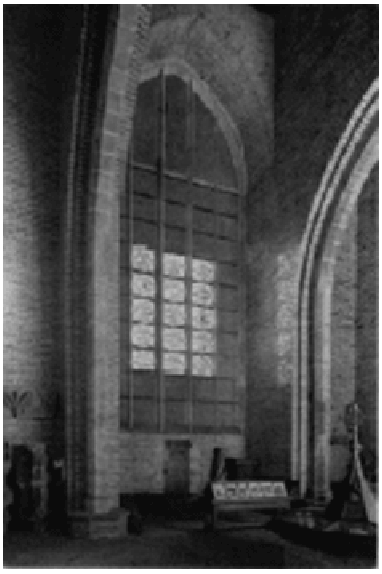

Afb. 388. Kapel van Egmond

Afb. 389. Kapel van Egmond

Afb. 390. Balustrade van de gaanderij rondom de kapel van Egmond, 1926 (daarna vernieuwd)

Afb. 391. Balustrade, afkomstig van de gaanderij rondom de Michaelskapel

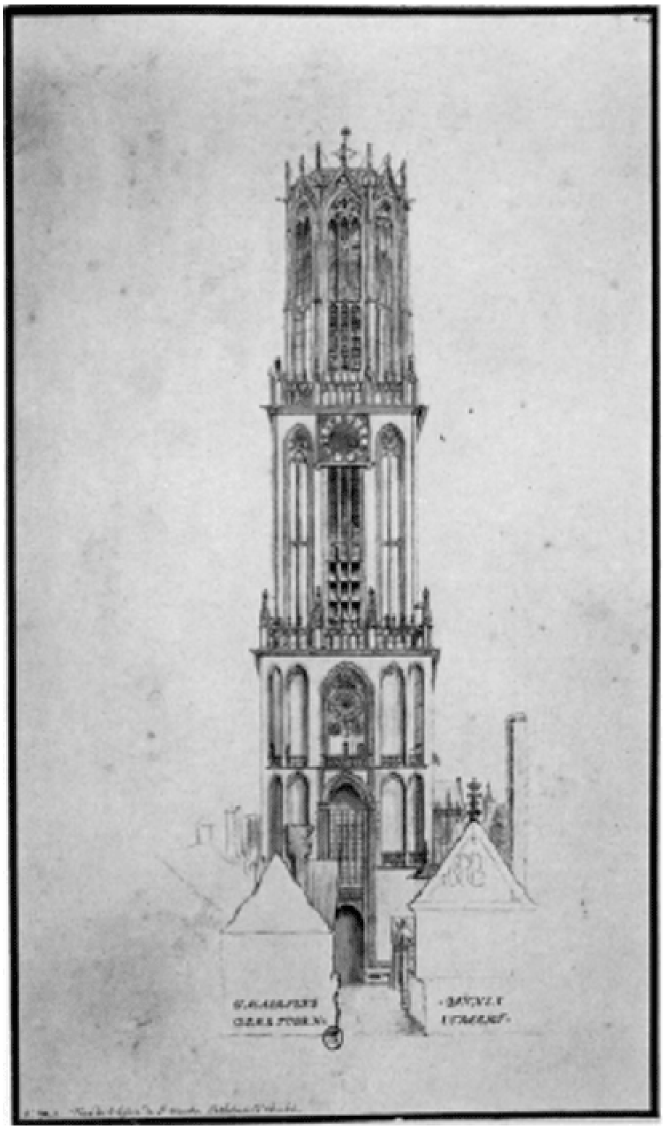

Afb. 392. Toren uit het westen. Pen en aquarel, omstreeks 1635

Afb. 393. Kerk en toren uit het noordwesten. Detail uit een gravure van Verstraelen en Droochsloot, 1634

> bisschoppen, 'int groot portael' of 'onder den toirn', welke gemaakt, hersteld, gestoffeerd worden (G.C. LABOUCHERE t.a.pl.), een van de beeldhouwers van dit werk was RIJK HENDRICKSZ (zie P.T.A. SWILLENS in Jb. Oud-Utr. 1950, blz. 72 VV.).
> Indien de in het opschrift van 1383 (zie blz. 458) bedoelde Blijde boodschap niet betrekking had op een voorstelling bij de laaggeplaatste wijzerplaat (zie blz. 439), gelijk Muller aannam, dan zouden de figuren van Maria en de engel op de bovenvermelde kraagstenen aan het westeinde gestaan kunnen hebben.

Te wz. van de doorgang zijn in het muurwerk twee smalle ruimten (1,60 m bij een hoogte van 9 m en een lengte van 8,80 m) uitgespaard. De ruimten zijn overkluisd met bakstenen tongewelven waaronder een reeks segmentbogen is gespannen. Aan elke kant van de juist vermelde toegang is een nis waarvan de achterwand thans is gedicht, maar die vroeger een luchtrooster bevatte.

> In de zuidelijke ruimte naast de doorgang heeft men thans een brand-pompinstallatie en een transformator aangebracht.

Op 7 m boven de grond begint in de zuidelijke muur een 2,20 m brede steektrap van[+] twintig treden (de twee onderste met oorspronkelijk materiaal van rode zandsteen

[+]Trap naar Bisschopsloge

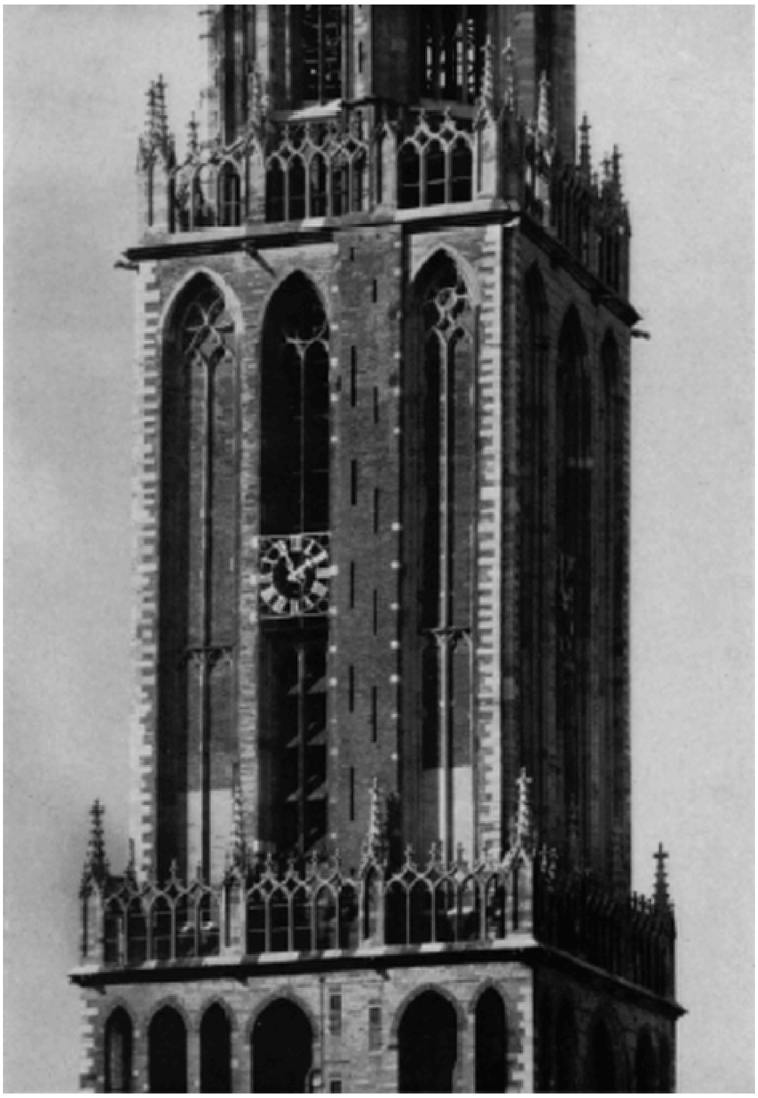
Afb. 394. Tweede vierkant van de toren uit het zuidoosten

met tufstenen stootkanten, bij de restauratie hersteld) waarlangs de bisschop de St. Michaelskapel kon bereiken van het Officialiteitsgebouw uit.

> Vóór de restauratie rees de trap van bijna 2,50 m dieper op, gesteund door een boog die over de doorgang tussen genoemd gebouw en de toren geslagen was (fig. 22).

De ingang tot deze met een segmentbogig gewelf gedekte trap is gevat in een dubbele bergstenen omlijsting. Op de negende en tiende trede staat een tweede omlijsting, deze van twee pilasters welke een op met een kop versierde kraagstenen rustende latei dragen. Naast de pilasters scharnierduimen voor een deur. Tussen beide omlijstingen is het gewelf voorzien van een rechthoekig werpgat (van de bovengelegen gaanderij uit te bedienen). Bij de veertiende trede versmalt de trap zich tot 1,40 m.

> De rechtse kraagsteen is bij de restauratie hervonden. De linkse is modern werk. Een verbreding in het midden der latei schijnt op een middenstijl voor een tweeledige afsluiting berekend te zijn geweest.
> De trap heeft thans de oorspronkelijke helling. In late tijd was deze flauwer gemaakt, zodat het boveneind iets verder in de vloer der kapel sneed.

Ter hoogte van de zesde tot achtste trede opent zich rechts een smalle gang met afdalende trap, vervolgens onder de trap door met twee knikken voortgezet naar een privaat met afvoerkokers.

Geheel boven in het gelijkvloers bevinden zich langs de zuid- en noordzijde, onder de vloer van de verdieping twee kelderachtige ruimten waarin men beenderen en kisthout heeft gevonden.

Vermoedelijk is de versmalling van de trap aan deze kelders te wijten.

De EERSTE VERDIEPING die de ST. MICHAELSKAPEL bevat (afb. 378), onderscheidt+ zich, zoals reeds aangeduid, door een sterke horizontale, inwaartse, geleding van de muurmassa, doordat ongeprofileerde dammen, merendeels 0,92 m dik, ca. 1,60 m diepe spitsboognissen insluiten (op de hoeken zijn de dammen zwaarder: 1,40 m, de onmiddellijk ernaast staande lichter: 0,60 m, terwijl die welke in de west- en de oostmuur de doorgangstravee begrenzen 1,90 m meten).

+Eerste verdieping uitwendig

In het west- en in het oostfront ontstaat zo een rhythmische opeenvolging: 1-2-3-2-1 van de vijf nisbreedten. In de noordgevel, die zes nissen telt, is deze verhouding: 1-2-2-2-2-1. In de zuidgevel is ze verstoord doordat naast het midden de (nader te vermelden) vierkante traptoren is uitgebouwd, waarvan de breedte die van de drie+ smalle nissen vertegenwoordigt. Deze toren wordt verlicht door in stijgende orde geplaatste, ten dele met luiken gesloten venstertjes.

+Traptoren

De kapel was de voortzetting van een oudere, bij de Romaanse Dom behorende,+ vermeld in een oorkonde van 1238 ('actum in cappella Si Michahelis') uitgevaardigd door bisschop Otto III (OkbU II, nr. 932), verder in oorkonden van 1241, 1297, 1298, 1303 (OkbU II, nrs. 973, 974; IV nrs. 2894, 2896). In 1297 is er sprake van 'onsen sael an Sunte Michiels Capelle', vermoedelijk de zaal van het Bisschoppelijk Officie (zie voren blz. 161 en 167).

+Michaelskapel

Met het oog op de bewoordingen ‘infra urbem’ (zie voren blz. 161) en, in de Ann. v. St. Marie aangaande de brand van 1253: ‘maior turris *apud* S. Martinum’ achten wij het mogelijk dat het hier een toren van een vóór de Romaanse kerk gelegen atrium betreft. MULLER en SÉJOURNé situeren de kapel op de verdieping van de noordelijke (?) der westtorens, LABOUCHÈRE in een enkele westtoren. Mochten er voldoende gegevens zijn ten bewijze dat de binnenste kern van de kolossale onderbouw van de Gothische toren nog ten dele vóór-XIVe-eeuws zou zijn, dan kon men veronderstellen dat de tegenwoordige kapel de plaats inneemt van een atrium (poort ?) -kapel.
Wat verder de huidige kapel aangaat, uit een oorkonde van bisschop Jan van Arkel verneemt men, dat zij ‘propter ruinam’ in 1328 ‘de novo sumptuoso opere restaurata’ is (S. MULLER FZ. Het oudste Cartularium van het Sticht, blz. 241).

+ Een gaanderij ter breedte van 1,60 m (tussen de dammen 2 m) aan de noord- en zuidzijde toegankelijk langs uit de zijbeuken der kapel opstijgende trappen van negen treden, omgeeft de voet dezer verdieping. Zij wordt beschut door een gesloten borstwering van 0,80 à 1 m hoogte, die in één vlak met de onderbouw is doorgetrokken. In de muurdammen gespaarde, met segmentbogen gedekte openingen maken de passage over de noordelijke resp, de zuidelijke helft der gaanderij mogelijk, zelfs door de hier uitgebouwde traptoren heen.

+Eerste gaanderij

Een rondom doorgaande circulatie wordt belet door de midden in het west- en het oostfront hoog opstijgende dammen.

Boven op de borstweringen aan de west- en de oostzijde stonden vóór de laatste restauratie opengewerkte ijzeren balustrades (1840, n.o.v. architect J. VAN MAURIK). Aan de westzijde te wz. van de diepe middennis ook laat-Gothische van zandsteen. De borstweringen zijn nu van deze opzetten ontdaan (een der stenen balustrades is geplaatst bij de bouwfragmenten in de kapel van Egmond (afb. 390)). De ‘stant-teyckeningh’ (1636? van SAENREDAM?) in het prentenkabinet der Bibl. Nat. te Parijs (afb. 392) toont, alsook een verdieping hoger, deze balustrades (zie P.T.A. SWILLENS in Jb. Oud-Utr. 1951 blz. 35 VV.).
In de borstwering van de gaanderij vóór de tweede zuidwestelijke nis vertoont zich een rechthoekige bres die zich opwaarts voortzet als een met een latei gedekte doorgang.

Misschien een tijdelijke verbinding van de kapel met de spiltrap[1] naast het huis van de Officiaal (zie voren blz. 86 en vgl. G.C. LABOUCHÈRE in Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 26 VV.)?

Boven de westelijke frontboog van de doorgang, dus 2,25 m terugliggend t.o.v. de westelijke gevel rijst een hoog venster op waardoor de St. Michaelskapel verlicht werd (thans voor het grootste deel afgedekt met noorse tegels, zie verderop blz.

1 De regels in kleine druk op blz. 86 van de Eerste Aflevering moeten duidelijkheidshalve aldus verbeterd worden: De trap, die met de gelijkvloerse ruimte van het huis geen verbinding had, gaf vermoedelijk toegang tot de oude St. Michaelskapel, gevestigd in de (1253) zwaar geteisterde en daarna vervallen ‘turris *apud* S. Martinum’. Deze toren zou, tezamen met een pendant ten n. van de tegenwoordige toren, waarvan grondslagen gevonden zijn, een atrium geflankeerd kunnen hebben. Dit is echter één van de hypothesen, andere mogelijkheden: zie blz. 167.

438). De dagkanten van de met een kruisribgewelf overdekte nis worden door een stijl in tweeën gedeeld, te wz. waarvan spitsboogtraceringen, evenals onderlangs het venster.

Wat het oostfront betreft, dit vertoont, evenals gelijkvloers het geval is, verschillen met het westelijke in het bijz. in de middenpartij en weder tengevolge van de aan-

bouw van de Bisschopsloge. Zo wordt de hoog opgaande middennis hier ca. 8 m boven de doorgang onderbroken door een latei waaronder een geprofileerde rondboog die het kantprofiel van de nis verstoort en de glasvulling van het achterliggende grote kapelraam overschaduwt. Te wz. buiten de aanzetten van de rondboog zijn kraagstenen van het gewelf der Bisschopsloge blijven staan. Verder zijn de wanden en het gewelf van de diepe nis behandeld als aan de westzijde, behalve dat onderaan en onder de dorpel van het grote venster rijke drie- en vierpas-stijltraceringen zijn aangebracht.

> Op de maquette van 1838 (afb. 375) en op een tekening door J. van Maurik van 1836 (Catal. top. atlas suppl. nr 891) zijn de aanzetten van het gewelf nog aangegeven, alsook te wz. daarvan een ten behoeve van de loge dichtgemetselde torennis.

Links boven de oostelijke doorgangsopening merkt men een nis in rechthoekige omlijsting op, zij herinnert aan de hier vroeger aanwezige doorgang van de St. Michaelskapel naar de Bisschopsloge. Voor een nog XIXa aanwezige spiltrap tussen deze loge en het schip zie voren bij Schip.

+Michaelskapel inwendig

De EERSTE VERDIEPING wordt over een breedte van 10,20 m ingenomen door de St.+ Michaelskapel (afb. 386). Deze bestaat uit drie even hoge beuken in de richting west-oost. Een 7,20 m wijde en 1,05 m zware geprofileerde rondboog, de binnenste geleding waarvan in Naamse steen, scheidt de midden- van de zijbeuken.

Lengte van de middenbeuk 12,90 m, breedte 4,40, van de zijbeuken resp. 10 en 1,80 m. De vloer is met bakstenen geplaveid, in het midden ervan is een rechthoekig werpgat (naar de doorgang).

Over de middenbeuk zijn gewelven in drie vakken geslagen. Het middelste is een kruisgewelf welks geprofileerde bergstenen ribben en gordelbogen rusten op bladwerkkraagstenen (ten dele vernieuwd), terwijl een middenring op een hoogte van 13 m de (onderaan nog oorspronkelijke) ribben opneemt. Elk der twee andere vakken is een spitston. Hierin is dicht naast de gordelboog een vierkant gat gespaard (waarboven thans ten dienste van de electrische verlichting lichtbakken zijn aangebracht). Het middendeel van het gewelf zal XVI uitgebroken zijn t.b.v. het ophijsen der grote klokken.

Het opgaande baksteenwerk westelijk en oostelijk in het verlengde van de beide scheibogen is aan de middenbeukzijde boven het lage omlopende muurbanket tot een hoogte van 1,60 m en over een breedte van 1,92 m bekleed met een tufstenen tracering van driepasnissen tussen stijlen met het profiel van een geriemde peerkraal.

> In de noordwestelijke pijler was een van de tweede gaanderij af toegankelijk privaat uitgespaard waarvan de afvoerkoker uitliep in een ten N. van de toren gelegen put.

Aan de west- en de oostzijde is de middenbeuk gesloten door een tussen slanke hoekkolonnetten tot in de nok oprijzend geheel nieuw vierstijlig venster, samengesteld uit een groot aantal vierkante compartimenten waarvan de 3 × 7 resp. 3 × 5 middelste spaarzaam licht toelaten door gebrandschilderde ruiten (1928 door Schouten te Delft), de oostelijke vensterkop is echter bovendien met wit glas gevuld, de andere met baksteenvlechtwerk bezet.

Vóór de restauratie waren deze vensters dichtgemetseld om de muren te versterken. De kapiteeltjes der stijlen zijn gehouwen naar het voorbeeld van een onder een der vensters gevonden oorspronkelijk exemplaar.

Onder het oostelijke venster is de vroeger daar aanwezige *altaar*-stipes hersteld, herinnering aan de oorspronkelijke bestemming van deze ruimten.

Elk der zijbeuken is overkluisd met een zeer langwerpig kruisribgewelf op kraagstenen (van de acht zijn er vier vernieuwd) en met een (eveneens vernieuwde) sluitsteen. Elke beuk wordt verlicht door een hooggeplaatst venster (beglazing nieuw).+ In de zuidbeuk mondt onder een segmentboog de bisschopstrap uit en hiernaast begint onder een dergelijke boog de over de gaanderij uitgebouwde tot aan de eerste omgang opstijgende torentrap (zie voren blz. 435) die met een dubbele steek aanvangt, hogerop in een vierkante spiltrap overgaat. Van deze takt met een zestal treden een steek af, uitkomend op een vóór het hooggeplaatste venster lopende gang. In de muur van de noordbeuk sluit een deur de toegang af naar de van de grond opgaande spiltrap. Terzijde hiervan daalt een tweemaal rechthoekig geknikte trap af naar een lage ruimte (thans in gebruik als serveerruimte) welke onder de gaanderij is uitgespaard. De noordelijke venstergang is niet rechtstreeks van binnen uit te bereiken, doch slechts buitenom langs de omgang.

+Torentrap

Deze 1,30 m brede, van een borstwering voorziene, gangen heten te eniger tijd dienst gedaan te hebben als tribunes voor resp. een zangkoor en een orgel. Hun oorspronkelijke bestemming zal dat niet geweest zijn (zie ook S. MULLER FZ, Dom blz. 19).

Aan de westelijke en oostelijke uiteinden der zijbeuken stijgen de voren (blz. 436) vermelde steektrappen naar de gaanderij op.

De zuidoostelijke is bij de restauratie herbouwd. Zij was nl. ca. 1500 verwijderd om plaats te maken voor de doorgang naar de Bisschopsloge.

+ De TWEEDE VERDIEPING die de traditioneel 'kapel van Egmond' genaamde ruimte bevat, welke echter reeds vroeg voor bewoning ingericht was, is, wat het dam- en nisstelsel met gaanderij en uitgebouwde traptoren betreft, een voortzetting van de ondergelegene (afb. 378). Slechts wordt de circulatie hier niet onderbroken door de brede middennissen in het west- en oostfront, terwijl het peil der gaanderij ongeveer gelijk ligt met dat van de kapel. Zij is door vier poortjes, een in het midden van+ elke zijde van de toren, bereikbaar. De gaanderij wordt op de wijze van die der ondergelegen verdieping (zie voren blz. 436) beschermd door een gesloten borstwering (restauratie), behalve dat vóór de brede en diepe middennis aan de westzijde een balustrade (XVI) staat, gevormd door elkaar kruisende ringen onder een versierde handgreep (afb. 390). Achter deze balustrade ligt een plat, dat blijkbaar westelijk is uitgelegd nadat de voren (blz. 437) beschreven smalle travee vóór de doorgangsboog was toegevoegd en tot aan de tweede verdieping doorgetrokken. Voordien stond, meer naar achter, overeenkomstig de toestand aan de oostzijde op het smallere plat eveneens een balustrade (XIV) zoals (bij de restauratie gemarkeerde) aanzetten tonen.

+Tweede verdieping uitwendig

+Tweede gaanderij

Westelijk naast de traptoren stond een klein met een lessenaardak gedekt uitbouwsel, in XV of XVI ter verruiming van de woning opgetrokken, thans verwijderd. Vóór de laatste res-

tauratie was dit hoger, met een zadeldak gedekt en door een spitsboogvenster verlicht. Verwijderd is ook een laag, met een lessenaardak gedekt uitbouwsel (privaat) tussen de middelste dammen aan de noordzijde.

Aan de zuidwestzijde is een kleine zonnewijzer bewaard gebleven, die als hulpmiddel bij de tijdaanwijzing heeft gediend.

Blijkens het panorama van H. VERSTRALEN (1604, Catal. top. atlas suppl. nr 72) en de 'Stantteyckeningh'+ (1636? toegeschreven aan SAENREDAM (zie P.T.A. SWILLENS, t.a.pl. en afb. 392-393) was toen in de kop der middennis van de tweede verdieping een wijzerplaat bevestigd die verbonden was met een in de kapel opgesteld uurwerk (het eerst vermeld in 1514, het laatst vernieuwd in 1859 en 1906). Boven de plaat bevond zich een beeld van St. Maarten met de bedelaar, eronder twee wapenschilden. In 1514 schilderde JAN SCAYCK de wijzer op en werd de ster van deze 'vermaeckt'.

+Vm. wijzerplaat

Voor de latere, hoger geplaatste wijzerplaten (1618) zie verderop blz. 441. Bij de laatste restauratie is het uurwerk een verdieping hogerop, onder in het tweede vierkant, gebracht.

+Kapel van Egmond inwendig

Evenals de onderliggende kapel is die van de tweede verdieping driebeukig, uit+ hoofde van twee wijde scheibogen in de richting west-oost (afb. 388-389). Er is echter geen overwelving, doch een (vernieuwde) vlakke houten zoldering (waarboven een betonvloer, zie voren bij Verval en Restauratie). Een omlopend banket ontbreekt, alleen de rechtstanden der scheibogen zijn ervan voorzien.

De vloer is met baksteen geplaveid en heeft in het midden een, door een (moderne) borstwering omgeven, hijsgat.

De middenbeuk wordt ook hier gesloten door vijfdelige vernieuwde vensters met gedeeltelijke beglazing. Onder elk dezer vensters komt een met blokwerk omlijste deuropening uit op de tweede gaanderij. De zuidbeuk heeft verder een deur en enige treden naar de doorgaande spiltrap.

In de muur van de noordbeuk is een segmentboogopening ter breedte van 3,50 m gespaard. Hierachter is een 2 m diepe, 4,20 m hoge, ruim 2,25 m brede, met een tongewelf gedekte nis in welker achterwand te wz. van een muurvoorsprong links een derde doorgang naar de gaanderij, rechts een venstertje boven een dergelijke, nu afgesloten doorgang. De huidige doorgang en het venstertje zijn tijdens de restauratie gemaakt, evenals hun tegenhangers in de zuidmuur.

Vooraan in de westelijke wand van deze nis treft men een kleine met een luikje gesloten rechthoekige holte aan, blijkens een sleuf erboven bestemd voor een offerbus of blok. Een weinig verder in dezelfde wand een muurkastje. Boven de nis ligt een diepe, 6,60 m hoge, met een smaller tongewelf overdekte en door een klein venster verlichte ruimte, die als 'insteek' bekend staat. Men bereikt haar langs een nieuwe houten trap met bordesje (afb. 389).

Achter de trap is een kleine schoorsteen uit de tijd van de bewoning hersteld. Een aantal houten schotten is verwijderd.

Dat deze verdieping reeds vroeg als woning betrokken werd, getuigt een rekening van 1475-1476: 'facta est una janua ad cameram custodis turris nostri'.

Bij de zuidbeuk sluiten zich overeenkomstig voor bewoning bestemde ruimten aan,

met dit verschil dat de onderste 5,40 m hoog, de bovenste bijgevolg lager (5,30 m) is. Van de onderste uit leidt een vierde doorgang naar de gaanderij, de bovenste is toegankelijk van de uitgebouwde spiltrap uit.

Op het eind van de M.E. had, zoals gezegd, een waker op deze verdieping zijn woning. Later (tot 1901) kon deze als kastelein er gelag zetten. Een ijzeren hek op de zuidelijke torentrap belette de bezoekers naar de eerste omgang op te klimmen.
Waarom de kapel 'van Egmond' heet, is niet afdoende verklaard. Vermoedelijk heeft de benaming iets te maken met de bisschop Joris van Egmond († 1558, wiens wapen en zinspreuk op een steen boven het zuidelijk poortje naar de kelder van de toren te zien waren (zie blz. 458).

Thans is in de kapel een aantal oorspronkelijke bouwfragmenten van de toren uitgestald (zie verderop blz. 458), waarvan enkele in deze beschrijving zijn afgebeeld. Een geprofileerde kroon- en waterlijst dekt de tweede verdieping, en daarmede het eerste vierkant, af.

Een vrij hoge balustrade van gekoppelde bergstenen spits- en elkaar kruisende ezelsrugboogjes, in dezelfde vormen als die op de tweede omgang (zie verderop blz. 441), tussen zware, met het torenlichaam verbonden hoek- en tussenpinakels, bekroont het eerste en omgeeft de doorgaans 1,15 m brede omgang om het tweede vierkant (afb. 394).

Sinds 1830 stond op het eerste vierkant een ijzeren balustrade in neo-Gothische trant. Onder de vloer van de omgang vond men tijdens de restauratie een (thans in de verzameling van bouwfragmenten bewaard) overblijfsel van de balustrade welke volgens betoog van TH. HAAKMA WAGENAAR (in Jb. Oud-Utr. 1934, blz. 58 VV.) op deze omgang heeft gestaan. De stijl van dit stuk, talrijke rekeningposten van 1522 VV., ook afbeeldingen (XVII-XVIII) geven recht tot de veronderstelling dat de balustrade uit het begin der XVe eeuw dateerde.
Zij bestond naar Wagenaar's reconstructie uit 'een reeks aaneengeschakelde ellipsboogjes in elk waarvan de twee toten van een driepas. Uit de kruin der ellipsbogen ontsprongen, loodrecht, zonder vloeiende overgang, ezelsrugjes, ook met zulke toten...(..)... De pinakels reikten niet hoger dan de onderzijde der tweede rij klankborden...(...)'. De borstwering zou dus een weinig lager gereikt hebben dan de huidige, gelijk zij ook lager was dan die op de tweede omgang. De pinakels waren door een ellipsboog met zadeldakvormige afdekking met het torenlichaam verbonden, de hoekpinakels bovendien van hun kepels uit met kamvormige luchtboogjes (in de rekeningen 'streeffe' geheten). Men ziet deze laatste ook op de tekeningen van SAENREDAM, en zelfs op ene van de 'Ruynne' door SAFTLEVEN (Catal. top. atlas nr 573, XI).
Na 1674 is deze balustrade verdwenen en vervangen door ijzeren liggers tussen korte gemetselde pijlertjes (tot 1830).
Aan de balustrade van ca. 1500 was blijkens enkele laat-XVe-eeuwse afbeeldingen als die op de luiken van de MEESTER VAN UTRECHT (ca. 1460) en de MEESTER VAN FRANKFORT (1487) een gesloten borstwering voorafgegaan.

+ Het TWEEDE VIERKANT. Deze eveneens met bergsteenblokken omzoomde geleding (afb. 394), grotendeels ingenomen door de beierij met de luiklokken, toont een minder gesloten karakter dan de onderliggende: alleen de binnenkern van deze laatste gaat omhoog en in plaats van zware dammen naast diepe nissen zijn lichtere, meer liseen-achtige, gesteld, die een buitenomgang vrijlaten en bijgevolg weinig diepe, over het gehele vierkant doorgaande slanke geprofileerde nissen omsluiten.

+Tweede vierkant uitwendig

Deze, beginnend op ongeveer 1,75 m boven de omgang, zijn voor elke gevel drie in getal, nl. twee tweedelige die een driedelige (alleen in de zuidelijke gevel een tweedelige) flankeren, welke laatste als een venster is behandeld, d.w.z. geheel open. De versmalling en tevens de verschuiving van de middelste nis in de zuidwand worden veroorzaakt door een (hier niet als beneden, over de omgang gebouwde) vierkante, door smalle spleten verlichte traptoren leidend naar de tweede omgang. Van deze uit zijn er twee toegangen tot het vierkant (de beierij): aan de noordzijde door een 2,56 m brede rondbogige poort (later grotendeels dichtgezet) met zandstenen kantblokken, aan de zuidzijde een smalle.

De breedte van de noordelijke opening vergemakkelijkte het inbrengen van materialen. De zijdelingse nissen hebben geprofileerde neggen en haar achterwand wordt verdeeld door een bergstenen middenstijl waarop (zonder kapiteel) een paar spitsdriepasboogjes neerkomen. Hierboven in de kop vernieuwde, naar oude gegevens uitgevoerde, traceringen van drie- en vierpassen, sferische driehoeken, een enkele visblaas. Lager wordt het vernieuwde stijlwerk op ca. 2/5 van de hoogte horizontaal gedeeld door een dwars verstijvende lijst waaronder wederom een paar spitsdriepasboogjes. Een overeenkomstige behandeling vertonen de open middennissen van alle vier zijden. Onder de horizontale lijst zijn hier in vier rijen 3,60 m lange galmborden aangebracht, erboven een open wijzerplaat met (electrisch te verlichten) cijfers op koperen ringen. De wijzers worden bediend door het uit de kapel van Egmond overgebrachte uurwerk (zie voren blz. 439).

De wijzerplaten vervangen oudere, massieve, van 1877, die hoger, in de koppen der nissen dicht onder de omgang, waren aangebracht en zelf weer oudere (van 1775 en hiervóór van 1618[1]) opvolgden, zoals o.a. blijkt uit een tekening van J. DE BEYER (Catal. top. atlas nr 583). het stadspanorama (1625) van DROOCHSLOOT (Catal. top. atlas nr 66) en de ‘Stantteyckeningh’ toegeschreven aan SAENREDAM. Zie ook voren blz. 411.

Opmerkelijk is dat het benedendeel der nissen tot aan de horizontale lijst gevuld is met verglaasde gele baksteen afwisselend met een ca. 6 m hoge bekleding van tufsteen. Ook in de muur van de traptoren is zulke geglazuurde steen verwerkt.

Een geprofileerde waterlijst met een forse afschuining dekt dit vierkant af. Er steken+ (nieuwe) spuiers onder uit. Hierboven omgeeft een balustrade de omgang om het achtkant. Zij wordt gevormd door elkaar kruisende ezelsrugboogjes over gekoppelde getote spitsboogjes tussen hoek- en middenpilasters (die op de hoeken zijn dubbel (afb. 394)). **+Tweede omgang**

De balustrade is hersteld naar de gegevens op oude afbeeldingen, met name de tekeningen van SAENREDAM (afb. 39 en 392). Blijkens tekeningen van J. DE BEYER (afb. 374, 381; Catal. top. atlas nr 583 en verz. H.M. de Koningin, Soestdijk) was de Gothische balustrade tegen het midden der XVIIIe eeuw nog, zij het verminkt, aanwezig. De maquette van 1838 geeft slechts ijzeren liggers tussen lage pijlertjes te zien. Deze zijn vervangen door de ijzeren balustrade van J. VAN MAURIK.

1 Het kapittel van St. Jan schonk in 1615 een bijdrage van 404 g. voor een uurwerk en vier nieuwe wijzers op de Domtoren (zie HALLEMA in Archief Aartsb. Utr. 1932, blz. 228).

Het tweede vierkant bevat: 1. de beierij, hierboven 2. de klokkenzolder en 3. een[+]

[+]**Tweede vierkant inwendig**

lege ruimte waarover een achtdelig bakstenen straalgewelf op steekkappen is geslagen welks geprofileerde, op forse kraagblokken rustende bergstenen ribben in een ring samentrekken.

1. de beierij, toegankelijk uit de zuidelijke traptoren alsmede van de omgang af door de juist vermelde openingen, wordt overeenkomstig de ondergelegen verdiepingen in west-oostelijke richting verdeeld in drie vakken. De 5,80 m hoge, 1 m dikke bakstenen scheimuren van groot formaat baksteen (vrij slordig gemetseld, hier en daar in Vlaams verband) zijn onderling en met het buitenmuurwerk verbonden door schragende rondbogen. In de scheimuren uitgespaarde rondbogen stellen de drie vakken met elkaar in gemeenschap.

Een viertal met segmentboogjes overtoogde venstertjes boven de westelijke en boven de oostelijke schraagbogen dienen slechts ter luchtverversing.

Geheel dit ruwe baksteenwerk zal XV-XVI uitgevoerd zijn ten einde het gewicht der toen ingebrachte zware luidklokken te dragen.

In het westelijke deel van het middenvak is thans het uurwerk (zie verderop blz. 451) opgesteld, dat door middel van een loodrecht door de klokkenzolder opgaande (nu door een buis beschermde) stalen draad en van kamraderen horizontale draden beweegt die de uurwijzers laten draaien.

Voorts bevindt zich in het westelijke deel van het noordelijke vak de valkist voor de gewichten van het uurwerk.

Op de scheimuren der beierij rust een balklaag met een vloer. Deze draagt:

2. de klokkenzolder, bereikbaar uit de zuidelijke traptoren en vervolgens langs een ladder. Hier staat de nieuwe teakhouten klokkenstoel (1927-1928).

De voorgaande eiken stoel of ‘Berchvrede’ dagtekende grotendeels van 1624 (voorgangers nog vermeld in 1584 en 1505).

De zeven luidklokken (zie verderop blz. 447) hangen in door kruishouten versterkte stellingen. Haar geluid wordt aan elke zijde door vier galmborden neerwaarts verspreid.

De zolder is wederom gedekt door een balklaag met vloer rustend op zware kraagstenen met korbelen tussen tegen de muren geslagen steunbogen, die een kap en een met leien bekleed schilddak dragen ter beschutting van de klokken en het drijfwerk der uurwijzers.

Toen de wijzerplaten geheel bovenaan tegen het tweede vierkant geplaatst waren (zie voren blz. 411) was er op die hoogte een dergelijke vloer (in 1905 verwijderd).

+ De LANTAARN (afb. 395). Boven een 4 m hoge, 1,50 m dikke vensterbank van onbeklede baksteen (29 à 31 × 7,5 cm, 10 l. 89 cm) verheft zich een lichter, doorzichtige architectuur van acht slanke zand- tuf- en Naamse stenen hoekpijlers welker grondvlak tot op de halve hoogte spits-polygonaal is (windprofiel). Dan nemen zij de vorm aan van tweezijdige, telkens tegen een hoekpilaster gestelde, fioelen waarvan de schachten met driepasnisjes verfraaid zijn, terwijl hun met hogels bezette kepels tegen die pilasters aangeleund zijn. Zij eindigen in een vierkante pinakel die als hoekstuk

+Achtkant uitwendig

Afb. 395. Achtkant van de toren uit het westen

Afb. 396. Achtkant van de toren uit het zuidoosten

van de bovenste balustrade optreedt. Onder de pinakels steken spuiers uit. De hoekpijlers sluiten geheel open spitsboogvensters in, welker (kapiteelloze) dagkanten rijk geprofileerd zijn met een geriemde peerkraal tussen diepe hollen en schuine kanten.

De vensters zijn driedelig, te halver hoogte doorsneden door een dorpel of brug. Onder deze zijn de vensterstijlen en dagkanten verbonden door getote driepasboogjes. In de bovenste vensterhelft geschiedt deze verbinding door twee elkaar kruisende segmentbogen geslagen over de driepasboogjes. Hierboven in de kop omvangt een sferische vierhoek een spitsvierpas.

De toppen der frontalen die de acht vensters bekronen - elk dezer gevuld met een rondvierpas in cirkel, in de zwikken getote visblazen - snijden door de balustrade, waar zij een forse kruisbloem dragen. Voor het overige bestaat de (in 1911 geheel vernieuwde) balustrade die de derde omgang omringt, uit een koppeling van getote spitsboogjes tussen de pinakels in welker schachten smalle doorgangen onder segmentboogjes+ voor de circulatie zijn gespaard.

Met de zuidoostelijke hoekpijler verheeld rijst een smalle, met spitsboognisjes en toppinakels+ versierde, zeskante, inwendig ronde, met een stenen helm gedekte traptoren omhoog, van de omgang uit toegankelijk onder een ellipsboog in de voet van een pinakel (afb. 396). De as van de traptoren staat een weinig verschoven t.o.v. die van de trap tegen het tweede vierkant. De spil (nu van hardsteen) wordt hier rond. De treden zijn grotendeels vernieuwd in Beiers graniet. Oostelijk naast de trap bevindt zich de (thans enige) toegang naar het inwendige van het achtkant. Een gedenksteen in de zuidelijke muur herinnert aan de herstelling en vernieuwing (1902-1911) van de lantaarn, het gewelf en het dak.

+Derde omgang

+Traptoren

Vóór de restauratie stond voor de ingang naar de traptoren een uitgebouwde kleine portiek waarvan de linker zijwand met een driepasboognis versierd was.

Een (in 1911 geheel vernieuwd) achtdelig gewelf met geprofileerde ribben die op+ zware, diep in de muren ingelaten kraagstenen rusten, overkluist de lantaarn. De ribben zijn diep doorgetrokken (geen kapitelen). Onder een drietal zijn de kraagstenen met modern beeldhouwwerk (door W. VAN KUILENBURG) versierd.

+Achtkant inwendig

Ter versterking van het onderlinge verband der hoekpijlers zijn op de hoogte van de vensterbruggen een achtkante schoorbalklaag met vier schoren aangebracht en geheel bovenaan een viertal trekstangen.

> Onbehouwen (of afgekloofde) klossen, ongeveer te halver hoogte van de wanden, kunnen bedoeld zijn (of hebben gediend?) ter ondersteuning van de houten ‘berchvrede’ (XIV-XV). Een en ander was geboden door de omstandigheid dat tussen het binnen- en het buitenmuurwerk onvoldoende verband bestond. De schoorbalklaag vervangt een na de storm van 1836 aangebrachte, maar doorgeroeste ijzerverankering die de muren had ontzet. Het verval van deze (thans geheel vernieuwde) partij heeft ook tot gevolg gehad dat de traptoren naar het z.o. overhelt.

Aan de westzijde is in een (nieuw) bakstenen huisje de speeltrommel (mechanisch verbeterd door de fa J.H. ADDICKS te Amsterdam) opgesteld. Tegen de muur hierachter hangt een geschilderd bord waarop: ‘R. Tinthof Cameraar 1666’. Boven de speeltrommel staat, steunend op ijzeren balken, de eveneens ijzeren carillonklokkestoel (in 1906 naar ontwerp van IR. DWARS geconstrueerd door de fa. T. SMULDERS te

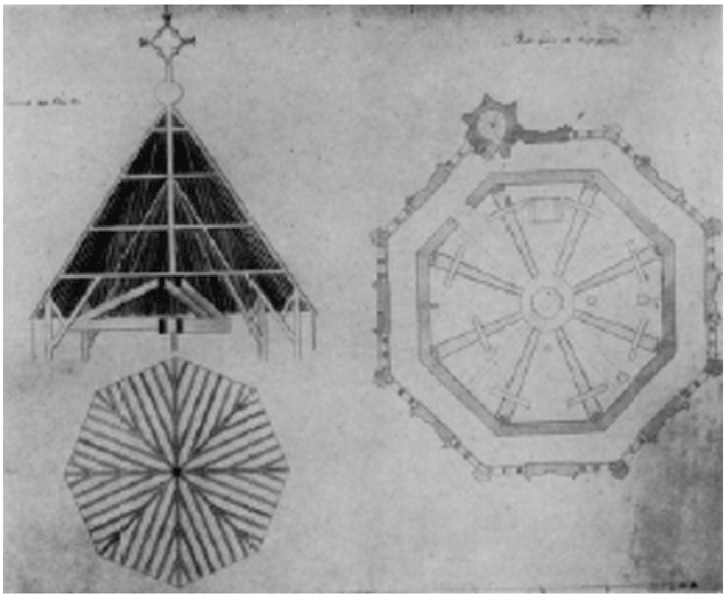

Afb. 397. Kapconstructie van de torenspits. Tekeningen van J. van Maurik, 1836

Afb. 398. Kap van de torenspits tijdens de sloping in 1910. Foto Baer

Afb. 399. Het oorspronkelijke torenkruis, thans in de kapel van Egmond

Utrecht). Hiervóór het kamertje waarin de speeltafel (1929, vernieuwd door de fa. J.H. ADDICKS te Amsterdam) van de beiaardier.

Vóór de laatste restauratie waren speeltrommel en -tafel beschut door een hoge houten omkasting. Hiertegen was het bord van 1666 bevestigd. Afgebroken is toen ook een aan de oostzijde van het achtkant ingerichte hulpsmederij

Op plattegrond 5 van Saenredam's tekeningen van 1636 is een rechthoek ingetekend waarin: ‘Speelhuys ofte sitplaets daer men Bayert’.

DE SPITS. De lantaarn is over acht hoekkepers gedekt met een laag tentdak (1910) bekleed+ met leien in ‘Rijnse’ schikking. De helling der schilden is 64°. Uit vier van deze steken bovenaan dakkapellen uit. Als uiteindelijke bekroning siert de toren een op een knoop gesteld doorgestoken (‘driedimensionaal’) leliekruis waarboven een windvaan voorstellend St. Maarten met de bedelaar, een en ander rijk verguld.

+Spits

Het vlakke kruis dat vóór de laatste restauratie de toren bekroonde staat thans bij de verzameling van bouwfragmenten in de kapel van Egmond (afb. 399).
Uitgaande van een onjuiste interpretatie van Saenredam's tekening van 1636 (Catal. top. atlas+ nr 113) die de toren weergeeft als op enige afstand uit het n.w. gezien, hebben de herstellers, naar architect Haakma Wagenaar (in Jb. Oud. Utr. 1938, blz. 25 VV) op goede gronden betoogt (o.a. door te verwijzen naar Saenredam's schildering van 1663 in het museum Boymansvan Beuningen en naar een tekening van van Lamsweerde), de spits niet de helling (59° à 60°) hergeven, welke de oude vertoonde. Wagenaar bestrijdt ook dat de m.e. spits in 1748 zou zijn ingekort en beroept zich o.m. op de opmeting voor de maquette van 1838 (Catal. top. atlas suppl. nr 891, blz. 9) waarop een helling van ruim 59° is aangegeven.
Het houtwerk van de in 1910 vervangen spits bestond gedeeltelijk uit secundair verwerkt materiaal. Zie afb. 397 en vgl. de onder Afbeeldingen genoemde ‘Notitie’ van 1800.

+Dakhelling

De klokken[1+]

+Klokken

LITTERATUUR. B.A.J. VAN DER HEGGE ZIJNEN. De klokken van den Utrechtschen Dom (in+ Jb. Oud-Utr. 1925, blz. 25 VV; vele gegevens ontleend aan HS G.G. CALKOEN); W. VAN DER ELST. De klokken van den Domtoren te Utrecht (Amsterdam 1929); A. BROM JR. Het gelui van den Domtoren (Jb. Oud-Utr. 1929, blz. 47 VV); A. LOOSJES. De torenmuziek in

+Litteratuur

1 Wat de geschiedenis en de beschrijving van de klokken van de Dom betreft, zijn de samenstellers grote dank verschuldigd aan de heren André Lehr en J.W.C. Besemer, leden van de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging, voor hun uitvoerige inlichtingen.

de Nederlanden (Amsterdam 1916), blz. 155; P.T.A. SWILLENS. Jonkheer Jacob van der Eyck, ‘musicijn en directeur van de klokwerken tot Utrecht’ (in Jb. Oud-Utr. 1928, blz. 88 VV); S. MULLER FZ. Dom blz. 19-20 en schriftelijke gegevens in het Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; F. ULDALL. Nederlandsche kerkklokken in Holland enz. (in Versl. omtr. 's Rijks verzam. v. Gesch. en Kunst 1910, 's-Gravenhage 1911, blz. 26 VV); H.B. POPPE De klokkengietersfamilie van Wouw (in Het Gildeboek 1877, blz. III VV); A. GRAAFHUIS. Klokken in Utrecht (in Utr. Nieuwsbl. 30 dec. 1959); vele schriftelijke gegevens (de meeste van de hand van de heer J.W.C. BESEMER, architect te Rotterdam) van de Historische Commissie van de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging, 1963, in het Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; A. LEHR, C.N. FEHRMANN en J.W.C. BESEMER, Klokken en klokkengieters, Bijdragen tot de Campanologie, Uitgave van de Hist. Comm. v.d. Ned. Klokkenspel-Vereniging, Asten 1963; A. LEHR, De klokkengieters François en Pieter Hemony, Asten 1959, blz. 25-30 en 110.

BESCHRIJVING. Het tweede vierkant van de toren herbergt de volgende door GERIJT+ VAN WOU (GERHARDUS DE WOU) uit Kampen in 1505-1506 gegoten klokken: **+Beschrijving**

1. *Salvator*, in het midden. De kroon versierd met zes Christuskoppen en touwornament. Het opschrift in Gothische minuskels (alleen het jaartal in majuskels) tussen twee friezen rond de bovenflank, een van grote en kleine lelies, het andere van bladwerk, luidt: ✠ Saluator dicor - cieo templumqz forumqz Aetera - tartareas ac stygias tenebras ✠ Uentos astrigeros . clangore foni diapason ✠ Perqz nemus . sed mentes iuuenumqz senum ✠ Sum penetrans voce solida dulcore latente ✠ Talis honor nec post condita tecta fuit ✠ Gerhardus de wou me fecit. Anno domini MCCCCCU.

Op de flank onder het scheidings- (wijdings-) kruisje in het opschrift en aan de tegenovergelegen zijde een 0,40 m hoog reliëf van de Verlosser met een globe. Diam. 2,24 m, toon ges^{o}.

2. *Maria*, ten zuidoosten van 1, de 'Vrouwenklok'. De kroon versierd als bij 1. Het opschrift in Gothische minuskels (het jaartal in majuskels) tussen twee bladwerkfriezen rond de bovenflank luidt: ✠ Sum regina maria poli virgoqz tonantis. Nempe potens matrona. Sacri patris inclita mater. Eterno mansurum que gero tempore nomen. Insidias calcans astusqz dolosqz superbi. Demonis et rabidas acherontis contero flammas. Gerhardus de wou me fecit Anno MCCCCCU.

Op de flank, onder het wijdingskruisje in het opschrift, en aan de tegenoverliggende zijde een 0,45 m hoog reliëf van de Madonna op de maansikkel. Diam. 2,02 m; toon as^{o}.

3. *Martinus*, ten zuidwesten van 1. De kroon versierd als bij 1 en 2. Het opschrift in Gothische minuskels (het jaartal in majuskels) tussen twee friezen rond de bovenflank als bij 2 luidt: ✠ Martinus mihi vox cum ditono modo. Defensor patrie precipue chori. Trajectensis ero civibus et meis. Alter murus vbi tempora disgruunt. Gerhardus de wou me fecit. Anno domini MCCCCCU.

Op de flank onder het wijdingskruisje in het opschrift en aan de tegenoverliggende zijde een 0,39 m hoog reliëf van St. Maarten aalmoezen uitreikend aan een bedelaar. Diam. 1,83 m; toon bes^{o}.

4. *Michael*, ten noordwesten van 1. De kroon versierd met zes gebaarde manskoppen. Het opschrift in Gothische minuskels tussen twee friezen rond de bovenflank met Renaissance ornament luidt: ✠ Tentat hic iustos sathanas prophanus. subiugem reddam michael superbum. nexibus diris ego cum ministris per diatesron. Gerhardus de wou mefecit. Anno domini MCCCCCU.

Diam. 1,70 m; toon b^{o}.

5. *Joannes Baptista*, 'de Doper', ten noordoosten van 1. Eenvoudige vierkante oren. Het opschrift in Gothische minuskels tussen friezen rond de bovenflank als die op 4 luidt: ✠ Est baptista ioannes sonus et tonus. Dulcis cum diapente venio deo Charus sancta patrum lux qz fide fui. Et spe vasti heremi . decus . Gerhardus de wou me fecit. Anno domini MCCCCCU.

Diam. 1,53 m; toon des^{1}.

6. *Maria Magdelena*, de 'Boefklok', ten oosten van 2. Het opschrift geheel in Gothische minuskels tussen friezen rond de bovenflank bestaande uit een parellijst en Gothische fleurons, luidt: ✠ peccatrix pia sum plenaqz laude . magdalene tonus cum

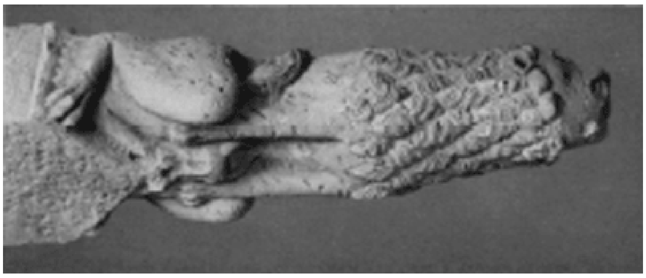

Afb. 400. Spuier, afkomstig van de lantaarn van de toren. Thans in de kapel van Egmond

diapente . sponsi perqz pedes balsama nardi . ac fudi lachrimas crine retersi . gerhardus de wou me fecit anno domini mccccciiiiii.

Diam. 1,35 m; toon es[1].

7. *Adrianus* (of *Thomas*?), ten zuiden van 1. Het opschrift geheel in Gothische minuskels onder een fries rond de bovenflank, bestaande uit een parelrand en Gothische fleurons, luidt: ✠ ihefus. maria. iohannes. Gerhardus. de. wou. me. fecit. anno. domino. m.ccccc.vi.

Diam. 0,82 m; toon b[1].

De klokken 1 t/m 6 behoren tot een door Gerijt van Wou in 1505-1506 gegoten gelui van oorspronkelijk waarschijnlijk twaalf klokken. Reeds vroeger, in 1479-1480, had deze een voorslag van zes kleine klokken geleverd (in 1479: 'benedictio campanarum').

VERDWENEN LUIDKLOKKEN. De oudste vermelding van een klok is uit 1342, toen de toren[+] nog lang niet voltooid was. Wellicht hing zij echter in een op zichzelf staande klokkenstoel of boven het koor. Op ditzelfde jaar wordt ook een 'campana episcopalis' vermeld, die geluid werd bij de intocht van een nieuwe bisschop (H. WSTINC, Rechtsboek van den Dom, uitg. S. MULLER FZ, blz. 53). In de Bouwrekeningen komen later enkele malen posten voor ten behoeve van het herstel van de klepel van deze (Martinus?) klok (1462, 1472). WSTINC vermeldt ook nog een avondklok met de tekenende naam 'ruumstrate' (t.z.pl. blz. 35).

[+]**Verdwenen luidklokken**

Dan volgt in de oudst bekende Fabriekrekening van het Domkapittel (1395/96) de 'magna campana', waarvan vrijwel zeker aangenomen kan worden dat zij identiek was aan de nog te vermelden klok 'Kostverloren'. Deze 'grote klok' werd waarschijnlijk veel geluid. Onder het hoofd 'Exposita in pensionibus fabrice' komt in de rekeningen telkenjare een post voor van een jaargeld ten behoeve van de campanarius 'pro compulsacione magne campane' en voor de aanschaffing van 'pinguedo' (= vet). Kennelijk was dit een betaling welke voortvloeide uit een vroegere schenking aan de Domfabriek; deze schenking moet dan belast zijn geweest met een servituut de campanarius een 'pensio' uit te keren van een vast bedrag per jaar. Enkele malen komen in de Bouwrekeningen bovendien nog posten voor ten behoeve van de ophangriem van de klepel (1396) of voor de aanschaffing van een nieuwe klokkereep (1396, 1406, 1413, 1425). Ter gelegenheid van de viering van de vrede met bisschop David van Bourgondië op 24 juli 1477 werd de klok veelvuldig en langdurig geluid ('Item custodi supra turrim pro pulsacione magne campane et baurisacione pluries, quando pax facta fuerat er conclusa: 20 st.'). Als 'kostverlorenklok' wordt zij de eerste maal aangeduid in de Bouwrekeningen van 1404, bij

het vernieuwen van de reep en het verhangen van de klepel, in dit geval waarschijnlijk het vernieuwen van de lederen bevestigingsriem.

Enkele malen wordt nadien de genoemde reep vermeld wanneer weer een nieuw exemplaar wordt aangebracht (1444, 1478). In november 1464 blijkt de klepel wederom verhangen te moeten worden en drie jaar later wordt zelfs een geheel nieuwe klepel aangebracht, welke £ 450 weegt. Vermoedelijk is enige jaren daarna deze klepel tweemaal achtereen gebroken, want in mei 1471 en in augustus van datzelfde jaar ontvangt de smid HENRIC WOUTERSZ. voor het herstellen resp. 4 en 6 rijnse guldens. Voor het ophangen van deze klepel van de 'magne campane, scilicet Kostverloren' met een riem van wit paardenleer heeft men klaarblijkelijk de deskundige hulp ingeroepen van de klokgieter STEVEN BUTENDIIC, die hiervoor gehonoreerd wordt met 2½ stuiver. Dezelfde klepel wordt later omgesmeed voor de in 1505 door Gerijt van Wou gegoten Maria- of Vrouwenklok. De zware Kostverlorenklok wordt in dat jaar met alle andere klokken door Van Wou vergoten ten bate van het nieuwe gelui. Voorts spreken de Bouwrekeningen op 1400 VV van een (dan vergoten) 'Kruisklok', welke 1397 pond woog. Ook hierbij had men regelmatig moeilijkheden met de klepel, want verschillende malen worden herstellingen vermeld (1407, 1413, 1425, 1463).
Daarnaast wordt in 1406 voor de eerste maal in de Bouwrekeningen een 'Campana nostri domini' (een Salvatorklok?) genoemd en wel met betrekking tot de uitgaven voor een luidwiel. De mogelijkheid is niet geheel uit te sluiten, dat de reeds genoemde 'magna campana' identiek was aan deze 'campana nostri Domini'.
Een 'Vrouwe(n)klok' of 'Campana Regina celi' wordt in de Bouwrekeningen meermalen genoemd, de eerste keer bij de vernieuwing van het luidtouw in 1442. Steven Butendiic leverde in 1465 twee 'coperen pannen' (= lagers) 'daer onser Vrouwenclock in gaet'. Tegelijkertijd wordt klaarblijkelijk het houtwerk van de klokkestoel en het luidwiel gedeeltelijk vernieuwd en wordt het ijzerwerk versmeed. In de jaren daarna heeft men ook hier moeilijkheden met een gebroken klepel (1472, 1473, 1475).
Verder vermelden de Bouwrekeningen nog de 'Priem-' of 'eerste Missenklok', voor het eerst in 1425, en in 1463 een 'Vygelie-' of 'Vesperklok'. In beide gevallen is echter sprake van reeds bestaande klokken. Alweer zijn het posten voor het herstel van klepels of van luidwielen. Vermoedelijk hingen deze beide klokken in een dakruiter of een klokkenstoel boven het koor en konden vandaaruit bediend worden. Dat men vandaar door middel van een koord tenminste 75 m lang een klok, of ook maar een schel, in de toren geluid zou hebben, is niet waarschijnlijk. In een later stadium zullen zij waarschijnlijk in de dakruiter op de kruising zijn opgenomen (zie 1479, voor de 'Eerstemisklok') en vandaar, nadat deze in 1630 door bliksem beschadigd en een paar jaar later gesloopt was, naar de toren overgebracht zijn. In 1468 hergiet Steven Butendiic de zogeheten 'Olyclock'. Deze klok werd geluid wanneer een kapittelheer het laatste Sacrament toegediend kreeg. Waar zij hing is onbekend. Bij de hergieting in 1468 is tevens sprake van een nieuwe luidas en een andere plaats van ophanging. Waarschijnlijk is deze klok bedoeld, wanneer in januari 1471 en october 1474 sprake is van het herstel van de klepel van de 'nieuwe klok'.
Behalve van twee kleine klokken (1461 en 1462), wordt tenslotte nog gewag gemaakt van een klok, welker plaats zeer duidelijk is aangegeven, namelijk de 'campana retro chorum', achter het koor. Vermoedelijk is hier

een elevatieklok bedoeld. Ook haar luidtouw en ophangriem werden regelmatig vernieuwd (1424, 1462, 1468).
Op de jaren 1452 tot 1455 is in de archivalia voor het eerst sprake van een uurklok. Deze was, zoals hieronder blijkt, geen slagklok (hetgeen ook begrijpelijk is, want er was geen torenuurwerk), doch een luidklok voor de tijdaanwijzing. Deze werd in 1455 door Steven Butendiic en PETER BOYEN (BOIDYN) wellicht meesterknecht van eerstgenoemde, hergoten. In 1479 is deze klok wellicht vervangen, want in februari 1480 wordt gesproken van een ‘nye uurclock’.
Bij oorlog en oproer zou men, volgens enkele berichten, een zware ‘Raadsklok’ geluid hebben, doch vermoedelijk wordt op een der klokken van de Buurtoren gedoeld (W. VAN DER ELST t.a.pl. blz. 24).
Zoals reeds gezegd, zijn de klokken, behalve de uurklok, tenslotte door Gerijt van Wou in 1505 vergoten voor een gelui van twaalf klokken. De kleinste luidklokken van Van Wou, geheten Agnes Maior, Agnes Minor, Pontianus, de Kruisklok, Benignus en Thomas, werden in 1664 op hun beurt voor een nieuwe voorslag versmolten door de gebroeders Hemony.

Over de ophanging der klokken zie VAN DER HEGGE ZIJNEN t.a.pl. De ophanging van de nieuwe klokken van Gerijt van Wou gaf zulke moeilijkheden dat het Domkapittel in 1506 boden naar Culemborg en naar de abdij van Egmond stuurde en in 1512-1513 nog met MR. JACOB MULLENMECHER, 'klockenhenger' te Andernach, correspondeerde om ervaringen omtrent de behandeling van grote klokken te vernemen.
De meeste klokkengieterijen bevonden zich in de XVe en XVIe eeuw buiten de Wittevrouwenpoort. De gieterij van Butendiic lag 'aender singel', die van Willem van Wou en die van Jan Tolhuis 'extra portam albarum'; de laatste verplaatste zijn 'klockhuis' in 1542 naar het erf van zijn binnen de stadsmuren gelegen huis tussen de Riet- en de Jufferstraat, de naam 'Kloksteeg' herinnert sedertdien nog aan deze verplaatste gieterij. Ook latere Utrechtse gieters hebben hun werkplaats in deze omgeving: de Both's in de Wittevrouwen- en de Lange Jufferstraat, Aelt van Meurs in de Nobeldwarsstraat.

UURWERK EN VOORSLAG. Het tegenwoordige uurwerk is blijkens een eraan bevestigde+ plaat in 1859 vervaardigd door A. BORREL te Parijs (de minuutwijzer is toen toegevoegd); het is in 1906 gemoderniseerd door de Firma J.H. ADDICKS te Amsterdam. Behalve de beweging van de uurwijzers bewerkt het door automatische inschakeling ook de voorslag van het carillon en de uurslag. In 1928 is electrische opwinding aangebracht en in 1951 tenslotte heeft genoemde firma de mechanische inrichting van de beiaard vernieuwd. Vorige uurwerken, respectievelijk vernieuwingen in 1514, 1517, 1612-1618, 1628, 1658, 1664-1669 (JURRIAEN en WILLEM SPRAECKEL), 1684, 1698, 1711-1713 en 1836 (zie VAN DER ELST t.a.pl. blz. 51-54).

+Uurwerk en voorslag

In de Bouwrekeningen van 1400/1401 wordt de aanmaak van een sleutel voor het 'horologium' vermeld. Waar voordien dit woord genoemd wordt, schijnt men er zandlopers onder te moeten verstaan. In 1460 is het vernieuwd door GERAERD ALLAERT uit Amersfoort en daarbij is in 1480 een 'voirslach' van zes klokjes (gegoten door Gerijt van Wou, zoals hiervoren al gemeld) en een 'wecker op den toren' vervaardigd door de uurwerkmaker PAULUS VAN DELFF, gevolgd door een 'half-uyrslach' van ANDRIES OPWATER. Aangaande de wijzerplaat tegen het eerste vierkant (kapel van Egmond) en het daarop betrokken uurwerk, zie voren blz. 439).
Volgens VAN DER HEGGE ZIJNEN geschiedde de tijdaanwijzing aanvankelijk met de hand en luidde de voorslag ten einde de torenwachter aan het verplaatsen van de uurwijzer te herinneren.
Een traditie wil dat CHRISTIAAN HUYGENS met het uurwerk bemoeienis heeft gehad en het onder andere van een zeer lange slinger voorzag.

KLOKKENSPEL. Op de 'Stantteyckeningh' van SAENREDAM (afb. 392) uit 1636 ziet men+ onder in de lantaarn een klokkenspel hangen. Ontstaan uit de van 1470-80 daterende voorslag van zes klokken, is dit spel in 1664 tot 21 klokken uitgegroeid. Hieronder waren hoogst waarschijnlijk de zes door Van Wou in 1479 gegoten klokken, zes klokken in 1616 door HENRICUS AELTSZ VAN MEURS geleverd, één exemplaar van WOUTER BOTH, dagtekenend uit het jaar 1625, een onbekend aantal van ALARDUS MEURS en verder nog een aantal klokken, welke oorspronkelijk in andere Utrechtse torens dienst hadden gedaan. In 1624/25 waren de stoel en het klavier belangrijk verbeterd. In 1664 werd door FRANCISCUS en PETRUS HEMONY een

+Klokkenspel

nieuwe beiaard geleverd bestaande uit 35 klokken gegoten in de jaren 1663 en 1664. Bij deze transactie namen zij oude klokken over, namelijk de zes reeds vermelde kleinste luidklokken van Van Wou, de uurklok (wellicht een uit 1479) en het gehele klokkenspel van 21

klokken. De drie zwaarste van de behouden Van-Wou-klokken waren aan dit Hemony-spel gekoppeld. Het werd nadien door MELCHIOR DE HAZE in 1695 met 7 klokken tot een spel van 42 vergroot. In 1905-1906 is de beiaard o.a. in de rangschikking van de klokken vrij ingrijpend gewijzigd, waarbij door A.H. VAN BERGEN te Heiligerlee een nominale cis- en een dis-klok toegevoegd werden en de koppeling met de drie zwaarste luidklokken opgeheven. In 1928-1929 werden, ter vervanging van een klok van 1888 van SEVERINUS VAN AERSCHODT (die weer een Hemony-klokje verving) en een van M. de Haze, door JOHN TAYLOR uit Loughborough twee nieuwe klokjes geleverd.

In 1951 werd het spel door EIJSBOUTS en ADDICKS geheel gerestaureerd, waarbij de schikking en ophanging opnieuw gewijzigd werden. Bij deze restauratie zijn de beide Van-Bergen-klokken, die nimmer voldaan hadden, verwijderd. Een klokje van Taylor, de zes nog overgebleven De-Haze-klokken, alsook een gescheurd exemplaar van Hemony werden vervangen, bovendien werd het spel tot 47 klokken (vier octaven) uitgebreid.

Hier volgen de opschriften, de beschrijving der versieringen, de maten der doorsneden, het gewicht[1] en de toonhoogten der klokken.

1. DUM CAMPANA SONAT RUIT HORA. F. ET P. HEMONY ME FEC: AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1664
Het opschrift tussen twee friezen, het bovenste bestaande uit golvende bladranken waartussen vijf putti, die onderscheidenlijk een omgekeerde klok stemmen, een klok aanslaan met een klepel, met elke hand een drietal cymbaaltjes doen klinken, het klavier van een klokkenspel bespelen en een triangel aantikken. Het onderste fries bestaat uit bladwerk. Op de flank het provinciale wapen, gehouden door twee klimmende leeuwen. Op de kroon leeuwenkoppen.
Diam. 1,69 m; slagtoon b^o; klaviertoon c^1; gewicht 5560 £.

2. CONCORDIA RES PARVAE CRESCUNT. FRANCISCUS ET PETRUS HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1664
Twee friezen als boven. Hier op de flank weer het provinciewapen van Utrecht. Op de kroon kinderkopjes.
Diam. 1,42 m; slagtoon cis; klaviertoon d; gewicht 3823 £.

3. DULCIOR E NOSTRIS RESONAT TINNITIBUS AER. P. ET F. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1664
Tussen twee friezen als boven. Wapen van de stad Utrecht, gehouden door twee klimmende leeuwen. Kroon als boven.
Diam. 1,32 m; slagtoon dis; klaviertoon e; gewicht 2850 £.

4. ADMONET HORA BREVIS PROPERANTEM ADVERTITE MORTEM. F. ET P. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A^O 1664
Tussen friezen als boven. Wapen van de stad Utrecht, gehouden door twee klimmende leeuwen. Kroon als boven.
Diam. 1,23 m; slagtoon e; klaviertoon f; gewicht 2314 £.

1 De gewichts-opgave gaat terug op XVIIIe-eeuwse pondsgewichten, die allesbehalve gelijk zijn aan het huidige pond of ½ kg. Bij grote gewichten leidt dit uiteraard tot belangrijke verschillen met de huidige standaard.

5. GRATA EST ANGELICIS MEA MUSICA MIXTA CHORAEIS. FRANCISCUS ET PETRUS HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1664
Tussen twee friezen als boven. Op een cartouche het wapen van het Domkapittel. Kroon als boven.
Diam. 1,18 m; slagtoon f; klaviertoon fis; gewicht 2013 £.

6. EVOCO VOCE SACRA LUTEAS AD SYDERA MENTES. FRANCISCUS ET PETRUS HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1664
Tussen twee friezen als boven. Op een cartouche het wapen van het Domkapittel. Kroon als boven.
Diam. 1,10 m; slagtoon fis; klaviertoon g; gewicht 1614 £.

7. TEMPORIS EXTREMI TUM MEMOR ESTO TUI. F. ET P. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1664
Tussen twee friezen als boven. Op een cartouche het wapen van het kapittel van Oudmunster. Kroon als boven.
Diam. 1,05 m; slagtoon g; klaviertoon gis; gewicht 1430 £.

8. LAUDATE D$\overline{MN}$ IN CIMBALIS BENE SONANTIB. LAUDATE EUM IN CYMBALIS JUBILATIONIS, OMNIS SPIRITUS LAUDET DOMINUM. A° 1664
Tussen twee friezen als boven. Op een cartouche het wapen van het kapittel van St. Pieter. Kroon als boven.
Diam. 0,99 m; slagtoon gis; klaviertoon a; gewicht 1175 £.

9. BENEDICTUS EST D$\overline{NS}$ IN FIRMAMENTO COELI ET LAUDABILIS ET GLORIOSUS ET SUPER EXALTATE EUM IN SAECULA. F. HEMONY ME FEC. 1664
Tussen twee bladwerkfriezen. Op een cartouche het wapen van het kapittel van St. Jan. Kroon als boven.
Diam. 0,94 m; slagtoon a; klaviertoon bes; gewicht 1040 £.

10. BENEDICITE ANGELI DOMINI, BENEDICITE COELI DOMINO. F. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1664
Tussen twee friezen als boven. Op een cartouche het wapen van het kapittel van St. Marie. Kroon als boven.
Diam. 0,88 m; slagtoon ais; klaviertoon b; gewicht 834 £.

11. BENEDICAT TERRA DOMINUM, LAUDET ET SUPEREXALTET EUM IN SAECULA. F. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1664
Tussen friezen en met kroon als boven.
Diam. 0,83 m; slagtoon b; klaviertoon c^2; gewicht 702 £.

12. PSALLITE DOMINO QUI HABITAT IN SION ANNUNSIATE INTER GENTES STUDIA EIUS. F. HEMONY ME FEC. A° 1663
Tussen friezen als boven.
Diam. 0,78 m; slagtoon c^2; klaviertoon cis; gewicht 605 £.

13. LAUDATE DOMINUM IN CYMBALIS BENE SONANTIBUS. F. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1663

Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,74 m; slagtoon cis; klaviertoon d; gewicht 491 £.

14. LAUDATE DM̅N̅ OMNES GENTES, LAUDATE EUM OMNES POPULI. F. HEMONY ME FECIT. AMSTELODAMI A° 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,71 m; slagtoon d; klaviertoon es; gewicht 448 £.

15. CANTATE DOMINO CANTICUM NOVUM CANTATE DÑO OMNIS TERRA. F. ME FECIT. AMSTELODAMI. A° 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,65 m; slagtoon dis; klaviertoon e; gewicht 364 £.

16. PSALLITE DOMINO QUI HABITAT IN SION ANNUNSIATE INTER GENTES STUDIA EIUS. A° 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,62 m; slagtoon e; klaviertoon f; gewicht 308 £.

17. LAUDABO DEI (sic) CUM CANTICO ET MAGNFICABO EUM IN LAUDE. FEC. AMSTELODAMI A° 1663
Tussen friezen waarvan het bovenste bestaat uit bladwerk waartussen fluit spelende putti, het onderste alleen een bladmotief. Tussen LAUDABO en DEI leze men NOMEN.
Diam. 0,59 m; slagtoon f; klaviertoon fis; gewicht 266 £.

18. SIT NOMEN DOMINI BENEDICTUM. F. HEMONY ME FEC. AMSTELODAMI A° 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,57 m; slagtoon fis; klaviertoon g; gewicht 228 £.

19. BENEDICITE OMNIA OPERA DÑI DÑO, LAUDATE ET SUPEREXALTATE EUM IN SECULA A° 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,55 m; slagtoon g; klaviertoon gis; gewicht 201 £.

20. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,52 m; slagtoon gis; klaviertoon a; gewicht 171 £.

21. CANTATE DOMINO CANTICUM NOVUM LAUS EIUS IN AECLESIA SANCTORUM
Tussen twee friezen als boven. Hieronder: A° 1664
Diam. 0,49 m; gewicht 153 £.
Deze klok bleek in 1929 gesoldeerd te zijn, om welke reden zij in 1952 door een klok van EIJSBOUTS is vervangen, van dezelfde toonhoogte: slagtoon a; klaviertoon bes: diam. 0,48 m; gewicht 78 kg.
De huidige verblijfplaats van de oorspronkelijke Hemony-klok is onbekend.

22. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,46 m; slagtoon ais; klaviertoon b; gewicht 126 £.

23. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen als boven.

Diam. 0,43 m; slagtoon b; klaviertoon c^3; gewicht 106 £.

24. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,42 m; slagtoon c; klaviertoon cis; gewicht 96 £.

25. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,40 m; slagtoon cis; klaviertoon d; gewicht 82 £.
Dit klokje werd in 1888 door Severinus van Aerschodt vervangen en daarna opnieuw in 1929 door John Taylor & Co, Loughborough. Op dit nieuwe klokje, van gelijke toon, komt een reliëfbeeltenis van de Utrechtse componist Johan Wagenaar voor.

26. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,40 m; slagtoon d; klaviertoon es; gewicht 76 £.

27. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen waarvan het bovenste bestaat uit bladwerk met fluitspelende putti, het onderste uit bladwerk met engelenkopjes.
Diam. 0,36 m; slagtoon dis; klaviertoon e; gewicht 63 £.

28. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO DOMINI 1663
Tussen twee friezen.
Diam. 0,34 m; slagtoon e; klaviertoon f; gewicht 52½ £.

29. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI ANNO 1663
Tussen twee friezen
Diam. 0,32 m; slagtoon f; klaviertoon fis; gewicht 46 £.

30. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI A^{o} 1663
Tussen twee friezen.
Diam. 0,31 m; slagtoon fis; klaviertoon g; gewicht 39 £.

31. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI A^{o} 1663
Tussen twee friezen.
Diam. 0,29 m; slagtoon g; klaviertoon gis; gewicht 33 £.

32. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI A^{o} 1663
Tussen twee friezen.
Diam. 0,27 m; slagtoon gis; klaviertoon a; gewicht 27½ £.

33. F. HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI A^{o} 1664
Tussen twee friezen.
Diam. 0,26 m; slagtoon a; klaviertoon bes; gewicht 29½ £.

34. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI A^{o} 1663
Tussen twee friezen als boven.
Diam. 0,26 m; slagtoon ais; klaviertoon b; gewicht 26 £.

35. FRANCISCUS HEMONY ME FECIT AMSTELODAMI A° 1663
Tussen twee friezen als boven.

Diam. 0,23 m; slagtoon b; klaviertoon c^4; gewicht 22½ £.

36-41. MELCHIOR DE HAZE ME FECIT
Versiering: een fries met engelenkopjes.
Diam. tussen 0,20 en 0,23 m.
Deze klokken uit 1695 zijn in 1951 vervangen door klokken van B. Eijsbouts te Asten. Van de oorspronkelijke klokken van De Haze bevindt er zich een in het Centraal Museum te Utrecht. De verblijfplaats van de overige is onbekend.

42. Oorspronkelijk eveneens een klok van M. de Haze uit 1695, in 1928 vervangen door een klok van John Taylor, op haar beurt in 1951 vervangen door een van Eijsbouts.

43-47. Klokken van B. EIJSBOUTS te Asten uit 1951.
In het Centraal museum worden enkele versierde gedeelten van de klokken van Gerijt van Wou (Catal. nrs 1254-1260) en der carillonklokken van Melchior de Haze (Catal. nrs 1262-1263) bewaard.

Van de nieuwe Eijsbouts-klokken uit 1951 zijn de toonhoogte, de diameter en het gewicht als volgt:

nr	**slagtoon**	**klaviertoon**	**diameter**	**gewicht**
36	c	cis	23 cm	9 kg
37	cis	d	22 cm	9 kg
38	d	es	21 cm	8 kg
39	dis	e	21 cm	8 kg
40	e	f	21 cm	9 kg
41	f	fis	20 cm	7 kg
42	fis	g	20 cm	6 kg
43	g	gis	19 cm	7 kg
44	gis	a	19 cm	7 kg
45	a	bes	19 cm	8 kg
46	ais	b	18 cm	7 kg
47	b	c^5	17 cm	7 kg

+ GEDENKSTENEN. In de buitenmuur van het onderste torenvierkant zijn verscheidene gedenkstenen met opschriften aangebracht waarvan er twee in stand gebleven zijn, terwijl van de andere alleen de tekst in afschriften bewaard is. **+Gedenkstenen**

+ LITTERATUUR. Beschrijving van de Domtoren in een handschrift uit omstreeks 1650 in het Gemeente-archief (Catal. nr 1282); BUCHEL. Traj. Bat. Descr. blz. 170, 174, 177, 183; E. VAN ENGELEN. Grafs en Wapenen der kerken van Utrecht, HS van ± 1720 in het Gemeente-archief (Catal. nr 1255) I, blz. 81, 84, 85; W. VAN DER LELY, Urbis traj. monumentorum collectio etc., HS ± 1750 in het Centraal Bureau voor Genealogie, blz. 35; **+Litteratuur**

J.W.C. VAN CAMPEN, De opschrifen van den Domtoren (in Jb. Oud-Utr. 1951, blz. 45-62).

In de westzijde van de toren bevinden zich links van de doorgang boven elkaar twee stenen met opschriften in Gothische minuskels.

1. Het bovenste luidt:

doen men screef MCCCXX en een
leijt men van mij den eerstē steen
daer na MCCC en twe en tachtich
was ic wolmact so men siet waerachti(ch)

2. Op de onderste steen leest men:

M C ter X bis semel 1
festo paulique Johañis
Turris adaptatur qua
Traiectū d(eco)ratur

De letters ‘eco’ staan op een ingevoegd vierkant steentje. Het handschrift van 1650 (in het Gemeente-archief) geeft: ‘deauratur’. De IVe-eeuwse martelaren Johannes en Paulus worden kerkelijk herdacht op 26 juni. Beide inscripties zijn afgeschreven door Buchel (blz. 170) en Van Engelen (blz. 41 en 85), het eerste ook door Van der Lely (blz. 35). Saenredam noteert ze op zijn tekening van plattegronden en doorsneden van de toren uit 1636 (Catal. top. atlas nr 635), maar voegt aan het tweede toe: ‘Renovatum 1599’, waarvan op de steen niets te zien is.

3. Bovendien geeft hij, evenals het handschrift van 1650 en Saftleven in het register bij zijn tekeningen van de kerk-ruïne in 1674-75 (Catal. top. atlas nr 573) een derde opschrift, dat de XVIIIe-eeuwse beschrijvingen, behalve die van Van Engelen, niet vermelden:

Johan van den doem was sijn naem
die mij began aldus bequaem
begraven in deze selve domkercke
als men aldaer claerlijck magh mercken

Hetzelfde opschrift is, zij het met afwijkingen, door Buchel opgetekend (blz. 170) en komt bij Van Engelen voor, die het ‘een weinig lager’ dan de twee vorige opschriften plaatst. Buchel leest:

Jan van den Dom was synen naem
Die mijn aldus begost bequaem

waarbij hij opmerkt, dat de regels ‘paene fugientes’ waren. Bij Van Engelen luidt het opschrift:

Johan van der Doem was syn naam
om toorns te bouwen aldus bequaam
heeft dese doen maecken in corten tijd
so syn graft MCCC en V ende tachtich ons seyd

Over de documentaire betekenis van deze stenen voor de bouwtijd van de toren zie blz. 176, onder BOUWMEESTERS en blz. 459, onder BOUWPERIODEN.

4. Ook aan de oostzijde van de toren moet zich een gedenksteen met een belangrijk opschrift bevonden hebben. Alleen J. VAN LIEFLAND (in Utrechts Oudheid, 1857, blz. 39) maakt er melding van en beklaagt zich, dat na verwijdering van oude pleister er

een dikke laag nieuwe over is gesmeerd. De steen die ongeveer 1,50 m boven de plint was ingemetseld, zou o.a. de namen van de eerste-steenleggers Jacob van Oudshoorn en kanunnik Gijsbert van Everdingen gedragen hebben. Van Campen (t.a.pl.) herinnert eraan dat bij de laatste restauratie ongeveer op dezelfde plek een steen tevoorschijn kwam waarvan men het cement zo ruw heeft afgehakt, dat van het opschrift niets overbleef.

5. Buchel, de beschrijving van ca 1650 en Van Engelen kennen verder een, eveneens verdwenen, opschrift aldus luidend:

> Daer men gaet nae Sunte Salvatoor
> Onder den Domstoorn daervoor
> Men bootscapt van Jesus
> Daer leggen drie die heeten aldus
> Henricus Gruter, Remburch, Mechtelt
> Maria neempse in u gewelt
> MCCCLXXX ende drie
> Soo sijn sij als elck besie.

Hier werden Hendrik de Gruiter en zijn beide echtgenoten begraven. Volgens Buchel bevond deze gedenksteen zich niet ver van de westelijke ingang onder de toren, volgens Van Engelen aan de noordzijde van binnen. Labouchère (Mbl. Oud-Utr. 1931, blz. 34) wijst op twee consoles in de noordmuur bij de westelijke boog van de doorgang op welke beelden van Maria en de engel van de Blijde Boodschap plaats zouden hebben kunnen vinden. S. Muller Fz., Dom blz. 20, meent, dat een dergelijke voorstelling de plaats heeft ingenomen bij de kleine wijzerplaat waar later St. Maarten werd afgebeeld (zie voren blz. 433 en 439).

6. Tenslotte vermelden Van Engelen en A. Schoemaker (Beschrijving der Stad Utrecht, HS van ca 1720 in de Kon. Bibl.) I, blz. 209, een te dien tijde boven het zuidelijke poortje naar de kelder aanwezige steen waarop het wapen van bisschop Joris van Egmond met zijn zinspreuk: EXERCE PIETATEM.

7. Van andere aard is een wapensteen (de linker benedenhoek weggehakt) ingemetseld aan de zuidzijde van de toren, dicht achter de deur die de ruimte tussen deze en het moderne ontvanggebouw afsluit. Boven het vierregelige opschrift: G. de Roy/1704/Junius/16 staat een wapentje met een beurtelings gekanteelde dwarsbalk.

+ BOUWFRAGMENTEN, opgesteld in de kapel van Egmond. Drie stukken (trachiet) der spitsboogbekleding (XIVa) van de doorgang, met dier- en bladornament in de zwikken; vier kraagstenen (trachiet en zandsteen, XIV en XV) waarvan een met drie verminkte koppen, afkomstig uit het gewelf van de doorgang; gedeelten (XV-XVI) van de balustraden op de eerste omgang en langs een der gaanderijen; een waterspuier (trachiet) in de vorm van een leeuw; een kraagsteen (XIV) uit een der gewelven van de St. Michaelskapel; een fragment van een geprofileerde pijler, herbezigd, uit de Romaanse Dom; twee zandstenen consoles (ca 1500) met voluutvormig profiel en met twee door een gestrikt koord verbonden Latijnse initialen F en M (Fredericus

+**Bouwfragmenten**

Marchio? = bisschop Frederik markgraaf van Baden, 1496-1517), afkomstig uit het gebouw van de bisschoppelijke Officiaal; een gehavende gedenksteen 'Jacob ..... waaronder een verdiepte zespuntige rozet; het ijzeren lelie-kruis met windvaan (St. Maarten) van de torenspits.

Ook bevindt zich in deze verzameling een model van de vóór de restauratie aanwezige torenspits.

In het Centraal museum worden afgietsels van enkele fragmenten van beeldhouwwerk aan het achtkant bewaard: een paar kleine frontalen met kruisbloem, details van hogels en kruisbloemen (Catal. nr 1223); ook van versierde gedeelten der klokken van GERIJT VAN WOU (Catal. nrs 1254-1260) en der carillonklokken van F. en P. Hemony en van M. de Haze (Catal. nrs 1262 en 1263), zoals reeds op blz. 456 vermeld werd. Verder een plank waarin het stadswapen en het jaartal 1718 gesneden, afkomstig van een balk boven het klokkenspel (Catal, nr. 1264).

OPGRAVINGEN ten zuiden en ten noordwesten van de toren: zie blz. 86 en 167. In 1927+ zijn tijdens de restauratie fragmenten van een gepolychromeerd stenen altaar (ca 1500?) gevonden, waaronder een zuiltje met gebeeldhouwd kapiteel, stukken van ledematen van figuren, opschriften in Gothische letters. Verder nog enige Renaissance zuiltjes en een zeer gehavende mannekop. **+Opgravingen**

BOUWPERIODEN. Er is geen reden te twijfelen aan de juistheid van de data van begin en voltooiïng+ van de torenbouw, 1321 en 1382, zoals ze door de gedenkstenen in de westwand van de onderste geleding van het eerste vierkant worden aangegeven - met dien verstande, dat na 1382 nog allerlei verricht moest worden aan de volledige afwerking, versiering, voorzieningen voor het uurwerk en later voor de beiaard. De torenbouw kreeg alle aandacht, zelfs ten koste van de voortzetting der werkzaamheden aan het schip. Met hoe grote voortvarendheid er gebouwd werd, blijkt uit het feit dat reeds in 1328 de Michaelskapel voltooid was[1]. Blijkens de aanzet van twee wandpijlers die een eindweegs tegen de eerste geleding van de oostwand opgaan, heeft men aanvankelijk aanhechting van de toren aan het nieuw te bouwen kerkschip beoogd, doch bij het maken van de diepe nissen daarboven heeft men de toren reeds als geheel zelfstandig en afzonderlijk bouwwerk opgevat. Het is onder invloed van de torenbouw dat het 'tweede bouwplan' voor de kerk opgegeven wordt. Het koor wordt een travee korter dan bedoeld, het transept één- in plaats van driebeukig; door de zo verkregen inkorting van de gehele kerk blijft het Oudmunster vanuit het noorden toegankelijk. De toren schijnt dan tevens zo ver ten westen van het toen nog aanwezige Romaanse schip (of van de westtorens daarvan, of ten westen van een atrium daarvan) geplaatst te zijn, dat die toegang van het begin af aan gewaarborgd was. De situering van een St. Michaelskapel in de verdieping van de toren laat veronderstellen, dat men hier een ouder, Romaans of Karolingisch gebruik gecopieerd heeft (zie voren blz. 161). **+Bouwperioden**

Grote onzekerheid bestaat er omtrent naam, herkomst en aandeel van de eerste torenbouwmeester. Weliswaar heeft er een gedenksteen bestaan (zie voren blz. 457) die ons in onderling zeer afwijkende afschriften is overgeleverd en waarin zekere Jan van den Doem als enige bouwmeester genoemd wordt, in of bij de kerk begraven. Daar de toren

1 Voor zulke snelle opbouw zie R. CLAIR in Bull. mon. 1960 blz. 10 VV: de tweede abdijkerk van Clairvaux 1135-1138; herbouw van de kathedraal van Kamerijk 1023-1030.

echter een naar boven steeds toenemende vormenrijkdom en stijlverandering toont, is het niet aan te nemen, dat hij uit één totale, onveranderde conceptie is ontstaan. Het meest waarschijnlijke is dat met ‘Jan van den Doem’ de laatste torenbouwmeester aangeduid is, degene die de achtkante lantaarn bouwde en daarmee de toren voltooide, de Jan van den Doem dus wiens werkzaam-

heid tussen 1364 en 1396 documentair aanwijsbaar is (zie voren blz. 177) en als auteur ook van de koorlantaarn mag gelden. Daarmee is dan weer niet in overeenstemming het sterfjaar 1382 dat Engelen op de gedenksteen gelezen heeft. De toenaam 'van Henegouwen' die voor de (vermeende) torenbouwmeester sinds Muller's publicaties in zwang is, berust slechts op een later bericht waarin het heet: 'Et hujus turris sive operis inchoator primus erat magister Johannes, natus de Hannonia', aldus door Ant. Matthaeus (Fundationes, Utrecht 1704, blz. 32) uit een later verloren gegaan Liber memoriarum geciteerd. In de bouwrekeningen komt pas een eeuw later dan de begintijd van de toren, vanaf 1424-1425, een metselaarsteenhouwer Johannes de Hannonia voor. Voorshands wordt het bestaan van 'Jan I van den Doem', alias 'Jan van Henegouwen' alleen bewezen door de op blz. 177 geciteerde posten uit de rekeningen van de rentmeester van de hertog van Gelre, uit 1342-1343. Ook willen we nog de mogelijkheid insluiten, dat de eerste meester Johannes niemand anders is dan de Keulse Dombouwmeester die van ca 1308 tot 1331 in functie was (zie voren blz. 176 en 343). Lang na de voltooiïng van de toren heeft men getracht de uiterst strenge onderbouw en het tweede vierkant decoratief te verrijken en meer in overeenstemming te brengen met de achtkante lantaarn: kort na 1465 heeft men de overgang van het tweede vierkant naar het achtkant minder abrupt en meer vloeiend pogen te maken door korte overhoekse steunberen tegen het vierkant te plaatsen; dit plan heeft men echter weer laten varen en de enige uitgevoerde hoekbeer, de noordoostelijke, zichtbaar op het paneel van de meester van Frankfort en op de copie van de verdwenen muurschildering in de Jacobikerk te Utrecht, weer afgebroken.
Na de voorlopige voltooiïng van het schip van de Dom in 1516 heeft men vervolgens het plan opgevat het onderste torenvierkant een rijkere ornamentiek te geven: men verving de blinde borstweringen in de grote open nissen door rijke balustraden volgens de gangbare laat-Gothische patronen; tenslotte werd in 1526 een open balustrade op de trans van dit vierkant geplaatst. Bij de restauratie is, op deze (verkeerd gereconstrueerde) open balustrade na, zoveel mogelijk de sobere XIVe-eeuwse toestand hersteld.

+ C. De Kloostergang en het Groot Kapittelhuis

+Kloostergang

In afwijking van de elders bestaande situatie ligt de KLOOSTERGANG van de Dom niet tegen de zuidzijde van het schip der kerk, maar is hij in de zuidoostelijke hoek van de immuniteit van de Dom gedrongen, aansluitend bij de zuidzijde van het koor en het transept. Deze uitzonderlijke ligging is een gevolg van het plaatsgebrek, veroorzaakt door de dichte belending van de H. Kruiskapel en Oudmunster.

De kloostergang bestaat uit een oostarm van zeven traveeën, die het zuidoostportaal met het groot kapittelhuis verbindt, een zuidarm, haaks op de oostelijke en eveneens zeven traveeën tellend en een westarm, die ten opzichte van de oostarm lichtelijk noord-noordoostwaarts convergeert, evenwijdig met de dwars-assen van het voormalig Oudmunster en de voormalige H. Kruiskapel. Deze westarm telt ook zeven traveeën en sluit aan bij het portaal van het zuidertransept.

+ LITTERATUUR EN BRONNEN. De Bouwrekeningen der Domfabriek, uitg. N.B. TENHAEFF, Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de Dom, blz. 42, 76, 84, 224, 352; S. MULLER FZ. DOM, blz. 22; S. MULLER FZ., De Universiteitsgebouwen te Utrecht, Groningen 1956[2], blz. 9-66; G. BROM. De kloostergang van de Dom te Utrecht, Utrecht 1911; in het Utrechts Gemeente-Archief berust een rapport van TH. HAAKMA WAGENAAR uit 1959, getiteld 'Bijdrage tot de bouw- en sloopgeschiedenis van de kloostergang bij de Dom te Utrecht', begeleid door reconstructietekeningen van de oorspronkelijke venstertraceringen. Van de gegevens uit deze studie is in het onderstaande uitvoerig gebruik gemaakt. Over de restauratie van 1876-1896:

+**Litteratuur en bronnen**

De Nederlandsche Spectator 28 juni 1879, blz. 207; De Nederlandsche Kunstbode 1879, blz. 149 en 213; over de kwestie van de beglazing der vensters: Bouwk. Wbl. 1911, blz. 277 (samenvatting van een nota van de Utrechtse wethouder J.P. FOCKEMA ANDREAE, gedrukte verzameling Gemeente-Archief 1911, nr 1478 o.w. nr 31); Mémoires V. DE STUERS in De Beiaard 1916-1917, blz. 393-397; BULL. OUDHK. B. 1917, blz. 118-120 en 232-233.

AFBEELDINGEN. De voornaamste zijn: Gezicht uit de westelijke gang op de oostelijke, ongesigneerde+ potloodtekening op getint papier, indien de toeschrijving aan SAENREDAM juist is, dan wellicht dagtekenend uit 1636, Centr. Museum nr H.z.10.10 (CATAL. TOP. ATLAS nr 659; hier pl. 403); een merkwaardige tekening, die wanneer vergeleken met de vorige, in spiegelbeeld getekend moet zijn, vermoedelijk omstreeks 1700, Centr. Museum nr H.2.10.26; gezicht uit de zuidelijke gang op de oostelijke en de Dom, in oostindische inkt door G. LAMBERTS, 1818 (= CATAL. TOP. ATLAS nr 663); gezicht vanuit de zuidvleugel op het zuidoostelijk deel van het koor met kerkekamer, zuidoostportaal en oostvleugel, gekleurde tekening door P. VAN OORT, omstreeks 1824 (SUPPL. CATAL. TOP. ATLAS nr 753); twee aquarellen, een pentekening en een potloodtekening van OLTMANS (XIXb), gezichten respectievelijk op de ingang naar de Hongaarse kerk, de 12e en 13e travee (zuidvleugel), de oostvleugel met het zuidoostportaal en de consistoriekamer, de 6e travee: hoek oost- en zuidvleugel (Archief Rijksdienst Monumentenzorg); opstanden en plattegrond, 1838 (CATAL. TOP. ATLAS nr 667); plattegrond, 1875 (CATAL. TOP. ATLAS nr 673). Van veel belang zijn de foto's van E.F. GEORGES uit 1880 (Suppl. CATAL. TOP. ATLAS nr 935 en Foto-archief Rijksdienst Monumentenzorg) en de fototypie uit 1881 van het venster met de koorden door J. MAES (Suppl. CATAL. TOP. ATLAS nr 936 en Foto-archief Rijksdienst Monumentenzorg).
Voorts is er in het Historisch Museum (Centraal Museum) een maquette van de kloostergang uit omstreeks 1840 (nr 1199).

+**Afbeeldingen**

BOUWFRAGMENTEN. Eveneens in het Centraal Museum bevinden zich enkele fragmenten+ van beeldhouwwerk, afkomstig van de kloostergang: twee zandstenen fragmenten van hogels, een tufstenen bladornament en een zwarte verglaasde vloertegel van rode gebakken aarde, alle gevonden op de gewelven van de oostvleugel (CATAL. CENTRAALMUS. nrs 1248-1250). In het Rijksmuseum te Amsterdam berusten de rechterhelften van twee tufstenen wimbergen, namelijk die van de eerste travee, voorstellend een gevederde draak (die door St. Martinus bestreden wordt), en van de achtste, voorstellende een bezetene (die door Martinus verlost wordt). Een Gothische schoorsteen, afkomstig uit het klein kapittelhuis, in het Centraal Museum (S. MULLER FZ in Jb. Oud-Utr. 1924, blz. 48).

+**Bouwfragmenten**

GESCHIEDENIS. Uit een acte van 1227 in het archief van St. Pieter te Utrecht ('Acta sunt hec+ in claustro beati Martini Trajectensis anno Dominice incarnationis M^{o}CC^{o} vigesimo septimo', OORKONDENBOEK VAN HOLLAND EN ZEELAND I, blz. 176) en uit de ORDINARIUS S. MARTINI TRAIECTENSIS (blz. [10] en [25]), waar eveneens van een 'claustrum' sprake is, blijkt, dat de huidige kloostergang een Romaanse voorganger gehad heeft, die waarschijnlijk op dezelfde plaats lag, aangezien de ligging van St. Salvator

+**Geschiedenis**

geen andere situatie toelaat. In de Bouwrekeningen van 1395-1396 worden herstellingen vermeld aan de 'cancelli in claustro' en het aanbrengen van nieuwe sloten aan deze (houten) hekken (TENHAEFF, Bouwrek; resp. blz. 37 en 42). Aangenomen mag worden, dat in diezelfde jaren het zuidoostportaal en de gehele achterwand van de oost- en de zuidvleugel van de nieuwe kloostergang opgetrokken werden. De betaling 'Jacobo Wilhelmi fossatori ad fodendum fundamentum usque australem partem ecclesie' in 1400 (TENHAEFF, Bouwrek. blz. 74) moet dan betrekking hebben op de fundering van de open gevels aan de hofzijde van beide vleugels. Er worden dan niet minder dan 1362 karvrachten aarde uit die fundamenten gehaald (TENHAEFF, Bouwrek. blz. 74) en tevens 212 karvrachten 'immundiciarum per totum annum de claustro' (TENHAEFF, Bouwrek. blz. 76), hetgeen zou kunnen betekenen, dat puin van het gesloopte oude pand afgevoerd werd. In de Bouwrekeningen van 1401-1402 vindt men voorts een post 'ad faciendum novum circulum circa arborem in claustro' (TENHAEFF, blz. 84), waarna voorlopig geen sprake meer is van werkzaamheden aan de kloostergang.

Blijkens een uitgave van mei 1440 'pro laboratoribus, qui foderunt primam fossam fundamenti in ambitu' is toen de bouw hervat en moet de grondslag gelegd zijn voor de derde vleugel, de westelijke (TENHAEFF blz. 206). In 1442 worden '600 tegelen' gekocht, 'daer dat cloesterpant mede ghedeckt is' (TENHAEFF, blz. 223). Volgens HAAKMA WAGENAAR beslaat dit aantal ruim 30 m^2 dak, terwijl het hele lessenaardak op de westvleugel alleen al 120 m^2 bedraagt, weshalve hij een bouwpauze veronderstelt, waarbij de 24 m lange achterwand provisorisch tegen weersinvloeden afgedekt werd. Vervolgens wordt in 1460 de betaling vermeld van '3500 estrix in dat nye pant' (TENHAEFF, blz. 352), hetgeen, de in de XIVe en XVe eeuw gewone maat van 0,16 × 0,16 m in acht genomen, neerkomt - volgens HAAKMA WAGENAAR - op 90 m^2, juist het oppervlak van de vloer van de westvleugel. Tegelijkertijd dus met de voltooiïng van het zuidertransept is ook de kloostergang afgebouwd door de toevoeging van de westelijke vleugel. Daarmee stemt overeen, dat de grafstenen in deze vleugel van 1459 tot 1487 dateren, terwijl er in de oostelijke al een uit 1444 voorkomt. In 1480 wordt kalk verrekend, die gebruikt is 'om mede te witten int pandt', een werk dat in 1549 herhaald wordt.

Aan de buitenzijden werd de kloostergang geheel ombouwd. Tegen de westvleugel lagen het klein kapittelhuis, gebouwd van 1442 tot 1444, grenzend aan het zuidertransept, in 1485 van een verdieping voorzien, en de domschool, in 1461 begonnen. Tegen de oostvleugel lagen de woningen van de secretaris, de bode en de schoonmaker van het kapittel. Ook aan de zuidzijde grensden woningen, die op het terrein achter de tegenwoordige huizen van de Trans lagen. Aan de zuidzijde verrees voorts vanaf 1462 het Groot Kapittelhuis.

Wanneer de kapittelgoederen in 1577 gesaeculariseerd worden, breekt een lange tijd van verval aan. De kapittelsecretaris, wiens huis een uitgang had in de kloostergang, plantte enkele notebomen op de 'vrijhoff'; ook de huisjes van de bode en de schoonmaker hadden daarheen een uitgang en hun bewoners maakten eveneens van de kloostergang gebruik waar kippen rondliepen, oude wagens werden opgeborgen en de dienaren van het kapittel hun bier dronken (S. MULLER FZ., De Universiteitsgebouwen, blz. 23). Een woning achter het huidige huis Trans nr 10 kreeg in 1598 van het Domkapittel het recht in de kloostergang een deur te laten maken om de bewoner, zelf kanunnik, gemakkelijk toegang tot de Dom te geven (Resolutiën van het Domkapittel 17 febr. 1598). Het klein kapittelhuis tegen de westvleugel bleef tot 1811 zijn oude bestemming behouden, de Domschool werd als woonhuis (in 1634 blijkt de architect van de Dom er gevestigd te zijn), later als kroeg gebruikt (afb. 408) en had eveneens naar de kloostergang een doorgang, welke reeds dagtekende uit de tijd, toen de scholieren nog een doorgang naar de Dom nodig hadden.

Wanneer in 1634 het Groot Kapittelhuis bestemd wordt tot auditorium van de Illustre School, twee jaar later tot Academie verheven, verliezen al deze omwonenden hun recht van doorgang en de kloostergang zelf wordt de 'wandelplaets van d'academie' (ENGELEN I, blz. 84). In 1644 wordt naar ontwerp van de stadsbouwmeester HENDRICK AERTSZ STRUYS een ander auditorium gebouwd boven op de zuidelijke arm van de kloostergang (afb. 406). Het werd in 1722 ingericht als kerk voor Hongaarse theologische studenten, die destijds in groten getale de

Utrechtse Academie bezochten, omdat hun de studie in eigen land door de contra-reformatorische politiek van de Habsburgers onmogelijk gemaakt was. Sedertdien werd dit gebouwtje 'Hongaarse kerk' genoemd.[1)]
De toestand van de kloostergang ging steeds achteruit. In 1652 werd erover geklaagd, dat daar 'insolentie ende ondaft gepleecht wordt by geboeffte', weshalve het pand voortaan gesloten werd in de uren dat het niet als toegang tot de academie gebruikt werd (Vroedschapsresolutiën 2 febr. 1652). Tijdens de kermis stonden er kramen, in 1796 werd er vleesmarkt gehouden. Toch werd er ook nog begraven (Vroedschapsres. 1797). In 1655 bleken dak en vloer 'seer ruineus', in 1659 was ook het gewelf in verval. Herstellingen werden aan het Domkapittel overgelaten. Dit nam echter niet de nodige maatregelen evenmin als de vroedschap zelf, die toch bij contract op 7 februari 1701 de zorg voor het onderhoud van de zuidelijke vleugel op zich nam. In 1720 klaagt men over de gebrekkige toestand van de vloeren

1) De katheder die men op de lithographie van J. VAN LIEFLAND uit 1857 (in: Utrechts Oudheid, pl. 38) in de Hongaarse Kapel ziet staan, is bij de afbraak van het gebouw fragmentarisch bewaard gebleven en staat hersteld in het nabijgelegen Universiteitsgebouw. Op het fries langs het baldakijn is te lezen: ANNO 1644.

Afb. 401. Gezicht uit de zuidelijke op de oostelijke arm van de kloostergang. Tekening door G. Lamberts, 1818

Afb. 402. Gezicht uit de zuidelijke op de oostelijke arm van de kloostergang en het koor met kerkekamer en zuidoostportaal. Tekening door P.H. van Oort, 1824

Afb. 403. Vensters van de westvleugel van de kloostergang. Tekening uit omstreeks 1650?

(Vroedschapsres. 1 juli 1720). In de loop van de 18de eeuw zijn ook alle venstertraceringen verdwenen, op het venster met de koorden na.
De beide gebouwen tegen de westzijde van de kloostergang, in oorsprong klein kapittelhuis en Domschool, later bij de Academie in gebruik, waren in 1811, met de goederen van het Domkapittel, rijkseigendom geworden, maar werden in 1823 met de Dom aan de kerkvoogden overgedragen, die de huizen aan de stad verkochten in 1828. Op 7 januari 1836 besloot de gemeenteraad deze percelen te verbouwen ‘tot eene academische inrichting’ en in 1837 kwam inderdaad een gebouw met een simpele gesausde gevel tot stand, dat volkomen ondoelmatig bleek voor de Academie en in plaats daarvan korte tijd het Leesmuseum huisvestte. In 1886 is het afgebroken. De pandhof zelf werd allengs ontsierd door aanbouwsels tegen de zuidzijde van de kerk: een stovenhoek tegen de Domproostenkapel en een consistoriekamer tegen de zijbeuk van het koor. Het heeft zelfs niet veel gescheeld of de gehele kloostergang was verdwenen, want in 1841 verzocht de kerkvoogdij het gemeentebestuur, de toenmalige eigenaar, het gehele gebouw te willen afbreken. Daarop werd echter afwijzend beschikt, omdat de gemeente het pand als contrefort van de kerk beschouwde en aldus een onmisbare functie toekende.
In de meest noordelijke travee van de oostvleugel werd in 1850 een uitgang gemaakt naar de straat Achter de Dom en door een hoog hek werd later de openbare doorgang van daar naar het Domplein afgepaald en de rest van de pandhof aan de universiteit voorbehouden.

+ RESTAURATIE. Algehele zuivering van het terrein was dan ook een eerste vereiste bij de restauratiewerken, die van 1876 tot 1896 onder leiding van Dr. P.J.H. Cuypers werden uitgevoerd. De Hongaarse Kerk werd afgebroken, evenals het Leesmuseum, welks toegang tot de kloostergang werd dichtgezet. De herstellingen werden voor de gevels van de kloostergang zeer ingrijpend. De natuurstenen bekleding van de frontgevels naar de hof werd geheel vernieuwd en aangevuld, er werden weer venstertraceringen aangebracht, de wimbergen werden door copieën vervangen, de balustrade werd naar sporadisch nog voorhanden resten herbouwd en de gevel van de westvleugel, waarvan het niet vaststaat of hij in vroeger tijd ontmanteld is dan wel tot dan toe onvoltooid is gebleven, werd volgens het systeem van de beide andere vleugels afgebouwd en van figuratief gebeeldhouwde wimbergen voorzien. Aan de zijde van het Domplein verrees een monumentale portiek in Gothische vormen, die als hoofdingang bedoeld was, maar in feite nooit dienst doet. Het portaal van de kapittelzaal in de zuidvleugel werd vernieuwd, een wand werd gebouwd tussen het zuidoostportaal en de oostvleugel. Inwendig werden boven de oostelijke uitgang nieuwe traceringen aangebracht, elders werden nistraceringen, die door het maken van ingangen vroeger beschadigd waren, weer aangevuld. De baksteenwanden inwendig werden gepleisterd en grijs geschilderd, met zwarte voegen die een natuursteenverband moeten suggereren. De traceringen werden van rode contouren voorzien. Het pannendak werd vervangen door een leiendak met dakkapellen naar Frans model.

+Restauratie

De vensters kregen een beglazing, hoewel niets erop wees, dat deze er ooit was geweest, zodat vooral op dit punt Cuypers' werk aan critiek onderhevig is geweest (zie voren bij litteratuur). Nochtans zijn, volgens

een mondelinge mededeling van een bij de restauratie betrokken steenhouwer aan HAAKMA WAGENAAR, in de vensterkop van het koordenvenster, het enige raam, dat het verval overleefd had, stukken met glassponningen aangetroffen. Van beglaasde vensterkoppen in kloostergangen bestaan inderdaad vele voorbeelden (Langres, Laon, Rouen (kathedraal), Sémur, Soissons, Saint-Wandrille, Lilienfeld, Regensburg, Weingarten, Zwettl (Brunnenkapelle), terwijl ook geheel beglaasde vensters voorkomen (Weert, Minderbroedersklooster, 's-Hertogenbosch, Dominicanenklooster, Vught, Karthuizerklooster). Cuypers' besluit tot algehele beglazing was ingegeven door de bestemming van het pand tot ‘salle des pas perdus’ voor de studenten, hoewel de senaat der Universiteit daartegen gekant was. Later is het glas weer verwijderd.
In 1916 verdwenen de laatste ontsierende aanbouwsels toen het stovenhok en de consistoriekamer gesloopt en het hek dwars door de hof verwijderd werden. Een nieuwe restauratie, nodig geworden door de buitengewoon slechte staat van het bij de vorige restauratie gebruikte materiaal, heeft in 1960-1962 plaats gehad. Opnieuw werd de natuursteenbekleding

Afb. 404. Middengedeelte van de zuidvleugel van de kloostergang in 1880

Afb. 405. Zuidelijk gedeelte van de oostvleugel, 1880

Afb. 406. Westelijk gedeelte van de zuidvleugel, met erboven de Hongaarse kapel, 1880

Afb. 407. Westvleugel in 1880

van de gevels vernieuwd, de wimbergen werden naar die van Cuypers gecopieerd door de beeldhouwers Kees en André de Kruyff, Paulus Reinaart, Giuseppe Roverso en C. Groeneveld.

MATERIALEN. De kern van de wanden bestaat uit baksteen.[1] Alle in het gezicht komende[+] delen der gevels waren oorspronkelijk met Drachenfelser trachiet en tufsteen bekleed; het interieur toont thans nog dezelfde steensoorten, tufsteen speciaal voor de traceringen, terwijl in de westvleugel de kolonnetten tot het niveau van de onderste kraagstenen uit trachiet bestaan, daarboven uit Bentheimer zandsteen en tufsteen. De gevels werden tijdens de restauratie door Cuypers bekleed met Udelfanger zandsteen, de muurvelden tussen de wimbergen en steunberen werden met kleine tufsteenblokken bedekt. De Udelfanger is, zoals overal elders, weinig weervast gebleken en op veel plaatsen volkomen verpuind en afgebrokkeld, vaak als het ware afgeschilferd, waarbij diepe holen ontstonden. Bij de recente herstellingen werd gebruik gemaakt van Muschelkalksteen. In tegenstelling tot het vroegere werk heeft men thans de steenblokken van de muurvlakken tussen de wimbergen en de steunberen hetzelfde formaat gegeven als de stenen van deze steunberen, zodat nu over de gehele breedte van de gevels doorlopende horizontale voegen ontstaan, die de al zo zeer aangetaste authenticiteit nog verder verzwakken. **[+]Materialen**

BESCHRIJVING. De muren aan de zijde van de pandhof worden verstijfd door viermaal[+] versneden steunberen en bekroond door balustrades die onderbroken worden door forse, op de steunberen staande pinakels. Onder de hoogte van de gootlijst bevinden zich tegen de frontzijde van deze steunberen spuiers in de gedaante van monsters. **[+]Beschrijving**

In elke travee zijn de muren door wijde driedelige spitsboogvensters geopend, waarboven zich wimbergen bevinden die de balustrades doorsnijden. De met hogels versierde kantlijsten der wimbergen lopen in kruisbloemen uit. De spitsboogvensters zijn in de oost- en de zuidarm door een dubbele hollijst omgeven, in de westarm door één brede en één uiterst smalle hollijst. De lijsten zijn, evenals de stijlen van de vensters, van basementen voorzien, die aan de westvleugel niet alle een gelijke hoogte hebben. In de bogen gaan de stijlen in traceringen over, die verschillende patronen laten zien. In de meest noordelijke travee van de oostarm is het hele oorspronkelijke venster verwijderd om plaats te maken voor een ingang. Vermoedelijk de enige oorspronkelijke toegang tot de pandhof vanuit de kloostergang is die, welke zich nog steeds bevindt in de tweede travee (vanuit het noorden) van de westarm.

Slechts één oorspronkelijke venstertracering heeft tot de restauratie van 1960 stand gehouden, en is tot dan blijkbaar als curiosum steeds ontzien, namelijk die van het ‘venster met de koorden’ aan de westvleugel, waar de vlechtingen door in steen gehouwen touwen als het ware bijeengehouden worden (afb. 418). Bij de restauratie van 1876-1896 werd echter verzuimd, een verloren gegaan onderdeel aan te vullen, dat voorkomt op de aan Saenredam toegeschreven tekening (afb. 403), waar tussen de stijlen nog een verbindingstuk met een lelie-motief zichtbaar is. De huidige traceringen in het vak noordelijk daarnaast komen, zoals uit dezelfde tekening blijkt, vrij dicht bij de oorspronkelijke toestand.

1 Dezelfde formaten als in het merendeel van de kerk: 28 à 30 × 13 à 15 × 6 à 7 cm, 10 lagen 85 cm. Evenzo aan het Groot Kapittelhuis.

Afb. 408. Dom met Klein Kapittelhuis en school. Schilderij door H. van Oort, 1830

Alle andere venstertraceringen gaan slechts terug op de restauratie door dr. P.J.H. Cuypers, die zich daarbij grote vrijheid toestond. Op grond van de oude tekeningen en van de traceringen in de nissen binnen de kloostergang kan men aannemen, dat Cuypers' oplossing voor de oost- en zuidarm inzoverre architectuurhistorisch juist was, dat hij twee verschillende patronen alternerend toepaste. Historisch juist is ook het gedeelte onmiddellijk boven de rechtstanden, dat drie spitsbogen vertoont en tevens twee door elkaar heen snijdende rondbogen, met een drietal toten in alle openingen. De vensterkop is juist, voorzover hij door één grote cirkel gevuld is. In de westarm daarentegen is in de vensters de middenpartij sterk gemarkeerd, doordat een motief in de top niet meer breedte inneemt dan de afstand tussen de twee stijlen. Ook daarin volgde Cuypers, zoals weer uit de nistraceringen binnen in de westvleugel blijkt, het oorspronkelijk systeem, doch hier week hij in de ornamentale details al evenzeer af, daarbij slechts in het oog houdend, dat de vlechtingen in de westarm speelser, meer flamboyant van karakter waren dan de strenge klassieke geometrische patronen in de andere vleugels. Een nauwkeurige proeve ener reconstitutie is in de reeds vermelde studie van HAAKMA WAGENAAR geleverd, die in de traveeën op de hoek van de oost- en zuidarm twee aparte traceringspatronen tekent. De wimbergen boven

de vensters hebben figuratieve reliëfs bevat, waarvan twee overblijfselen in het Rijksmuseum bewaard worden (blz. 461). Nieuwe reliëfs werden onder leiding van Cuypers vervaardigd, deels naar de bijgeboetseerde oude resten en deels - aan de westvleugel namelijk - naar een middeleeuws borduurwerk, het antependium uit de Sint Maartenskerk te Luik, thans in het Koninklijk Museum van Kunst en Geschiedenis te Brussel, dagtekenend uit de XVe eeuw (bestudeerd en afgebeeld door M. CALBERG, L'antependium de l'église Saint-Martin de Liège et son frontal historié du XVe siècle. Bull. des Musées d'Art et d'Histoire, Bruxelles 1939). Want acht van de negentien taferelen ontbraken geheel: de wimberg in de vierde travee van de oostvleugel was er niet meer en alle wimbergen aan de westzijde ontbraken: het is de vraag of zij daar ooit aanwezig zijn geweest. Tijdens de jongste restauratie zijn al deze reliëfs gecopieerd.

De volgorde der figurale voorstellingen gaat van links naar rechts, zij hebben betrekking op het leven van Sint Martinus, de patroon van de Dom. Een aantal historische en legendarische episoden uit zijn leven zijn in beeld gebracht, zoals die door zijn biograaf SULPICIUS SEVERUS in de IVe eeuw beschreven zijn (vgl. L. RÉAU, Iconographie de l'Art Chrétien. Tome II, Iconographie des Saints, 2e partie, Parijs 1958, blz. 900-917 en de daar genoemde oude biografieën):

1. Martinus drijft met zijn wapenschild de Satan terug, die de gedaante heeft van een gevederde draak. De rechterhelft van de oorspronkelijke wimberg op deze plaats is nog bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam. Deze voorstelling is als het ware

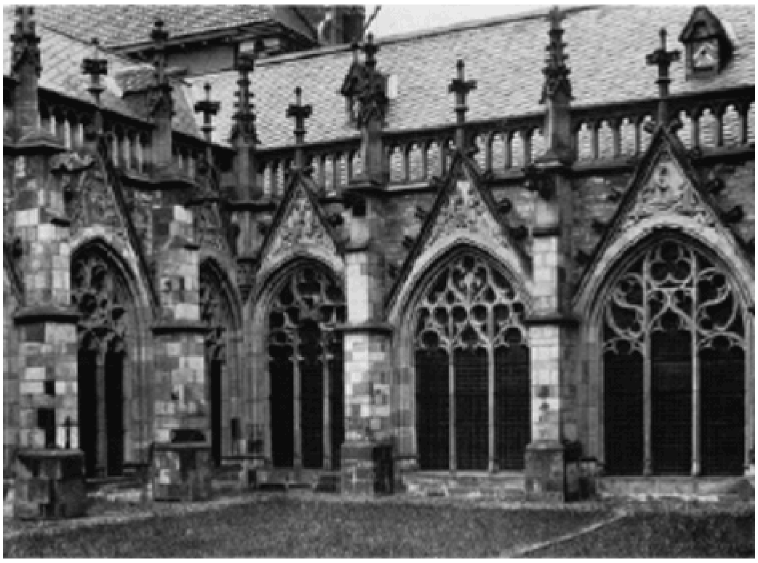

Afb. 409. Zuidwesthoek van de kloostergang in 1919

Afb. 410. De Kloostergang thans, west-arm

Afb. 411. De Kloostergang thans, oost-arm

Afb. 412. Nistracering in de oost-arm, vierde travee van links

Afb. 413. Zuid-arm, meest westelijke travee

Afb. 414. Zuid-arm, tweede travee van links

Afb. 415. Zuid-arm, zevende travee van links

een inleiding of een samenvatting van de gehele cyclus en wekt associaties met Ephesiërs VI, 10-16. De heilige is in wapenrusting gehuld.

2. De ‘partitio chlamydis’: Martinus deelt zijn mantel met een bedelaar te Amiens.

3. Vermoedelijk de ‘secunda caritas Martini’: als Martinus, reeds priester, opnieuw zijn gewaad gedeeld heeft met een bedelaar, draagt hij, in lompen gehuld, de Mis op.

Afb. 416. West-arm, eerste travee van links

Afb. 417. West-arm, derde travee van links

Een zonnestraal komt zijn hoofd verlichten, engelen komen zijn polsen met edelstenen versieren en dragen mouwen van goudbrokaat aan (LEGENDA AUREA, vgl. RÉAU t.a.p. blz. 901). Men ziet die voorstelling o.a. in een raam van de kathedraal van Le Mans en in een portaal van de Dom van Lucca. BROM (t.a.p. blz. 19) ziet in de Utrechtse wimberg de eerste Mis van Martinus in het klooster van Ligugé, waar hij bijgestaan werd door engelen.

4. Het volk van Tours roept Martinus tot bisschop uit.

5. Heidenen hakken een door hen heilig geachte pijnboom om, die Martinus verpletterd zou hebben, had hij niet het kruisteken gemaakt.

6. Martinus' zegen doet een afgodsbeeld ineenstorten, dat terstond door het overtuigde volk verder wordt vernield.

7. Martinus wekt een gestorven kind tot leven.

8. Martinus drijft een duivel uit een bezetene. De rechterhelft van de oorspronkelijke wimberg wordt nog in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaard.

9. Martinus geneest een melaatse voor de poorten van Parijs.

10. Engelen troosten hem, wanneer hij berouw gevoelt na gesympathiseerd te hebben met ketters.

11. Martinus geeft de absolutie aan een boer, die door een woedende os is neergestoten. De Satan was met een ossehoorn vol bloed de bisschop komen tarten.

12. Martinus ontmaskert een als Christus geklede Satan. De Heer zelf verschijnt boven de wolken.

Afb. 418. West-arm van de Kloostergang, meest linkse travee. Het venster met de koorden in 1880, vóór de restauratie

Afb. 419. Frontaal 5 van de kloostergang

13. Martinus aan de tafel van keizer Maximus en zijn gemalin te Trier.

14. Martinus sticht het klooster Marmoûtier. Men ziet hem tussen de monniken staan, die het klooster bouwen.

15. Martinus ontdekt de relieken van de heilige soldaten van het Thebaans legioen, doordat uit het gras in Saint-Maurice d'Agaune bloed dauwt (LEGENDA AUREA. Niet bij SULPICIUS SEVERUS, noch bij GREGORIUS VAN TOURS).

16. Martinus op zijn sterfbed. Een monnik houdt hem de Schrift voor. De Satan moet zijn laatste manoeuvres opgeven.

17. De Noormannen staken het beleg van Tours, wanneer op de wallen de relieken van Sint Martinus getoond worden.

18. De wonderbaarlijke genezing van bisschop Hilderik van Luik op voorspraak van Sint Martinus en zijn leerling en opvolger Sint Bricius.

19. Bisschop Hilderik wijdt uit dankbaarheid jegens Sint Martinus te Luik een kerk aan hem. Deze beide episoden uit de locale geschiedenis van Luik, ook voorgesteld op het genoemde Luikse antependium en daaruit gecopieerd, zullen vroeger wel nooit in de Utrechtse kloostergang zijn afgebeeld geweest.

De balustrades boven de wimbergen van alle drie vleugels bestaan uit een simpele spitse arcatuur. Grote partijen hiervan waren sinds lang verdwenen, maar bij de afbraak van de Hongaarse Kerk kwam een deel van de oorspronkelijke balustrade weer tevoorschijn, zij het zonder pinakeltoppen en kruisbloemen; Cuypers heeft het exact nagevolgd en aangevuld.

Afb. 420. Interieur van de kloostergang, west-arm

In de hof, waar nu een fontein met een door L. Brom vervaardigd bronzen beeldje van een lezende monnik (1913) staat, bevond zich oorspronkelijk een ‘pyroen’ in de vorm van een kruis op een voetstuk als symbool van de geestelijke immuniteit (S. MULLER FZ. DOM blz. 22 en OUD-HOLLAND 1922, blz. 7-13).

De buitenmuren van de kloostergang aan de straatzijde komen alleen bij de ingang Achter de Dom en aan de westzijde in het gezicht, waar de huidige bakstenen muur door herhaalde veranderingen in verband met verbouwingen van de ervoor gelegen panden geen aanwijzingen meer bevat omtrent de oorspronkelijke bouwmuur van de kloostergang. Vóór de deur naast het universiteitsgebouw, die Cuypers zich als hoofdingang gedacht had, heeft hij een neo-Gothische portiek geplaatst. De dichtgemetselde poorten links daarvan gaven vroeger toegang respectievelijk tot het Groot Kapittelhuis en (in later tijd) tot het Leesmuseum.

De kloostergang wordt gedekt door een simpele kapconstructie onder lessenaardaken. De bedaking bestond oorspronkelijk uit leien; later zijn deze door pannen vervangen. Tijdens Cuypers' restauratie werd een leidak in Rijndekking gelegd. Tevens bracht hij dakkapellen aan om de lange dakvlakken te onderbreken (een vereenvoudiging van het voorbeeld van VIOLLET-LE-DUC, Dictionnaire t. VI, fig. 7 op blz. 194).

INWENDIG. De oostelijke en de zuidelijke vleugel zijn overkluisd door kruisribgewelven,+ die rusten op schalkenbundels. Deze pijlers vertonen boven een hoog basement peerkralen tussen hollen en gaan zonder kapiteel in de gewelfribben, gordel- en muraalbogen over, die dus soortgelijke profielen hebben. Eenvoudige sluitstenen, versierd met bladwerk, vormen het middelpunt van de gewelven. De gewelfconstructie in beide vleugels is uitgevoerd ‘en tas de charge’.

+Inwendig

Aan de binnenzijde zijn de vensters van de oost- en de zuidvleugel omgeprofileerd met twee hollijsten, gescheiden door een peerkraal en geflankeerd door rondstaven, die met basementjes op de vensterdorpel staan, evenals de stijlen van het venster. De wanden tegenover de vensters hebben tussen de pijlers spitsbogige nis-indiepingen, die omgeven worden door lijsten met hetzelfde profiel als die van de vensterneggen en die versierd zijn met traceringen. Langs deze wanden is een bank aangebracht, waarop de basementen van de nisomlijsting en de stijlen der tracering rusten. De traceringen van al deze nissen in de oostelijke en de zuidelijke arm zijn nog oorspronkelijk, behalve die in de noordelijke en oostelijke nis van de travee tegen het zuidoostportaal, die vrij door Cuypers zijn aangebracht. Ook hier worden, evenals in de vensterreeks, patronen alternerend toegepast. Tussen de vierde en vijfde travee van de oostarm ligt echter een caesuur en van daar af worden twee nieuwe motieven toegepast, dezelfde namelijk, die oorspronkelijk ook de meeste vensters van beide vleugels sierden. Alle komen echter in hun grondtrekken overeen: de stijlen worden bovenaan vervlochten tot drie spitsbogen en twee rondbogen, in het boogveld daarboven domineert een grote cirkel. De patronen zijn strak en streng geometrisch gehouden.

In de zuidvleugel vindt men twee ingangen, één naar de Kapittelzaal (vierde travee) en een (twee traveeën verder naar het westen) die aanvankelijk (1598) leidde naar een claustraal huis van het kapittel van Oudmunster, later naar de Hongaarse Kerk en thans toegang geeft tot het Universiteitsgebouw. De ingang van het Groot Kapittelhuis (aula of groot auditorium) is rechthoekig omlijst, de latei rust op kraag-

stenen en in het boogveld daarboven bevindt zich een versiering in de vorm van een ‘crête’ met bladwerk aan de toten. Boven de andere ingang is de bovenpartij van de oorspronkelijke nistracering bewaard.

Het inwendige van de westvleugel wijkt in de plastische details aanmerkelijk van dat der beide andere vleugels af. Het wordt overkluisd door stergewelven, die een hogere geboorte en grotere kruinhoogte hebben dan de gewelven in de andere vleugels. Bovendien rusten hun gordelbogen op driekwart-ronde kolonnetten met kapitelen en hoge basementen, terwijl de ribben daarnaast worden opgevangen door korte kolonnetjes, die eveneens een kapiteel hebben en rusten op kraagstenen. De vier snijpunten van de ribben van elk stergewelf zijn versierd met sluitstenen in de vorm van rozetten. Het profiel van de gordelbogen bestaat uit een riem tussen hollen, dat van de ribben uit een peerkraal tussen hollen. De gewelven zijn hier niet ‘en tas de charge’ geconstrueerd, waardoor de dragende wanden zijn gaan slepen. De omlijsting van de vensters en van de nis-uitdiepingen in de wanden daartegenover vertoont hollijsten tussen rondstaven, die, evenals de stijlen der traceringen, met basementjes op de bank rusten. Het basement van de buitenste staaf wordt zelfs langs de voorzijde van de bank nog voortgezet.

De vensterharnassen zijn (het koordenvenster is getrouw gecopieerd in 1960-62) geen van alle authentiek. De traceringen in vijf van de nissen daarentegen zijn oorspronkelijk en hebben een uitgesproken flamboyant patroon, dat, op één geval na, in alle nissen verschillend is, en in tegenstelling tot het klassiek geometrische van de traceringen in de andere vleugels vegetale motieven vertoont zoals lelies, uitbottende loten en bladwerk. In de middelste travee is de nistracering tijdens de eerste restauratie nieuw aangebracht, nadat zij vroeger grotendeels door het uitbreken van een ingang verloren gegaan was. Haar patroon volgt dat van de tweede travee vanuit het noorden. Een ingang van buiten tot de kloostergang bevindt zich in de tweede travee vanuit het zuiden, tegenover het koordenvenster dus. Dit poortje heeft een rondbogige omlijsting met een rolstaaf en een hollijst. De rechte latei wordt door twee consoles geschraagd en is voorzien van een brede, met bladwerk versierde kraagsteen, die wellicht een beeldhouwwerk gedragen heeft, dat zich tegen het boogveld heeft bevonden. De traceringen rond het poortje hebben hetzelfde karakter als die in de nissen. MULLER acht het waarschijnlijk, dat deze ingang eerst in de XVIe eeuw in de muur is uitgebroken, om de leerlingen van de Domschool toegang te geven tot het Domkoor. De traceringen van de nis ter plaatse zouden daartoe afgehakt zijn en de afgeknotte einden met Gothische ornamenten bezet. De achterwand van de travee vóór het portaal aan het transept is de enige, waar de rode contouren, door Cuypers aangebracht of opgehaald, ontbreken, omdat dit muurvlak tot de kerk gerekend werd en dus niet in 1876-96 is gerestaureerd.

Opmerkelijk is nog dat in de zuidwesthoek van de buitenmuren, boven de gewelven, een brok natuursteen zichtbaar is dat een overblijfsel van een ouder gebouw schijnt te zijn, over welks identiteit overigens niets met zekerheid te zeggen is.

+ BOUWPERIODEN. Niet alleen het zuidoostportaal in zijn eerste opzet is gebouwd onder leiding van JAN VAN DEN DOEM († 1396), maar ook de kloostergang moet door hem ontworpen en begonnen zijn. De meeste nistraceringen in de oost- en de zuidvleugel verraden zijn hand en zijn ten nauwste verwant aan de oorspronkelijke, in de vorige eeuw gewijzigde nistraceringen in het zuidoostportaal en de traceringen in vensters en nissen van het koor. Al deze partijen

+Bouwperioden

vertonen de doctrinaire Utrechtse stijl van het laatste kwart van de 14de eeuw. Tussen de werkstukken in deze stijl liggen - blijkens oude afbeeldingen ook in de vensterreeks - echter meer geavanceerde partijen in het zuidoostportaal, de oost- en de zuidvleugel, waarin een voorkeur blijkt voor wentelende visblazen als triquetra of vier- en vijfspakig zonnerad, motieven die typerend zijn voor het aandeel van AERNT BRUUN in de Dombouw, de opvolger van Jan van den Doem van 1396 tot 1424. Gelet op deze stijlverschillen en op de gegevens uit de Domrekeningen, kan worden aangenomen, dat juist rond 1396 de afwerking van de oostelijke en zuidelijke achterwanden van de kloostergang en van het zuidoostportaal haar beslag kreeg. In 1400 is dan een begin gemaakt met de gevelfronten, uitgevoerd volgens ontwerp van Jan van den Doem, maar met nieuwe inventies van Aernt Bruun voor enkele der venstertraceringen.
Veel later, tussen 1440 en 1460, kwam de westvleugel tot stand, vanaf 1442 onder leiding van JACOB VAN DER BORCH, die het schema van Jan van den Doem respecteerde, ook de strenge balustrade, maar voor de gewelfconstructie en de venster- en nistraceringen zijn eigen smaak volgde en grillige flamboyante motieven toepaste. De basementen van de kolonnetten in de vleugel vertonen dezelfde vorm als door Jacob van der Borch tegen de oostwand van het dwarsschip der Buurkerk werd toegepast. De stijlverschillen zijn bij de restauratie geenszins teniet gedaan en Cuypers' oplossing mag vrij correct genoemd worden; het 'valse' van de indruk, die zijn werk maakte berustte vooral op het schablone-achtige van het steenhouwwerk en het feit, dat het langs de draad gesteld werd.

GRAFSTENEN. In de kloostergang werden de lekenbeambten der kerk en de scholieren+ van de Dom begraven (H. WSTINC, Het Rechtsboek van den Dom, ed. S. MULLER, 's-Gravenhage 1895, blz. 261: 'In cymiterio et in vrijthof sepeliuntur layci officinarum nostrarum et familiares nostri et scolares'). Al of niet met wapens versierde opschriften bij hun graven werden gebeiteld op stenen, die in de achterwanden van de kloostergang werden ingemetseld. Er lagen drie graven in elke travee.

+Grafstenen

In 1638 besloot de Utrechtse vroedschap, het 'ora pro nobis' van de inscripties op deze stenen te doen weghakken (Vroedsch. Resol. 6 aug. 1638). Maar ook het overige van de stenen heeft ernstig geleden en vrijwel geen opschrift is in zijn geheel meer leesbaar. Voor het ontbrekende komen verschillende grafschriften in aanmerking die door BUCHELIUS MON. TEMPL. (fol. 27 v°), ENGELEN (blz. 81-85), LELY (blz. 29-30) en GEN. HERALD. GEDW. (blz. 212) zijn opgetekend.

Gaande van het oosten langs het zuiden naar het noordwesten (van links naar rechts) ziet men de volgende stenen:

1. oostzijde van de travee op de hoek van de oost- en zuidvleugel: een steen met in Gothisch schrift: Anno... (verder onleesbaar). MULLER heeft hier nog MCCCCXLIV gelezen (De Universiteitsgebouwen, blz. 21, noot 1).

2. in de zesde travee van de zuidvleugel, in het midden, een steen met in Gothische minuskels: Hyer leyt begravē Matheus Lateur Roeydrager deser

kercke then Doem t'Utrecht eñ sterf int jaer ons Here XVe en VI de XIX^{te} dach in Augusto. GEN. HERALD. GEDW. blz. 212; ENGELEN blz. 84.
0,19 m. breed, 0,64 m. hoog.

3. In de westelijke arm, derde travee, links: sterk gesleten steen, onleesbaar.

4. Dezelfde travee, midden: een steen met opschrift in Gothische minuskels: Int jaer ons herē MCCCCLXXXIIII op Sinte Pancraes dach sterf heer (Will)em Paeu vicarius in

den doem. Twee wapens, volgens GEN. HERALD. GEDW. blz. 212: I. drie gespen? twee en een; II. een dwarsbalk, vergezeld boven van drie sterren, zespuntig. ENGELEN blz. 84. Aan de bovenzijde een uitkragende geprofileerde lijst.
0,64 m. breed, 0,44 m. hoog.

5. Dezelfde travee, rechts: steen met opschrift in Gothische minuskels: Int jaer ons herē MCCCCLXXXVII op (Sinte Egidius avent) sterf blȳde Joes orgāiste (deser kercken). 0,75 m. breed, 0,35 m. hoog.

BUCHELIUS MON. TEMPL. Fol 26°; WAPENHERAUT 1905, blz. 69; ENGELEN blz. 84; LELY blz. 29; GEN. HERALD. GEDW. blz. 212; J. ALBERDINGK THIJM, De organist van de Dom (1848), Verspreide verhalen en proza I, 1879, blz. 61-80; N.B. TENHAEFF, Magister Johannes, TIJDSCHR. V. GESCH. 1924, afl. 1; J. DU SAAR in Mbl. Oud-Utr. 1943, blz. 54.
In de Domrekeningen van 1488-89 wordt een betaling vermeld aan ‘magistro Cornelio, archilatomo nostro, de epitaphio Johannis organiste in ambitu ecclesie’. Wapens oorspr.: I. gekanteelde dwarsbalk; II. 3 vierpuntige sterren, 2 en I. ‘Magister Cornelius’ is de Dombouwmeester Cornelis de Wael.

6. In de vijfde travee van de westvleugel, links: een steen met opschrift in Gothische minuskels: Int jaer ons Heren MCCCCLXX opten XXVIII dach in decēb starf Meister Herman.....
0,78 m. breed, 0,35 m. hoog.
GEN. HERALD. GEDW. blz. 212.

7. Dezelfde travee, midden: een steen met in Gothische minuskels: ..... (starff Peter) ..... (ewich) vicarius in deser kerke.
0,75 m. breed, 0,32 m. hoog.

Het tussen haakjes geplaatste is overgenomen uit GEN. HERALD. GEDW. blz. 212, dat misschien met deze steen vereenzelvigd mag worden.

8. Dezelfde travee, rechts: sterk gesleten steen onleesbaar.

9. Rondom de kolonetten tussen de zesde en zevende travee is als een brede ring een steen aangebracht, waarvan het Latijnse opschrift in Gothische minuskels niet meer leesbaar is.

10-12. In de zesde travee drie stenen met onleesbare Gothische opschriften.

13. In de zevende travee, links: een steen die aan de onderkant in het midden op een console uitloopt. Het opschrift in Gothische minuskels luidt: Hic jacet sepultus honorabilis dn̄s Ghijsbertus Petri prebendatus prebenda animarū huj' ecclie Traiecten̄ qui obiit an̄o Dni MCCCCLXXVII XXX Januarij.
Grootste breedte 0,66 m., grootste hoogte 0,41 m.
ENGELEN blz. 81; GEN. HERALD. GEDW. blz. 212.

+ Groot Kapittelhuis

+Groot Kapittelhuis

Het Groot Kapittelhuis, thans Aula van de Rijksuniversiteit, ligt tegen de zuidzijde van de kloostergang, doch springt aanmerkelijk ver oostwaarts daarvan uit en maakt

met zijn oostgevel deel uit van de straat de Trans. Aan alle andere zijden is het geheel ingebouwd.

LITTERATUUR. V. DE STUERS, Het Groot Auditorium te Utrecht (Haarlem 1881); S.[+] MULLER FZ., De Universiteitsgebouwen te Utrecht (Utrecht 1899, herziene vermeerderde druk verzorgd door J.W. SMIT, 1956), vooral blz. 17-20; HERINGA, Oratio de Auditorio, (Utrecht 1825); TH. HAAKMA WAGENAAR, De Aula van de Rijksuniversiteit te Utrecht (in: Bouwk. Weekbl. Architectura 1937, blz. 13-16); -restauratieberichten: G.C. BREMER, Kort geschiedkundig overzicht van de Aula der Rijksuniv. te Utr. (t.z.pl. blz. 29-30); Mbl. Oud-Utr. 1961, blz. 42. **[+]Litteratuur**

GESCHIEDENIS. Het kanunnikencollege van de Dom heeft over verschillende opeenvolgende,[+] maar ook over gelijktijdig bestaande kapittelhuizen beschikt. In de bouwrekeningen is niet altijd duidelijk aangegeven welk gebouw bedoeld is: herhaaldelijk is er sprake van een klein, een groot, een oud en een nieuw kapittelhuis. Het eerst wordt een 'domus capituli apud ecclesiam Maiorem' genoemd in een oorkonde uit 1294, wanneer de kapittels van de Dom en van Oudmunster hun broederschap hernieuwen en overeenkomen zich vier maal per jaar in een algemene vergadering te verenigen (OkbU I, nr 2631). Uit een oorkonde van 1322 blijkt dat de bisschopskeuze plaats vindt in het kapittelhuis van de Dom (BERKELBACH VAN DER SPRENKEL, Regesten van Oork. betr. de bisschoppen v. Utr., Utr. 1937, nr 520). Waar dit Kapittelhuis precies stond, blijft onbekend, evenals de vorm en plaats van een kapittelhuis ten behoeve waarvan volgens de Bouwrek. van 1396/97 46 voet glas voor twee vensters geleverd werd[1]. **[+]Geschiedenis**

De werkzaamheden die in 1442/44 aan een nieuw kapittelhuis verricht worden en de wijzigingen in de inrichting in 1484/86 lijken betrekking te hebben op het Klein Kapittelhuis dat tot 1836 tegen de westzijde van de westarm van de kloostergang gestaan heeft (zie bij Kloostergang, blz. 462).

De posten voor een kapittelhuis in de Bouwrek. van 1462-1467 daarentegen hebben onmiskenbaar het nog bestaande Groot Kapittelhuis op het oog. In 1462/63 wordt een betaling gedaan aan 'famulis construentibus novam domum capitularem ecclesie nostre' (Bouwrek. blz. 371); in 1464/65 worden '36000 leynagell tot dat nye capittelhuys' en 'ijseren bouten opt grote capittelhuys' betaald, evenals een 'hangende houten guet aen den wijdelsteen an dat groten capittelhuys' (Bouwrek. blz. 390 VV). Het nieuwe gebouw is dan al zo ver gereed dat het oude (met fundamenten en al) gesloopt kan worden ('de fractura antique domus capitularis et de extractione lapidum ex fundamentis dicte domus et de mundificacione dictorum lapidum'). De rekeningen van 1465/66 vermelden: 'Item Johanni Bonick de salario in magna domo capitulari que habuit speciale defectum; van balcken swepen (=zwiepen: tegen zijdelings uitwijken) ende hanghen' en in 1466/67: Item om 8 grote eykenhouter, tstuck 20 voet lang, om schoren aff te maken onder die balcken opt grote capittelhuis'. Intussen heeft HENRIC WAS (=QUASS) in 1465/66 betaling ontvangen voor 'sittenen mit kisten in novo (sic) domo capitulari'.

1 TH. HAAKMA WAGENAAR neemt in zijn rapport over de Kloostergang (zie blz. 460) aan dat deze post betrekking heeft op het nog bestaande Groot Kapittelhuis. MULLER'S datering van het Groot Kapittelhuis wordt door de rekeningen niet bevestigd: vgl. blz. 226 noot 6 en blz. 371 noot 1 van N.B. TENHAEFF in de bouwrekeningen.

Afb. 421. Oostgevel van het Groot Kapittelhuis

Reeds spoedig wordt tot een verbouwing overgegaan: in 1495 wordt loon uitbetaald aan 'JACOBO JOANNIS dicto STAMPBLOCK (zie over hem ook blz. 180) van dat ghewulft van ons grote capittelhuys op the vueren' en in 1496 blijken 'die glasen vermaect' te zijn door DIRCK WEYMAN en JAN BEERNTS, nog juist tijdig genoeg dat de bisschopsverkiezing (die Frederik van Baden op de cathedra zal brengen) in het vernieuwde gebouw kan plaats vinden. In 1496/97 ontvangen ERNEST VAN SCHAYCK en DIRCK SCHAEY loon 'pro deauratura et ornatura maioris domus capitularis unacum parva camera episcopi adiacente'. Waar we dat belendend bisschopskamertje moeten zoeken blijft onzeker. In 1521 tenslotte heeft JAN VAN OY enig nieuw meubilair voor de zaal gemaakt: zitbanken en een 'kantoer' voor de kapittelnotaris.

BESTEMMING. Het gebouw diende niet voor de gewone kapittelvergaderingen - deze+ vonden in het Klein Kapittelhuis plaats - maar voor buitengewone gelegenheden: voor het kapittel-generaal, als de vijf kapittelen van de stad tesamen vergaderden, en - tot de afstand van de temporaliteit aan Karel V in 1527 (zie voren blz. 21) - voor de vergaderingen van de Staten van Utrecht. De secretaris van het Domkapittel was tevens secretaris van de Staten.

+Bestemming

Op 25 januari 1579 werd in het Groot Kapittelhuis de Unie van Utrecht gesloten. In 1634 werd het Groot Kapittelhuis door de vroedschap bestemd tot auditorium van de toen gestichte Illustere School die twee jaar later tot Academie verheven werd. Door een muur werd de gewelfde benedenzaal in tweeën gedeeld en een tweede ingang werd in de kloostergang gebroken; de twee zalen werden met banken en katheders uitgerust door de kistemakers LAMBERT OLOFSS en WYNANT JACOBSS (het werk van de laatste te zien op een tekening die een gezicht geeft naar de westwand van de kapittelzaal, Catal. top. atlas Suppl. nr 1444). Op het dak werden in 1661 de leien door blauwe dakpannen vervangen.

RESTAURATIES. In 1824/25, naar aanleiding van de verheffing der Hogeschool tot+ Rijksuniversiteit, een decennium eerder, is de zaal door verwijdering van de scheidsmuur weer tot één aula gemaakt. De stenen traceringen werden toen, voorzover ze al niet verdwenen waren, uit de vensters gebroken en vervangen door een indeling van gegoten ijzeren roeden.

+Restauratie

In 1867 werden nog, ten behoeve van een gang ten zuiden langs het gebouw, de ondergedeelten van de steunberen gesloopt en de bovengedeelten daarvan door middel van ijzerwerk aan de gewelven opgehangen, die dus toen door de beren belast i.pl. v. gesteund werden.

In 1876-1879 werd het Groot Kapittelhuis onder leiding van P.J.H. CUYPERS gerestaureerd. In de vensters werden weer traceringen gemaakt; de oost- en westwanden kregen trapgevels; het interieur van de benedenzaal werd witgeschilderd met rode voegen om een natuursteenverband te suggeren; het benedendeel der wanden werd met tapijtmotieven versierd; de kolonnetten met hun kapitelen en kraagstenen en de gewelfribben werden gepolychromeerd en verguld op grond van toen teruggevonden overblijfselen van bonte beschildering. Later, nadat de pedelswoning aan de Trans tegen het kapittelhuis was afgebroken, werd het sinds lang dichtgezette venster in de oostwand geopend. De zaal werd van neo-Gothisch meubilair voorzien.

In 1935 vond opnieuw een restauratie plaats, ditmaal onder leiding van G.C. BREMER.

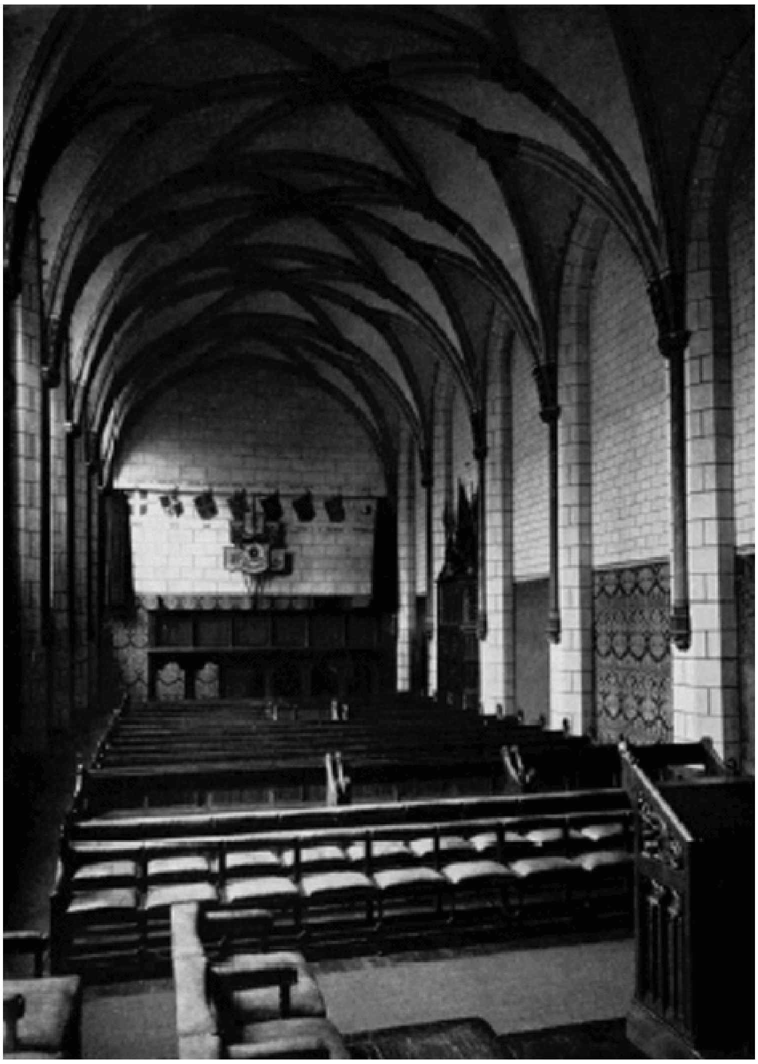

Afb. 422. Kapittelzaal naar het westen, omstreeks 1910

Het gewelf werd versterkt, de wanden werden afgebikt, ruw en grauw gepleisterd, een podium van Noorse leisteen gelegd, een nieuwe toegang vanuit het Universiteitsgebouw gemaakt. Het grote oostvenster werd weer dichtgemetseld. JOEP NICOLAS maakte gebrandschilderde glazen: een allegorie op de Unie van Utrecht, allegorische verbeeldingen van de goede eigenschappen die de Universiteit aankweekt. Meubilair werd ontworpen door A.A. VAN HEMERT, tussen 1935 en 1941 gobelins met voorstellingen van de Unie van Utrecht, het Rijk der Nederlanden, de stad Utrecht en de zes faculteiten, door WILLEM VAN KONIJNENBURG en CHR. DE MOOR, een tapijtloper door T. POGGENBEEK. Voor de gobelins werden in de noordwand rechthoekige uitgediepte velden gehakt. In de wand waartegen de katheder staat zijn twee reliëfs ingemetseld, voorstellende St. Maarten (door A. TERMOTE) en Minerva (door D. BUS). Tenslotte werd de aula in 1960-61 opnieuw hersteld, onder leiding van de Rijksgebouwendienst. Het pleisterwerk is door fijner en blanker vervangen; het natuursteenwerk van venstertraceringen en gewelfribben is vernieuwd, evenals de kapbalklaag en het dakoverstek. Aan de zuidzijde is de afdekking van de steunberen veranderd: gekapte baksteen i.pl.v. leien en het gangetje dat langs de zaal loopt verlaagd.

BESCHRIJVING. UITWENDIG. Het Groot Kapittelhuis is een langwerpig rechthoekig+ zaalgebouw van baksteen (gemetseld in kruisverband; formaat: 28 à 30 × 14 × 6 à 7 cm., 10 lagen 85 cm.) met een hoog, door pannen gedekt zadeldak tussen twee trapgevels aan de smalle zijden.

+**Beschrijving Uitwendig**

De noordzijde wordt ten dele belend door de zuidarm van de kloostergang en springt oostwaarts daarvan uit over de lengte van één (diepere) travee. De noordmuur daarvan staat koud tegen de kloostergangmuur aan en wordt aan de buitenkant bedekt door een woonhuis aan de Trans. De zaal wordt aan de zuidzijde geschraagd door zes steunberen die haar in zeven traveeën delen, wordt van die kant verlicht door zes smalle spitsboogvensters en in de meest oostelijke travee door een iets breder venster terwijl in de oostgevel een groot hoogopgaand rondboogvenster aanwezig is. Dit laatste venster heeft, in tegenstelling tot de venster aan de zuidzijde, nog het patroon van zijn oorspronkelijke tracering bewaard: het is in drie getote rondbogen gedeeld, waarboven de kop een eveneens getote cirkel bevat, doorsneden door twee cirkelsegmenten die samen de top vormen van een accolade welke de drie deelbogen overspant. Aan weerszijden van de cirkel en in combinatie met de accoladeboog bevinden zich sferische driehoeken met spitsdriepassen. Het profiel van de ondiepe bakstenen dagkant van het venster bestaat uit een hol.

De geveltop daarboven wordt doorbroken door twee kleine rechthoekige vensters waarvan het onderste een stenen kruiskozijn bevat, het bovenste een stenen kozijn met een middenstijl. Te weerszijden van het grote rondboogvenster bevinden zich beneden twee verdiepte ronde velden (met baksteen van zeer klein formaat dichtgezette lichten), daarboven dichtgemetselde smalle rechthoekige vensters (halve kruiskozijnen). De gevel wordt aan de noordzijde geflankeerd door een ronde, bovenaan achtkante, traptoren, waarvan het oostelijk vlak één geheel vormt met de gevel. De traptoren heeft een eigen toegang aan de noordzijde en ontvangt licht door smalle spleten, welke versierd zijn met natuurstenen hoek- en negblokken. Te halver hoogte en bovenin heeft de toren aan de noordzijde bovendien een met een luik gesloten rechthoekige vensteropening, onderscheidenlijk overtoogd

Afb. 423. Kapittelzaal in 1962, naar het westen

Afb. 424. Kapittelzaal. Drie middelste traveeën van de noordwand in 1935.

door een bakstenen ontlastingsboog en een natuurstenen latei en beide eveneens versierd met natuurstenen hoek- en negblokken. De toren wordt bekroond door een ranke naaldspits.

De ronde traptoren, jonger dan de zaal blijkens een doorgaande voeg in het metselwerk, laat ter hoogte van de vroegere verdieping inwendig een dichtgemetselde deuropening zien. Na de bouw van het huidige gewelf is de toren met een achtkant verhoogd; zowel het metselwerk als de houten spiltrap binnen tonen de sporen van deze verlenging. Met dezelfde verbouwing hangt de dichtmetseling van de kleine vensters in de oostgevel van het zaalgebouw samen, die erop wijzen, dat het gebouw oorspronkelijk een lager beganegronds en een bovenverdieping had. Ook aan de zuidgevel zijn bij de opeenvolgende restauraties telkens sporen van de oorspronkelijke vensterreeksen in het afgebikte metselwerk in het zicht gekomen, waarmee inwendig de moeten van de schildbogen der oorspronkelijke, lage gewelven corresponderen. Het merkwaardige daarbij is, dat de benedenvensters, die door segmentbogen overtoogd schijnen te zijn geweest, ongelijk van hoogte waren. De hoogte van de onderdorpel tot de boogaanzet wisselt van 65, 55 en 63 tot 75 cm., bedraagt in de derde travee vanuit het westen zelfs 125 cm. De sporen werden gevonden aan weerszijden van de dagkanten der huidige spitsboogvensters. Van de vroegere bovenvensters zijn de

Afb. 425. Kapittelzaal, kraagsteen aan de noordzijde

Afb. 426. Kapittelzaal, kraagsteen aan de noordzijde

Afb. 427. Kapittelzaal, kraagsteen aan de zuidzijde

Afb. 428. Kapittelzaal, kraagsteen aan de zuidzijde

Afb. 429. Kapittelzaal, kraagsteen aan de noordzijde, door W. Mengelberg

Afb. 430. Kapittelzaal, kraagsteen door W. Mengelberg, aan de zuidzijde

opgaande tufstenen dagkanten bewaard. De traceringen van de huidige zuidvensters zijn in 1879 naar vrije ontwerpen van Cuypers aangebracht.

INWENDIG. Het inwendige omvat een overwelfde benedenzaal en een zolder. De[+] lange wanden van de zaal zijn in zeven traveeën ingedeeld door wandpijlers met afgeschuinde kanten, die boven als spitsbogen tesamenkomen en schildbogen vormen. De noordwand is geheel blind behoudens dat zich in de tweede travee vanuit het westen een rechthoekige ingang bevindt, oorspronkelijk de enige toegang tot de zaal die alleen vanuit de kloostergang bereikbaar was. De vensters in de zuidwand en het grote venster in de oostwand hebben geheel vlak gehouden dagkanten.

[+]**Inwendig**

Tegen de wandpijlers bevinden zich 3/4 ronde schalken met basementen, op 1,95 m. hoogte gedragen door gebeeldhouwde kraagstenen en bekroond door bladkapitelen, die de ribben en gordelbogen der gewelven opvangen. Deze hebben de gedaante van netgewelven met een eenvoudig patroon van in elke travee vier ruiten en driehoeken daartussen, in de bredere oostelijke travee iets gecompliceerder door aanwezigheid van een dwarsrib (zoals in de twee behouden gebleven zijbeuktraveeën van het schip van de Dom). Zij lijken, door de gedrukt halfronde vorm der gordelbogen op een tongewelf met kleine steekkappen. Zowel van de gordelbogen als van de ribben bestaat het profiel uit een peerkraal, die middels een kleine bieskraal overgaat in een hol, dat gevolgd wordt door weer een kraal en een riem. Op de kruispunten van de ribben zijn de profielen zo met elkaar vervlochten dat een kraal uitmondt in een hol of teniet loopt op een riem. In de aanzetten boven de kapitelen zijn de profielen door elkaar heen gestoken. Kleine rozetten sieren de knooppunten.

De schalken die het gewelf steunen worden gedragen door zestien kraagstenen welke[+] deels uit figuratief, deels uit vegetaal beeldhouwwerk (in de vier hoeken) bestaan. Zij tonen aan de zuidzijde door elkaar heen twee priesters, profeten en monniken, de profeten dragen banderollen, de anderen opengeslagen en gesloten boeken; aan de noordzijde drie profeten, een met banderol, een ander met open boek, een burgerman met open boek en een priester met een banderol. De figuren hebben een realistische, bijna caricaturale uitdrukking in de brede koppen en zijn deels ten halve lijve, deels dicht ineen gehurkt weergegeven en gehuld in grof geplooide kledij. In hun hoofdbedekking zijn zij het sterkst gevarieerd: behalve de monnikskap komen bonnetten voor: met kussenvormige bol, aangeknipte rand van achteren en rond uitgesneden oorlappen, een bonnet alleen met oorlappen, een met opgerolde rand; een puntmuts met opgeslagen rand en oorlappen. Al deze typen bonnet waren aan het einde van de XVe en het begin van de XVIe eeuw in de mode, hetgeen overeenkomt met de datering van de verbouwing der kapittelzaal in 1495 VV.

[+]**Kraagstenen**

LITTERATUUR: D.P.R.A. BOUVY blz. 94-95.[+]

[+]**Litteratuur**

Deze sculpturen zijn deels hersteld, deels vernieuwd door W. MENGELBERG in 1879 VV. Aan de zuidzijde zijn, van west naar oost gerekend, de eerste (bladwerk) en de tweede geheel nieuw, aan de vijfde boek en handen aangezet, de zevende en de achtste (bladwerk) nieuw. Aan de noordzijde, eveneens van het westen uit, zijn de eerste (bladwerk) en de tweede nieuw, aan de derde is een neus aangezet (inmiddels weer verdwenen en weer aangezet), aan de zesde het hoofd toegevoegd, de zevende en de achtste

Afb. 431. Kapiteel in de noordwesthoek van de Kapittelzaal

(bladwerk) nieuw. In de kraagstenen zijn steenhouwersmerken gebeiteld die men ook aantreft op de westelijke pijlers van het transept (zie voren blz. 179). Zij elk bevinden zich op de schalkbasementen: nr 6 van fig. 23 vindt men op de vierde aan de noordzijde en op de derde, vierde en zesde aan de zuidzijde; nr 14 op de derde, vijfde, zesde en achtste aan de noordzijde en op de vijfde en achtste van de zuidzijde.

De kapitelen op de schalken zijn versierd met bewegelijk verwaaide, bultige bladeren, waarvan de nerven en lobben diep uitgestoken zijn.

De afgeschuinde wandpijlers behoren, blijkens het metselwerk, tot de oorspronkelijke bouw, de schalken met hun kraagstenen en kapitelen, welke evenals de gewelfribben van Bentheimer zandsteen en trachiet zijn, tot de verbouwing van 1495 VV., waarbij het huidige gewelf, dat op ongeveer 9,45 m hoogte ligt, werd aangebracht. Bij de restauraties kwamen, zoals al vermeld, moeten van schildbogen op ongeveer 6,30 m vanaf de vloer, voor de dag, sporen dus van het eerste gewelf.

In de westwand van de zaal is in 1935 een tweede, spitsbogig omlijste ingang gemaakt met in het boogveld daarboven een decoratie die de herinnering bewaart aan een wandschildering welke oorspronkelijk deze wand als een fries te halver hoogte

versierde. Hier waren namelijk in de XVIe eeuw, in opdracht van de Staten van Utrecht de wapens geschilderd van het Sticht, van Brabant, Holland, Gelre, Kleef, Bentheim, Cuyk en Goor. Het wapen van Utrecht stond in het midden, de andere waren schuin daarheen gericht. Erboven waren hun benamingen te lezen en het onderschrift luidde: DIT . SYN . DIE . EDELE . MAÑEN . VAN'T . STICHT . UTRECHT. Deze voorstelling van zaken ging terug op het (valse) zogenaamde Memoriale Adelboldi van 1021, volgens hetwelk de heren van genoemde landen dienstmannen (ministeriales) van het Sticht waren (HEDA HIST. EP. blz. 111). Toen de Staten hun vergadering naar het Minderbroedersklooster overbrachten in 1579, lieten zij daar dezelfde wapenschilden aanbrengen (V. DE STUERS t.a.pl. blz. 10).

De schildering was verscheidene malen vernieuwd, in 1798 ondergewit, in 1879 opgehaald, in 1935 tenslotte onder de pleister verborgen, waarna boven de nieuwe ingang in geheel andere compositie de wapens opnieuw afgebeeld zijn. Nu een orgel tegen de westwand geplaatst is, heeft men deze wapens op de balustrade van de tribune geschilderd.

In de meest westelijke travee is tijdens de recente restauratie van de zaal een tribune+ met een orgel ingebouwd. Het borstwerk van dit orgel is in 1738 door *Albertus Anthoni Hintz* (*Hinsch*), orgelbouwer te Groningen, vervaardigd voor de Lutherse Kerk te Deventer. Later is het, na allerlei omzwervingen, in de N.H. Hulp- of Winterkerk te Edam geplaatst, waar het in 1960 voor de Utrechtse Universiteit is aangekocht. Het instrument is, op enkele registers na, in de oorspronkelijke staat gebleven: orgelkas, windladen, tractuur en een groot deel van het pijpwerk zijn origineel. Tussen 1961 en 1963 is het door de Fa. FLENTROP te Zaandam gerestaureerd en uitgebreid met een rugpositief en een vrij pedaal.

+Orgel

De kas van het borstwerk omvat drie halfronde, door kroonlijsten overdekte paviljoens met pijpenbundels, en wordt versierd door vergulde opengewerkte kantstukken en eveneens verguld ornament boven en onder langs de frontpijpen. Aan dit snijwerk in Lodewijk XIV stijl is de versiering van het nieuwe rugpositief aangepast. Dit laatste wordt door twee hoge paviljoens met pijpenbundels geflankeerd en is, evenals deze, verbonden met een eenvoudige balustrade, waarvan de paneelvelden beschilderd zijn met de acht wapenschilden van de landen der ‘dienstmannen van het Sticht’, welke men tevoren in het boogveld boven de westelijke ingang kon zien. Een wit beeld van de harp spelende Koning David bekroont het borstwerk, twee eveneens witte beelden van musicerende knaapjes staan op de zij-paviljoens van het rugpositief.

BOVEN DE GEWELVEN ziet men in de vlakke muren een travee-indeling door middel+ van muurstijlen en korbelen. Daartussen bevinden zich de reeds vermelde sporen van smalle vensters, welker tufstenen dagkanten nog aanwezig zijn.

+Boven de gewelven

De eenvoudige kap omvat een laag zolderbalken en daarboven twee lagen spantbalken op stijlen en korbelen.

Registers

Algemeen personenregister

Adelbold II, bisschop van Utrecht 160, 161, 273, 366
Adriaan VI, paus 152, 389, 403
Aelst, Peter van, kanunnik van Oudmunster 155
Aemstel, Ernst van 347
Aemstel, Gijsbert van 347
Aemstel van Mynden, Anthonis, kanunnik 388
Ansfried, bisschop van Utrecht 146, 148
Arkel, Margaretha van 347
Arkel, Robert van 173, 347, 368
Backer, Cornelis 383
Balderik, bisschop van Utrecht 146, 148, 150, 153, 160, 366
Berch, Balthasar van den 393
Berch, Johannes van den, kanunnik 393
Bernulphus, bisschop van Utrecht 366
Beyer van Rhenen, Anthonis 385, 402
Blanche, N. 391
Bloys van Treslong, Otto, kanunnik 391
Bokelaer, Arnoldus, kanunnik 399
Bonifacius, bisschop van Utrecht 145, 146, 147
Both van der Eem, geslacht 393
Both van der Eem, Gijsbert 347
Bouchout, Johannes van, kanunnik 385
Boudewijn II van Holland, bisschop van Utrecht 273, 366
Brederode, Charlotte van 289
Brederode, Ghijsbrecht van 266, 404
Bronckhorst, Johannes van, proost van Oudmunster 151
Bruno II, aartsbisschop van Keulen 160
Buchel, Arnold C. van 148, 150, 151
Burchard, bisschop van Utrecht 146, 148, 366
Dagobert I, koning 156, 159 en n. 1
David van Bourgondië, bisschop van Utrecht 152, 175, 178, 266, 341, 342 n. 1, 344, 403, 449
Dort, D. van 391
Drakenborch, Johannes van, kanunnik 382
Drongelen, Robertus van, kanunnik 388
Duifhuis, Cornelis 396
Duvenvoirde, Willem van 347
Enghe, Bernt uten, kanunnik 360
Everdingen, Gijsbert van, kanunnik 413, 458
Floris van Wevelinchoven, bisschop van Utrecht 367-368
Fredebold 147
Frederik, bisschop van Utrecht 152
Frederik van Baden, bisschop van Utrecht 266, 369, 459, 481
Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht 368-369
Frederik Schenck van Toutenburg, aartsbisschop van Utrecht 238, 300, 367
Frederik van Sierck, bisschop van Utrecht 167, 173, 292, 339

Freso, Lambert, schepen van Utrecht 173
Gendt, Willem Joseph baron van 374, 375
Georg, zie Joris
Gerhard von der Mark, bisschop van Munster 171
Gorichem, Joannes van, vicaris 402
Goyer, Antonie de 249
Grauwert, Antonius, kanunnik 403
Grauwert, Wauterus 151
's Gravesande, Arnoldus van, kanunnik 402
Grouf, Maurits, kanunnik 390
Gruter, Henricus 458
Gruyters, Antonius 382
Gruyters, Johannes 382
Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht 173, 255, 367
Haeften, Antonius van 394
Haersolte, Berthold van 347
Haller, Johannes van 396
Hamerstein, geslacht 396
Hazert, geslacht 396
Hendrik I, koning 160
Hendrik III, koning 146
Hendrik V, keizer 146, 161, 372 VV
Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht 171, 176, 336
Hoern, Johannes van der 402
Houberch, Henricus, kapitteldeken Oudmunster 152
Isabella van Portugal, echtgenote van Philips de Goede 258
Isendoorn, Adrianus van, kanunnik 390
Jacob van Oudshoorn, bisschop van Utrecht 292, 339, 458
Jan IV van Arkel, bisschop van Utrecht 173, 249, 367, 368, 436
Jan van Avesnes, graaf van Holland 367
Jan III van Diest, bisschop van Utrecht 293
Jan I van Nassau, elect-bisschop van Utrecht 171, 336 en n. 2
Johannes, 'Blynde', organist 478
Joris van Egmond, bisschop van Utrecht 367, 369, 404, 440, 458
Jutphaas, Florens van, domproost 300
Jutphaas, Ghieselbert van, domthesaurier 293
Jutphaas, Henric van, domdeken 347
Campen, Bernard van, vicaris 399
Karel de Grote, keizer 146
Karel Martel, hofmeier 146, 147
Karel V, keizer 481
Kerr, Robert 377
Clemens IV, paus 171
Clotarius II, koning 159
Cobbert, Aegidius, kanunnik 387
Koenraad, bisschop van Utrecht 366
Koenraad II, keizer 161, 372 VV
Croesinck, geslacht 393
Kuyck, Johannes van, kanunnik 377
Kuyck, Valerius van 377
Laer, Cornelius, vicaris 399
Lamsweerde, Alexander van, kanunnik 391
Lateur, Matheus, 'roeydrager' 477
Lathem, Johannes, vicaris 387

Lavennis, Nicolaus de, domproost 383
Leeuwenberch, Abraham van, kanunnik 333
Lichtenberg, Jacobus van, kanunnik 377, 399
Liesvelt, Oriana de 392
Lokhorst, Gerrit van 387
Lokhorst, Gijsbert van 387

Lokhorst, Herman van, kapitteldeken van Oudmunster 152, 273, 387, 403
Lokhorst, Werner van 387
Luessink, Egbert, kanunnik 391, 392
Maersen, geslacht van 393
Marez, Samuel de 249
Matenesse, Jan van, domdeken 397
Mersman, Johannes, kanunnik van Oudmunster 150, 151
Mierlaer, Henric van, domproost 347
Mierop, Cornelis van, domproost 354, 390
Mondwijck, kanunnik 385
Montfoort, Jan III van 289, 333
Montfoort, Willem van, proost van Oudmunster 151, 152
Naaldwijk, Wilhelmina van 289
Nellesteyn, Hendrik van 376, 395
Nellesteyn, Stephanie van 376
Otto I, keizer 146, 160
Oudshoorn, Jacob van, domdeken, later bisschop, zie Jacob
Oy, Herbaren van, kanunnik 178
Paeu, Willem, vicaris 477
Palude, Aert de, kanunnik 390
Panhuys, Petrus 395
Pepijn II van Herstal, hofmeier 146 n. 1, 159
Petri, Ghijsbertus 478
Philips de Goede, hertog van Bourgondië 258
Philips de Schone, hertog van Bourgondië 266
Plectrudis, echtgenote van Pepijn II 146 n. 1
Ploos van Aemstel, geslacht 290
Poele, Aernt van den 347
Poelenburch, Jacobus van, kanunnik 392
Poelenburch, Simon van, kanunnik 392
Pot, Anthonis, kanunnik 355, 383
Proeys, Johannes, domdeken 381
Raescop, Henric, domthesaurier 293, 398
Ram, Adrianus, kanunnik 381, 399
Ratgerus 153
Regniere, Cornille de, kanunnik 392
Reinoud IV, hertog van Gelre 404
Renesse, Bernard van, domdeken 395
Renesse van der Aa, Adrianus 395
Renesse van der Aa, Johannes, kanunnik 395
Rhenen, Ghiselbertus van, kanunnik 380
Rhenen, Walterus van 380
Ricfridus 153
Romondt, Diderik van, kanunnik 397
Rosetis, Lazarus de, domdeken 385
Rover de Winssen, Henricus 397
Roy, G. de 458
Rudde, Johannes, kanunnik 394, 395
Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht 173, 265, 367, 382
Sanglier, Jacques 392
Schade, geslacht 289

Slacheck, Johannes, aartsdiaken 390
Sluys, Simon van der, domproost 266, 278
Solms, Anna van 333, 376
Solms, Johann Albrecht van 333, 376
Soudenbalch, Evert van, kanunnik 404
Soudenbalch, Gerard van, domthesaurier 333
Soudenbalch, Hendrik van, kanunnik 389
Steenre, Ernst van, kanunnik 399
Steinen, Petrus van, proost van Oudmunster 157
Stephanus II, paus 145
Stuers, jhr. Victor de 186
Sulpicius Severus 469
Taets van Amerongen, Antonius, kanunnik 334, 389
Taets van Amerongen, Carolina 389
Theodebert II, koning 159
Theofridus van Echternach 153
Tinthof, R., kameraar 445
Traepennierder, Jacob 391
Tussenbroick, Johannes van, kanunnik 397
Uten Enghe, Bernt, kanunnik 360
Utenleen, Johannes, kannunnik van Oudmunster 401
Uterlo, Sweder van, domproost 173, 293
Vecht, Johannes van der, domdeken 334, 391
Veen, Ludolf van, domdeken 175, 290
Verhaer, Johannes, kanunnik 385
Wagenaar, Johan, componist 455
Wassenaar van Duvevoorde, Johannes van, kanunnik 392
Waterman, Elisabeth 397
Weert, Gerardus, aartsdiaken 380
Wees, Marcus van, kanunnik 389
Westende, Jan van, vicaris 173, 378
Willebrand, bisschop van Utrecht 366
Willem II, Rooms Koning 336
Willem II van Mechelen, bisschop van Utrecht 173, 255, 367
Willem van Gelre, bisschop van Utrecht 368
Willem III, graaf van Holland 255, 258
Willibrord, bisschop van Utrecht 145, 146, 153 159
Wolbodo, domproost 404
Wulven, Gerrit, kanunnik 347
Wyts, Jacques 395
Ysbrands, Jacobus, kanunnik 383
Zaell, Gijsbert, vicaris 388
Zelbach, Johannes, vicaris 388
Zweder van Culemborg, bisschop van Utrecht 404

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten, opzichters

Aernt van den Doem, zie Bruun
Arnoldus, dombouwmeester van Keulen 176
Boelre, Willem van 177, 178
Boll van Bueren 171, 185, 213, 215, 219, 312, 332
Bontsfort, Henric van 178, 360
Borch(t), Jacob van der 173, 178, 265, 341, 344, 402, 477
Bosch, Melchior van den 176, 335
Boutsfert, Boutsvert, zie Bontsfort
Bremer, G.C. 481
Bruun, Arnt 177, 340, 344, 477
Burch, zie Borch
Cornelis, zie de Wael
Cuypers, P.J.H. 186, 305, 409, 413, 464 vv, 475 vv, 481 vv
Dormael, Godijn van 177, 343
Embden, F.C.E. van 171, 185, 409, 412
Gerhard, dombouwmeester van Keulen 176, 337, 343
Godinus de Leodio, zie Dormael
Gugel, E. 186
Haakma Wagenaar, Th. 187
Haan, W. Chr. de 186
Heeze, Gerard 180
Henegouwen, Jan van, zie Jan van den Doem
Heukelom, G.W. van 413
Hilten, H. van 409, 412
Hoog, G. de 171, 333, 406, 409, 412
Jan van den Doem 176, 338, 339, 340, 343, 457, 459, 476
Jan II van den Doem 177, 344, 459
Johannes van Henegouwen (de Hannonia), zie Jan van den Doem
Johannes, dombouwmeester van Keulen 176, 343, 459
Kamperdijk, N.J. 169, 171, 185, 215, 216, 327 en n. 1, 332
Keldermans, bouwmeestersgeslacht 344
Koentz, L.M. 409
Kramm, Chr. 165
Leodio, Godinus de, zie Dormael
Lexweerd, Alard van 180, 333, 336, 342, 344
Martensz., Claes 180
Martini, Nicolaus, zie Martensz.
Maurik, J. van 406, 409, 412, 436, 441
Medeman, Aernt 278
Mertens, zie Martensz.
Mulder, Ad. J.M. 186, 302
Muysken, C. 409
Nieuwenhuis, F.J. 170, 186, 258, 315, 409, 412
Slothouwer, D.F. 186
Stooker, W. 413
Struys, Hendrick 462
Suys, T.F. 176, 185, 186, 187

Tap, Tielman 180
Vianen, Ghysbert van 176, 335
Viollet-le-Duc, E. 475
Wael, Cornelis de 148, 180, 264, 333, 342, 344, 478

Beeldhouwers, steenhouwers

Aken, Aernt van 336
Arnoldus, ‘lapicida’ 359
Biljard, B.C. 412
Boelre, Willem van 177
Bontmaker, Hendrik 267, 299, 335, 336
Bontsfort, Henric van 178
Borch(t), Jacob van der 178
Boutsfoort, Boutsvoert, zie Bontsfort en Boutsvert
Boutsvert, Jan van 178
Boutsvoirde, Heynric van 178
Bude (Nude, Ude, Vude, Wde), Jan 336
Bus, D. 483
Donis, Gerijk 291
Egbertsz., Claes 413
Eyck, Hein van 336
Flentge, J. 192 n. 2, 413
Florijss, Jan 335
Gabriel, ‘die steenhouwer’ 362
Groeneveld, C. 467
Haeghenouwer, Cornelis van 291
Hansken 429
Hendricksz., Rijk 305, 433
Hendrixsoon, Zweer 403
Heumen, Harmen van 178 n. 11
Jansz., Hendrick 305
Jansz., Lauris 291
Johannes de Hannonia 176, 459
Colijn, Jacob 238
Cornelisz., Cornelis 238
Crelissoon, Jacob 403
Kruyff, André de 467
Kruyff, Kees de 467
Kuilenburg, W. van 413, 445
Martensz., Claes 180
Mengelberg, Willem 486 vv
Nude, Jan, zie Bude
Peter 305
Reinaart, Paulus 467
Rijck, zie Hendricksz.
Roverso, Giuseppe 467
Schaft, N. van der 413
Sluter, Claus 310
Splinter(ss), Gerrit 238, 359
Termote, Albert 483
Ude, Jan, zie Bude

Valk, J.G. van der 413
Verhulst, Rombout 374 vv
Vude, Jan, zie Bude
Was, Claes 265
Wde, Jan, zie Bude

Steenleveranciers

Boegel, Lieven (Lyevinus) 175, 197, 335
Borch(t), Jacob van der 178, 198, 264
Burch, zie Borch
Keldermans, Matthijs II 175, 197
Coellen, Herman van 198
Rugher (van Zwoll), Jan 174, 198

Metselaars

Stampbloick, Jacob 180, 481
Willems, Albert 299

Timmerlieden

Aert ‘die timmerman’ 362
Bonick, Johannes 479

Loenen, Dirk van 173, 341
Menso 299
Mullenmecher, Jacob, ‘klockenhenger’ 451
Victoir, Peter 175
Waelwijck, Jan 174
Yrpagen, Gerard 175

Smeden

Kalkere, Johannes de 297
Loman, Willem 359
Spoirmaker, Henrick 265
Woutersz., Henric 450

Schrijnwerkers, beeldsnijders

Hemert, A.A. van 483
Hendricksz., Lucas 271
Jacobss, Wynant 481
Jan, ‘de kystemaker’ 241
Cryst, ‘die antycksnyder’ 362
Myert, Theodricus 362
Oloffs, Lambert 481
Oss, Christiaan van 271, 354
Oy, Jan van 481
Penaat, W. 187, 288, 351, 352
Peter, ‘die beeltsnijer’ 305
Peter, ‘die kistemaker’ 299
Petersz., Anthonis 351
Petersz., Lucas 271, 354
Quas(s), Quast, zie Was
Rijck, ‘die beeltsnijer’ 305
Scayck, Jan van 265, 267, 291, 299, 300, 360
Scaydijck, zie Scayck
Scholte (Scoll), Jan 265, 351
Scoll, Jan, zie Scholte
Was (Wass, Wasse, Quas, Quast), Henric 265, 299, 351, 360, 362, 366, 479
Was, Claes 265, 299
Weesell, Ariaen van 360
Woren, Peter van 336

Orgelbouwers

Bätz, Jonathan 186, 354, 361
Elen, Anthonie van 360
Flentrop, firma 489
Hinsch, zie Hintz
Hintz, Albertus 489
Petersz., Geert 342
Swart, Peter de 354, 360

Klokkengieters

Aerschodt, Severinus van 452, 455
Bergen, A.H. van 452
Boidijn, zie Boyen
Both, Wouter 451
Boyen, Peter 450
Butendiic, Steven 450
Eysbouts, B., firma 452, 456 vv
Haze, Melchior de 452, 456
Hemony, Franciscus 450, 451-456, 459
Hemony, Petrus 450, 451-456, 459
Meurs, Aelt Jansz. van 451
Meurs, Henric Aeltsz. van 451
Taylor, John 452, 455, 456
Tolhuis, Jan 451
Wou, Gerijt van 429, 447 vv, 450, 451, 456, 459
Wou, Willem van 451

Uurwerkmakers

Addicks, J.H. 451, 452
Allaert, Geraerd 451
Borrel, A. 451
Delff, Paulus van 451
Huygens, Christiaan 451
Opwater, Andries 451
Spraeckel, Jurriaen 451
Spraeckel, Willem 451

Glasschilders

Beernts, Jan 481
Egbert 366
Ewoutsz. 175
Nicolas, Joep 483
Roland Holst, R.N. 187, 274, 275, 278
Steyn, Adriaen van 175

Weyman, Dirck 291, 481

Schilders, tekenaars, graveurs

Bastius, P. 145
Beyer, Jan de 153, 154, 155, 157, 169, 213, 218, 220, 222, 332, 333, 335, 406, 408, 424, 441
Blaeu, Joan 153
Derkinderen, Anton 406
Dokkum, G.W.P. van 170
Droochsloot, J.C. 169, 406, 433, 441
Egbertsz., Claes 359
Gerijtsz., Cornelis 360
Haanen, E.C. 302, 304
Hardenberg, C. van 288, 333, 376
Hasselt, Jacob van 335
Hilverdonk, J. 312
Hoorn, Melchisedech van 145, 151
Huemen, Gijsbert van 344
Jelgerhuis, J.R. 238, 268, 269
Kaerius, P. 145
Kessel, J. van 169, 335, 399, 406, 407
Claesz. van Utrecht, Jacob 169, 404
Konijnenburg, Willem van 483
Koster, E. 302
Craeyvanger, G. 153
Cuylenburg, A. van 369
Lamberts, G. 461, 463
Lamsweerde, St. van 169, 170, 218, 220, 333, 406, 416 n. 1, 447
Liefland, J. van 153, 169, 302, 304, 369, 406
Liender, P. van 406
Lokhorst, I.N. van 250
Mabuse, Jan 351
meester A. 348
meester van Frankfort 169, 404, 440, 459
meester van Zweder van Culemborg 348, 404
Meyster, E. 360
Moor, Chr. de 483
Oltmans Jr., A. 169, 213, 215, 288, 302, 332, 461
Oort, H. van 169, 215, 468
Oort, P. van 207, 461, 463
Oosterhuis, P. 169
Poggenbeek, T. 483
Por, Jacob 187, 346
Reissig, F. 153
Rieke, J.M.A. 223
Rink, P.J. 223, 225

Saenredam, Pieter 171, 216, 228, 268, 269, 271, 273, 283, 288, 311, 333, 334, 335, 350, 351, 352, 354, 359, 360, 370, 406, 416 n. 1, 436, 439 vv, 447, 457, 461, 463, 467
Saftleven, H. 169, 181-184, 214, 215, 218, 222, 315, 333, 334, 406, 409, 440
Samijn, L. 406
Scayck, Jan 439
Schade, zie Schaey
Schaey, Dirck (Theodricus Schade) 265, 299, 336, 344, 366, 481
Schaeyck, Eernst van (Eerst van Schaex, Schaix, Schawijck) 265, 299, 336, 344, 360, 481
Schaix, zie Schaeyck
Schawijck, zie Schaeyck
Scorel, Jan van 273, 386, 387, 403, 404 n. 1
Serrurier, L.P. 171, 331, 335
Springer, C. 169, 302
Swaert, Hendrick de 273
Tons, Willem 335, 344
Traiectensis, Jacobus, zie Claesz.
Vennecool, J. 360
Verstralen, H. 151, 406, 433, 439
Vertin, P.G. 169
Vianen, A. van 145, 153, 406
Vianen, J. van 169, 173 n. 1, 185, 207, 223, 333
Vinkeles, R. 376
Vliet, H.C. van 171, 352
Winter, H. 360
Wijngaerde, A. van den 145
Wonder, P.C. 153

Geelgieter

Eynde, Jan van den 273

Edelsmeden

Brom, Leo 475
Scerpswert, Elyas 152, 400

Topographisch register

Abcoude, kasteel 178
Aken 372
Amiens, kathedraal 337, 341 n. 2
Amsterdam, Rijksmuseum 374, 461, 469, 472
Amsterdam, steen- en houthandel 197, 198
Andernach (Rheinland), steenhandel 197
Baden-Baden, Stiftskirche 369
Beauvais, kathedraal 337
Berlijn, Nikolaikirche 151 n. 1
Brandenburg, Nikolaikirche 151 n. 1
Breamore (Hampshire), kerk 157
Brielle, kerk 180
Brugge, Salvatorkathedraal 146 n. 1, 313, 337
Brussel, Koninklijke Musea 469
Brussel, stadhuis 310
Canterbury, Salvatorkathedraal 146 n. 1
Champmol (bij Dijon), Kartuize 310
Clairvaux, abdijkerk 459 n. 1
Culemborg 177 en n. 3
Delft, Nieuwe Kerk 178
Deventer 160, 198
Deventer, orgel van de Lutherse kerk 489
Doornik, beeldhouwers-ateliers 367
-, kathedraal 227 n. 1, 337
-, St. Kwintenskerk 367
-, steenhandel 197 n. 1
Dordrecht, Grote Kerk 222 n. 1, 315 n. 2
-, steenhandel 197, 198
Dorestad, St. Maartenskerk 159
Dusseldorp, steenhandel 196
Edam, orgel van de N.H. hulp- of winterkerk 489
Ter Eem, kasteel 178
Frankfort a/Main, Städelsches Institut 404
Gent, Lam-Gods-retabel van Jan van Eyck 404
Goes, Grote of Maria-Magdalenakerk 222 n. 1, 315 n. 2
Gouda, stadhuis 197 n. 1
's-Gravenhage, Ridderzaal 416 n. 1
Haarlem, Grote of St. Bavokerk 178, 180, 313
-, Vleeshal 416 n. 1
Hadstock (Essex), kerk 157
Halle a/d Saale, Marktkirche 151 n. 1
's-Hertogenbosch, St. Janskerk 173 n. 2, 178, 180
-, Dominicanenklooster (St. Jacob), kloostergang 464
Ter Horst, kasteel 178
Kalkar, steenhandel 196
Kamerijk, kathedraal 459 n. 1
Keulen, Dom 174 n. 1, 176, 180, 233, 243, 278, 312, 316 n. 1, 325 n. 1, 331 n. 2, 337, 338 n. 1, 341 n. 2, 343
-, St. Severinskirche 385

-, Wallraf Richartz Museum 406
Langres, kloostergang van de kathedraal 464
Laon, kloostergang van de kathedraal 464
Leiden, Hooglandse Kerk 222 n. 1, 315 n. 2, 381
-, St. Pieterskerk 177, 178, 180, 383
Leipzig, St. Tomaekirche 159
Lilienfeld (Oostenrijk), kloostergang 464
Lucca (Toscane), Dom 472
Lübeck, Marienkirche 227 n. 1, 351
Lugau (Brandenburg), kerk 151 n. 1
Luik, St. Maartenskerk 469
Maastricht, toren St. Janskerk 416 n. 1
Mainz, steenhandel 199
Mans, Le, kathedraal 472
Maria Laach, abdij 197
Maurik, kasteel 177
Mechelen, schepenhuis 177 en n. 6
Montfort (bij Roermond), St. Catharinakerk 177
Namen 180
Napels, Museo Nazionale 406
Odiliënberg, St., 160
Oostbroek, H. Graf 359
Paderborn, Abdinghofkirche 146
-, St. Salvatorkirche 146
Regensburg, kloostergang van de Dom 464
Reims, kathedraal 337
Roermond, H. Graf in de Munsterkerk 359
Rostock (Mecklenburg), Nikolaikirche 227 n. 1
Rotterdam, Museum Boymans Van Beuningen 406, 447
Rouen, kloostergang van de kathedraal 464
Saint-Amand (bij Valenciennes), abdij 369
Saint-Denis (bij Luik), St. Maartenskerk 159 n. 1
Saint-Quentin (Aisne), collegiale kerk 227 n. 1
Sankt Gallen, H. Kruiskapel 157
Schwerin, kerk 227 n. 1
Sémur (Bourgondië), kloostergang van de kathedraal 464
Soest (Westfalen), St. Thomaskerk 159
Soissons, kathedraal 202, 227 n. 1, 337
-, kloostergang van de kathedraal 464
Straatsburg, kathedraal 243, 331 n. 2
-, St. Thomaskerk 159
Stralsund (Pommeren), Marienkirche 227 n. 1
Susteren, St. Salvatorkerk 146 n. 1
Tienen (Belg. Brabant), kerk van O.L. Vrouw ten Poel 177
Trier, H. Kruiskapel 156
Utrecht, Academie 462 vv
-, Bisschopshof 167, 190
-, Burcht, Frankische, zie Castellum
-, Buurkerk 174, 178, 197 n. 1, 267, 313, 336 n. 1, 337 n. 1, 341, 450, 477
-, Castellum 145, 159, 172, 190 en n. 1
-, Catharinakerk 255
-, Centraal Museum 152, 153, 165, 169, 185, 187 en n. 1, 209, 266, 334, 357, 359, 377, 403, 406, 409, 459, 461
-, Claustrale huizen 190

-, Dom: prae-Romaans en Romaans gebouw: 157-167, 173, 186, 193, 266, 273, 297, 336, 337, 339, 342, 368, 435; huidg kerkgebouw met onmiddellijke annexen: 167-404; kapittelhuizen: 152, 167, 178, 180; Groot Kapittelhuis: 344, 462, 475, 478-489; Klein Kapittelhuis: 461, 462, 468, 479, 481, 310; Bisschopsloge: 267, 326-330, 333, 335, 343, 428, 429, 436 vv; Kloostergang: 162, 166, 167, 173, 459-478; Michaelskapel: 161, 167, 243, 411, 413, 415, 416, 425, 430, 431, 435 vv, 459; toren: 176, 318, 339, 343, 404-460
-, Domplein, opgravingen 145, 146, 148, 153, 156, 162, 185, 190
-, Domschool 152, 462, 468, 476
-, St. Elisabethsgasthuis 335
-, Gruithuis 190
-, Hongaarse kapel 461, 462, 466, 475
-, Jacobikerk 177, 178, 180 n. 1, 322, 404, 459
-, Janskerk 152, 177, 397
-, H. Kruiskapel 153-157, 190, 334, 342, 460
-, Leesmuseum 464, 475
-, Lofen, paleis 190

Utrecht, Maartensbrug 178
-, St. Maartenskerk, zie Dom
-, St. Marie-abdij 366
-, Minderbroedersklooster 489
-, Nicolaaskerk 178, 264
-, Nieuwlicht, klooster 178
-, Officialiteitsgebouw 167, 435, 459
-, Oudmunster, zie St. Salvatorkerk
-, Paulus-abdij 190
-, Pieterskerk 177, 184, 190, 366
-, Praetorium 190
-, St. Salvatorkerk (Oudmunster) 145-153, 333, 334, 335, 336, 338, 342, 366, 395, 459, 460
-, Servaas-abdij 366
Utrecht, Universiteit (auditorium, aula) 462 vv, 475, 478-489
Vreeland, kasteel 178
Weert, kloostergang van de Minderbroeders 464
Weingarten (Württemberg), kloostergang 464
Westbroek, tombe van Boudewijn van Sterckenborch 367
Wijk bij Duurstede, kasteel 178; zie ook Dorestad
Wismar (Mecklenburg), Nikolaikirche 227 n. 1
Worth (Sussex), kerk 157
Xanten, Dom 196, 197
IJsselstein, graftombe der heren van 367
Zierikzee, St. Lievensmonsterkerk 222 n. 1, 315 n. 1
Zwettl (Oostenrijk), Brunnenkapelle, kloostergang 464

Iconographisch register

Abel 334
Adrianus 243, 399
Adrianus VI, paus 152
Agnes 355, 367, 384, 386
Ahorn 321
Anna 306, 309; te Drieën 187 n. 2, 355, 387
Annunciatie 309, 433
Antonius Abt 355, 386
Apostelen 178, 241, 243, 278, 344
Arma Christi 254-257, 261, 287, 290
Barbara 347
Bonifacius 146, 150
Catharina 355, 389
Cherubkopjes 238, 389, 452
Christophorus 386
Christus, op de koude steen 203; intocht in Jerusalem 386; op de hemelboog 277; Maria introniserend 282-283; lijdenswerktuigen, zie Arma; zie verder Kruisiging, Kruisbeeld en Salvator
Cornelis 178, 386
David 354, 398, 489
Distelbladeren 358
Drievuldigheid 152
Eikenloof 233, 321, 322, 323
Engelen 250, 254-258, 259, 261, 265, 266, 286, 287, 289, 290, 291, 295, 309, 324, 348, 349, 358, 376, 399
Evangelisten 278, 282, 283
Frederik, St., bischop van Utrecht 152
Gertrudis 386
God de Vader 263, 267, 355
Graf, Heilig 358-360, 364
Hermen 352, 355, 369
Hop 321
Jacobus 355, 389
Joachim 306, 309
Johannes de Doper 387
Joris 367, 384
Judas 261
Kain 334
Klimop 321
Koolblad 322
Kruisbeeld 153, 154, 261
Kruisiging 159, 168, 169, 187 n. 2, 346, 347
Leeuw 265, 335, 449, 458
Lelie 467, 476
Margaretha 347
Maria 241, 261, 282, 349, 448; Maria Boodschap 309, 349, 458; Maria door Christus geïntroniseerd 283; Marianum 152
Maria Magdalena 355, 367, 384
Martinus 241, 305, 355, 367, 382, 439, 447, 448, 458, 459, 461, 469-473, 483

Maskers 233, 324, 376
Monniken 305, 306, 309, 310, 475, 487
Monsters 203, 243, 248, 250, 251, 347, 467
Paulus 305, 349, 367, 384
Petronella 349
Petrus 349
Profeten 263, 265, 267, 278, 289, 306, 310, 487
Putti 452, 455, 489
Salvator 146, 150, 448
Schilddragers 258, 261, 264
Sebastianus 243, 386
Spreekwoorden 209-212, 312
Thomas 387
Ursula 300, 349
Wingerdloof 233, 238

Zaakregister

Altaren 160, 161, 231, 235, 246, 271, 293, 334, 337, 360, 398, 402, 438, 459
Archiefkamer 309
Atrium 161, 162, 167
Avondmaalszilver 403
Baksteenformaten 165, 193, 467, 483
Baldakijnen, zie Beeldhouwwerk
Beelden, zie Beeldhouwwerk
Beeldhouwwerk, baldakijnen 173, 240, 241, 242, 340
-, beelden 367, 403, 429
-, boogzwikken 243, 248, 250, 251, 254-257, 428
-, friezen 209-212
-, frontalen 464 VV, 469-473
-, kapitelen 231, 234, 237, 239, 266, 280, 284, 285, 321-325, 337, 459, 487, 488
-, kraagstenen 243, 249, 250, 258, 259, 261, 263, 265, 266, 267, 270, 286, 287, 289, 290, 295, 305, 309, 324, 429, 435, 445, 458, 481, 486 VV
-, sluitstenen 233, 236, 242, 282, 283, 306, 307, 309, 310, 323, 324, 475
-, zie verder onder Graf-
Bisschopsgraven 363-370
Bisschopsloge 428, 429, 436 VV
Boekverluchting 403-404
Boogzwikken, zie Beeldhouwwerk
Ciborie 401
Consistoriekamer, zie Sacristie
Crypte 148, 150, 151, 152
Dakruiter 315, 450
Deurbeslag 267, 309, 310
Deurpanelen 263, 267, 297, 300, 309, 310
Domtafelen 156, 159, 171, 336
Doopvont 147, 153
Dubbelkathedraal 146, 159
Edelsmeedwerk 152, 403
Epitafen 153, 309, 377
Friezen, zie Beeldhouwwerk
Gedenkstenen 456-459
Gerfkamer, zie Schuddemantel
Gevangenis 426
Glasschilderingen 175, 187, 208, 258, 266, 274, 275, 278, 342 n. 1, 403, 437, 481
Grafkapellen 148, 151, 182, 184, 185, 209, 220-222, 243-266, 288-293, 333-334, 338-340, 343, 344
Grafnissen 238, 269, 300
Grafplastiek 362-403, 477-478
Grafstenen in pijlers en muren 397-402, 477-478
Graftomben 243, 246, 300, 362-376
Grafzerken 377-403
Hekken (XVII) 246, 289, 290
Herenbanken, zie Koorgestoelte
Immuniteitsgrenzen 157, 166, 190

Inscripties 293, 334, 397, 402, 456-459, 462, 477-478
Kapitelen, zie Beeldhouwwerk
Kapittelhuizen 152, 167, 178, 180, 344, 461, 462, 468, 475, 478-489
Kapittelschool 152, 462, 468, 476
Kazuifel 403
Keizersgraven 370-374
Klokken 315 n. 1, 411, 425, 429, 440, 442, 447-456
Kloostergangen 152, 162, 166, 167, 173, 460-478
Koorgestoelte 268, 351-359
Koorkap 403
Koperwerk 152, 273
Kraagstenen, zie Beeldhouwwerk
Krocht, zie Crypte
Librie 223-227, 294, 301
Metselaarstekens, zie Steenhouwersmerken
Metselwerk 195, 199
Miniaturen 348, 403-404
Muurschilderingen 187, 234, 258, 267, 269, 344-351, 481, 482, 489
Ordinarius S. Martini 161
Orgels 175, 185, 271, 273, 398, 403, 484, 489
Oxalen 152, 360, 403
Patrocinia (patroonheiligen, titelheiligen) van kerken en altaren:
Adrianus 449
Agnes 160, 162
Andreas 233
Barbara 152, 154, 258
Bartholomeus 233
Benignus 160
Blasius 293
Catharina 246, 249, 357
Dionysius 233
Elfduizend Maagden 299, 300
Elisabeth 258
Graf, Heilig 152
Johannes de Doper 146, 159, 448
Johannes Evangelist 152
Kruis, Heilig 154, 173, 234, 235, 337
Laurentius 249, 255
Margaretha 249, 258, 347
Maria 146, 147, 161, 334, 448
Maria Magdalena 173, 246, 249, 357, 366, 448
Martinus 146, 159, 258, 271, 448
Michael 161, 448
Paulus 146, 173 n. 2
Petrus 146, 173 n. 2, 399
Pontianus 160, 233
Salvator 146 en n. 1, 154, 448
Simon en Judas 173, 234
Stephanus 146, 293
Thomas Apostel 155, 156, 159, 449
Thomas van Canterbury 159
Urbanus 160
Ursula 299
Victor 155

Willibrordus 293
Wiro 160

Patroonheiligen, zie Patrocinia
Piscina's 230, 232, 233, 237, 246, 250, 337
Portalen 186, 187, 189, 204, 205, 215, 217, 222, 223, 224, 226, 238, 277, 279, 302-310, 334, 335-336, 429-433, 464, 474, 475
Preekstoel 362
Reliekhouder 152, 400
Retabels 152, 246, 346-348, 354-358, 386-387, 403
Sacramentshuis 267, 360
Sacristieën 152, 162, 173, 186, 188, 223-227, 266, 294-300, 301, 339, 343, 426
Schatkamer 293, 299 n. 2
Schuddemantel 227, 233, 299
Sluitstenen, zie Beeldhouwwerk
Steenhouwersmerken 179, 180, 488
Tegelvloeren 165, 166, 187 n. 1, 461, 462
Telmerken 314
Timmermansmerk 179
Titelheiligen, zie Patrocinia

Tochtportaal 353
Torenkapellen 161, 167, 243, 411, 413, 415, 416, 425, 430, 431, 435 vv, 459
Torens 149, 151, 158, 161, 176, 318, 339, 343, 404-460
Traptorens 150, 171, 173 en n. 1, 174, 175, 194, 195, 269, 308, 309, 310, 311, 312, 331, 335, 340, 343, 483, 485
Uurwerken 351, 406, 439, 441, 442, 450, 451
Westbouw 150, 165
Wijzerplaten 351, 433, 441, 442
Wimbergen, zie Frontalen
Zegels 158, 160, 403
Zegelstempels 146, 156, 403
Zilverwerk 152, 400, 401, 403